

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1971

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

22

ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

XXII

1971

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1971

OMSLAG :

Damperen Helgenæs
jfr. side 63

TITELVIGNET :

Udsnit af Hjørring-købmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Arbog 1963, side 93 ff.

Redaktion

VAGN DYBDAHL

ISBN 87 504 0287 0

Copyright © by Erhvervsarkivet 1971

Printed in Denmark

by

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

Indhold

<i>Henrik Fode: Småskibsfarten på Århusbugten 1865–1914</i>	7
Indledning 7 - »Samsø« - det første dampskib 9 - Nytid: Jernbane og dampskibe 13 - Handelsforeningerne og købstæderne 15 - Økonomi og erhverv 17 - Veje og sejlruiter 23 - Kampen om Samsø 25 - Oplandsområdernes betydning 27 - »Selskabet for en Dampskibsfart på Århusbugten« 27 - Smakkefarten på Århusbugten 35 - Småskuder og småskippere 37 - Mols-Helgenæs forsøger selv 45 - Anlægspladser for dampskibe 50 - Århusbugtens Dampskibsselskab 53 - Jernbanen 64 - Spekulation eller almennytte 67 - Konsolidering 70 - Agenterne i land 76 - Havne og broer 78 - Småskudetransport 1880 84 - Det nye landbrug 85 - Småskudetransport 1890 89 - En ny »Samsø« 92 - Samsø-Århus - Nogle udførselstal 94 - Isbrydning 95 - En ny »Mols« 97 - Jernbane-dampskib 100 - En ny »Helgenæs« 104 - Postbesørgelsen 105 - Bestyrelsen 106 - Udvidelse af sejladsene 108 - Kort udblik frem mod likvideringen af Århusbugtens Dampskibsselskab 114 - Bilag 118 - Kilder, litteratur og forkortelser 125 - Noter og henvisninger 129.	
<i>Axel Kjær Sørensen: Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til</i>	
Moralsk Oprustning 1939–1965	145
Indledning 145 - LABs forudsætninger 148 - Foreningens stiftelse 153 - Landsforeningens organisation 173 - Lokalforeninger 204 - Landsforeningens økonomi 221 - LAB og Moralsk Oprustning 227 - Konklusion 238 - Kilder og litteratur 243 - Noter og henvisninger 245 - Forkortelsesliste 254 - Liste over personer med tilknytning til LAB, nævnt i teksten 254.	
<i>Erik Korr Johansen: Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945–70</i>	262
En orientering 262 - Indledning 262 - Den ideologiske baggrund 263 - Forskningens organisation 265 - Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 266 - Almen økonomisk historie 268 - Virksomhedshistorie 271 - Afsluttende bemærkninger 273 - Noter og henvisninger 274.	
<i>Christian R. Jansen: Omkring handelsaftalen med England af</i>	
19. november 1915	275
Litteratur 300 - Noter og henvisninger 301.	
Beretning om virksomheden 1970–71	304
Publikationer fra Erhvervsarkivet	314

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914

AF HENRIK FODE

Anden halvdel af det 19. årh. betød en total ændring for det gamle nærtrafiksystem på Århus. Ved 1857-næringslovens ikrafttræden i 1862 blev handelen på landet givet fri, og de gamle købstæder mistede monopolet på oplandshandelen. For at sikre byen fortsat vækst og trivsel så handelsforeninger dagens lys, og disse skabte ved en trafikpolitisk stillingtagen byens nye trafik anlæg.

Det var således Handelsforeningen i Århus, der var direkte initiativtager til oprettelsen af Århusbugtens Dampskibsselskab, der 1874-1935 besejlede Århus' kystopland samt Samsø og gradvist fortrængte den gamle småkudesejlads i området.

Nedenstående kan betragtes som et lokalhistorisk studie over forhold, der havde sine paralleller mange steder i Danmark, hvor de talrige fjorde og vige bød dampbådene gode forhold at virke under.

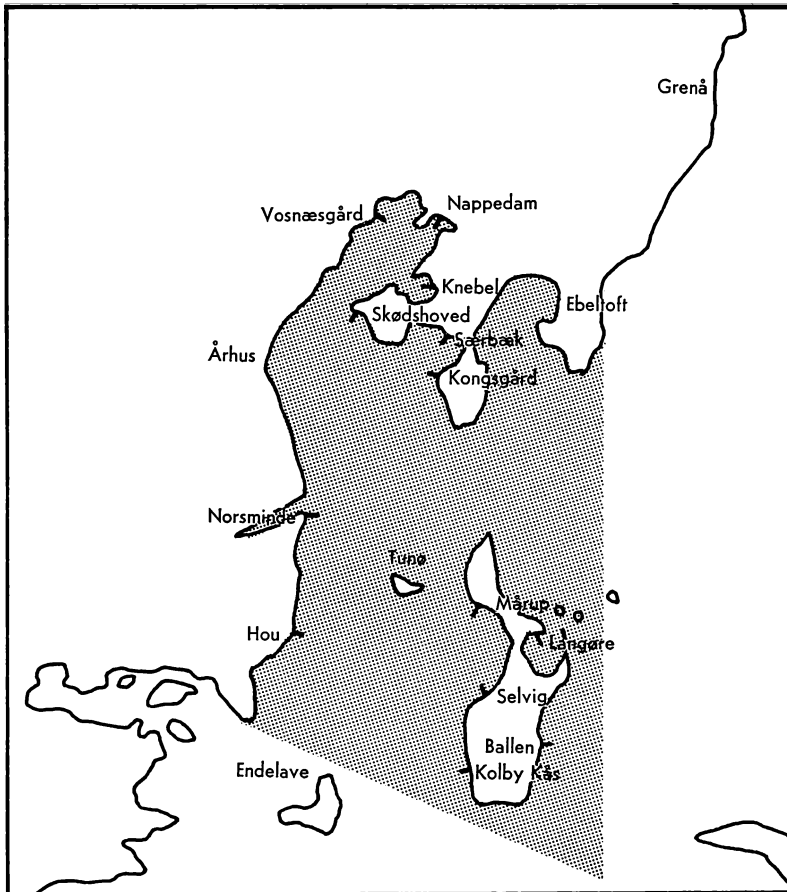
Indledning

DET er undersøgelsens formål gennem behandlingen af en række kilder at afdække og belyse et afgrænset områdes trafikale udvikling. Hovedvægten vil blive lagt på skibsfarten i perioden 1865-1914, idet dog også ændringer i betjeningsområdet af økonomisk og trafikal karakter vil blive tilgodeset.

Den geografiske udstrækning er Århusegnen, og midtpunktet vil blive Århusbugtens Dampskibsselskab, der virkede her fra 1874-1935. Ved Århusegnen forstås ifølge dette selskabs formålsparagraf en strækning til Horsens Fjord i syd, mod øst til Ebeltoft og Samsø, og endelig mod nord med den naturlige afgrænsning ved vigene ved Mols og Helgenæs ¹.

Ændringer i det opland, som selskabet skulle betjene, ville følgelig sætte sine spor i dets virke. Derfor er sådanne ligeledes søgt afdækket. Med opland defineres det område, der benyttede dampskibsselskabet som trafikvej. Dette kan igen opløses i de enkelte anløbsstationers opland, der benytter forbindelsen fra den pågældende bro ².

En fordel ved valget af analyseområdet ligger i dets geografiske karakter,

Kort I.

Århusbugtens Dampskibsselskabs besejlingsfarvande med havne og anløbsbroer.

idet man her står over for to trafikale situationer: Mols-Helgenæs som halv-øer med mulighed for alternativ kommunikation til lands, og endelig Samsø med alt hvad en øproblematik trafikalt indebærer. Den teknologiske udvikling inden for transportsystemet skulle siden gøre trafiksituationen væsentlig forskellig.

En hovedproblemstilling bliver, hvordan et sådant typisk dampskibsselskabs udvikling formede sig under den efterfølgende tids industrielle vækst – hvordan det klarede sig – ekspanderede og indskrænkede i takt med tidens krav, for endelig ved dets likvidering i 1936 at stå som en anakronisme inden for transportsystemet i Århus' nærtrafik, udkonkurreret af den økonomiske og teknologiske udvikling. Forinden var det dog lykkedes dampskibsselskabet på det nærmeste at fortrænge den gamle småskudesejlads. Et formål

med undersøgelserne bliver derfor også at søge at tegne et billede af tilbagegangen hos denne samt at følge, hvorledes et dampskibsselskab kunne præge og ændre samfærdselsbilledet.

Tidsrummet for undersøgelserne, ca. 1865-1914, er ikke tilfældigt valgt, idet denne periode på en lang række punkter betegner en brydningstid. Usikkerheden omkring næringsloven af 1857 med dens ikrafttræden i 1862 og med dens adgang til en friere næringsudøvelse skabte frygt for fremtiden inden for handelskredse i købstæderne. I årene herefter dannedes derfor handelsforeninger³ til varetagelse af standens interesser i byerne. Den teknologiske udvikling var ligeledes begyndt at sprænge byernes traditionelle handelsområder, og handelsforeningerne måtte da til imødegåelse heraf gennem erhvervspolitiske foranstaltninger søge at bevare og helst udvide dem. Som følge heraf var de ofte direkte implicerede i etableringen af de nye trafik-anlæg.

»Samsø« - det første dampskib

I 1866 blev det første dampskib til regelmæssig fart på Århusbugten indkøbt. Det drejede sig om et mindre skruedampskib »Falster«, der tidligere havde besejlet en rute mellem Nykøbing på Falster og København, samt lejlighedsvis betjent forbindelsen med Lübeck og Kiel¹. Det var bygget i Nykøbing F. i 1863, havde en drægtighed på 25 t og var af eg. Det havde en længde af 85,2 fod, en bredde af 15,1 fod og endelig en dybgående på 7,5 fod midtskibs². Videre var det forsynet med »2 elegante kahytter, og var i enhver henseende et smukt og godt skib, hvis bekvemme kahytter og øvrige hensigtsmæssige indretning gjorde det til et behageligt passagerskib«. Endelig kunne det indtage 600 tdr. korn i sække³.

Med dette skib var det planen at etablere regelmæssig sejlads mellem Århus, Samsø og Tunø samt muligvis Helgenæs og Ebeltoft. Det vigtigste var imidlertid, at man fik mulighed for at drage Samsøs handel til Århus. Det var på høje tid, hvis man ikke skulle miste øen som handelsområde til andre konkurrerende købstæder⁴.

Samsø havde netop været genstand for en livlig efterstræbelse fra forskellige købstæder. De handlende i Odense havde i 1865 sat et lille dampskib i drift mellem Odense og Samsø. Også i Horsens havde man rettet opmærksomheden mod øen, idet man havde indsat hjuldampbugterskibet »Horsa« i regelmæssig fart med mindst én ugentlig tur til et sydligt punkt på Samsø. Horsens ville ikke blot konservere de gamle handelsforbindelser, byen havde med øen, men udvide disse via en rutetrafik med dampbåd⁵.

Byens aktiv var som nævnt hjuldampere »Horsa«, der var bygget i Horsens i 1860, var udstyret med en dampmaskine, der udviklede 20 H. K., havde en længde af 62 fod, en bredde midtskibs på 12 fod og en dybgående af kun 5¹/₂ fod ⁶. Det sidste var ikke mindst af betydning i forbindelse med besejlingen af de lidet udbyggede havneanlæg på Samsø.

Odense havde tidligere stået i regelmæssig forbindelse med øen, men på grund af de jyske postdampskibes anløb af Samsø fra og til Korsør havde man efterhånden tabt terræn. Århusianerne, der med hensyn til handelen på Samsø betragtede sig som odenseanernes konkurrenter, havde indkøbt dampskibet »Falster« for at drage handelen til Århus ⁷. Som det er sædvanligt, når et skib skifter hjemsted, fik »Falster« et nyt navn: »Samsø«.

Til belysning af det første forsøg med regelmæssig dampbådssejlad på Århusbugten synes alene den lokale avis at give bidrag. Desværre er det svært at skille de konkrete oplysninger fra den redaktionelle kommentar. Aarhus Stiftstidende lagde en ganske stærk vægt på det handelsmæssige modsætningsforhold til nabokøbstæderne og tegnede nærmest billedet af en erklæret »dampbådskrig« om Samsø. Avisen havde en presse-mæssig monopolstilling i Århus, indtil Århus Amtstidende begyndte at udkomme i efteråret 1866, og følgelig har det ikke været muligt at sætte andre avisers oplysninger op mod dens spalter. Århus Handelsforenings forhandlingsprotokol er ganske tavs omkring spørgsmålet om indsættelsen af en dampbåd. De få »personer af byens agtede mænd«, der stod bag initiativet og nævnes ved navn i avisspalterne, synes ikke at have været medlemmer af Århus Handelsforening ⁸. Billedet af det første dampbådsinitiativ på Århusbugten må følgelig tegnes med hovedvægten lagt på Aarhus Stiftstidendes oplysninger.

Bag købet af skibet stod et interessentskab ⁹, af hvilke kun ekspeditør Rasmus Petersen har kunnet identificeres. Han var foruden medejer af skibet også ekspeditør for dette. På trods af den handelskrig, Aarhus Stiftstidende havde erklæret i sin præsentationsartikel, optog selskabet ikke straks rutefart på Århusbugten ¹⁰. Premiereturen gik ifølge de offentliggjorte fartplaner fra Århus til Kiel med anløb af Vejle, Fredericia og Middelfart medtagende passagerer, kreaturer og gods ¹¹.

Bestyrelsen var åbenbart klar over, at der måske ikke var tilstrækkeligt med passagerer og varer til regelmæssig besejling af Århusbugtens opland, eller at anløbsforholdene ikke muliggjorde anløb med et dampskib med »Samsø«s dybgående. I selskabets fartplaner var således kun lørdag og mandag levnet lokal rutesejlad, om lørdagen med en retur-fart til Langøre, og om mandagen en retur-fart til Langøre og Ballen, begge steder på Samsø ¹². Resten af ugen gik med betjeningen af Tysklandsruten ¹³. Til Samsø

Dampskibet „Samsø“
vil, saafremt Forholdene tillade, afgaae regel-
mæssig
fra **Aarhus** til **Kiel**,
anløbende Veile, Fredericia og Middelfart,
hver Tirsdag Aften Kl. 9
fra **Kiel** til **Aarhus**
hver Torsdag Middag
fra **Aarhus** til **Samsø & Retour**
hver Løverdags Morgen anl. Langøre,
(første Gang den 10de Marts),
hver Mandag Morgen anløbende Langøre
og Ballen,
medtagende Passagerer, Kreaturer & Gods
til billige Fragter.
Anmeldelser finder Sted
i Aarhus hos Hr. Dampskibs-Expediteur
Rasmus Petersen,
paa Samsø Hr. J. P. Gylling & Søn,
i Veile hos Hr. Mægler Thisted,
i Middelfart hos Hr. J. K. Behrendt,
i Kiel hos dHrr. v. Essen & Kasch,
i Altona hos Hr. Commissionair P. A. v.
Essen.
Aarhus, den 7de Marts 1866.
Bestyrelsen.

Fartplan for dampskibet »Samsø«.

Det fremgår, hvorledes sejladsene var delt mellem farter på Arhusbugten og Nordtyskland.
Aarhus Stiftstidende 8/3 1866.

sejlede man med stykgods¹⁴, og man synes at have bibeholdt ovennævnte fartplan til hen på sommeren 1866, da også Ebeltoft gled ind i rutenettet til Samsø-takster for passagerer, kreaturer og gods¹⁵.

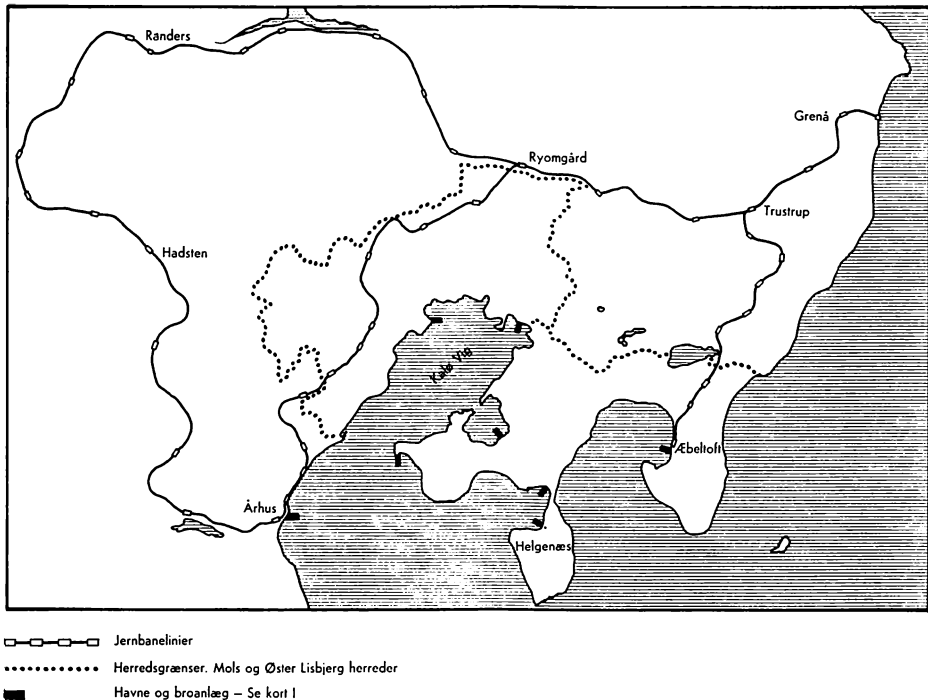
Fra starten havde selskabet også opmærksomheden rettet mod den turistmæssige værdi, skibets besejlingsfarvande havde. Pinsen 1866 blev således anvendt til lystsejladser for århusianerne til Vosnæsgård og Kalø Vig med afgang fra Århus kl. 1¹/₂ eftermiddag – til en billetpris tur retur for voksne på 64 skilling, børn det halve¹⁶. Lystsejladserne må have været en succes, for man besluttede at gennemføre dem flere søndage sommeren igennem, når vejret tillod det – oven i købet med musikkorps¹⁷. Hen på eftersommeren forlod man den tidligere praksis med at købe billetter om bord eller hos ekspeditøren i Århus¹⁸. I stedet skulle man tegne sig på afrejsesøndagen senest kl. 12 middag, og såfremt et tilstrækkeligt antal havde tegnet sig, gennemførte man lystsejladsen. Indskrivningen skulle finde sted hos ekspeditøren, Rasmus Petersen¹⁹.

Som tidligere anført, var hovedformålet med »Samsø«, at den skulle være et aktiv i kampen om handelen på Bugten. Visse særarrangementer skulle tjene hertil. Under det store St. Olufs marked i Århus i slutningen af juli sejlede selskabet ekstrature til og fra Ebeltoft efter en fartplan, der tillod de fest- og markedsglade molboere at blive i Århus til kl. 5 morgen den efterfølgende dag, hvorefter skibet returnerede²⁰.

At ruten imidlertid ikke opfyldte de forventninger, ejerne havde stillet til den, herom vidner det forhold, at »Samsø« ganske ophørte med at betjene Bugten for alene at hellige sig rutefarten på Kiel²¹. Turen mandag 12. november 1866 fra Ebeltoft blev skibets sidste fra oplandet. – Der skulle hengå godt 7 år, før man forsøgte på ny.

Inden selskabet med fuld kraft gik ind i Tysklandstrafikken, forsynede man skibet med en ny dampmaskine, der udviklede omtrent dobbelt så mange H. K. som den gamle, ligesom man gav det en grundig reparation²². Som korresponderende reder for det optrådte købmand Rudolph Wulff med Rasmus Petersen som ekspeditør²³. I 1867 lagde det hele sin aktivitet syd for Århus. De succesfulde lystture var opgivet. De ekstrature, der gennemførtes, gik til Fredericia, hvortil man sejlede indkaldte soldater for 9 mk. pro persona²⁴. Lystturene blev gennemført af en anden kreds ved indsættelse af dampskibet »Vigilant«, der sommetider medtog 3. dragonregiments musikkorps til underholdning for århusianerne under sejladserne til Kalø Vig²⁵.

For »Samsø« synes en sejladser med Fredericiasoldater i oktober 1867 at have været skibets sidste, før det indstillede farterne med udgangspunkt i Århus. En brækage på kedelen var den direkte årsag²⁶.

Kort II.

Kortet angiver jernbaneliniernes placering.

Men bagved lå den kendsgerning, at ruten til Kiel havde mistet sin betydning, efter at Århus i 1866 havde fået jernbaneforbindelse til Fredericia og videre direkte forbindelse herfra sydpå. I november 1867 indkaldte selskabet med henblik på afvikling alle regninger og fordringer²⁷. Skibet blev averteret til salg og solgt²⁸. 1871 står Københavns Fiskehandelsselskab som ejer²⁹. Om dette selskab købte damperen direkte af Århusrederiet, har det ikke været muligt at konstatere.

Nytid: Jernbane og dampskibe

»Samsø«-initiativet skal typemæssigt ses i lyset af de forandringer i samfundslivet, som næringsloven af 1857 havde ført med sig. Næringsloven, der trådte i kraft 1862, står i mange henseender som et skel mellem gammelt og nyt i Danmark. Selv om den ikke betød så meget for handelen som for håndværk og industri, så er den dog også for købmændene et mærkepunkt af betydning.

Ved lovens ikrafttræden blev handelen på landet givet fri, og virkningerne

deraf følte straks inde i byerne. Nu blev det bl. a. tilladt at oprette købmandsforretninger uden for byerne. Så længe de fleste handels- og håndværksnæringer kun måtte udøves inde i købstæderne, havde hver købstad faktisk monopol på omsætningen med sit opland – dette så meget mere som de eksisterende samfærdselsmidler i praksis gjorde det uoverkommeligt for landboerne at drage til en anden købstad end den nærmeste. De enkelte købstæder behøvede ikke at gøre sig særlige anstrengelser for at tiltrække sig handelen fra oplandet – den kom af sig selv. På denne baggrund er det forståeligt, at der var plads til en lang række købstæder i indbyrdes ringe afstand, en afstand, der vel var afhængig af et hestekøretøjs rækkevidde på én dag. Man synes at have haft et ret fast oplandsbegreb i det førindustrielle nærmest stationære danske samfund.

I 1860'erne begyndte de moderne trafik anlæg at sætte deres præg på handel og omsætning. Jernbaner og dampskibe var begyndt at sprænge de gamle samfærdselsrammer. De ændrede trafikale forhold gjorde oplandsbegrebet flydende og slappede de tidligere faste forbindelser mellem byens næringsdrivende og deres oplandskunder. For handelen betød dette, at man måtte til at gribe aktivt ind i udviklingen for at fastholde det, man havde.

Hidtil havde det danske landbrug i høj grad været selvforsynende. Mekaniseringen og omlægningen af landbruget i den følgende tid medførte, at selvforsyningen i vidt omfang blev opgivet til fordel for handel i købstad og landsby, hvor der nu, begunstiget ved den nye næringslov, nedsatte sig købmænd, håndværkere o. l. Der foregik, i form af en arbejdsdeling, en ændring i landsbyens erhvervsstruktur. Denne ændring begunstigedes ved de nye transportsystemer: jernbanen og den mindre skibsfart. Landsbyer i rimelig afstand fra sådanne anlæg kunne nu bekvemt få varer og materialer tilført fra købstaden. De nye transportsystemer sprængte det århundredgamle lukkede samfund og muliggjorde en arbejdsdeling mellem land og by. Flere og flere blev beskæftiget i handel og omsætning, og dette erhverv havde da også den relativt største tilvækst i perioden 1870–1901 – næsten en fordobling, fra 6,8 % af den samlede befolkning til 11,3 % i 1901¹.

Ret hurtigt efter dampskibenes fremkomst var der i Danmark, hvor naturforholdene særlig begunstiger indenrigsk sejlads, opstået talrige vigtige dampskibsruiter, og før landeveje og jernbaner var tilstrækkeligt udbyggede, besørgede det lille dampskib store dele af grovvaretransporten. Danmark med de talrige fjorde og vige bød dampbåden gode muligheder. Overalt i landet blomstrede lokale dampbådsselskaber op. Bådenes sejlhastighed var ret stor, og deres andel i den indenrigske omsætning og trafik af væsentlig betydning. Havet var blevet en hovedvej. Dampmaskinen havde fået virkelig betyd-

ning for trafikken til søs tidligere end til lands, fordi etableringsomkostningerne ved en dampskibsroute var betydelig lavere end ved et jernbaneanlæg. Skulle man hurtigt frem, sejlede man. Landets hoveddele blev sammenholdt med regelmæssige dampskibsforbindelser.

En ting, der karakteriserede denne tids sejlruiter i modsætning til nutidens, var de mange anløbspladser. De var en simpel følge af, at alle egne af kysten ville have del i den hurtige befordring, samt af, at anlægsudgifterne for skibsbroer bl. a. på grund af skibenes ringe dybgående og størrelse var forholdsvis beskedne. Kystsogdenes trafikale stilling var gunstig, idet man hurtigt og billigt kunne få transporteret landbrugsprodukter til den mest fordelagtige købstad.

Trafikken på landevejene var, hvad enten der var tale om gods- eller personbefordring, meget langsom i sammenligning med, hvad dampskib og jernbane kunne præstere. For grovvaretransporten var landevejene af en beskaffenhed, der gjorde dem lidet egnede for mere end lokale formål, og dog brugtes de ganske meget også til vareoverførelser over lange strækninger. Men også her skulle der, blot senere, finde en teknologisk revolution sted, der skulle bortrive det økonomiske grundlag for den tidlige industrialismes trafik anlæg.

Handelsforeningerne og købstæderne

Med næringsloven og den frie handel på landet og med den øgede kommunikation ved anlæggelsen af nye trafik anlæg var de gamle købstæders monopolstilling som tidligere berørt blevet alvorligt antastet. For handelen betød den skitserede udvikling, at man måtte til at kæmpe for at bevare købstadens gamle handelsområde, idet nabobyerne begyndte at gøre indhug blandt oplandskunderne. De handlende i de enkelte købstæder måtte stå sammen for at møde den udfordring, som udviklingen havde afstedkommet.

I de første år af 1860'erne blev talrige handelsforeninger stiftet landet over¹. Århus Handelsforenings statutter er således underskrevet 2. oktober 1862, og foreningens hovedformål var at virke for handelens fremme og opkomst i byen samt sikre den indenbys handelsstands rettigheder. 86 købmænd i Århus havde tegnet sig på den stiftende indbydelse². Disse købmænds virke skulle siden få overordentlig stor betydning for handel og erhvervsliv i Århus.

Danmark havde siden middelalderen været præget af talrige købstæder i indbyrdes ringe afstand, og deres tilværelse havde været baseret på den lokale omsætning ved at forsyne det nærmeste opland med nødvendighedsar-

tikler og opkøbe landboernes overskudsproduktion. Ved næringslovens ikrafttræden var de østjyske købstæder af en meget ensartet størrelse. Men konkurrencen mellem dem kom til at præge den fremtidige udvikling og satte sig også spor i befolkningstallene ³.

I Danmark fandtes der omkring 1870 47 købstæder med under 3.500 indbyggere. Deres eksistens ville i samme grad blive truet, som de større markeder med det større udvalg af varer og den højere betaling for landbrugets produkter blev lettere tilgængelige ⁴. Fra politisk side var man klar over denne udviklings konsekvenser, og der blev derfor i 1870 nedsat en kommission til undersøgelse af, hvorledes man skulle løse provinskøbstædernes og handelspladsernes forhold, særlig for den næringsdrivende del af befolkningen, samt foreslå foranstaltninger, der kunne træffes af lovgivningen og administrationen. Undersøgelsen mundede ud i konkrete forslag om nedlæggelse af købstæder ⁵. Det sidste tegner ikke mindst billedet af den ganske alvorlige udvikling og vel især af den frygt, man nærrede for fremtiden inden for købstadskredse.

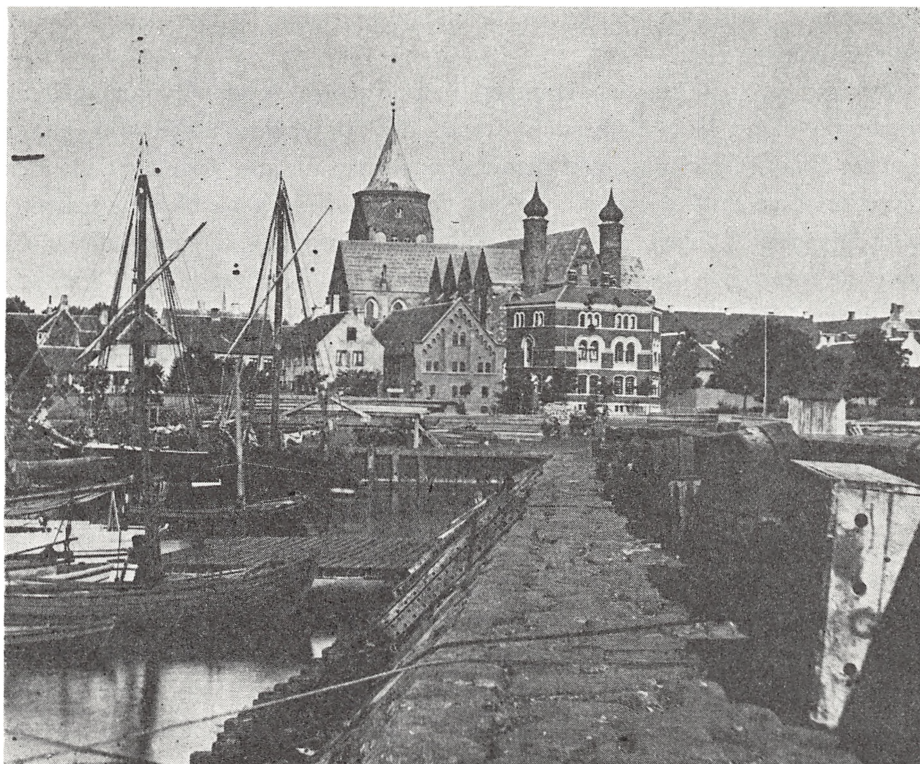
Det er bl. a. på den baggrund, man skal se handelsforeningernes bestræbelse på at fastholde de gamle markeder og på at udvide deres handelsområder. Handelsforeningerne følte sig mere og mere tvunget til en erhvervspolitisk stillingtagen. Det kan derfor ikke undre, at de var yderst aktive i forbindelse med udbygningen af de nye trafik anlæg, der på længere sigt ville sikre købstaden en solid udvikling og vækst.

Århus Handelsforening lå ikke på den lade side i disse bestræbelser, men gik endog meget aktivt ind i kampen ved at være initiativtager til en lang række projekter, der kunne sikre Århus' handel og fastholde byens opland. Den medvirkede ved etableringen af:

1. Århus Børs, der blev åbnet i november 1866, og som siden skulle blive rammen om en livlig gründervirksomhed. Børsen arbejdede oprindeligt kun med korn, og dens formål var herigennem at skabe forbindelser med landboerne og naturligt knytte dem til byen – også i deres øvrige handel ⁶.

2. Egen dampskibsfart. Lokalt stiftedes en række rederier, der skulle forestå person- og varesamkøbet med omverdenen. Et dampskibsselskab bejlede ruten Århus–København, Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab vedligeholdt regelmæssig rutetrafik mellem Århus og England og Århusbugtens Dampskibsselskab nærtrafikken på Århus' kystopland.

3. Jernbaneanlæg. Her er det især sidebanerne til længdebanen, foreningen på afgørende vis kom til at øve indflydelse på. Jernbaneanlægget Århus–Ryomgård synes idémæssigt at være et barn af handelsforeningens formand Hans Broge.

Århus Havn o. 1870.

Billedet viser det parti, der i begyndelsen af 1870'erne blev omdannet til Midtermolen, hvor siden Århusbugtens Dampskibsselskab fik anløbssted og ekspeditionslokaler.

Foto i Århus Kommunebibliotek. Lokalhistorisk Samling.

4. Udbygningen af Århus havn. Ved til stadighed at have fremtrædende medlemmer siddende i byrådets havneudvalg kom foreningens synspunkter til udtryk her, og handelsforeningens opfattelse af betydningen af det trafikale samspil mellem jernbane og skibsfart kom til at præge de tagne beslutninger ⁷.

En rig vekselvirkning mellem jernbane og havn muliggjorde en udbygning af Århus' handel, således at byen for en række varer kunne fungere som stabelplads, hvorfra distribution til indlandet via jernbane og småpladser langs kysten kunne finde sted.

Økonomi og erhverv

Indførelsen af dampskibe i regelmæssig rutesejls fordrede et betydeligt trafikbehov for at kunne forrentes, og det er følgelig af betydning at søge en

afdækning af de økonomiske og befolkningsmæssige forhold langs Århusbugten omkring 1870.

Det danske landbrug var langt op i det 19. årh. selvforsynende med de fleste produkter, ligesom størsteparten af de håndværksmæssige krav kunne dækkes lokalt. Opløsningen af denne økonomiske tilstand kom først, da den mere intensive drift af jorden i højere grad lagde beslag på gårdens beboere, samtidig med at fabriksindustriens billige masseproduktion gjorde det ulønsomt at forarbejde de forskellige nødvendige brugsgenstande selv. Fabriksindustrien tvang en skarpere arbejdsdeling igennem på landet, samtidig med at den trak befolkningen fra landet til byerne¹. Denne udvikling måtte nødvendigvis medføre et øget behov for vareudveksling mellem by og land. Der var altså grundlag i tiden for ændringer på dette område², og i perioden 1871–80 fandt der som følge heraf en meget kraftig investering sted i transportselskaber med henblik på udbygningen af lokaltrafikken³.

En beskrivelse af det økonomiske grundlag og den økonomiske struktur i området vanskeliggøres i nogen grad af manglen på kildemateriale. Den eneste systematiske beskrivelse af de enkelte sogne findes hos Trap⁴; men imidlertid er materialet her næppe nøjagtigt eller særligt fyldestgørende. De officielle statistiske oplysninger er præget af en lang række huller med manglende rubrikudfyldninger. Et ret spredt stof er derfor gennemgået for at søge manglerne dækket.

Ebeltoft

For Ebeltoft spillede byens handel og skibsfart en væsentlig rolle. Af de fortoldede varer i 1872 var bomulds- og bindevarer, uldne manufakturvarer samt tømmer og trælast de vigtigste. Af kornvarer var den samlede udførsel i 1872 28.152 tdr., hvoraf 22.121 tdr. blev udskibet til udlandet, resten 6.031 tdr. til indlandet, heraf en stor del til Århus⁵.

Befolkningstallet var i 1870 i Ebeltoft 1.239⁶. Af industrielle anlæg fandtes der et dampbrænderi, der i 1872 havde produceret 144.000 potter brændevin⁷, videre et dampspinderi, en klædefabrik, et farveri, et garveri, et maltgøreri, et bogtrykkeri samt endelig et teglværk⁸. Der var 3 virksomheder med over 5 ansatte, i hvilke var beskæftiget i alt 21 arbejdere⁹. Byens første bank blev åbnet i april 1873. I Ebeltoft afholdt man årligt 3 markeder med håndværksvarer, heste og kvæg¹⁰.

Landsognene i Mols Herred

I landsognene i Mols Herred var landbruget naturligvis hovederhvervet om-

kring 1870. I sognene Agri, Rolse samt Vistoft og Knebel angives ikke andre erhvervsmuligheder for befolkningen¹¹. For enkelte sogne spillede fiskeriet en vis rolle, således for Dråby og Tved¹²⁻¹³. Desuden fandtes en række vand- og vindmøller i området¹⁴. For de sogne, der lå nærmest Århus, satte båd fart på købstaden sig spor i erhvervsstrukturen. Ved indløbet til Kalø Vig ved Skødshoved havde man et udskibningssted for bådfarten.

I bunden af Kalø Vig ved den senere Nappedam Ladeplads ligger Kalø Gods med dets jorder helt ned til Vigen. Hele dette bækkens erhvervsgrundlag var i høj grad præget af godsets beskæftigelsesmuligheder og produktion. En del af sognets beboere deltog her i daglejerarbejde og tørveproduktion. Hovedgården var på 88 td. htk. hvoraf 600 td. ld. ager, 80 td. eng, 685 tdr. skov, 100 td. mose og kær¹⁵. En del af godsets produktion, der spillede en væsentlig rolle for egnens afsætning, synes at være blevet afskibet med hovedgårdens egen småskude i årene omkring 1870. Dæksbåden »Neptun« med en drægtighed på 7 læster¹⁶ ejedes af forvalter Olson på Kalø og førtes af bådfører Tofte¹⁷.

I Rønede by havde man skole, kro, købmandshandel, cementstøberi samt telegrafstation. Ved Rønede afholdt man markeder 4 gange om året¹⁸.

På flere områder skilte Helgenæs sig ud fra det øvrige Mols. I dette sogn var jordbrug, fiskeri og bådfart hovederhvervene omkring 1870. Fiskeriet blev drevet med bundgarn, flydegarn samt i ålegårde. Afsætningen af fisk skete for en stor del søværts til Århus, med hvilken en livlig samfærdsel fandt sted med både hjemmehørende på Helgenæs¹⁹.

Det store behov for fiskeredskaber sysselsatte både ældre og yngre mandfolk i sognet. Man forarbejdede så mange fiskeredskaber, at man kunne afsætte især åluser til omegnens fiskere. En del af det reb, man anvendte til redskaberne, var ligeledes hjemmeproduceret. Bådebyggeriet tog husmændene sig af i væsentlig omfang. Klædedragten var ligeledes helt og holdent forfærdiget på husflidsbasis, og man så sjældent en bonde i andre klæder end dem, der var lavet i hans eget hus af hans egen familie²⁰. Man kunne derfor forvente en meget træg samhandel mellem købstad og opland, idet den klare arbejdsdeling ikke omkring 1870 syntes at være trængt ret langt igennem.

For købmændene i købstæderne måtte handelen med kornet fremmes, hvis man ville sikre sig oplandshandelen. På Århus Børs noteredes kornet med henblik på at yde den bedste betaling over for bønderne for herved at sikre sig deres øvrige handel i Århus²¹.

Landbrugsarealernes udnyttelse giver et klart indtryk af landbruget og de afgrøder, dette lagde vægt på omkring 1870.

TABEL 1
Det besåede areal 15. juli 1871
 Mols Herred. Randers Amt

	Hvede	Rug	Byg	Havre
Td. ld.	247	3.077	2.401	3.666

Kilde: Stat. tabl. 3 r. bd. 27 (1874).

I alt således besået med korn: 9.391 td. ld., desuden 394 td. ld. kartofler. Med et så stort besået kornareal blev der en ganske væsentlig overskudsproduktion til afsætning i Århus ²².

TABEL 2
Kreaturholdet 15. juli 1871
 Mols Herred. Randers Amt

	Heste	Hornkvæg	Får	Svin
Dråby sogn	372	1.390	2.972	379
Agri sogn	233	528	1.191	168
Egens sogn	52	157	308	43
Knebel sogn	95	312	499	71
Rolse sogn	119	421	684	109
Tved sogn	291	1.000	2.100	309
Vistoft sogn	240	722	1.416	175
Helgenæs	191	659	1.503	179
Ebeltoft Land.	76	340	615	83
Tilsammen	1.669	5.529	11.288	1.516

Kilde: Stat. tabl. 3 r. bd. 24.

Ved siden af kornproduktion spillede afsætningen af levende kreaturer i årene omkring 1870 en betydelig rolle for det danske landbrug. Tabel nr. 2 viser antallet af heste, kvæg, får og svin i Mols herred i 1871.

Naturligt for tiden spillede hornkvæget og fåreholdet en betydelig rolle i herredet. Fårene leverede ulden til den nævnte hjemmeproduktion af klæde. Men også her blev der en overskudsproduktion til Århus. Det forholdsvis beskedne antal svin viser, at dette dyr endnu kun blev anvendt som fødemiddel i gårdenes egen husholdning. Af tabellen fremgår det, at områdets produktionsvægt synes at have ligget i Dråby sogn nord for Ebeltoft ud mod Kattegat samt i Tved sogn ud mod Kalø Vig.

Samsø

Billedet af det økonomiske grundlag på Samsø falder ind i det allerede beskrevne.

Udførslen af kornvarer og frøsorter androg ca. 27-30.000 td. årligt med byg som den dominerende kornsort. Af kartofler udførtes ca. 6.000 td. årligt, af heste 70-100 stk., af hornkvæg 400-500 stk. samt endelig ca. 1.000 stk. får og lam²³. 1870 havde Samsø ca. 6.335 indbyggere²⁴.

Også på Samsø spillede hjemmeindustri/husflid en væsentlig rolle. Vadmel, hvergarn og lærred blev vævet i næsten hver familie²⁵, men af det således forarbejdede tøj solgte bønderne intet²⁶.

Det var altså alene landbrugsvarer, korn og kreaturer, der fra øen blev afsat til Århus. Et varesalg den modsatte vej, fra Århus til landdistrikterne, synes der kun – hovedsagelig fordi så meget stadig blev fremstillet lokalt – i beskedent omfang at have været tale om. Derfor måtte mange af de skibe, der besørgede nærtrafikken, ved afgang fra Århus havn sejle i ballast eller ledige.

Områdets befolkning

Ved siden af produktomsætningen må også befolkningsbaggrunden være af betydning for en eventuel rentabilitet ved dampbådsdrift.

Kort III, der er en del af et befolkningskort over Kongeriget Danmark 1880, viser indbyggertallet pr. kvadratmil²⁷. Af kortet fremgår det, at kystbræmmen i Kalø Vig var den tættest befolkede. Hele befolkningsvægten var orienteret om Kalø Vig med, som det ses, Århus som det naturlige centrum for kurverne. Den stærkeste koncentration strakte sig fra Vosnæsgård, Kalø Vig rundt og sluttede umiddelbart syd for landsbyen Rolse, farve 2. Kurven omslutter regioner med en befolkningstæthed på 3.500 indb. pr. kvadratmil. Parallelt bag denne kurve, farve 3-4, der tæller 2.500 indb. pr. kvadratenhed. Kurven dækker Skødshoved, der ligger orienteret mod Århus. Helgenæs samt Vistoft sogne er indesluttet af farve 4-5, der angiver 2.000 indb. Midt i denne kurve er Ebeltoft placeret med et opland markeret med farve 6, der angiver laveste befolkningstæthed på under 1.000 indb. pr. geografisk enhed. Samsø er delt i to dele. Den nordlige del af øen ned til Stavns Fjord har en befolkningskurve på 2.000 indb. pr. kvadratmil, medens den sydlige del af øen er oppe på 3.500 indb. pr. geografisk enhed.

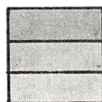
Kystbræmmen med de lette afskibningsforhold til Århus synes før udbygningen af jernbaneanlæg at have haft den trafikalt mest gunstige position.

1 over 5000

2 fra 4000-5000

3 fra 3000-4000

4 fra 2000-3000

5 fra 1000-2000

6 fra 0-1000

Kort III.

Befolkningskort.

Antal indbyggere pr. kvadratmil.

Kilde: Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik vol. I.

Derfor er disse områder også de stærkest befolkede²⁸. Med anlæggelsen af jernbanen Århus–Ryomgård ændredes situationen. Banen førte for sognene til en befolkningsmæssig stagnation og begyndende tilbagegang, idet beboerne for en dels vedkommende må formodes at være udvandret til de nye stationsbyer og købstæderne.

Veje og sejlruter

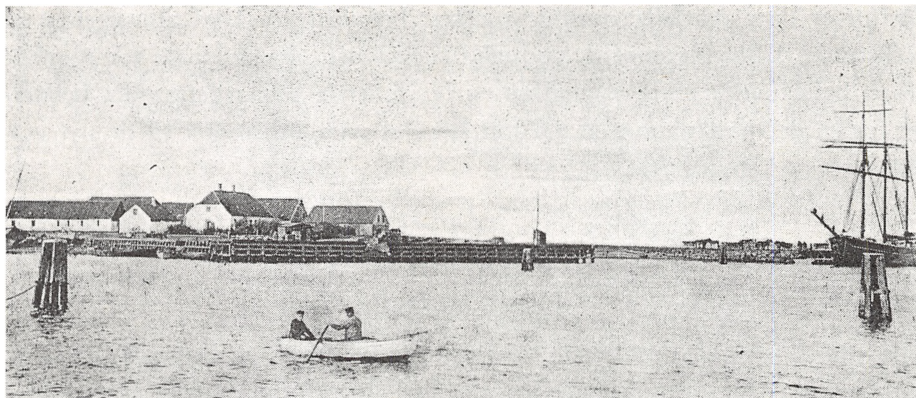
Før oprettelsen af de direkte dampbådsforbindelser mellem Molslandet–Ebeltoft og Århus var den eneste mulighed for rejseforbindelse til Århus – hvis man ikke ville med en af de lokale fragtskuder eller køre selv ad de dårlige landeveje – at rejse med postdiligencen.

Postbefordringen mellem Århus og Rønde fandt sted med én daglig afgang kl. 7 morgen fra Århus. På turen medtoges passagerer og fragtgods¹. Ruten var udbudt i entreprise af postvæsenet, således at entreprenøren selv fik hele indtægten af rejsende og fragtgods².

Fra Århus udgik endvidere en rute Århus–Tirstrup–Grenå, hvor der indsattes postvogne med 6 sæder evt. 3 kupeer³. Fra Århus–Grenå var der forbindelse videre til Ebeltoft med skift i Tirstrup. Den rejsende kunne medtage 1 stk. rejsegods og kuffert eller lign., hvis størrelse ikke måtte overstige 1 alen i længden og 15 tommer i bredden og højden⁴. Billetprisen var afhængig af, hvorvidt den rejsende rejste på åben eller lukket plads. Prisen var 1873 28 sk. milen for enhver vejlængde ud over 2 mil, medens taksten for befordring på åben plads for alle vejlængder var 24 sk. milen. Børn under 3 år blev befordret for det halve⁵. For nogle ruters vedkommende skulle man lade sig indskrive på kuskens bopæl i rimelig tid før afgang⁶.

Vejnettet

Vejene på Mols var på dette tidspunkt i en meget mangelfuld tilstand. I en byrådsudtalelse fra Ebeltoft til regeringen fik de skylden for at have sat en stopper for udviklingen af en livligere og større omsætning med oplandet navnlig for Mols Herreds vedkommende⁷. Konsekvensen af dette forhold var, at al kornomsætning fra det egentlige Mols gik uden om Ebeltoft og i stedet gik søværts til Århus. For Ebeltoft var dermed alene de nord og nordøst for byen liggende landstrækninger tilbage som opland⁸. Sognets vejnet ofrede man ikke mange midler på fra det offentliges side – Helgenæs kun 3 rd. for året 1871 af et samlet budget på 1.516 rd. 39 sk. Til sammenligning

Langøre Havn.

Allerede i 1866 blev denne havn anløbet af dampskibe fra Århus.
Statsbibliotekets kort- og billedsamling.

kan anføres, at kommunens udgifter til fattigvæsenet i samme periode udgjorde 404 rd. 57 sk. ⁹.

Posten

På Mols blev postgangen besørget af en gående post, der ved siden af sin postgerning tillige var husmand. Ruten gik fra Ebeltoft til Knebel 2 gange ugentlig ¹⁰. I 1874 ændrede man postgangen i området, idet der oprettedes en kørende post (vgl. landpost), der gik fra Ebeltoft til Fuglsø, Vistoft, Strands, Thorup og Tved søndag, tirsdag, torsdag samt lørdag. En gående landpost beholdt man dog på ruten fra Fuglsø Kro til Kongsgård, Stødv, Fejrup, Ørby, Esby og Borup på Helgenæs ¹¹.

1872–76 havde Ebeltoft som led i DFDS' rute København–Vejle direkte ugentlig forbindelse med København og efter 1877 som led i ruten København–Horsens ¹². Trafikforbindelserne til hovedstaden synes således at have ligget i et mere moderne leje end dem til den jyske hovedstad.

Samsø

Ved sin øposition adskiller Samsø sig selvfølgelig på væsentlige punkter fra det øvrige område. 1870–71 blev øen, ved Kolby, anløbet 3 gange ugentlig hver vej af DFDS' Århusruter fra København og Korsør. 1875 blev Korsørruten på grund af Nordvestbanens åbning opgivet, og anløbene blev, i samme antal, overtaget af Kalundborgruten ¹³. For vareudvekslingen mellem Århus og Samsø spillede disse ruter en mindre betydelig rolle. De var domineret af gennemgående passagerer og stykgods ¹⁴. Samsingerne var selv

utilfredse og karakteriserede forbindelserne til omverdenen som uanstændige¹⁵.

Som det er set, havde hverken Mols-Ebeltoft området eller Samsø ved begyndelsen af 1870'erne et transportsystem, der muliggjorde en hurtig og regelmæssig person- og vareudveksling. Systemet var stort set det samme som ved århundredets begyndelse, et system, der passede til et langsomt arbejdende samfund, der ikke var bygget op over en arbejdsdeling og ikke ville kunne honorere en ny tids krav.

Til fordeling af de voksende varemængder måtte der nødvendigvis opstå et behov for en bedre og hurtigere samfærdsel, hvis områderne ville have del i den økonomiske vækst.

Kampen om Samsø

I de østjyske dagblades spalter om handelsforhold og handelsopland indgik Samsø som fremtidigt handelsområde, som allerede berørt, ret ofte. Konkurrencen stod her mellem Århus, Horsens, Vejle og Odense.

Ved gennemgang af regnskaberne for havnene på Samsø fra 1870 er det muligt at tegne et billede af øens trafikale opland¹. Imidlertid giver kun havneregnskaberne fra Kolby Kås og Mårup så fyldestgørende oplysninger, at man med sikkerhed kan fastslå de enkelte skibes bevægelser.

Ved analyser af et områdes trafikforbindelser med omverdenen spiller den enkelte havns placering i forhold til skibsruter og nabokyster en ganske væsentlig rolle. De to havne, for hvilke der findes kildemateriale – Kolby og Mårup – er begge orienterede mod den jyske kyst, dog med Kolby på Syd-samsø geografisk velplaceret for forbindelser til Fyn og Sjælland². Afstanden mellem Horsens/Århus og Samsø var omtrent den samme, afstanden til Vejle en smule længere, men dog ikke så meget, at den kan have virket som nogen særlig konkurrencemæssig belastning.

Tabel 3 er opbygget på grundlag af havnefogedernes regnskabsbøger, der rummer oplysninger om de skibe, der anløb havnene, dog således, at den rene rutetrafik er udeladt. Billedet, der tegnes, er således af den »uorganiserede« skudetrafik.

Af tabellen fremgår det, at Mårup kvantitativt spillede den største rolle, og at kun ganske få skibe anløb Kolby havn³. Århus har været den vigtigste handelspartner for Samsø, og hele Århuskibsfarten synes at have været koncentreret omkring Mårup. Horsens har ikke kunnet true Århus på dette område. Som man kunne forvente, var Vejles handel på øen koncentreret omkring Kolby, sandsynligvis på grund af den ringere afstand hertil. Fyn synes

TABEL 3
Den »uorganiserede« skibsfart på Samsø 1870

	Til Kolby	Til Mårup	Fra Kolby	Fra Mårup
Århus	4	62	5	89
Horsens	3	3	6	30
Vejle	8	—	—	—
Norsminde	—	3	—	1
Helgenæs	—	—	—	1
Endelave	4	—	—	—
Øvrige Jylland	3	22	7	43
<i>Fyn</i>				
Middelfart	—	3	—	8
Odense	1	1	1	2
Nyborg	1	1	—	1
Bogense	1	—	1	—
<i>Sjælland</i>				
Kalundborg	1	—	—	—
Total	25	95	20	175

Kilde: Finansministeriets reviderede regnskaber – Havne. Samsø 1870-75 (RA.).

ikke at have spillet nogen nævneværdig rolle. At Sjællands andel var så ringe, hænger måske sammen med, at skibe derfra anløb Ballen havn, og at DFDS' rutebåd fra København og Korsør anløb Kolby på vej til Odense⁴.

Den iøjnefaldende forskel i tabellen mellem antallet af ind- og udgående skibe til Mårup havn synes vanskelig at forklare. Måske skyldes den, at en del skuder løb ind for at supplere en på kysten indtagen ladning før sejladsen direkte til Århus.

Avisabonnenterne kan måske også give sig sit bidrag til at klarlægge et områdes trafikale og økonomiske binding, da en købstads handelsdistrikt ofte dækkes af dennes presse. Dog falder hovedstadsbladene her udenfor.

Også her dominerer Århus, hvis Stiftstidende blandt den udenøse presse har spillet den største rolle.

TABEL 4
Avisabonnenter på Samsø januar 1876

Aarhus Stiftstidende	15 abonnenter
Århus Amtstidende	4 abonnenter
Jyllands-Posten	8 abonnenter
Fyns Stiftstidende	4 abonnenter
Kalundborg Avis	2 abonnenter
Samsø Avis	120 abonnenter

Kilde: Samsø Avis og Avertissementstidende 6. jan. 1876.

Oplandsområdernes betydning

Endnu i 1870'erne var den største udførselsartikel fra Århusområdet korn og kornvarer. Fra Århus udførtes til udlandet i 1873 316.964 tdr.¹, fra Samsø ca. 30.000 tdr. årligt², og Kattegatøens udførselsandel ville altså kunne udgøre ca. 10 % af købstadens eksport, hvis den blev sendt over Århus. Molstrakten angives til årligt at kunne udføre ca. 60.000 tdr. kornvarer til Århus eller ca. 20 % af byens korneksport³. Ebeltofts udførselsandel var af en noget mere beskedne størrelsesorden, nemlig med 6.031 tdr. korn og kornvarer i 1873⁴.

De tre områder, man handelsmæssigt ønskede at sikre Århus, ville kunne skabe eksportdækning for ca. 30 % af byens totale kornudførsel. Et oplandsområde med så stort et produktionsoverskud ville det nok kunne betale sig for Århushandelen at få underlagt regelmæssige transportforhold. Det ville derfor være af stor værdi at få etableret faste linier til Århus, hvorved byens havn i voksende udstrækning kunne spille en rolle som stabelplads for den udenlandske eksport.

Udførslen til England med Jysk-Engelsk-Dampskibsselskabs dampere udgjorde i 1873 62.129 tdr. korn⁵. Kornet fra byens kystopland alene ville således kunne dække eksporten til det engelske marked for det århusianske dampskibsselskab, hvis andel af den samlede udenrigseksport af kornvarer fra Århus udgjorde ca. 20 %.

»Selskabet for en Dampskibsfart på Århusbugten«

I foråret 1873 blev Århuspressens læsere indbudt til aktietegning i et nyt selskab, hvis hovedformål skulle være at drive dampskibsfart på Århusbugten. I indbydelsen anførtes, at selskabet, der tidligere under firmabetegnelsen »Selskabet for en Dampskibsfart på Silkeborgsøerne« havde drevet rederivirksomhed, ville opfylde de krav, der fra forskellige sider, særlig fra kyststæderne, havde været stillet om at få en dampbåd i fart på Bugten¹. Selskabet havde tænkt at honorere disse krav ved at indsætte dets dampbåd »Forellen« i fart på Århusbugten i stedet for på Silkeborgsøerne.

Det var selskabets mening foreløbig at bringe en regelmæssig fart i gang tre gange om ugen fra Mols med anløbssteder ved kysten til Århus samt retur-fart på de samme dage. Desuden skulle der om muligt en gang om ugen udføres en tur-returfart fra Århus til Norsminde, på søn- og helligdage lystture fra Århus til Riis Skov og Marselisborgskovene, ligesom bugseringer på Bug-

ten skulle indgå i dampbådens virksomhed². Ved dette initiativ havde man således ikke straks Samsø i tankerne.

På den konstituerende generalforsamling, hvor selskabets love blev vedtaget, havde man dog formuleret selskabets formålsparagraf så vidt, at Samsø senere uden lovændringer ville kunne falde inden for selskabets virkeområde. Dets formål var ved én eller flere dampbåde at bringe en så vidt muligt daglig forbindelse til veje såvel for person- som for godstrafik mellem Århus som centralpunkt og de forskellige pladser ved Århusbugten samt de til denne stødende vige eller dele deraf³.

Også til dette selskabs virksomhed er aviserne hovedkilden, og også her er det svært at skille de konkrete oplysninger fra den redaktionelle kommentar. Hertil kommer, at en del af oplysningerne må hentes fra en omfattende polemik med anonyme indsendere, hvis påstande på grund af deres ensidighed ikke lader sig afveje. På grund af selskabets senere fiasko kunne man næppe forvente mildhed eller overbærenhed fra de aktionærer, der havde mistet penge.

For eftertiden må det imidlertid betragtes som særdeles velkomment, at en del af denne debat blev ført for åbne avisspalter i Århusbladene. Aktionærer, der ikke eller kun vanskeligt kunne give møde på generalforsamlingen i Århus for at fremlægge deres synspunkter og klagepunkter, har fået luft og rejst spørgsmål til bestyrelsen gennem pressen. Den ellers referatmæssigt tavse generalforsamlingskritik er herved delvist kommet frem. Debatten har som anført været heftig og bitter, og debattørerne stærkt engagerede. For flere aktionærer var det surt erhvervede spareskillinger, der var tabt i et umodent projekt⁴. Takket være kritikken er det muligt at få kendskab til en del af selskabets virke på Århusbugten.

Aktieudvidelsen

Århuspressens modtagelse af denne indbydelse til en aktietegning, der skulle tilføre det få år gamle selskab ny kapital⁵, kan kun siges at have været positiv. Jyllands-Posten hilste forsøget på at oprette en dampbådsforbindelse mellem Århus og de overfor liggende kyster med glæde, idet bladet udtalte håbet om, at initiativet måtte blive kraftigt støttet ved en forøget aktietegning og ved, at amts- og sognerådene interesserede sig for foretagende ved et tilskud til anlæg af de fornødne anløbsbroer⁶.

Århus Amtstidende var mere farverig og nuanceret i sin glæde over initiativet. Bladet vidste, at beboerne på Mols længe havde sukket forgæves efter en sådan forbindelse. Avisen håbede derfor, at beboerne på Mols og Helgenæs

kraftigt ville sætte sig i bevægelse for at fremme sagen ⁷. Det var første gang, Molsboerne blev præsenteret for den »idræt at tegne aktier« ⁸.

Projektet rummede flere ting, som Amtstidende havde blikket rettet imod. Rutefarten ville, foruden at skabe en livlig forbindelse med Århus og dermed være et stort gode i materiel henseende, også kunne fremme den åndelige udvikling i mangfoldige retninger. Den materielle fordel ville bestå i adgangen til at få alle produkter betalte med de højeste priser samt i en formindskelse af transportomkostningerne. En anden fordel ville være en stigning i ejendomspriserne, fordi langt flere ville ønske at købe ejendom på Mols, når man regelmæssigt og sikkert kunne komme i forbindelse med Århus og den øvrige omverden. Herved blev det også lettere at skaffe midler til en forbedring af ejendommenes drift.

At den bedre adgang til samkvem med omverdenen var en mægtig løfte-stang for den åndelige udvikling, mente Amtstidende var en så selvindlysende ting, at enhver straks ville fatte det ved at tænke derpå. Efter redegørelsen for alle projektets positive sider sluttede bladet sin artikel med at opfordre beboerne på Mols og Helgenæs til at tage alle de udbudte aktier for at sikre den fornødne indflydelse ⁹. »Thi når egnens beboere ved at sætte penge i foretagendet får gode renter og dertil al anden fordel, får den både i pose og sæk« ¹⁰.

I Århuspressen kom der ikke under præsentationen af projektet negative eller kritiske bemærkninger til orde om initiativtagerne og deres forretnings- og rederimæssige baggrund – dette måske for ikke at bremse aktietegningen og dermed planernes gennemførelse. Som tidligere anført, stod »Selskabet for en Dampskibsfart på Silkeborgsøerne« bag initiativet, og herfra havde bestyrelsen hentet sin rederimæssige erfaring.

I januar 1872 udgik en indbydelse til aktietegning fra d'herrer Dyhr, Bayer, Bræstrup, Møller, Schrøder og Syberg, idet der påtænkte anskaffet en dampbåd til fart på Silkeborgsøerne ¹¹. Planerne, der stærkt mindede om dem, der i foråret 1873 blev forelagt Århusborgerne, gik ud på, at man ville anlægge flere anløbsbroer og opføre ventesale ved disse. Man ville naturligvis indkøbe en dampbåd til farten, og denne skulle indrettes således, at den i løbet af et par timer kunne ændres fra passagerskib til fragtskib og gods-transport. Den skulle ifølge tilbud fra fabrikant Søren Frich i Århus kunne bygges for 7.000–7.500 rd. Til de øvrige etableringsudgifter beregnede selskabet et beløb af 3.000 rd., hvorved den hele aktiekapital skulle blive på 10.000–10.500 rd., og de enkelte aktier lyde på 10 rd. stykket ¹². En undersøgelse af indbyderne viser et ganske interessant billede:

- Bayer, C., overbaneingeniør, premierløjtnant ¹³.
 Dyhr, S. B. V., baneingeniør, løjtnant ¹⁴.
 Bræstrup, A. C., auditør, sekretær ved jernbanen ¹⁵.
 Schrøder, R., bogholder ved jernbanen ¹⁶.
 Syberg, H. F., revisor ved jernbanen ¹⁷.
 Blair, John, overmaskinmester ved jernbanen ¹⁸.
 Bergman, Edv., handelsfuldmægtig ¹⁹.

Med undtagelse af handelsfuldmægtig Bergman udgjorde indbyderne en ensartet gruppe – »jernbanekredsen«. Af indbyderne havde overmaskinmester John Blair taget initiativet til bygningen af »Forellen« og konstrueret dens maskine. Han virkede som bestyrelsens tekniker ²⁰. Den regnskabsmæssige ekspertise var repræsenteret ved bogholder Schrøder og revisor Syberg. Det blev siden hævdet, at bestyrelsen havde ladet jernbanen præge selskabets fartplan på Silkeborgsøerne til skade for dampbåden. Man ville ikke lave en fartplan, der bortrev kunder fra jernbanen ²¹.

På trods af sagkundskaben bag selskabet blev det dog kun få måneder, »Forellen« kom til at sejle på Silkeborgsøerne. Da sommeren var ovre, valgte dens ejere at give op, og i marts gik turen tilbage til Århus, hvorfra båden var kommet, på jernbanevogn ²². Mændene bag »Forellen« ville nu i stedet søge deres aktiv forrentet ved at indsætte den i regelmæssig drift på Århusbugten. På trods af fiaskoen på Silkeborgsøerne og den som følge heraf rejste kritik af bestyrelsen med krav om dens afgang, synes der først at have fundet personændringer sted i selskabet ved generalforsamlingen i maj 1873. Det var således den gamle bestyrelse, der på ny indbød til aktietegning, hvilket måske har påvirket efterspørgslen efter selskabets papirer.

På trods af den positive forhåndstale i Århuspressen gik aktietegningen trægt – også på Mols og Helgenæs. Ingen tegnede større beløb, end han i påkommende tilfælde kunne tåle at tabe ²³. Tegningen var arrangeret således, at de tidligere aktionærer i »Forellen« havde ret til forlods at tegne halvt så mange aktier, som man allerede havde. Herved blev et beløb af 4.250 rd. reserveret den gamle aktionærgruppe. I tilfælde af tegning ud over 6.000 rd. skulle reduktion finde sted i de af de nye aktionærer tegnede beløb ²⁴. Det var således kun en mindre aktiepost, der var udbudt i åben tegning.

Den sidste bestemmelse synes imidlertid ikke at have været aktuel. De gamle aktionærer i foretagendet har ikke tegnet sig for de reservede poster, og aktietegningen viste i det hele taget kun ringe tilslutning ²⁵. Dette på trods af, at man havde sat aktierne til et så lavt pålydende som 10 rd., hvorved store kredse kunne være med ²⁶.

Trafikpolitik

Om selskabets politik over for Samsø synes der ikke at have hersket fuld enighed hos bestyrelsen. Det er tvivlsomt, om man overhovedet har haft en sikker opfattelse af skibets fremtidige virke på Århusbugten. Fra Samsø sukede man inderligt efter, at »Forellen« måtte begynde farterne på Mårup havn, da øen følte sig afskåret fra den øvrige verden²⁷. Hvorfor man på Samsø forventede, at »Forellen« skulle begynde sejladsen på Mårup havn, har det ikke været muligt at se. Selskabet havde ganske vist ført nogle forhandlinger med postvæsenet med henblik på postens befordring til øen; men indbydelsen til aktietegning taler ikke om besejling af Samsø. En indsender, der karakteriserede sig som særdeles godt inde i dampbådens forhold, anførte, at det var meget tvivlsomt, om Samsø i det hele taget blev indlemmet i fartplanen. Det skulle alene være, hvis samsingerne viste deres interesse for foretagendet ved at tegne aktier i båden²⁸. Bestyrelsen forventede altså en kontant vekselvirkning mellem selskabet og dets opland. Gjorde samsingerne intet for dampbåden, kunne de heller ikke forvente, at dampbåden ville gøre noget for dem²⁹. På trods af, at aktietegningen havde været offentliggjort i alle tre Århusblade, der jo også havde udbredelse på Samsø, synes ikke én eneste aktie at være afsat på øen³⁰. Dette kan vel næppe undre, når den slet ikke optrådte i projektet.

Ikke alle selskabets aktionærer synes imidlertid at have stået for en så kontant linie. En aktionær, bosiddende i Århus, gjorde indsigelser mod de af selskabet anførte betragtninger. De fleste aktier var aftaget af århusianere, og for disse ville det være ønskeligt, om båden også besejlede Samsø og derved trak denne ø til Århus som et nyt opland. Århusianerne burde derfor hellere aftage de ikke-afsatte aktier end risikere, at samsingerne ikke gjorde det, og at farten på Samsø dermed ikke blev optaget til stor skade for byen³¹.

Dampbåden »Mols«

Torsdag den 31. juli 1873 blev »Mols«, som »Forellen« var kommet til at hedde, endelig efter en ombygning sat i vandet³². Det havde også ladet vente længe på sig, for selskabet havde oprindelig hævdet, at båden skulle påbegynde farterne allerede i slutningen af maj; men premieren var bestandig blevet udskudt. Da den ikke kom i maj, skulle den komme først i juni, så om tre uger, så manglede man nogle »engelske plader«, men så skulle den bestemt også komme. Fredag den 15. august 1873 sejlede båden endelig³³. Den var rigget som en skonnert og havde, foruden maskinrummet og et stort lastrum, en kahyt med plads til 20 à 30 passagerer³⁴.

Selskabet for en Dampskibsfart
paa
Aarhus - Bugten.

Dampbaaden „Mols“

Kapt. H. Larsen,
vil indtil Videre fare saaledes fra Lørdag den 16de Avgust 1873:

Mellem Aarhus og Mols:

Mandag Morgen Kl. 8 fra Kalø, anløbende Vosnæsgaard og Knebelvig.

Mandag Efterm. Kl. 5 fra Aarhus, anløbende Knebelvig og Vosnæsgaard.

Lørdag Morgen Kl. 8 fra Knebelvig til Aarhus.

Lørdag Efterm. Kl. 5 fra Aarhus til Knebelvig.

Mellem Aarhus og Hou, anløbende Norsminde og Saxild Tur og Retur:

Onsdag Morgen Kl. 6 fra Hou.

Onsdag Efterm. Kl. 4½ fra Aarhus.

Søndag Aften eller Mandag Morgen og Fredag Aften eller Lørdag Morgen afgaar Baaden respektive til Kalø og Knebelvig for at overtage sine Farter derfra, og Tirsdag Aften afgaar Baaden til Hou for at overtage Farten derfra. Tirsdag og Søndag Morgen afgaar den respektive fra Kalø og Knebelvig og Torsdag Morgen fra Hou til Aarhus til Disposition, medtagende Passagerer og Gods. De omtrentlige Afgangstider vil kunne erfares hos Skibets Fører.

Søndag, Tirsdag, Torsdag og Fredag ligger Baaden til Disposition i Aarhus Havn.

For Extrature med Gods og angaaende Bugsering vil Føreren kunne afslutte det Fornødne.

For at kunne erholde Baaden til Lysture, bedes man at henvende sig til Skibets Expeditør i Aarhus, Hr. Rasmus Petersen, hvor ogsaa Taxter og Fartplaner udleveres.

Passagepriserne ere:

Kahyt 48 Sk.; Dæk 24 Sk.

Billetter erholdes ombord.

Aarhus, i Avgust 1873.

Bestyrelsen.

Dampbåden »Mols«s første fartplan på Arhusbugten.

Det skulle ikke blive den sidste.

Jyllands-Posten 14/8 1873.

På den ene side af kahytten fandtes et privét for damer og på den anden kaptajnens kahyt. Forude var der et folkelukaf, og bag maskinrummet havde maskinmesteren sin kahyt. Desuden havde man agter på dækket anbragt et kloset og et pissoir, begge i aflukkede små kahytter³⁵.

Båden var bygget af jern, og, som anført, 1872 i Århus hos maskinfabrikant Søren Frich. Den havde en drægtighed på 19,46 danske t. Den var nu forsynet med en dampmaskine af 8 nominel hestes kraft og efter ombygningen udstyret med en dobbelt røkedel med ca. 128 fod² ildpåvirkningsflade³⁶. Over dækket havde den en længde af 66 fod og 6 tommer, overfladelinien 60 fod, bredde midtskibs 12 fod, og endelig en dybgående agter på ca. 4 fod i tom tilstand, i lastet ca. 1 fod mere (engelske mål). I stævnen stak båden imidlertid kun ca. 1 fod og 6 tommer³⁷. Den var altså temmelig haletung. Den var forsynet med to master, 3 sejl, håndspil, anker og skibsjolle³⁸.

Fartplan

»Mols«s oprindelige fartplan faldt i to farvandsafsnit, et nord og et syd for Århus³⁹. Man sejlede dels mellem Århus og Mols, og dels mellem Århus og Hou med anløb af Norsminde og Saxild. Under turene til Mols anløb damperen Vosnæsgård, Kalø og Knebel Vig, således at hovedsejladserne udgik fra lokalstationerne. Fartplanen var lagt på den måde, at Mols blev betjent med afgang mandag og lørdag og områderne syd for Århus om onsdagen. Ugens øvrige dage lå damperen til disposition i Århus havn til bugseringsopgaver og eventuelle ekstrature, der kunne aftales med skibets fører. Ved lystture skulle der ske henvendelse til skibets ekspeditør i Århus, Rasmus Petersen. Billetterne, som man købte om bord, kostede for kahyt 48 skilling og det halve for dæksplads⁴⁰.

Der skulle imidlertid kun gå en uge med sejladser efter den oprindelige fartplan. Man måtte da ændre turene til Hou på grund af vanskeligheder og nødvendige tilsyn med kedelen⁴¹. Få dage senere kom en ny fartplan, der skulle erstatte den tidligere annoncerede. Herefter synes turene til Hou at være ophørt ligesom mandagsturen til Kalø⁴². Inden udgangen af august ændrede selskabet afgørende sin fartplan. Man ville fremover alene sejle mellem Århus og Knebel Vig, og det skulle ske mandag, torsdag og lørdag⁴³. Fra midt i oktober blev turene yderligere beskåret – nemlig til to gange om ugen til Knebel Vig⁴⁴. Efter denne sidste plan fortsatte man året ud, indtil man endelig lørdag den 10. januar 1874 indstillede helt⁴⁵. »Mols« havde vist sig lidet egnet til sejladserne. Bestyrelsen havde stillet i udsigt, at den ville kunne tilbagelægge strækningen fra Århus til Knebelbro på højst 1½ time; men da den kom i drift, viste det sig, at den i magsvejr skulle bruge 2½ à 3

timer og med en smule blæst og sø hele 4 timer. Kraftigere blæst og høj sø kunne den slet ikke klare.

Det var ellers begyndt så lovende, men netop de dårlige sejlegenskaber skræmte kunderne ⁴⁶. Om bådens virke i de små fem måneder giver den tidligere nævnte avispolemik flere konkrete oplysninger. Til Århus fra Kalø, Knebel og til dels fra Følle havde »Mols« bragt 2.685 td. sæd af forskellig art, 859 passagerer, og det til takster for kornvarer à 10 sk. pr. td. og 49 sk. pr. passager. Af udgifter havde man haft provision til kommissærerne i Kalø, Knebel, Begtrup og Århus, der udgjorde 5 % af fragtbeløbet. Endvidere 5 % af samme til kaptajnen som kaplak (o: provision)⁴⁷. Om andre varer oplyses ikke, men af avisreferaterne fremgår det, at også køer, lam, får, svin, smør og æg har været transporteret ⁴⁸.

Driftsregnskab

Den efterfølgende debat omkring dampbåden »Mols« og dens virksomhed drejede sig for en væsentlig del om spørgsmålet om, hvorvidt en dampbådsdrift på Århusbugten i det hele taget ville kunne forrente sig. Debatten synes i høj grad præget af manglende indsigt i de mest elementære forhold vedrørende skibsfart.

Et indlæg i Århus Amtstidende 28. februar 1874 hævdede, at dampbådsdrift i høj grad ville kunne svare sig, hvis blot kuludgifterne kunne sættes ned, og endog være så lønnende, at den ville kunne give et udbytte, efter henlæggelser af de i lovene foreskrevne 25 %, på mellem 12,3 % og 12 %. Debattøren glemte ganske at tage hensyn til lønudgifter, provisioner til kommissærerne samt kaplak til kaptajnen og så helt bort fra afskrivninger på båden samt de nødvendige reparationer.

Indtægt:

August 1873–jan. 1874

For persontransport	315 rd.
For gods	1.082 rd.
Andre småindtægter	58 rd. ⁴⁹
<u>Total</u>	<u>1.455 rd.</u>

Udgifter:

Kul	810 rd. ⁵⁰
Førerens løn	240 rd.
Maskinmesterens løn	300 rd.
1 fyrbøder + 1 matros	365 rd. ⁵¹
<u>Total</u>	<u>1.715 rd.</u>

Debatten rummer imidlertid så mange spredte taloplysninger, at det er muligt at opstille et slags »driftsregnskab« for »Mols«. De enkelte poster er taget fra forskellige debatindlæg, hvoraf nogle er regnskabsoplysninger givet på generalforsamlingen i 1874. Uoverensstemmelse i forhold til de ovenfor nævnte mængde- og takstangivelser har det ikke været muligt at klarlægge.

På grundlag af denne simple opstilling havde selskabet således i sin korte periode som sejlene rederi en samlet indtjening på blot 1.455 rd., der imidlertid skulle modsvares af udgifter på i alt 1.715 rd. Det samlede underskud blev således på 260 rd. I dette beløb er end ikke medregnet forsikringsudgifter, reparationer, afskrivninger, vedligeholdelse m. m.

Selskabets aktiver realiseres

Med et så dårligt driftsregnskab – og med udsigt til et endnu dårligere på grund af publikums svigtende tillid, kan det ikke undre, at selskabet måtte realisere sine aktiver, medens der endnu var noget tilbage.

Kulminationen af debatten omkring selskabet og den efterfølgende generalforsamling blev en beslutning om at opløse det⁵². Ved udgangen af marts 1874 blev »Mols« udbudt til salg⁵³. Ikke mange liebhavere synes at have meldt sig, og det blev derfor nødvendigt at udbyde den til salg gennem en offentlig auktion. Denne fandt sted 4. juni 1874 på selve damperen og blev forestået af overretssagfører Chr. Kier⁵⁴. Købmandsfirmaet Langballe & Søn blev højstbydende med 1.850 rd. – en pris, som man dog ikke kunne acceptere⁵⁵.

Herefter forsvinder den lille dampbåd »Mols« fra Århusbladens spalter. I 1878 solgtes den ved et auktionsskøde til skibsbygger W. Schroner i Tønning for 5.000 rd.⁵⁶ Hvem der har ejet den i mellemtiden, og om den har været i drift, har det ikke været muligt at afklare. Dampskibsselskabet holdt sin afsluttende generalforsamling på rådhuset i Århus den 23. januar 1875. Det blev her opløst, men referatet fortæller ikke noget om båden⁵⁷.

Smakkefarten på Århusbugten

En hovedkilde til beskrivelse af småskudebevægelserne på Århusbugten er Århus Havnevæsenes »Skipperjournaler«. Journalerne er ført af havnefogeden og dannede grundlag for afgiftsberegningen til havnevæsenet. Alle ind- og udgående skibe er omhyggeligt opført sammen med oplysninger om type, drægtighed, fragt, skipperens navn og afgang- eller destinationshavn¹.

Dette materiale er med 10 års intervaller gennemgået fra 1870 til 1910 for at klarlægge eventuelle ændringer inden for skibsfarten i området. Alle

TABEL 5
Småskudebevægelser 1870 på Århusbugten

	Til Århus	Fra Århus
Ebeltoft	16	22
Kystfart	98	103
I alt	114	126
Samsø	72	80
Antal skibe	186	205

Kilde: Århus Havnevæsens arkiv. Skipperjournal 1870 (EA.).

skibsbevægelser med undtagelse af ren rute- og paketterafik samt brændeskudene til og fra Moesgård syd for Århus er registreret.

Området omfatter tre tolddistrikter, hvis årsberetninger lejlighedsvis giver oplysninger om klareringer ved kysttoldstationerne. Desuden er inddraget Samsø Havnevæsens arkiv, hvori de enkelte bådføreres toldbøger er afskrevet og har dannet grundlag for afgiftsberegningen til Samsø tolddistrikt. Med ovennævnte kildegrupper er det muligt at tegne et billede af de enkelte varepartiers transportretning. Distrikterne er:

1. Århus, hvorunder hørte Hou, Norsminde samt Nappedam.
2. Ebeltoft med Thorup (Knebel), Særbæk, Skødshoved og Kongsgård.
3. Samsø tolddistrikt i Holbæk amt.

Af tabel 5 fremgår det, at kystområderne nord og syd for Århus spillede den største kvantitative rolle for lokalskudetraffikken i året 1870 med Samsø en smule bagefter. Halvdelen af småskibene gik i kystsejlad. Sejladsen på Ebeltoft spillede sammenholdt med de øvrige en ringere rolle. – Bilag V.

Det fremgår videre, at der fra Århus udgik flere skuder til kystoplandet, end der indgik. – Bilag I.

Tabel 6 viser ved en sammenligning med resultaterne fra skipperjournalen, at de to kildegrupperes tal ikke er sammenfaldende. Differencen synes at være

TABEL 6
Småskudebevægelser Samsø-Århus 1870

	Til Århus	Fra Århus
Mårup	89	62
Kolby	5	4
Antal skibe	94	66

Kilde: Finansministeriets reviderede regnskaber - Havne. Samsø 1870-75 (RA.).

TABEL 7
 Antal hjemmehørende skibe i undersøgelsesområdet

Ar	Arhus		Ebeltoft		Samsø	
	Skibe	Reg.t.	Skibe	Reg.t.	Skibe	Reg.t.
1858/59 .	58	1.488	6	140	20	166
1858	66	1.727	—	—	—	—
1869	65	2.641	4	32	18	83
1871	59	4.337	2	27	13	151
1871	—	—	1	5	12	101
1872	58	4.190	—	—	—	—
1873	63	4.934	—	—	—	—
1879	68	5.128	1	19	21	260
1880	56	4.337	—	—	—	—
1890	60	6.605	—	—	—	—
1894	—	—	—	—	15	273
1900	76	4.983	—	—	—	—

Kilder: 1858/59, 1869, 1879: Mercantil-Calender. 1858: Aarhus Stiftstidende. 1871: Schneider: Danmarks Handelsflåde i Aret 1871. 1871: Stat. tab. 3 r. 19. 1872, 1873: Trap 2. udg. VI. 1880, 1890, 1900: Arhus gn. Tiderne II s. 240. 1894: Stat. tab. 4 r. 25.

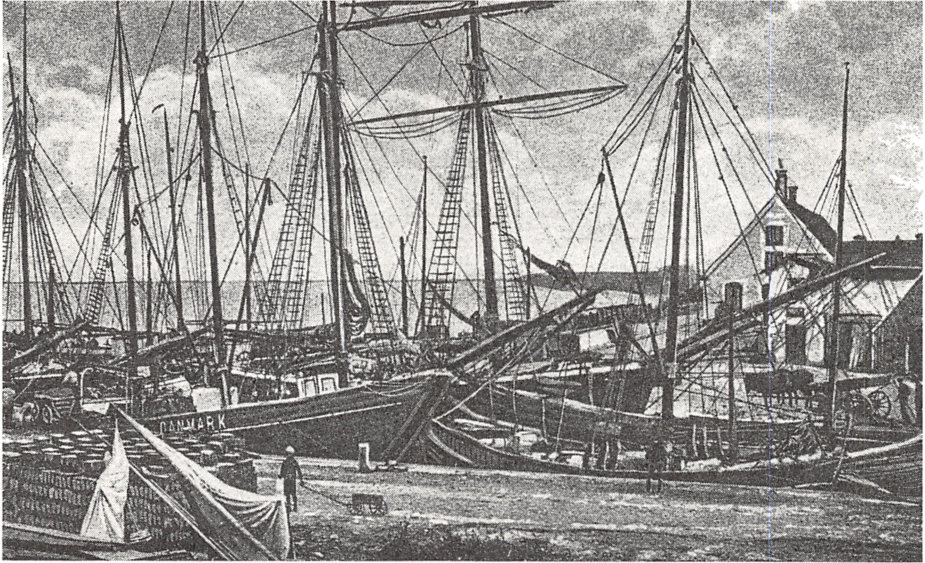
for stor til alene at kunne forklares ud fra unøjagtigheder i undersøgelserne. Modsætningerne må snarere forklares ud fra materialets tilblivelsessituation, hvortil der senere skal vendes tilbage.

Småskuder og småskippere

Smakkefarten blev forestået af en lang række småskippere, der for en stor del selv var redere eller partsredere for de skuder, de førte. På grundlag af oplysningerne i skipperbøgerne, hvor som anført bl. a. skipperens navn og skibets drægtighed er opført, er det muligt via de officielle skibsregistreringstabeller at verificere de enkelte skibe, redere og ejere samt hjemhørsforhold.

Efter loven om danske skibes registrering skulle skibene opføres i skibsregistreringsregistre¹. Undtaget fra denne bestemmelse var fartøjer af og under 20 t drægtighed, som alene blev benyttet i indenlandsk fart. Disse skulle føres på en særskilt fortegnelse, og de fik kun målebrev. Blev det for langt, kunne denne fartøjsgruppe imidlertid også blive fuldt registreret². I dette forhold må man søge forklaringen på de divergerende opgivelser, man i forskellige publikationer får om de enkelte skibe. De lokale opgivelser synes således at have medtaget skuder, der ikke er blevet registrerede i hovedregisteret, der har dannet kilde for de officielle tal³.

Tabellen over hjemmehørende skibe er på grund af de forskellige steder, tallene er hentet fra, vanskelig at tolke.

Småskuder i Ballen Havn ca. 1920.

Postkort i Erhvervsarkivet.

Sammenholdes de to sæt oplysninger fra 1858 over de i Århus hjemmehørende skibe, ses en betydelig forskel mellem lokalavisens tal og Mercantil-Calenderens. Hvilke lister, Mercantil-Calenderens tal er bygget op over, fremgår ikke. Forskellen kan imidlertid sikkert forklares ud fra forskellige mindstekriterier for de registrerede skibe. Også dampskibe opføres forskelligt; nogle lister har dem særskilt, andre inkluderer dem. Kun for Samsø og Ebeltoft tolddistrikter synes det tilladeligt at drage videregående slutninger.

For Ebeltoft tegner listen således billedet af en havneby, der mister sine hjemmehørende skibe. I modsætning hertil fastholder Samsø sin egen skibsfart, der endog tonnagemæssigt har været i fremgang i den undersøgte periode. Af de 18 hjemmehørende i Samsøflåden 1869 var de 13 af en drægtighed fra 5-2 reg.t. ⁴.

I 1894 synes billedet af Samsø-flåden at have ændret sig væsentligt. Ser man bort fra en enkelt skonnert på 92¹/₂ reg.t. ⁵, er gennemsnittet for skibene vokset til ca. 13 reg.t. Stadig falder de dog under kravet til opførelse i skibsregisteret. Ved udgangen af 1894 var alle ved Samsø toldsted hjemmehørende skibe endnu sejlfartøjer ⁶.

Indførelsen af regelmæssig dampbådsdrift på Samsø synes således ikke at have udkonkurreret og overflødiggjort de lokale småskuder. Småskibserhvervet på Samsø havde stadig sine udøvere. Væksten i skibenes størrelse kunne

imidlertid tyde på, at deres aktivitet var blevet udvidet til at omfatte mere end blot skudedefart mellem Samsø og Jylland, Fyn og Sjælland.

Love om sønæring.

Det var tilladt enhver, der var fyldt 18 år at føre åbne både og dæksfartøjer af ikke over 6 kommercelæsters drægtighed (12 reg.t.)⁷. Til at føre skibe af en størrelse indtil 20 læsters drægtighed (40 reg.t.) krævedes borger- skab eller næringsbevis som sætteskipper⁸.

Den liberale adgang til sønæring kom til udtryk i bådførernes sociale og erhvervsmæssige baggrund. Mange smakkeførere drev et andet erhverv ved siden af. Jordbrug var almindeligt; men også høkerhandel og krohold træffer man på. Husmand og sømand var ikke nogen usædvanlig betegnelse for skipperne⁹. Grænsen til de professionelle har sikkert gået ved de nævnte 12 reg.t. Det offentliges syn på småskuderne og deres erhvervsmæssige placering har betydet, at de mindre både ikke er blevet registrerede i tilgængelige lister.

Skudebevægelser på Århusbugten 1870

På grundlag af skipperjournalens oplysninger er det muligt at følge såvel de enkelte smakkers færden på Bugten gennem året 1870 som deres rederforhold. For skibe hjemmehørende ved Århus toldsted oprådte 11 småskuder med mere end én tur i området. Af disse 11 smakker blev de 9 ført af ejerne, der således tillige var redere. Alle Århuskibene var jagter, en mindre én-mastet sejlskibstype.

1870 gik af i alt ca. 1.100 fratøjer fra Århus havn 250 til bestemmelsessteder inden for områdets grænser. Af de 205 udklarerede, registrerede farter, tegnede fartøjer med mere end én tur i området sig for 178. Disse 178 sejladsere var igen fordelt på 20 skuder, et gennemsnit på ca. 9 ture pr. år. Højeste farttal for ét fartøj var 21 ture og laveste 3. Af sejladserne tegnede Århusfartøjerne sig for broderparten med en andel på 116 af de 205 registrerede. Havneregnskabsbøgerne fra Samsø Havnevæsen – her Mårup og Kolby – giver oplysning om Samsøskibene, dog ikke om ejerforhold og byggeår.

Af tabellen fremgår det, at Århuskuderne har de højeste bevægelsestal, samt at de med undtagelse af 2 fartøjer har været ført af deres ejere, der således tillige har været redere. Billedet af en livlig skudetrafik med en række små selvstændige skipper synes at stå klart.

De skibe, der anvendtes i farten, var i øvrigt ret gamle; for Århuskibenes vedkommende var gennemsnitsalderen således ca. 28 år. Man kan næppe formode, at skipperne selv har ladet deres fartøjer bygge, men har købt dem brugt. Jagten »Neptun« ejedes tidligere af forvalter Olson på Kalø og førtes

TABEL 8
Skibe med mere end én tur hjemmehørende i området 1870

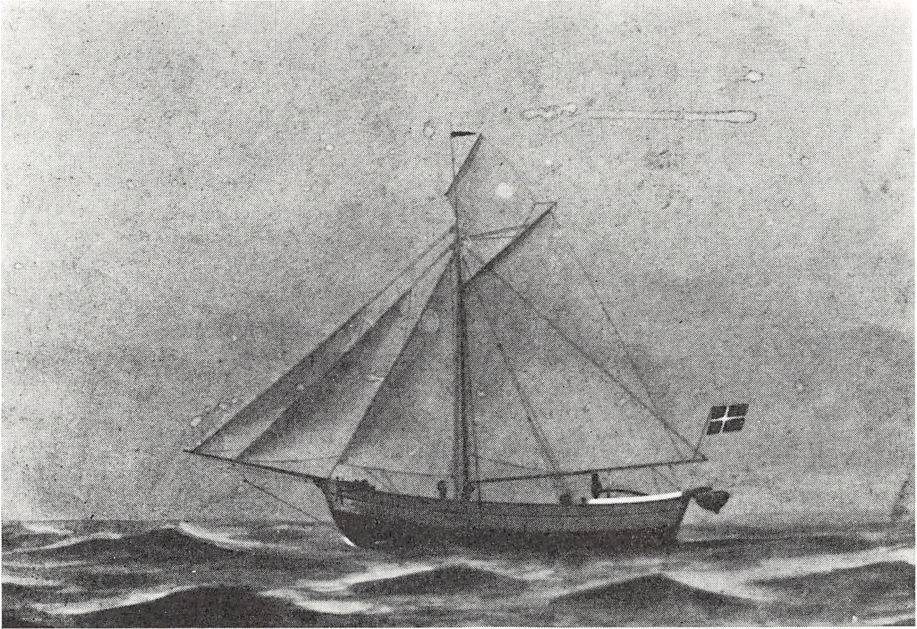
Navn	Type	Byggeår	Reg. t.	Skibsfører	Antal udgående farter
<i>Århus</i>					
Caroline	jagt	1851	18	A. M. Sørensen*	21
Marie	jagt	1840	15	C. H. Arpe*	20
Lauritzine	jagt	—	23	H. Larsen*	13
Cicilie Bergitte	jagt	—	13	F. Svendsen*	15
Flora	jagt	1841	16	P. D. Markmann*	10
Neptun	jagt	—	14	Tofte*	10
Adonis	jagt	1813	23	N. Jacobsen	8
Håbet	jagt	1829	15	Suchumsen	7
Elisabeth	jagt	1844	20	N. Jørgensen*	5
Theodor	jagt	1843	44	C. Basse*	4
Ane Margrethe	jagt	1854	47	S. Michelsen*	3
Totale antal farter med Århukskibe					116 ¹⁰
<i>Ebeltoft</i>					
Pilen	slup	1842	22	F. Hansen*	10
<i>Samsø</i>					
Laurine	jagt	—	—	S. Michelsen	11
Immanuel	jagt	1863	15	N. J. Olsen*	8
Fortuna	jagtbåd	—	—	Lihme	7
Johanne	dæksbåd	—	—	Kræmer	7
De 9 søskende	jagt	—	—	F. Møller	6
Bragesminde	jagt	—	—	N. Nielsen	6
Lykkens Håb	jagt	1857	27	R. Nielsen	4
Agade Johanne	dæksbåd	—	—	C. S. Petersen	3
Totale antal farter med Samsøskibe					52 ¹¹
I alt					178

De med * betegnede skibsførere er tillige ejere eller bestyrende redere for de af dem førte skibe.
Kilde: Århus Havnevæsen. Skipperjournal 1870 (EA).

af skipper Tofte¹². Hvornår Kalø Gods har afhændet skuden, har det ikke været muligt at konstatere. For Samsøskippernes vedkommende har der ikke været tale om helårsbeskæftigelse. Sejladsen blev drevet ved siden af landbrug, krohold og handel¹³.

Skudebevægelser

Undersøgelser af det enkelte skibs bevægelser gennem året 1870 tegner et tydeligt billede af vareudvekslingen mellem Århus, byens opland og Samsø.

Jagten »Marie« af Århus.

Med skipperen C. H. Arpe ved roret kunne jagten udvise de højeste bevægelsestal på Århusbugten i 1870. Den gamle By.

Jagten »Caroline«, der førtes af dens ejer A. M. Sørensen, sejlede 21 gange ud af Århus Havn. 16 af de 21 udsejlinger skete i ballast, 2 gange med stykgods – til Ebeltoft og Isgård på Mols – og endelig 3 gange med tømmer, hvoraf de to skibsladninger gik til Løgten Kro (Gl. Løgten). 17 gange kom jagten til Århus, 9 gange med korn, 8 gange med brænde. De mange ballastskibe viser, at tilgangen af varer til købstaden har været større end afgang. Jagten »Caroline« har kun taget del i kystsejladns nord og syd for Århus med en enkelt tur til Ebeltoft med stykgods. Den har i 1870 ikke sejlet på Samsø.

Jagten »Cicilie Bergitte«s bevægelser på Århusbugten falder ind i det allerede opridsede mønster. Jagten, der førtes af dens ejer F. Svendsen, passerede 15 gange ud af Århus havn, hvoraf 8 gange i ballast, 6 gange med trælast og 1 gang med kul til Rolsevig på Mols. Den er opført 9 gange som indgået, heraf 6 gange med korn, 2 gange i ballast og 1 gang med brænde. »Cicilie Bergitte« sejlede to gange på Samsø, den ene gang med trælast, anden gang i ballast.

Jagten »Neptun«, der ligeledes førtes af dens ejer Tofte, udviser et tilsvarende bevægelsesmønster som søsterskuderne. På den blev i øvrigt i 1872

Jagt for indgående i Århus Havn o. 1890.

Jagten var en enmastet sejskibstype, der yderligere karakteriseres ved det flade spejl. Jagten fører her storejil og klyver.

Foto i Århus Kommunebibliotek. Lokalhistorisk Samling.

den senere så kendte afholdsagitor Den jyske Smed forhyret. Han karakteriserede kaptajnen og rederen som en meget elskværdig mand ¹⁴.

10 gange gik »Neptun« fra Århus havn: 5 gange i ballast, 3 gange med trælast, 1 med brændevin til Kalø Vig samt endelig 1 gang med stykgods. Den indgik 8 gange: 4 gange med korn, 2 med brænde fra Kalø Vig, 1 med sten fra Samsø og 1 gang i ballast.

Et noget andet trafikmønster ses ved Ebeltoftsluppen »Pilen«s bevægelser. Båden synes i 1870 at have gået i pakETFart mellem Århus og Ebeltoft. I alt er den udgået 10 gange til Ebeltoft, nemlig 5 gange med stykgods, 2 i ballast og 3 gange med kul, hvoraf lasten på den ene tur dog delvis bestod af brændevin. 7 gange er den indkommet fra Ebeltoft med korn til Århus.

Varebevægelsesbilledet er fortsat det samme: Grovvarer for indgående – med hovedvægten på kornvarer – og stykgods og kul for udgående.

Tabel 9, 10 og 11, der er en sammentælling af lasterne for samtlige 205 udklarerede og 186 indklarerede skibe, opført i skipperjournalen, belyser dette. Tabel 9 omfatter kun sejladsen på kysten nord og syd for byen. Det

TABEL 9
Varebevægelser 1870 på Århusbugten ¹⁵

Fra Århus	Til Århus
Kystfart	
76 ballast/ledig	44 brænde
13 trælast	40 korn
5 kul	8 ballast/ledig
4 stykgods	2 sten
2 brændevin	1 kartofler
1 foderkager	1 kul
1 guano	1 hørfrø
1 flyttegods	1 usikker
103	98

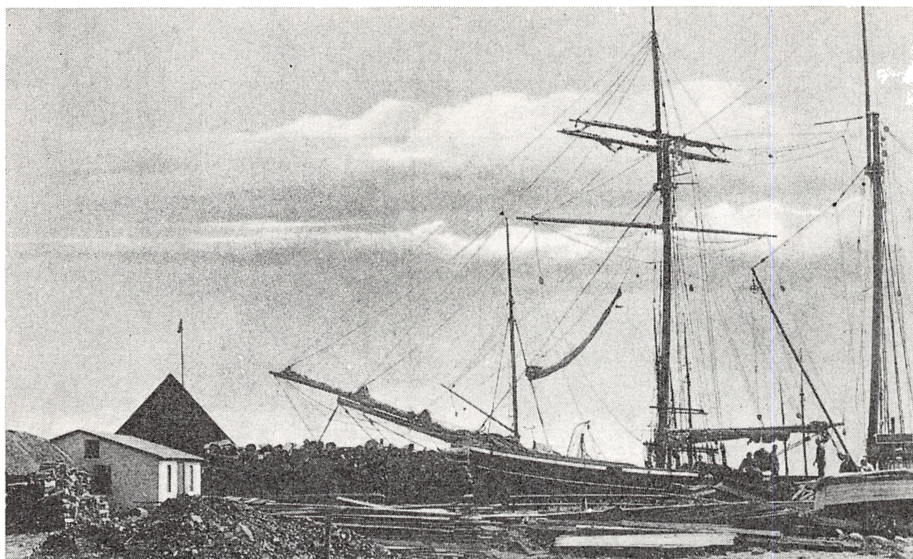
Kilde: Århus Havnevæsen. Skipperjournal 1870 (EA.).

er det store antal udgåede smækker i ballast, der dominerer – ca. 75 % af den samlede tonnage. Næststørste gruppe har været 13 skuder lastet med træ, dernæst kulskuderne med en så lav andel som ca. 5 %. Videre er det bemærkelsesværdigt, at gødning og foderstoffer optræder på dette tidlige tidspunkt. For de indgåede skibes vedkommende udgør brændeskuder og kornskuder ca. 90 %. Kreaturer optræder ikke. De blev drevet ad landevejene.

TABEL 10
Varebevægelser 1870 på Århusbugten

Fra Århus	Til Århus
Samsø	
35 ballast/ledig	25 korn
13 brænde	15 kartofler
9 stykgods	13 sten
8 trælast	10 ballast/ledig
5 kul	2 frugt
4 usikker	2 usikker
2 kreaturer	1 kreaturer
2 guano	1 raps/skind
1 tørv	1 tang
1 byg	1 græsfrø
	1 flyttelæs
80	72

Kilde: Århus Havnevæsen. Skipperjournal 1870 (EA.).

Mårup Havn.

Billedet viser bl. a. brændestabler på havnepladsen – en artikel, der blev indført til Samsø fra Århus.
Postkort i Statsbibliotekets kort- og billedsamling.

Kullasten, der er fragtet til Århus, skal sikkert forklares ved, at det pågældende skib, skonnerten »Marie«, har losset en del af sin ladning på kysten, før den er indgået i Århus havn.

Billedet af skude- og varebevægelserne på Samsø i året 1870 er på visse punkter forskelligt fra det allerede skitserede.

Den største gruppe udgåede skibe fra Århus til Samsø var, som man kunne forvente, i ballast. Den næststørste udgjordes af brændeskuderne, en varegruppe, der ikke tidligere er registreret som udgået. Det skovfattige Samsø manglede brænde, og Århus har virket som stabelplads for brænde fra kystområderne nord og syd for byen. Herfra er en del udført til Samsø.

Af indgåede skuder, er det atter kornfartøjerne, der optræder hyppigst. Herefter følger kartoffelskuderne og endelig et antal skibe med sten (måske til den igangværende havneudbygning i Århus). Som tidligere er det indgåede antal skibe i ballast ganske lavt.

I tabellerne for skibe udgåede af Århus havn optræder hyppigt stykgodslaster. Ved hjælp af toldmaterialet er det muligt at se, hvilke stykgodsvarer der udførtes fra Århus i 1870:

Fra Århus fragtede bådfører S. Schjødt på sin skude (2 kommercelæster (4 t.)) med toldbog op mod jul 1870 følgende stykgods til Mårup:

350 pd. kanel
 200 pd. melis
 346 pd. St. Croix sukker
 321 pd. kaffe
 100 pd. svedsker
 55 pd. rosiner
 25 pd. figner
 55 pd. ansjoser
 150 pd. røgtobak
 120 potter brændevin
 100 pd. vogns mørelse
 8 td. stenkul
 100 pd. pottemagerarbejde
 4 ranker træsko¹⁶.

Varebevægelserne til og fra Ebeltoft ad søvejen hviler på et betydeligt lavere talgrundlag, men billedet er imidlertid det samme, som det allerede opridsede.

TABEL 11
Varebevægelser 1870 på Århusbugten

Fra Århus	Til Århus
Ebeltoft	
7 ballast/ledig	14 korn
7 stykgods	1 kalksten
3 brændevin	1 mursten
2 kul	
2 tømmer	
1 usikker	
22	16

Kilde: Århus Havnevæsen. Skipperjournal 1870 (EA.).

De påviste varebevægelser skal senere følges med 10 års intervaller for at klarlægge eventuelle ændringer i varesammensætningen inden for området samt for at undersøge, hvilken betydning indsættelsen af dampbåde i regelmæssig rutetrafik fik for småskibsfarten. Resultaterne af disse undersøgelser fremgår af Bilag I-V.

Mols-Helgenæs forsøger selv

De mange sejlførende småskuder, der fandtes i Århusområdet, klarede udmærket den almindelige varetransport mellem land og by; men for persontransporten var denne befordringsmåde efter fremkomsten af det lille dampskib forældet. Småskuderne frembød ikke en tidssvarende og bekvem forbin-

delse, og den stigende arbejdsdeling stillede netop øgede krav om en sådan.

At beboerne på Mols og Helgenæs havde indset, hvilke fordele for en egn regelmæssig dampskibsforbindelse til en købstad kunne frembyde, herom vidner det initiativ, der lokalt blev taget for at skaffe erstatning for den lille damper »Mols«, efter at »Selskabet for en Dampskibsfart på Århusbugten« var blevet likvideret.

I marts 1874 fremkom en indbydelse til aktietegning i en ny dampskibsforbindelse mellem Mols og Århus. Det fremgår, at man var klar over, at man ikke lokalt ville kunne magte opgaven, og man appellerede derfor til Århusborgerne om støtte. Aktierne skulle være på 25 rd. stykket, og man kunne tegne sig på lister, der var fremlagt på Børsen i Århus sammen med yderligere oplysninger om selskabets planer¹. Indbydelsens udsteder og underskriver var skolelærer Petersen i Strands².

På trods af, at initiativet var udgået fra Mols og Helgenæs, anbefalede Jyllands-Posten Århusegnen at støtte det, da foretagendet ville blive til lige fordel for begge sider af Bugten³. En aktiv økonomisk indsats fra Århusborgerskabet synes også at have været nødvendig, hvis initiativet skulle realiseres. Efter at listen havde cirkuleret på Mols og Helgenæs og var blevet fremlagt på Børsen i Århus, var der kun tegnet aktier til et beløb af 4.000 rd.⁴ Man synes på Mols og Helgenæs at have haft vanskeligheder ved tegningen, da flere sogne på Mols, bl. a. Vrinders sogn, der kraftigt havde støttet »Mols«, havde »fået en ubehagelig følelse ved aktieforetagender«⁵.

Aktieindbydelsen var, foruden af lærer Petersen, underskrevet af 30 mænd fra egnen. De fordelte sig erhvervsmæssigt således:

TABEL 12

Erhverv	Antal
Gårdejer	10
Proprietær	6
Lærer	6
Købmand	3
Sognefoged	3
Møllejejer	2
Total	30

Kilde: Jyllands-Posten 11. marts 1874. Indbydelse til aktietegning.

Over halvdelen af indbyderne repræsenterede landbruget, med tendens til det større landbrug. Sognefogederne har sikkert ligeledes ved siden af deres ombud som sognefogeder været gårdejere. Endvidere var de interesserede

Småskuder ved Århus toldkammer o. 1903.

Foto i Århus Kommunebibliotek. Lokalhistorisk Samling.

sognes skolelærere stærkt repræsenterede. Ser man bort fra lærerne, synes indbyderne at repræsentere egne økonomiske interesser i en forbindelse med Århus – til fragt af korn og kvæg – og kolonialvarer retur. Man kan næppe antage, at underskriverne blot har været »pæne og gode navne«. Tværtimod har det været folk, der klart har indset betydningen af en regelmæssig dampskibsforbindelse til Århus.

At Mols-Helgenæs-gruppen ikke sad inde med erfaring i aktieselskabsdannelse, vidner det aktstykke, der fulgte indbydelsen, og som var fremlagt på Børsen, i uhyggelig grad om: en række punkter og krav om det fremtidige selskabs drift og ledelsesstruktur. Kildematerialet til disse spørgsmål er atter avisstoffet og her især avispolemikker, hvis enkelte angreb ikke altid synes at være blevet besvaret, ligesom de ofte er anonyme. Det giver naturligvis en vis tvivl om deres værdi. Det kraftigste og mest kritiske indlæg var indsendt af bogholder Schrøder i Århus⁶ – en af mændene bag dampbåden »Mols«. Med sin indhøstede viden om dampbådsdrift på Bugten angreb han de svage sider ved initiativet, hvorved en lang række konkrete oplysninger kommer til udtryk – oplysninger, der ikke på anden vis har sat sig spor.

I en aktieindbydelse angives sædvanligvis en fast sum, som indbydelsen søger at samle. Dette skete imidlertid ikke ved Mols-Helgenæs initiativet, idet man blot meddelte, at man havde bestemt sig til 35.000 rd., men at man

ved at lade bygge et træskib kunne nøjes med 20.000 rd.⁷ Ved den vage angivelse af tegningsbeløbet ville man give det vordende selskab mulighed for selv at vælge mellem et træskib eller et jernskib⁸. Denne sidste oplysning fremkom imidlertid først efter at være blevet fremæsket af det anførte polemiske indlæg fra bogholder Schrøder. Ved aktieindbydelsens udstedelse vidste man altså ikke, hvad man nøjagtigt stræbte efter at etablere, hvor omfattende det nye selskab skulle være, og om man selv skulle anlægge de nødvendige anløbsbroer i området.

Det fremgik indirekte af avispolemikken, at selskabet stræbte efter at bygge yderligere to anløbsbroer: Ved Egens og Særbæk⁹. Ved anlæggelsen af Knebelbro havde udgifterne pr. løbende alen været 10 rd., og med de undersøgelser, »Selskabet til en Dampskibsfart på Århusbugten« havde ladet foretage i sommeren 1873 ved Egens og Særbæk, skulle disse broer hver have en længde af 150 alen. Samtlige broanlæg ville da kræve en udgift på 5.000 rd.¹⁰ Hvorvidt selskabet selv skulle finansiere og drive anlæggene, fremgik ikke af aktieindbydelsen. Der var i foråret 1874 i al fald kun det ene ved Knebel. Med det dårlige vejnet, man havde i området, ville det ikke være tilstrækkeligt, hvis selskabet ikke skulle lide samme skæbne som det tidligere. Mange anløbsstationer ville gøre vejafstandene korte og derved virke lettende på de besværlige transportforhold¹¹. Gode forhold ville være en væsentlig betingelse for, at det fremtidige selskab skulle kunne gøre nytte i området og forrente sig. Jyllands-Posten mente, at aktiekapitalen kun burde omfatte selve dampbåden og oplagshusene, og at broanlæggene burde opføres ved støtte fra amts- og sogneråd¹².

På trods af de manglende konkrete forestillinger om konsortiets fremtidige dampbåd søgte man dog at sikre sig mod at få et uanvendeligt fartøj, idet man ville betinge sig prøvefarter i mindst 14 dage med den nybyggede båd, før de tegnede aktieandele skulle indbetales til selskabet.

Et sagkyndigt udvalg af uvildige mænd skulle afgive betænkning om skibets sødygtighed og maskinens soliditet. Var denne betænkning ikke fyldestgørende, skulle aktietegningen ikke være bindende¹³.

Til denne bestemmelse kunne indbyderne kun være inspirerede af erfaringerne med den første aktietegning på Mols og Helgenæs i »Selskabet for en Dampskibsfart på Århusbugten«. Indbyderne til det nye foretagende havde været nødt til at medtage denne detalje, da man ikke én gang til ville risikere at få en dampbåd, der ikke kunne honorere de stillede krav til en hurtig forbindelse mellem Århus og det overfor liggende kystopland. Indbyderne havde ganske vist ikke været blinde for bestemmelsens praktiske vanskeligheder – men erfaringerne havde fremtvunget den¹⁴.

»Mols«s bestyrelse var blevet stærkt kritiseret for sin egenrådighed og for, at den ikke tog tilstrækkeligt hensyn til interessenterne på Mols og Helgenæs. Mod en gentagelse af dette havde aktieindbyderne sikret sig ved en bestemmelse om en anden selskabsstruktur. Ikke mindst på dette felt fremgår det med tydelighed, hvor »molboagtigt« man havde tænkt sig magtfordelingen i det fremtidige selskab. Man skulle have to bestyrelser, en i Århus og en på Mols. Forbindelsen mellem disse skulle foregå skriftligt¹⁵. »Men bestyrelsen skulle udgøre en enhed ligesom generalforsamlingen, der kun af hensigtsmæssighedshensyn var delt i to afdelinger«¹⁶. Der skulle holdes to generalforsamlinger, en i Århus og en på Mols. Den på Mols skulle holdes først, og på den skulle man vælge en aktionær til at rejse til Århus og der fremlægge de punkter, om hvilke der skulle forhandles¹⁷. Ifølge lærer Petersen i Strands ville denne selskabsmodel »vedligeholde og forøge interessen for foretagendet«¹⁸. I denne struktur står imidlertid en lang række spørgsmål åbne.

Hvilken generalforsamlingsgruppe skulle vælge formanden, og/eller skulle der være to? I givet fald, hvordan skulle kompetenceforholdene mellem dem da ordnes? Ligeledes fremgår det heller ikke, om Århus-generalforsamlingen alene måtte forhandle om de emner, der blev forelagt af Molsrepræsentanten, og om, hvis man forelagde spørgsmål i Århus, de da kunne foreløbig behandles der, og om der dernæst skulle indkaldes til ny generalforsamling på Mols, hvis responsa da skulle føre til en ny generalforsamling i Århus, hvor man endelig kunne vedtage det nu på Molsforsamlingen besluttede. Man kunne næppe forvente, at Århusgeneralforsamlingen kunne binde Mols-Helgenæs-aktionærerne. Den snurrige plan er et vidnesbyrd om, hvor langt man på Mols og Helgenæs var fra Børsen i Århus, hvor man havde mænd med rige erfaringer i selskabsstiftelser, der førte til succesrige foretagender.

Tegningsindbydelsen krævede endelig endnu et forhold opfyldt: nemlig at 2/3 af skibets virksomhed skulle ofres farten på Kalø, Knebel og Begtrup Vig¹⁹. Hvis selskabet ikke kunne komme en gang ugentlig til hver af de tre vige, ville Mols-Helgenæs-gruppen ikke støtte foretagendet²⁰. De i tegningsindbydelsen anførte krav og bestemmelser kunne kun lempes og forandres, hvis flertallet af stemmerne på generalforsamlingen på Mols stemte derfor²¹.

Som det er fremgået, vidner de opstillede bestemmelser om, at selskabet skulle dirigeres fra Mols. De negative erfaringer med det tidligere havde sat sig dybe spor. I erfarne børs kredse i Århus må man have trukket på smilebåndet over det klodsede forsøg på at løse et områdes trafikale problem ved hjælp af det nye vidunder: dampbåden.

I slutningen af marts 1874 havde initiativet fået en tilslutning af 5.000

rd. i tegnede aktier²², hvoraf kun en meget ringe del kan skyldes opbakning fra Århus-handelens side. Det var dog kun 1/4 af det nødvendige, for at det nye selskab kunne konstitueres og indkøbe et træskib. Initiativtagerne havde vedlagt tegningsindbydelsen på Børsen et meget gunstigt driftsregnskab for det fremtidige dampskib.

8.000 passagerer à 48 stk.	4.000 rd.
30.000 tdr. kornvarer à 10 sk.	ca. 3.000 rd.
Andre indtægter	1.500 rd.
<hr/>	
Indtægter i alt	8.500 rd.
<hr/>	
Udgifter med en rund sum	5.000 rd.
<hr/>	
Overskud	3.500 rd. ²³

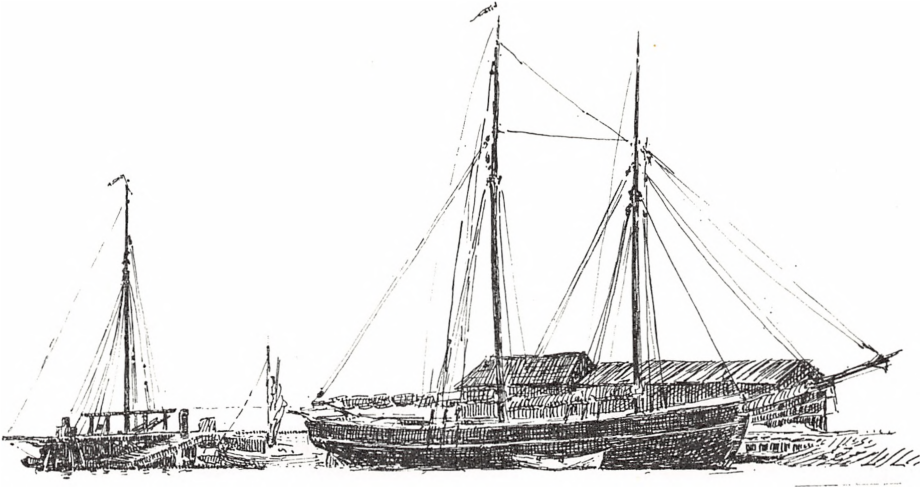
Hvis denne »driftskalkulation« virkelig kunne vække tillid, ville selskabet kunne give et ganske godt renteafkast. Den langsomme efterspørgsel efter selskabets papirer kan således kun forklares ud fra manglende tillid til det opstillede regnskabs troværdighed.

Det mest bemærkelsesværdige ved initiativet var imidlertid, at det var beboerne på Mols og Helgenæs, der selv var gået igang. Trangen til en solid dampbådsforbindelse var til stede. At der skulle have været tale om et spekulativt gründerforetagende midt i en pengerigelig tid, synes initiativets mangel på professionalisme på det bestemteste at afkræfte – og ikke mindst den manglende tilslutning.

Anlægspladser for dampskibe

De bådtyper, der besørgede vareudvekslingen på Århusbugten ved midten af det 19. årh., var fladbundede og derved egnede til besejling og landing på den flade strand. Nogle både nøjedes med at gå så langt op mod land som muligt og besørgede dernæst forbindelsen til land ved hjælp af skibsjollen¹. Fra Skødshoved, hvor man ikke før år 1900 fik en dampskibsbro, gik næsten dagligt en højst uregelmæssig færgefart på Århus. Bådene blev trukket op på land ved hjælp af vindevogne (∩: spil) eller lagt for anker ud for kysten – det sidste dog kun om sommeren². Hvis bådene lå oppe på land, var passagererne forpligtede til at deltage i arbejdet med at skyde dem i vandet, og når de endelig flød, blev varer, mennesker og dyr transporterede om bord på vogne³.

På Øresund, hvor udviklingen var længere fremme end på Kalø Vig og Århusbugten, og hvor dampbåde i en række år havde gået i rutefart på kysten⁴, især med passagerer, så man ikke disse forhold. Man havde her

Nappedam anløbsbro o. 1905.

Tuschtegning udført af maleren, arkitekt M. B. Fritz.

Privateje.

anlagt anløbsbroer. Ved Klampenborg havde man opført et simpelt anlæg, hvor de små dampbåde kunne lægge til; men ved lavvande hændte det, at vandstanden kun tillod forenden af skibet af komme til broen; passagererne måtte da entre over denne i land⁵.

Ved Kolby Kås på Samsø, hvor man manglede et anløbsanlæg for damp-rutebådene fra København, var landsætningen af passagererne yderst besværlig og ikke ganske ufarlig. En rejsende i sommeren 1873 har beskrevet, hvorledes det gik for sig:

Når skibet lå stille, satte man en trappe fra dækket op til rælingen, fra hvilken der igen sattes en hønsestige ned til en ventende robåd. Når man havde nået det nederste trin på denne, gjaldt det om at lade sig dumpe ned på båden lige under én i det rette øjeblik, hvorefter man endelig kunne roes ind til Kolby. Sommergæsten rådede alle, der fremover skulle til Samsø, til at forsyne sig med et korkbælte eller i mangel deraf med et par store svineblærer, og ved hjælp af et stykke sejl garn binde disse fast på ryggen i landingsøjeblikket. Egentlig burde dampskibet være forsynet med slige drukningsforhindrede remedier, slutter sommergæsten. Ældre mennesker ville han fraråde turen til Samsø, da de ville have meget vanskeligt ved landingsmanøvren⁶. Til brug ved indladning af heste og hornkvæg havde havnen et par år tidligere modtaget en ny bræddebro⁷, men for dampskibspassagererne var forholdene fortsat utilfredsstillende.

De ret primitive bådtyper, man anvendte, stillede ikke krav til udbyggede

havneanlæg. For disse var havnen kun et beskyttet sted med en strandbred, hvor skibene, der ofte var af ringe størrelse, kunne trækkes på land.

Efter den revolution, skibsbyggeriet havde gennemgået i det 19. årh.: dampmaskinens anvendelse til fremdriften og indførelsen af jern som bygningsmateriale i stedet for træ, kunne man ikke længere nøjes med de tidligere primitive havneforhold. Tiden krævede kunstigt udbyggede anlæg. Man måtte etablere en broforbindelse fra land til den nødvendige vanddybde.

Da handel kun måtte drives i købstæderne, indtil næringsloven af 1857 trådte i kraft, fandtes de vigtigste losse- og ladepladser naturligvis i disse⁸. Opkomsten af ladepladser/broer må derfor betragtes i lyset af næringsfriheden. For at få den nødvendige forståelse af den indbyrdes forbindelse mellem havne og skibsfart, må man først gøre sig klart, hvad begrebet »havn« dækker.

»Havn«

I nutiden forstår man gerne ved ordet »havn« et af naturen eller ved kunst delvis indelukket areal, hvor skibe kan finde beskyttelse mod storm og lign., og hvor man kan foretage ind- og udladninger, reparationer m. m.⁹. Man skal imidlertid ikke langt tilbage i tiden, før man ved samme betegnelse forstod også andet end den rent teknisk udbyggede havn.

I Knebel Vig eller Tved Vig omtaler Den Danske Atlas 1768 sikre havne for de søfarende, endog for meget store skibe¹⁰. I 1840'erne optræder Knebel Vig i klasseinddelingen af havnene i Kongeriget Danmark som en havn af 1. klasse med 22 fod vand og derover¹¹. Begge steder synes betegnelsen »havn« at gå på det, man i dag forstår ved redhavne (ankerplads uden for en havn).

Om den mindre udbyggede »havn« kan anvendes udtrykket »ladeplads«¹². Ved en sådan forstår man en plads eller sted med bolværk, bro, pakhus og lign. Det er ofte en mindre by, der tjener som ladeplads (især i forhold til en købstad, der ikke ligger ved kysten)¹³. »Landingssted« anvender man om en plads, hvor skibe kan lande, og især om en plads, der er særlig egnet eller indrettet til dette formål¹⁴. Udtrykket »fiskerleje« går derimod ikke på selve anløbsanlægget, men alene på en bebyggelse ved stranden, hvor indbyggerne lever af fiskeri¹⁵.

Videre finder man udtrykkene »havnebro«¹⁶, »brosted«¹⁷, »færgested«¹⁸, »bådehavn«¹⁹ og »dampskibsbro«²⁰, ofte benævnelser anvendt i flæng om det samme anlæg. Myndighederne synes ikke selv at have været på det rene med, hvilken betegnelse man retteligt burde anvende i forbindelse med de nye anløbsanlæg, der hastigt byggedes. Om det samme anlæg i Onsbjerg sogn

på Samsø anvendes således ordene »landingssted«, »landingsbro«²¹ eller »havnebro«²².

I området var de kunstigt udbyggede havne yderst sparsomme i begyndelsen af 1870'erne. Fiskerlejerne ved Langøre og Kyholm på Samsø kan måske benævne »losse- og ladepladser« og skulle være de eneste udbyggede anlæg på Samsø omkring 1840²³. Havnen i Langøre har dog ikke været større, end at det var nødvendigt at gennemføre en udbygning af den i begyndelsen af 1850'erne, for at der på samme tid kunne ligge flere fartøjer og losse og lade²⁴. Midt i 1860'erne har havnen yderligere gennemgået en udbygning til en 4. klasses vinterhavn²⁵, nu med losse- og ladebro for 10-fods dybgående fartøjer og med serviceanlæg i form af kornmagasin, to pakhuse og toldsted²⁶. Den første dampbåd til besejling af Århusbugten anløb netop Langøre havn i regelmæssig rutefart²⁷. Midt i århundredet havde man anlagt en ny havn syd for Mårup for både og mindre fartøjer²⁸. I 1870 optræder under Samsø Havnevæsen 4 havne: Kolby, Ballen, Langøre og Mårup²⁹.

Af mindre anlæg fandtes i begyndelsen af 1870'erne desuden den anløbsbro, som »Selskabet for en Dampskibsfart på Århusbugten« havde etableret ved Knebel, samt en lille havn ved Norsminde. Dette sidste ejedes af krojer Alrø, og i 1875 blev bolværket her repareret og forstærket³⁰.

Af købstadshavne havde man Ebeltoft og Århus. I Århus havde man en speciel dampskibsbro, der var blevet istandsat i 1873³¹. I Ebeltoft havde havnen 1853 gennemgået en udbygning ved anlæggelsen af en længdemole, og i 1872 havde den yderligere været genstand for en større udvidelse³², således at havnen nu kunne rumme 25 skibe af 50 læsters drægtighed³³.

Århusbugtens Dampskibsselskab

Alle de ubehageligheder, der var forbundet med transporten af varer mellem kystlandet og Århus, ville ganske ophøre ved indsættelsen af dampbåde og ved etableringen af broanlæg direkte på kysten. Omkostningerne var imidlertid af et omfang, man ikke selv økonomisk kunne magte. Uden støtte fra Århus ville Mols-Helgenæs projektet kuldsejle.

Der hengik kun op mod 14 dage efter Molsinitiativets tegningsindbydelse, før Handelsforeningen med dens initiativrige formand Hans Broge foretog et udspil i spørgsmålet¹. 27. marts 1874 afholdtes et offentligt møde i børslokalet i Århus, hvor man skulle drøfte og måske iværksætte planerne om en fast dampskibsforbindelse på Bugten. Indbyderne til mødet var Handelsforeningens bestyrelse². Af mødet fremgik det, at Mols-Helgenæs initiativet

ikke kunne forvente tilslutning fra Århus, såfremt man fastholdt de forskellige ideer med hensyn til fartplan, bestyrelse m. m. Det var alt sammen noget, der kunne overlades en kommende bestyrelse og generalforsamling. Man burde derfor udstede en ny tegningsindbydelse, der selvfølgelig ikke var bindende for dem, der allerede på Mols og Helgenæs havde tegnet aktier. Hans Broge håbede, at de delegerede fra Mols og Helgenæs ville frafalde de tidligere stillede krav ³.

På mødet havde proprietær Krøger fra Isgård, gårdejer Michelsen fra Knebel og proprietær Tørsleff fra Helgenæs givet møde som delegerede fra Mols-Helgenæs. Det har ikke været muligt at konstatere, hvorvidt de delegerede protesterede mod de planer, der udgik fra Handelsforeningen. Men man har sandsynligvis set, at sagen nu lå i faste hænder, der ville kunne realisere kystplandets forhåbninger.

Hans Broge mente, at man burde fastsætte, at det fremtidige skib ikke måtte koste mere end 30.000 rd. (60.000 kr.), være af 6 fods dybgående, gå 8 mil i vagten (4 timer), lade 3-400 td. korn, have plads til 30-40 passagerer samt højst bruge 1 td. kul i timen ⁴. Da Hans Broge ikke havde nævnt noget om damperens eventuelle muligheder for transport af kreaturer, rettede konsul Sejersen forespørgsel om, hvorvidt man ikke skulle se at få kreaturer med et sådant skib, og proprietær Krøger fra Isgård var ligeledes stemt herfor. Broge mente, at man ville kunne medføre kreaturer, når der ingen kornladning var inde ⁵.

Udsigten til planens iværksættelse skabte en del ængstelse i handelskredse i Ebeltoft. Man forstod, at betjeningsområdernes handel ville blive lagt i Århus, og at Ebeltoft ville stagnere. Det er på den baggrund, at man skal se det møde, der på købmand Lundbergs foranledning blev afholdt på Gæstgivergården i Ebeltoft den 1. april 1874. Mødet, der var talrigt besøgt, resulterede i en henvendelse til DFDS, hvori man søgte at formå selskabet til snarest muligt at sætte en dampskibsforbindelse igang mellem Ebeltoft og Århus ⁶. For Ebeltoft bestod en af vanskelighederne i, at en stor del af byens nærmeste opland for en del var ufrugtbart og tyndt befolket. Det betydningsfulde opland lå uden for den beskyttelsesgrænse, næringsloven opererede med ⁷. Kunne Ebeltoft imidlertid få direkte fast forbindelse med damper til Århus, ville man sidde med nøglen til Molslandet. Byen ville kunne trække afskibninger og dermed handel til Ebeltoft. Mødet var et lokalt modtræk mod Århus-initiativet. Resultatet af henvendelsen til DFDS har det desværre ikke været muligt at følge op. Men byens interesse kan også være forsvundet, efter at man havde fået vished for, at der på børsmødet i Århus havde været stemning for en dampbådsforbindelse også til Ebeltoft ⁸. Ved

Aarhus-Bugtens Dampskibs- Selskab.

Dampsk. „Helgenæs“,

Kapt. H. Larsen,
afgaar

fra Tirsdag den 17de November inkl.:

Fra Nappedam til Aarhus

Tirsdag Formiddag Kl. 9.

Fra Begtrup Vig til Aarhus

Onsdag Formiddag Kl. 9.

Fra Æbeltoft til Aarhus

Torsdag Formiddag Kl. 8.

Fra Knebel til Aarhus

Lørdag Form. Kl. 9.

Fra Aarhus til Nappedam

Tirsdag Eftermiddag Kl. 2

og videre til Begtrup Vig.

Fra Aarhus til Begtrup Vig

Onsdag Eftermiddag Kl. 2

og viderere til Æbeltoft.

Fra Aarhus til Æbeltoft

Torsdag Eftermiddag Kl. 3

og videre til Knebel.

Fra Aarhus til Knebel

Lørdag Eftermiddag Kl. 3

og tilbage til Aarhus.

Atgangstiderne fra Nappedam til Begtrup, — fra Begtrup til Æbeltoft, — fra Æbeltoft til Knebel, ville kunne erfares hos Skibets Fører.

Sønd og Mandag ligger Skibet til Disposition i Aarhus Havn.

Indskrivning af Passagerersker om Bord og Anmeldelser af Gods modtages i Selskabets Expeditioner.

Aarhus, i Novbr. 1874.

Rasmus Petersen,
Forretningsfører.

Fartplan for »Helgenæs«
i efteråret 1874.

Jyllands-Posten 13/11 1874.

TABEL 13
Indbydelse til aktietegning

Erhverv	Antal
Købmand	9
Proprietær	5
Gårdejer	2
Lærer	1
Overretssagfører	1
Total	18

Kilde: Jyllands-Posten 1. april 1874. Indbydelse til aktietegning.

at sætte Ebeltoft i direkte ruteforbindelse med Århus ville det stærkt producerende Dråby sogns udskibning automatisk trækkes til Ebeltoft. Hans Broge og købmand Schjødt ville også lade farten omfatte Samsø⁹, men forslaget vandt ingen tilslutning¹⁰.

Den 30. marts 1874 konstitueredes det stående udvalg og valgte grosserer Broge til formand¹¹. Man affattede og vedtog en indbydelse til aktietegning til et beløb af 60.000 kr. (det endelige beløb blev 65.000 kr. jfr. s. 57), idet man dog betragtede selskabet som konstitueret, så snart 50.000 kr. var tegnet. Da der allerede var tegnet en del aktier på Mols og Helgenæs med et pålydende af 25 rd. til det lokale initiativs dampbådsplaner, kunne disse aktionærer få halve aktier i det nye selskab mod forholdsvis andel i udbyttet, men uden stemmeret¹².

På det konstituerende møde udarbejdede man endvidere et udkast til selskabets formålsparagraf. Dampskibsfarten skulle være indskrænket til Århusbugten, således at dampskibet ikke måtte sejle uden for Ebeltoft og Samsø i øst og Horsens Fjord i syd. Undtaget var bugsering og hjælp i havaritifælde samt særlig fordelagtige ture¹³. – Kort I. Den tegningsindbydelse, der kom ud af mødet 30. marts, adskilte sig ganske væsentligt fra de to foregående med samme formål: etablering af dampbådsfart på Århusbugten.

Den nye indbydelse indeholdt en nøje beskrivelse af planerne, selskabets konstituering og formål. Men indbyderne var også en ganske anden gruppe og afveg ved deres ekspertise ikke mindst fra Mols-Helgenæs initiativets mænd. Hovedmanden, skolelærer N. P. Petersen i Strands, var nu optaget i Århusindbydernes kreds og repræsenterede ligesom proprietær Chr. S. Poulsen fra Kvelstrup og gårdejer Niels Thuesen i Agri de ca. 12.000 kr.¹⁴, der allerede var tegnet på Mols og Helgenæs.

En analyse af aktieindbydernes sociale sammensætning giver et ganske

TABEL 14
Aktiekapitalens geografiske fordeling

	Århus	Ebeltoft	Mols Herred	Samsø	Ihænde- haver	Usikker
Litra A + B	43.400	400	13.200	0	6.300	1.700
I alt 65.000 kr.						

Kilde: Aktieprotokol i ABDS, litra A og B (EA.).

interessant billede af de økonomiske interesser, der nu havde overtaget planerne (Tabel 13).

Det karakteristiske ved indbydelsen er mødet mellem det større landbrug og storkøbmændene i Århus. Landbruget og en groshandelen havde til midten af 1870'erne været de kapitalsamlende erhverv, og til disse appellerede man, når der skulle skaffes penge¹⁵. Købmandsgruppen, der alle repræsenterede Handelsforeningen i Århus, må betragtes som et repræsentativt udvalg af den større Århushandel, der på længere sigt ville kunne få stor nytte af den fremtidige dampbåd¹⁶. Købmandsgruppens interesse for selskabet fremgår tydeligt ved en analyse af aktiekapitalens geografiske fordeling.

Opdelingen i de geografiske grupper er foretaget på grundlag af de krav om bestyrelsens geografiske repræsentation, der blev indføjet ved en lovrevision i 1901. 4 medlemmer, inklusive formanden, skulle udgå fra Århus, 2 fra Mols Herred, 1 fra Ebeltoft og omegn, og endelig skulle der vælges en repræsentant blandt aktionærene på Samsø (Tabel 14)¹⁷.

Århusaktionærene udgjorde grundlaget for selskabet efterfulgt af Mols-Helgenæs-gruppen, der ikke i nævneværdigt omfang forøgede deres aktietegning i forhold til den oprindelige. Ebeltoft og Samsø har derimod været ganske passive i forbindelse med etableringen af det nye selskab. Gruppen af ihænde-
haveraktier kan ikke forrykke det allerede tegnede billede; men da ihænde-
haveraktier er lettere at omsætte, idet de ikke behøver transport i selskabet aktieprotokol, kan man måske tillade sig at slutte, at de aktionærer, der stod bag denne aktiemasse, var folk, der kendte børsverdenen og penge-
markedet. I det oprindelige forslag til love ville man ikke tillægge denne aktionærgruppe stemmeret på generalforsamlingen. Man kan næppe forvente, at landboerne på Mols og Helgenæs frivilligt har villet opgive deres stemmer på generalforsamlingen i Århus, når man tager den selskabsmodel i betragtning, som de havde opstillet. Man kan følgelig tillade sig at slutte, at Århus-
området havde tegnet sig for ca. 50.000 kr. aktier i ÅBDS, og Mols Herred stort set for resten. Denne kapitalfordeling måtte nødvendigvis få konsekven-

8 Skilling.

Litr. A. № 142

Fremlagt i Vestre Lørdag

den 21. 4. 1874

Kroner 100.

AARHUUS-BUGTENS-DAMPSKIBS-SELSKAB

BESTYRELSEN FOR ACTIESELSKABET

AARHUUS-BUGTENS-DAMPSKIBS-SELSKAB

tilstaaer herved at

IHÆNDEHAVEREN

eller Den til hvem dette Actiebrev ved lønlig Transport overdrages er Veltager i bemeldte Selskab med een Actie, stor

ET HUNDREDE KRONER

og som saadan har en forholdsmæssig Andel i alle Selskabets Ejendele og Rettigheder i Overensstemmelse med Lovene.

Med dette Actiebrev følge 20 Udbylte Coupons for Aar 1875 til 1894, og en Talon mod hvis Aflevering nye Coupons i sin Tid kunne erholdes.

Aarhus den 1. Oktober 1874.

J. Seidelin, Otto Langballe, Edw. F. Rahr, J. Sørensen

J. L. SIVERSEN TRYK.

Aktie i Århusbugtens Dampskibsselskab 1874.

Blandt underskriverne finder man bl. a. initiativtagerne til selskabet: Hans Broge, J. Seidelin, Otto Langballe samt Edw. F. Rahr alle fra Aarhus.

ABDS-arkivet i Erhvervsarkivet.

ser for den fartplan, selskabets fremtidige damper »Helgenæs« skulle sejle efter. På ca. 3 uger havde man fået tegnet den nødvendige aktiekapital til, at planerne kunne realiseres.

På den konstituerende generalforsamling i den store rådhusal den 20. april 1874 i Århus vedtog man at kalde det nye selskab for Århusbugtens Dampskibsselskab samt at kalde det første skib for »Helgenæs«¹⁸. På mødet valgtes endvidere en foreløbig bestyrelse, der skulle indkøbe selskabets første damper og udarbejde forslag til dets love. Fra landkredsen valgtes proprietærene Krøger fra Isgård, Tørsleff fra Helgenæs samt Bredstrup fra Raneladegård, fra Århus grossererne Seidelin, Otto Langballe, Edw. F. Rahr samt Hans Broge, der dog i første omgang havde frabedt sig valg på grund af sit arbejde med planer om en jernbane mellem Århus og Djursland¹⁹.

Love og vedtægter

Selskabets første love kan kun ses i det forslag, som bestyrelsen udarbejdede samt i de reviderede fra 1901²⁰. Hvor der er sammenfald mellem de to, kan man slutte sig til 1874-lovenes ordlyd. Enkelte avisoplysninger supplerer, og på dette grundlag skulle det være muligt at tegne billedet af det lille lokale dampskibsselskabs ledelse og funktion.

Bestyrelsen skulle efter forslaget bestå af 7 medlemmer, som skulle vælges på generalforsamlingen blandt samtlige aktionærer²¹. Denne bestemmelse synes imidlertid ikke at være blevet vedtaget, men erstattet af et krav om en fast fordeling af bestyrelsesposterne mellem land og by, således at 3 medlemmer af bestyrelsen stedse valgtes fra landkredsen, medens de resterende 4 valgtes fra Århus, samme mandatfordeling som i den foreløbige bestyrelse²². Hvorledes fordelingen af landmandaterne skulle finde sted, havde man imidlertid ikke gjort sig klart. Det oplyses heller ikke, hvilken gruppe der skulle vælge formanden, eller hvor han skulle være bosat²³. For købmandsgruppen taler intet for, at den har ønsket at sikre sig kontrollen over selskabet.

Den daglige ledelse skulle forestås af en forretningsfører, der tillige skulle være dampskibsselskabets ekspeditør i Århus²⁴. Forretningsførerens forpligtelser og ansvar over for selskabet skulle fastsættes i en kontrakt mellem denne og bestyrelsen²⁵. Han skulle være korresponderende reder, gøre forslag til dampskibenes farter og var i det hele bemyndiget til enhver handling i selskabets anliggender, når ikke beslutning derom var forbeholdt bestyrelse eller generalforsamling²⁶.

Som betingelse for at kunne udøve stemmeret på generalforsamlingen, der altid skulle afholdes i Århus²⁷, fordredes ikke blot, at den pågældende var ejer af én eller flere aktier, men også, at disse i det mindste 3 uger før general-

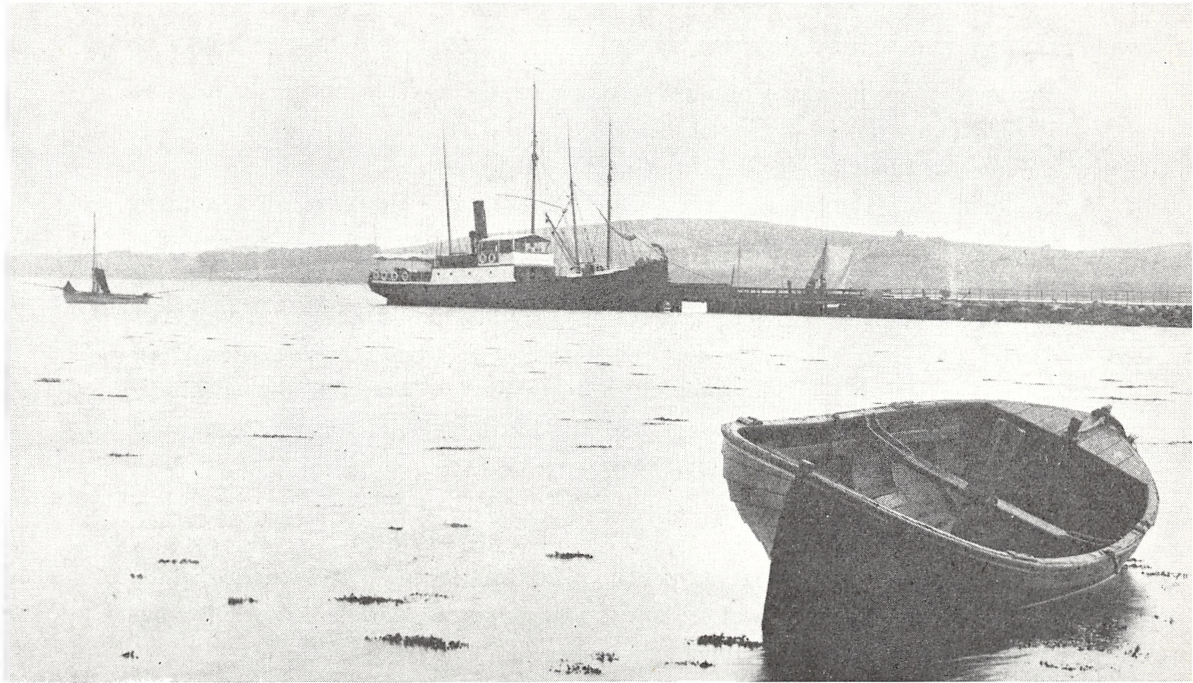
forsamlingens afholdelse var noterede på navn i selskabets aktieprotokol²⁸. Hvordan det er gået med denne bestemmelse, der ville gøre ihændeleveraktier indflydelsesmæssigt værdiløse, har det ikke været muligt at forfølge i de vedtagne love; men i 1901-lovrevisionen er bestemmelsen, at aktionærer blot skulle legitimere sig for at kunne udøve stemmeret²⁹. Det ret store antal ihændeleveraktier tyder imidlertid på, at de i 1874 vedtagne love må have ændret forslagets bestemmelser om stemmeret.

Generalforsamlingsbeslutninger havde fuld gyldighed ved simpel stemmeflerhed³⁰. Undtaget fra denne bestemmelse var sager, der angik udvidelse af selskabets virksomhed samt sager angående dets opløsning. I disse tilfælde var deltagernes stemmeret udvidet i forhold til stemmeafgivelsen ved almindelige sager, men dog begrænset således, at en aktionærs stemmeret ikke steg proportionalt med hans aktieandele. Besiddelsen af 1-4 aktier gav 1 stemme, 5-9 aktier 2 stemmer osv. til 45-49 aktier maksimum 10 stemmer. Ved fuldmagt kunne én aktionær dog afgive 20 stemmer³¹. Det er muligt, at denne bestemmelse har vundet indpas i lovene for at hindre en lille kapitalkreds i at beherske generalforsamlingen og hermed selskabet. Men på den anden side kunne den også alene skyldes en gammel tradition inden for danske aktieselskaber, der netop søgte at hindre en proportionalitet mellem aktieandele og stemmer. Endnu i 1877 havde rundt regnet halvdelen af landets aktieselskaber bestemmelser i deres statutter til en begrænsning af aktionærernes stemmeret³².

Anløbsbroer

Som det er set, magtede selskabet bag dampbåden »Mols« ikke opgaven at få bygget det antal landgangsbroer, der var nødvendige ved sejlads med et dampskib af en dybgående på 6 fod. Selskabet fik kun etableret ét broanlæg: Det ved Knebel i sommeren 1873 til en bekostning af små 2.000 rd.³³. For Århusbugtens Dampskibsselskab måtte det samme problem melde sig. I aktieindbydelsen søgte man kun tegning og tilslutning til bygning af et jernskruedampskib. Ved bestilling af dette skib til en pris af 30.000 rd. (60.000 kr.) var der ikke meget tilovers af aktiekapitalen på 65.000 kr. til bygning af broanlæg.

På selskabets konstituerende generalforsamling rettede skolelærer Petersen i Strands forespørgsel om, hvorvidt selskabet selv skulle lade opføre anløbsanlæg, eller om de pågældende kommuner skulle gøre det mod erlæggelse af bropenge. Forespørgselen synes imidlertid ikke at være blevet seriøst behandlet, og den blev trukket tilbage³⁴. Den foreløbige bestyrelse havde

Knebelbro o. 1915.

En af Arhusdamperne ved anløbsbroen. Man bemærker, at broen kun delvis var stenfyldt.
Foto i Arhus Kommunebibliotek. Lokalhistorisk Samling.

tænkt, at selskabet selv skulle lade opføre det nødvendige antal anløbsanlæg. Herom vidner forslaget til love, idet selskabets reservefond efter dette tænkt anvendt til hovedreparationer på anløbsbroerne ³⁵.

Først hen på eftersommeren blev den endelige beslutning om broanlægene truffet. På en ekstraordinær generalforsamling fik bestyrelsen bemyndigelse til evt. ved lån at afholde udgifterne til landingsbroer. Men man forudsatte, at de pågældende kommuner ville vise sig villige til dels at yde tilskud til broerne, og dels selv at anlægge sådanne ³⁶. Hvorledes broerne er blevet finansieret, tillader kilderne ikke at besvare; men for en totaludgift for selskabet på 9.873,96 kr. fik det oprettet et net af anløbsbroer på Mols og Helgenæs:

Knebel: Udgifterne for selskabet androg ved dette anlæg 1000 kr., der måske udgør købesummen for »Mols-Selskabet«s bro i Knebel Vig.

Begtrup-broen: Dette broanlæg blev etableret for en udgift på blot 126,21 kr., et beløb der ikke kan have dækket opførelse af et anløbssted, idet *broen ved Særbæk* kostede selskabet 2.613,65 kr. ³⁷.

De undersøgelser, »Selskabet for en Dampskibsfart på Århusbugten« havde ladet udføre i efteråret 1873, havde påvist, at udgifterne ved de to anlæg til-

sammen ville andrage 5.000 rd. (10.000 kr.), da det grundede vand fordrede en lang bro ud til tilstrækkelig dybt vand³⁸.

Broen ved Kongsgård kostede selskabet 3.163,30 kr.

Broen ved Nappedam 2.114,94 kr. Hertil kom et pakhuis, der sammen med forskelligt andet kostede 855,86 kr.³⁹. Tilsammen havde selskabets etableringsudgifter for bugtstationerne, som nævnt, andraget 9.873,96 kr. For dette beløb havde man fået etableret et tæt net af anløbsstationer, der kunne råde bod på de elendigt udbyggede veje i betjeningsområdet. Man ville få et særligt betjeningsopland for hvert broanlæg og ville derved kunne sikre sig hele udskibningen for Århus, der fik muligheder for at udbygge sin position som stabelplads for landbrugseksporten.

Dampbåden »Helgenæs«

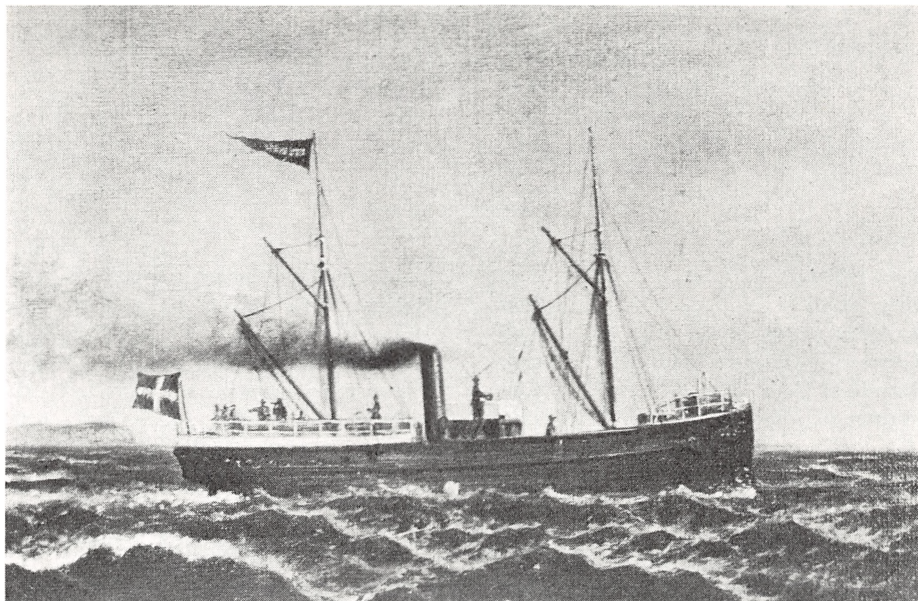
I slutningen af juni 1874 sluttede man kontrakt med Norddeutsche Schiffbau i Kiel om bygningen af selskabets første damper, der skulle være færdigbygget og klar til levering i Kiel 15. oktober⁴⁰.

»Helgenæs« var en 2 mastet klinkbygget damper af jern, udstyret med en maskine, der ydede 25 N. H. K. 100 I. H. K. fra en Compound dampmaskine af værftets eget fabrikat. Den havde et skarpt forskib med glat stævn og knækbygget agterskib med rundt spejl. Den var udstyret med 1 dæk, dog med halvdæk agter. Længden var 89 fod, 13 fod i bredden, og den ville få et dybgående af 7 fod. Til maskinens forbrug var der plads til 7 tons bunkers, og skibet målte 48,84 net. r. t. 77,98 brt.⁴¹.

Inden skibet blev leveret, havde bestyrelsen udpeget skibets fører – kaptajn Henrik Larsen – og selskabets forretningsfører, dampskibsekspeditor Rasmus Petersen i Århus⁴². Foruden at være ekspeditør for ÅBDS virkede han også som ekspeditør for DFDS samt Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab⁴³. For selskabet kunne det være af betydning at have en forretningsfører og ekspeditør, der havde direkte forbindelser til den øvrige dampskibsudskibning fra Århusområdet.

17. oktober 1874 løb »Helgenæs« af stablen i Kiel, hvorefter det blev forhalet for at få installeret kedler og maskine. Leveringen af skibet var blevet forsinket, fordi et stort træskur i en storm var væltet ned over det, mens det stod i spant⁴⁴. Endelig i begyndelsen af november var damperen så vidt færdig, at et par af bestyrelsens medlemmer rejste til Kiel for at overvære skibets fartprøver samt for at modtage det⁴⁵.

Lørdag den 14. november kunne damperen »Helgenæs« afgå til Århus medtagende dets første ladning – palmekager, sandsynligvis til palmekærnefabrikken, den senere Århus Oliefabrik. Forinden havde selskabet ladet ud-

»Helgenæs«.

Selskabets første damper blev i 1874 bygget i Kiel. Den målte 77,98 BRT og 48,84 NRT. Den sejlede for selskabet indtil 1903, da den solgtes til Dampskibsselskabet Helgenæs af Dagelykke på Langeland for 10.000 kr. 1909 videresolgtes damperen til København for 1.600 kr. for straks at blive afhændet til Dampskibsselskabet Stevns, Fakse Ladeplads. Kun to år senere, juni 1911, blev gamle »Helgenæs« solgt til Rusland for 3.450 kr.

Efter maleri i Den gamle By.

arbejde fartplaner og offentliggjort dem. Købesummen for damperen var 58.542,40 kr.⁴⁶, hvortil kom en indførselstold på 3 % af summen, ialt 1.720 kr.⁴⁷. Damperen stod således selskabet i 60.262,40 kr. Dette beløb var mindre end den indbetalte aktiekapital, og det blev da ikke nødvendigt at optage anlægskreditter i Århusbanker, men kun den nødvendige cirkulationskredit.

Et indtryk af de varer, Århusbugtens Dampskibsselskab skulle sejle med, får man af den taksttabel, der blev udarbejdet.

Minimumstaksten var 25 øre, og fragten blev beregnet for hver 50 pd. Lette voluminøse varer samt møbler, maskiner, vogne etc. fragtede man efter akkord⁴⁸.

De varegrupper, selskabet satsede på at fragte på Århusbugten, var de samme, som småskuderne sejlede med. En succes for det nye dampskibsselskab ville således ganske alvorligt kunne true den gamle småskudetraфик.

Søndag den 15. november 1874 ankom damperen »Helgenæs« til Århus. Den var blevet en smule forsinket p. g. a. tåge ved Romsø i Storebælt og havde måttet ligge for anker natten over. Ved ankomsten til Århus blev den mod-

Takster for passagerer

Århus-Ebeltoft		De øvrige stationer	
Kahyt	Dæk	Kahyt	Dæk
Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
2,00	1,00	1,25	0,75

For kreaturer og gods

	Kr.		Kr.
Korn pr. td.	0,30	Jern og andet metal pr. 100 pd. . .	0,25
Smør pr. $\frac{1}{3}$ td.	1,00	Købmandsgods	0,25
Kartofler pr. td.	0,30	Heste pr. stk.	4,00
Tømmer, brædder pr. kbfd.	0,05	Hornkvæg pr. stk.	3,00
Brænde pr. favn	2,00	Får, svin og kalve pr. stk.	1,00
Mursten pr. 1000 stk.	4,00	Lam og grise pr. stk.	0,50

taget af stadsingenør Obel, der udbragte et leve for det nye selskab, som han ønskede al mulig held og fremgang. Dette leve blev besvaret af de tilstedeværende med kraftige hurraråb ⁴⁹.

Jernbanen

Før 1880 var de betydeligste hovedlinier for jernbanerne bygget i Danmark. Fra midten af 1870'erne til op mod 1914 anlagdes de sekundære baner – for en stor del privatbaner – i området således Århus-Ryomgård-banen og Odderbanen ¹ samt 1901 Ebeltoft-Trustrup-banen. Disse jernbaner ændrede på væsentlige punkter oplandsområderne for kystsejladsen.

I den tidlig-industrielle fase havde søtransporten været den bedste og billigste transportform. Ved jernbaneanlæggene tog man ikke noget særligt hensyn til kystområderne. Jernbanelinierne blev lagt inde i landet, for at stationerne kunne få et så stort opland som muligt. Ved kystbaner vilde man jo kun få »et halvt opland«. Banerne gjorde således mange områder, vel især halvøer og kystegne, til afkroge, idet en del af kystsejladsens arbejde blev overtaget af jernbanen. På længere sigt førte denne udvikling til en »kystflugt« fra de trafikalt dårligt beliggende sogne ². Jernbanernes udvikling skabte erhvervsmuligheder på nye steder og trak derved forskellen mellem trafikalt dårligt og godt beliggende egne skarpere op.

Sammen med jernbanerne fulgte »stationsbyeventyret«, der på en lang række felter ganske ændrede befolkningsforhold og handelsmønstre i omegnen af banelinierne. Vandringen fra de overbefolkede landsogne til de nye stationsbyer med nye beskæftigelsesmuligheder tog sin begyndelse. Byerne og

deres handlende havde et klart blik for, hvilke ændringer dette ville medføre for deres opland. De gik derfor aktivt ind i arbejdet med banerne – også for at sikre sig indflydelse på deres linieføring. Ofte skete dette i skarp konkurrence med en nabokøbstads handelsforening, der ikke godvilligt gav slip på et eventuelt opland. På den anden side kunne en købstad med rigelige kapitalmidler »tillade sig at række ud efter et nyt oplandsområde«. Flere gange ser man, at resultatet blev et kompromis, der delte et opland nogenlunde ligeligt mellem et par større købstæder, og at en tredje købstad – blot betydeligt mindre – kom til at lide derved.

Fra slutningen af 1860'erne havde man haft planer om en baneforbindelse mellem Randers og Grenå. Ved loven af 23. maj 1873 havde regeringen fået bemyndigelse til at udstede koncession, såfremt den fornødne sikkerhed kunne stilles. Imellem de to endepunkter Randers og Grenå kunne banen føres ad to linier, den ene nordligere over Allingåbro og Ryomgård, den anden med en noget sydligere linieføring over Årslev og Thorsager. Ved en aktietegningskonkurrence vandt den nordlige linieføring størst tilslutning, og koncessionen til anlægget med denne linieføring blev tildelt komiteen den 5. juni 1875 ³.

Den nye bane ville komme til at dele Djursland i to dele, der hver ville få et betydeligt opland. Der opstod derfor i Århus frygt for, at en del af den handel, man tidligere via Kalø Vig og Ebeltoft havde haft med disse egne, ville gå nordpå – både til kommende stationsbyer og til Randers. Det er på denne baggrund, man skal se Århus Handelsforenings initiativ til en Århus-Thorsager linie, der kunne afbøde truslen ⁴.

For Ebeltoft var sagen ligeledes af brændende betydning. Den frygtede, at banen skulle slå en bue ned mod den til en afstand af 1½ mil, og dette ville være ganske ruinerende, hævdede egnens rigsdagsmand ⁵. For Ebeltoft med dens isolerede stilling var sagen alvorlig. Man var derfor interesseret i en sydlig linieføring med en sidebane. De frugtbarste egne, der handlede på byen, lå nord for denne. Disse områder ville fremtidig komme til at handle i de nye stationsbyer, hvorved Ebeltoft ville kunne miste indtil halvdelen af sin handel. Man var også bange for, at man ikke længere ville kunne konkurrere om priserne på landbrugsprodukterne, og Molslandet ville da komme til at handle langt mere på Århus ⁶.

De i debatten fremførte synspunkter viser, at såvel politikerne som egnens beboere havde blikket rettet mod den fremtidige landtransports udvikling og den betydning for handel og omsætning, den ville kunne få for de egne, anlæggene skulle gå igennem. Ebeltoft ville gå sin ruin i møde, hvis der ikke blev etableret en sidelinie ⁷.

Aktietegningsindbydelsen til jernbanen fra Århus med tilslutning til Randers-Grenå banen viser de interesser, der stod bag planerne. Med rådmand Liisbergs ord forventede man, at anlægget i sig bar »spiren til at blive en løftestang« for Århus ⁸.

Som indbydere stod:

Århus Handelsforening
 Århus Landboforening
 Kalø Landboforening
 Århus Håndværkerforening
 Århus Amtsråd
 Århus Byråd
 Egnens folketingsmænd
 10 sogneråd langs banelinien ⁹.

I listen mangler Randers Amtsråd, gennem hvis område baneanlægget for størstedelen skulle føres. Men det er kun naturligt. Rådet kunne ikke medvirke til at lede handelen mod Århus ¹⁰. Fra sognenes side var der fuld opbakning. Et foredrag, overdriftsinspektør Møller holdt i de lokale jernbaneudvalg, havde gjort indtryk. Foredragets konklusion var, at den egn, der ikke kom ind i kommunikationen, måtte stå tilbage ¹¹.

Listen over de tegnede aktiebeløb i Århus-Ryomgård banen viser også, hvem der stod bag planerne:

Århus amtsråd	25.000 rd.
Århus kommune	100.000 rd.
Sognekommunerne	68.000 rd.
Private i Århus købstad	155.000 rd.
Private i landdistriktet	131.900 rd.
I alt tegnet aktier for	479.900 rd. ¹²

Århus købstad samt private i byen havde tegnet noget over halvdelen af aktiekapitalen. Hermed var selskabets eksistens sikret, og anlægsarbejdet kunne påbegyndes. I oktober 1877 blev linien åbnet, og Århus havde sikret sig byens nordlige opland. Det stærkt bugtede forløb, banen fik, skyldtes, at den skulle betjene et så stort opland som muligt (se Kort II). Småskibsfarten på kystbræmmen op mod Kalø Vig havde hermed fået en alvorlig konkurrent, og man kunne vente, at den i dette område ville sygne hen.

For sognene på Mols og Helgenæs ville jernbanen betyde mindre, og fra det offentliges side betragtede man da heller ikke disse områder som oplande for baneanlæggene ¹³. De måtte stadig betjenes af vandvejen.

Spekulation eller almennytte

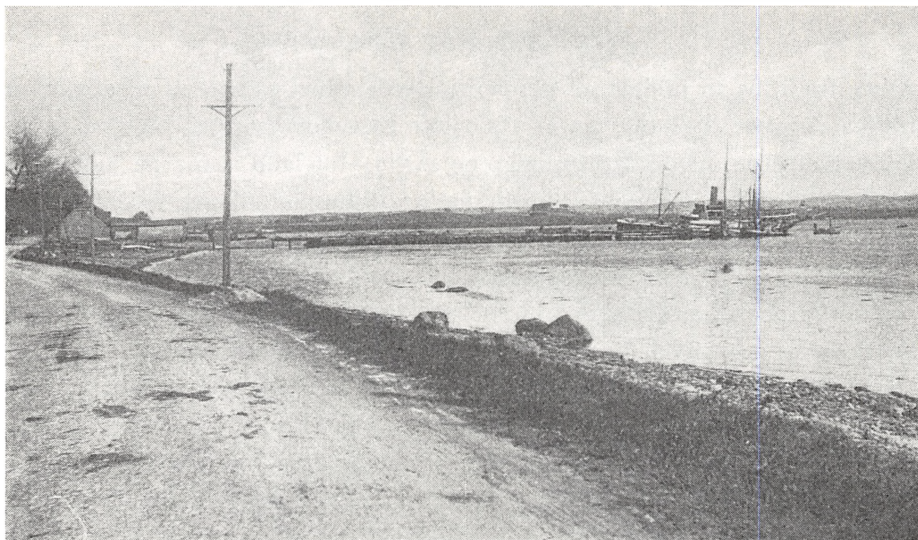
Årene fra 1865 til midten af 1870'erne havde været præget af bygningen af trafik anlæggene. I slutningen af 1860'erne blev hovedvægten lagt på dampskibsselskaberne Århus–København og Århus–England samt på udbygningen af den jyske længdebane med direkte tilslutning til det tyske banenet. De drivende kræfter bag disse transportanlæg var de århusianske storkøbmænd i alliance med det større landbrug i Århus' opland.

Efter afståelsen af hertugdømmerne søgte man i stadig højere grad at vende handelsretningen mod England¹. Her ville man kunne afsætte kvæg og korn². Det eksportdampskibsselskab, man på lokal basis fik oprettet til varetagelse af Englandshandelen, nåede på ganske få år en anelig størrelse³. De forædlede og letfordærlige landbrugsprodukter, for hvis afsætning og forbedring Hans Broge stedse virkede⁴, krævede en hurtig transport, bl. a. på grund af manglen på køleanlæg. Også det var en af grundene til, at de århusianske købmænd trådte så kraftigt frem i forbindelse med udbygningen af den lokale trafik.

For handelsstanden i Randers var det også vigtigt at sikre sig det gamle handelsopland for herigennem at fastholde en fortsat vækst og trivsel. Her havde man derfor ligeledes oprettet et dampskibsselskab⁵ mellem byen og Storbritannien⁶. Om dette selskab, der trådte i virksomhed et år før det århusianske, har været forbillede for Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab, kan ikke besvares; men det opland, hvis eksport de to selskaber skulle besørge, må på en lang række punkter være faldet sammen.

Havde Århus omkring 1870 måske et mindre opland end Randers⁷, så havde byen dog på den anden side den store fordel at ligge umiddelbart ved havet. Samspillet mellem den gunstigt beliggende havn med direkte adgang til dybt vand og jernbanetransport er en faktor, der kom til at præge den fremtidige udvikling og understrege de trafikale modsætninger mellem Randers og Århus. Handelsstanden i Århus var meget interesseret i havnen og havde altid et par af sine medlemmer siddende i havneudvalget⁸.

En anelig del af indtægtsforøgelserne i det danske samfund efter 1850 tilfaldt landbruget, bønder og godsejere. Ved bankgrundlæggelserne appellerede man til landbrugets kapitaler, og i 1870'erne fandtes der bønder, der lå inde med forholdsvis store mængder aktier og værdipapirer⁹. I tiden efter 1866 sprang sparekasserne frem som paddehatte, og det er karakteristisk, at de fleste af dem blev grundlagt på landet¹⁰. Landbrugets kapital var blevet en afgørende faktor i det økonomiske liv, en faktor, man ved nygrundlæggelser måtte appellere til.

Nappedam o. 1915.

Ved broen ligger Århusdamperen side om side med lokale småfartøjer.
Postkort i Erhvervsarkivet.

I byerne synes den væsentligste kapitalophobning at have fundet sted i en gros handelen¹¹. En række vidnesbyrd tyder på, at kapital herfra er ledet ind i de nye industri- og transportanlæg. Dette fremgår meget tydeligt ved oprettelsen af Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab i 1867. Blandt indbyderne til aktietegningen finder man således omegnens godsejerstand og større landbrug samt en lang række Århus-grosserere eller storkøbmænd¹². Derforuden appellerede man til den velstående gårdmandsklasse, da denne klasse af medborgere var i besiddelse af de fornødne midler til at bringe sagen igang¹³.

På bankområdet synes man ikke at finde grundervirksomhed i Århusområdet, og bankerne synes kun at have været medvirkende ved selve det praktiske i forbindelse med aktieemissionerne. Det er således ved mødet mellem landbruget og en gros handelen, at anlægskapitalen til periodens trafik anlæg er opsamlet.

Fra 1871 slog pengeregigheden igennem i Danmark. Adgangen til kredit var blevet let i Europa med de franske krigsskadeserstatningers overførsel til Tyskland¹⁴. Ligesom i udlandet fandt højkonjunktoren sit mest markante udtryk i tilgangen til aktiemarkedet, og i de første år af 1870'erne »greb en aktiemani almenheden«¹⁵. Det er karakteristisk for pengeregigheden, at så at sige alle projekter til dannelsen af aktieselskaber kunne realiseres¹⁶. Det er

midt i denne voldsomme økonomiske foretagsomhed, at spekulationslyst og udsigten til let fortjeneste satte sig spor i virksomhedsanlæg. Dampbåden »Mols« må således betragtes som et gründerforetagende. Udsigten til de store renteafkast, som Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab kunne opvise (Bilag VII), har sandsynligvis stimuleret »jernbanekredsen« til dens initiativ – først på Silkeborgsøerne – siden på Århusbugten. Selskabets usikkerhed med hensyn til det område, det ville betjene, fartplaner, broanlæg, personalepolitik m. m. viser, at kredsen ikke var helbefaren. Mols-Helgenæs initiativet synes derimod at have været et forsøg på i en hos landbruget pengeregelig tid at løse et lokalt områdes trafikproblem ved at træde i forbindelse med den købstad, hvor udvikling og foretagsomhed var sat i højsædet af en meget aktiv handelsstand og dens dynamiske leder, Hans Broge.

Med handelsstandens indgriben havde den gamle »købmandsstruktur« fået sit liv forlænget, idet det direkte samkvem måske har sinket udbygningen af landhandelens egne forretninger. Omlægningen af den gamle købmandshandel baseret på landhandel til en mere specialiseret form er måske også blevet forsinket. En række af de mere fremtrædende medlemmer af Århus Handelsforening var indehavere af gamle købmandsgårde med blandet landhandel – korn og smør mod kolonialvarer, isenkram og brændevin¹⁷. Først senere gik disse huse over til en gros og specialhandel¹⁸. Dette synes imidlertid først at være sket på et tidspunkt, hvor landbruget i sit eget område havde fået udbygget et handelsnet.

Anlægget af Århus–Ryomgård banen må lægges ind i samme mønster. Udbygningen af trafikanelæggene med initiativtagerne i Århus Handelsforening i samarbejde med Århus byråd betød, at man kunne samle en række linier med endepunkt i Århus. Man kunne etablere en vekselvirkning mellem land- og søtransport såvel på indlandet som på udlandet. Navnlig ville faste linier være af stor betydning for regelmæssig eksportfart, og skulle Århus gøres til stabelplads for import og eksport, måtte afsætningskanalerne være på højde med den tekniske udvikling. For Århus synes denne anlægsperiode at have været præget af et køligt forhold til nabokøbstæderne. De nye trafikanelæg havde sprængt det traditionelle oplandsbegreb, og købstaden og den kapital, der var til rådighed, kunne på afgørende vis komme til at præge den fremtidige oplandshandels grænser. At de nye stationsbyer langs jernbaneliniernes senere skulle fratage Århus en del af dens landbohandel, havde man måske ikke helt indset rækkevidden af hos den initiativrige handelsstand¹⁹.

Konsolidering

Perioden fra midten af 1870'erne var i Århusområdet præget af konsolidering for de nye transportselskaber. Takket være initiativer fra byens handelsforening havde Århus fået etableret et net af moderne trafiklinier, der foruden at trække oplandshandelen til byen, tillige kunne virke som fødelinier for byens eksportvirksomhed. Man havde fået etableret et samspil mellem jernbaneanlæg og dampskibsanlæg på en sådan måde, at det ene trafiksystem ikke virkede som »rovlinie« for det andet. Et betydningsfuldt samvirke mellem havn og jernbane var blevet bragt i stand. På den anden side skulle de moderne trafikanelæg blive alvorlige konkurrenter til den gamle kystsejlad. Denne skulle siden blive trængt helt i defensiven, og dens transportrolle erstattet af regelmæssige rutesejladser på forskellige udbyggede pladser. Kun transport af større partier grovvarer blev levnet de gamle kystsejlere.

Midten af 1870'erne var på mange områder en brydningstid. Af varebevægelseskemaet fra 1870 fremgik det, at landbrugets hovedproduktionsartikel var korn. Men fra midten af 1870'erne forrykkedes det gamle prisforhold mellem korn- og fedevare, hvilket i høj grad talte for en omlægning af landbrugets produktionsforhold (se Bilag VI).

Kapitelstaksterne må anses for at være det bedste udtryk for den pris, flertallet af producenterne opnåede. Taksterne plejer at ligge en smule under den faktiske pris; men dette influerer ikke på sammenligningerne år for år.

Det almindelige prisniveau var steget voldsomt i 1870-73, men faldt derefter til det gamle stadi. Fra 1876-1878 kom der et nyt voldsomt prisfald. I 1878 og 1879 og begyndelsen af 1880 begyndte det næste økonomiske opsving, der kulminerede i slutningen af sidstnævnte år. Snart efter begyndte kornpriserne atter at falde, og midten af 1880'erne betegner lavpunktet for landbrugspriserne. I slutningen af 1880'erne steg de påny for i de første år af 1890'erne igen at falde, nu så meget at priserne var de laveste siden 1870¹.

En hovedlinie i de videre undersøgelser bliver at beskrive, hvorledes og hvornår disse landbrugsmæssige ændringer slog igennem, og hvilke konsekvenser dette fik for småskibsfarten og produktomsætningen mellem købstad og opland.

Varer i området 1875

I årsberetningen for Ebeltoft tolddistrikt fra 1875 har toldassistenten i

Toldliste fra Strands 1875 - indførsel fra Århus

Kolonialvarer	67.074	pd.
Sukker, sirup m. m.	13.135	pd.
Cikorie	2.165	pd.
Tobak	6.026	pd.
Brændevin	19.979	potter
Salt	181	td.
Soda	63 ^{1/2}	baljer
Soda	11.208	pd.
Mel, hvede-/kartoffel-	6.986	pd.
Øl	151 ^{1/4}	td.
Eddike	7 ^{1/2}	td.
Jern og jernvarer	41.113	pd.
Støbegods	14.584	pd.
Trælast	7.496	kbfd.
Manufakturvarer	5.290	pd.
Hør og hamp	4.078	pd.
Stenkul	384	td.
Tjære	20	td.
Træsko	151	reb (1 reb = 5 à 10 par)
Foderstof	90.385	pd.
Vin	3.044	flasker
Teglvarer, drænrør, fliser	19.590	stk.
Græsfrø	5.652	pd.
Tørfisk	381	pd.
Kunstgødning	54.465	pd.
Sengefjer	1.573	pd.
Cement	99	td.
Stentøj m. m.	7.084	pd.
Grise	55	stk.
Stenolie	34	td.
Lys og talg	133	pd.
Brænde	25	favne
Tagsten	23.500	stk.
Papir	634	pd.
Sodavand	325	1/4-flasker ³

Strands på Mols udarbejdede nogle tabeller over ind- og udførslen i hans distrikt, der omfattede størstedelen af Mols ².

Toldlisten fortæller noget ganske interessant om områdets økonomiske udvikling ved 1875. Som man kunne forvente, var den store importartikel kolonialvarer, sukker, tobak og brændevin, varer, som man nødvendigvis og altid havde måttet hente fra købstaden, og varer, der også spillede en ganske væsentlig rolle som stykgods i 1870.

Jernvarer og støbegods synes at tegne billedet af et landbrugsområde med voksende interesse for indkøb af landbrugsmaskiner og fabriksfremstillede redskaber. Videre er det landbrugsmæssigt et interessant træk, at der importeredes en betydelig mængde græsfrø fra Århus til Mols. Forklaringen på dette

fænomen synes alene at kunne være en voksende forståelse for betydningen af kunstigt tilsåede græsarealer, der ville kunne give kreaturerne en bedre ernæring i sommermånederne og dermed forbedre smørret og i sidste ende også kødet. De ret store mængder kunstgødning synes at fortælle, at Molslandmanden havde indset, at man ikke kunne vedblive med at udpine jorden med kornafgrøder, hvis foldudbyttet ikke skulle gå katastrofalt tilbage. Den ret store indførsel af drænrør viser, at områderne arbejdede med jordforbedringer og afvanding.

Størstedelen af kulmængden, 384 td., er sandsynligvis gået til bunkerpladserne ved »Helgenæs'« anløbsstationer. »Helgenæs« brugte årligt ca. 1000 td. stenkul ⁴.

Billedet af vareudvekslingen mellem opland og købstad kompletteres ved sammenligning mellem indførslen til Mols og varerudførslen fra Mols til Århus 1875:

Toldliste fra Strands 1875 – udførsel fra Århus

Korn	11.375	td.
Oliefrø	88	td.
Kartofler	702	td.
Smør	193	7/12 tdr.
Æg	5.030	snese
Huder	65	stk.
Får, lam og kalveskind	649 ¹ / ₂	digger (1 digge = 10 skind)
Talg	15 ¹ / ₂	lpd.
Uld	278	lpd.
Hornkvæg	67	stk.
Kalve	75	stk.
Svin	156	stk.
Får og lam	637	stk.
Kød og flæsk	171	lpd.
Klid	5.020	pd.
Ål	1.835	kasser
Kommen	10	td.
Frukt	13	td.
Ost	236	lpd.
Brænde	4	favne
Grise	18	stk. ⁵

Udførslen viser, at området endnu befandt sig i kornproduktionsperioden med et betydeligt kornoverskud, der gik til eksport i stedet for til opfodring af kreaturer og dermed til animalsk produktion. I forhold til det, »Selskabet til en Dampskibsfart på Århusbugten« lagde til grund for sine driftskalkulationer i begyndelsen af 1870'erne, er udførselstallene gået ganske mærkbart tilbage. Smørudførslen har endnu spillet en underordnet rolle i midten af 1870'erne, da der endnu ikke fandtes mejerier på Mols. Det samme var

I. P. Petersens dampskibsexpedition på Århus Havn.

På plakaten til højre i billedet gives meddelelse om lystture med damperen »Samsø«. – I bygningen fandtes såvel pakhus og ekspedition som venteværelse for Århusbugtens Dampskibsselskab.

Foto i Erhvervsarkivet.

naturligvis tilfældet med osteproduktionen. Men for at fremme handelen med smør blev der af Handelsforeningen i Århus allerede i 1872 oprettet et konsortium til indkøb af bøndermør⁶. Ægudførslen har været betydelig på dette tidlige tidspunkt, hvor æggehandelen i Danmark endnu ikke var sat i system. Først efter at der var blevet oprettet direkte dampskibsforbindelse mellem Storbritannien og Danmark, begyndte der at tilflyde landbruget en indtægt af betydning fra fjerkræholdet, og udførslen voksede for alvor i løbet af 1870'erne og 1880'erne⁷. Fra Århus havde udførslen af æg til England taget et meget stærkt opsving fra 1872⁸. Måske skal den øgede æggeproduktion i Molslandet netop ses i lyset af den voksende efterspørgsel i Århus efter æg til eksport.

Som tidligere anført spillede udførslen af levende hornkvæg, kalve og svin på dette tidspunkt en væsentlig rolle. En del af Mols-kreaturene kan være videreført til det engelske marked. Værd at bemærke er det ligeledes, at der udførtes levende svin til Århus. At der på den anden side også har fundet en betydelig hjemmeslagning sted, ses af den ret store udførsel af skind og huder, kød og flæsk.

Toldlisten rummer videre oplysninger om indførsel fra Ebeltoft til Mols 1875:

Mursten	7.500	stk.
Guano	400	pd.
Trælast	43	kbfd.
Drænrør	480	stk.
Bomuldsvarer	29	pd.
Sukker	406	pd.
Akvavit	36 ¹ / ₂	potter
Petroleum	1.036	potter ^o

Som det tidligere er anført, findes der ingen statistik over den indenlandske omsætning, når undtages toldvæsenets tal for den del, der fandt sted ad søvejen. Oversigten over indførslen fra Ebeltoft til Mols giver således næppe det fuldstændige billede, idet afstandsforholdene her muliggjorde en omsætning ad landevejen. Karakteristisk er det således, at det stort set kun er de tunge massevarer, der er registrerede: Teglvarer, trælast og gødningsstoffer. Men det synes dog alligevel tilladeligt at slutte, at det var handelen på Århus, der dominerede omsætningsmønsteret på Mols i året 1875. Ebeltoft har ikke kunnet true den handel, Århus havde på Bugtens kystopland.

Vareudvekslingen mellem Århus og dens kystopland blev som tidligere påvist forestået af en lang række småskuder, der blev ført af ejerne. I 1875 havde »Helgenæs« besejlet Århus kystopland i regelmæssig sejlads hele året; det kan derfor være af betydning at undersøge forholdet mellem småskudernes sejlads i området sammenholdt med »Helgenæs«s.

De lavere bevægelsestal for skuderne i kystfart i forhold til 1870 kan må-

TABEL 15
Varebevægelser 1875 på Århusbugten

Fra Århus	Til Århus
Kystfart	
52 ballast/ledig	32 brænde
5 stykgods	14 korn
4 kul	3 bark
2 trælast	1 ballast/ledig
2 korn	1 mursten
1 tagsten	1 grus
1 klid	
1 kartofler	
68	52

Kilde: Århus Havnevæsen. Skipperjournal 1875 (EA.).

TABEL 16
Varebevægelser 1875 på Århusbugten

Fra Århus	Til Århus
Ebeltoft	
7 kul	10 ballast/ledig
5 ballast/ledig	1 korn
3 stykgods	2 ben
2 guano	1 mursten
2 trælast	
19	14

Kilde: Århus Havnevæsen. Skipperjournal 1875 (EA.).

ske forklares ud fra det forhold, at »Helgenæs« i 1875 havde besejlet området i ugentlig regelmæssig fart. Toldassistenten i Strands registrerede således Århusbugtens damper for indgående i sit distrikt 113 gange i året 1875¹⁰. ÅBDS-damperen registreredes ikke i Århus Havnevæsens journal, hvorfor den indtrufne tilbagegang for småskuderne i kystfart med rimelighed kan forklares som hidrørende fra den opståede konkurrence fra damperen, der regelmæssigt besejlede området.

Af indgåede fartøjer dominerede stadig brænde- og kornskuderne. En del af brændet blev solgt direkte til forbrugerne fra skibene i Århus havn¹¹. Som en ny varekategori optræder 3 skuder lastet med bark. Bark brugtes til garvning og er leveret til den voksende garverindustri i byen. Det største firma i branchen, Carl Flach, skulle siden blive aktionær i Århusbugtens Dampskibsselskab¹².

I de udgående bevægelser er der stadig flest ballastskibe. 1875 indsejlede skudefarten fortsat flere tons til Århus havn, end den udførte (Bilag IV). For området øvrige farvandsafsnit var der ligeledes sket ændringer i varebevægelserne i forhold til 1870.

Af indgåede til Århus dominerer ikke længere kornskuderne, men de ballastede smakker. Måske er forklaringen på dette forhold, at »Helgenæs« har overtaget byens udførsel. Den anden transportretning har ligeledes undergået en ændring, idet kulskudernes tal nu er vokset, medens stykgodsbevægelserne er gået tilsvarende tilbage. Måske skal forklaringen også her ses i lyset af »Helgenæs«s virksomhed som paketskib til Ebeltoft. Kun den rene grovvaresejlad overlodes til skuderne. Som et nyt element optræder gødning.

For det farvandsafsnit, som »Helgenæs« ikke besejlede 1875 – nemlig Samsø – adskilte skudefartens sejladser sig på væsentlige punkter fra undersøgelsesområdet to andre afsnit:

TABEL 17
Varebevægelser 1875 på Århusbugten

Fra Århus	Til Århus
Samsø	
22 stykgods	15 halm
15 ballast/ledig	14 korn
7 brændevin	8 kartofler
6 trælast	7 tang
5 brænde	4 sten
5 kul	4 kreaturer
2 guano	3 ballast/ledig
2 korn	
1 oliekgager	
1 lam	
1 tagsten	
1 tørv	
68	55

Kilde: Århus Havnevæsen. Skipperjournal 1875 (EA.).

Som det ses, er antallet af ballasterne forholdsvis lavt. Forklaringen er måske her, at ÅBDS ikke optog Samsø i sit rutenet før i 1877.

Trafikforholdene var stadig fortvivlede for Kattegatøen. I stormfuldt vejr kunne postdamperen ikke landsætte passagerer. De måtte da fortsætte til Århus for eventuelt der at hyre en skipper til at sejle tilbage til Samsø¹³.

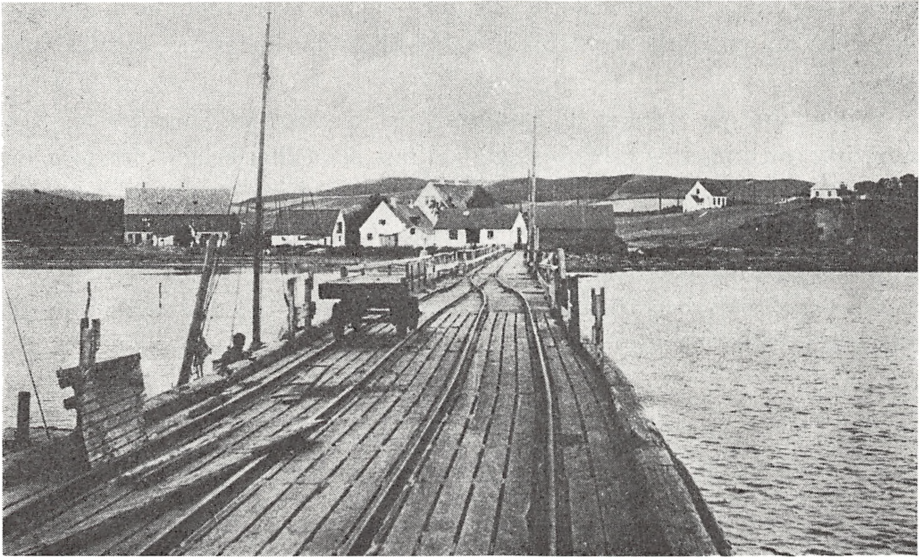
Som tidligere er det stykgodsfrakterne, der dominerer. Oliekgager og guano synes at fortælle om en vågnende forståelse for fornyelse i landbruget. Kulsejladserne tager til.

Det første år, »Helgenæs« sejlede i regelmæssig sejlads, synes den allerede at have sat sig tydelige spor i omsætningen mellem Århus og dens kystopland. Selskabets virksomhed 1875 var så succesfuld, at det, efter at de i lovene foreskrevne henlæggelser havde fundet sted, til aktionærerne kunne udbetale 4 % i udbytte¹⁴ (se Bilag VII).

Agenterne i land

Det var af stor vigtighed for selskabet, at det havde solide og lokalkendte ekspeditører ude ved de enkelte anløbsbroer. »Selskabet for en Dampskibsfart på Århusbugten« tilskrev bl. a. sin fiasko den manglende udbygning af ekspeditørnettet¹.

I ÅBDS' virkeperiode svingede antallet af ekspeditører noget, idet ud-

Kongsgård Landingsbro.

For at lette betjeningen af skibene havde man lagt skinner i broen, hvorpå trollier kunne transportere varer ad den lange bro til og fra skibene.

Postkort i Erhvervsarkivet.

skibningen ved flere broer efterhånden blev overtaget af den samme. Dette skete imidlertid først på et tidspunkt, hvor vejnettets udbygning delvis havde overflødiggjort de tættest beliggende stationer på Mols og Helgenæs, således at disses oplandsområder greb ind over hinanden. Oplandsbegrebet for forskellige produkter var imidlertid ikke det samme, og det var måske grunden til, at man opretholdt det oprindelige tætte bronet helt op mod likvideringen i 1936.

I selskabets konsolideringsperiode arbejdede det med fire ekspeditører på bugtstationerne, en på Mols, en på Helgenæs og en i Ebeltoft samt to på Samsø (efter at man i 1877 var begyndt at sejle på øen)². Derforuden virkede selskabets forretningsfører som ekspeditør i Århus³.

Antagelse og afskedigelse af ekspeditørerne var overladt til forretningsføreren⁴. De skulle lokalt varetage ÅBDS' interesser, føre tilsyn med anløbsbroerne, hvis disse ejedes af dampskibsselskabet og eventuelt i samråd med bestyrelsen træffe de nødvendige foranstaltninger til vedligeholdelsen. Hvor der var et pakhuis ved anløbsbroen, hørte opsynet af dette sammen med stillingen som ekspeditør. Som vederlag fik de 4 % af bruttointdægten såvel af extrature som ordinære ture. Endvidere fik de 10 % rabat på al ind- og udgående gods, der tilhørte dem, og de havde til enhver tid fri rejse

med damperen. Det sidste førte ofte med sig, at ekspeditørerne i distriktet ved siden af deres virke for Århussselskabet tillige var købmænd, kreaturhandlere o. l.

Ved losning og ladning af damperen var de ikke selv forpligtede til at medvirke, men modtog arbejdspenge – et fast månedligt beløb – for to mand ved skibets ordinære ture. Eventuelt yderligere arbejdskraft kunne dog antages og modregnes i det månedlige regnskab. Opsigelse kunne ske fra hver af siderne med 3 måneders varsel⁵.

Billedet af selskabets fragtindtægter i dets første år ved de enkelte stationer fremgår af nedenstående tabel:

TABEL 18
Fragtindsejling fra de enkelte stationer

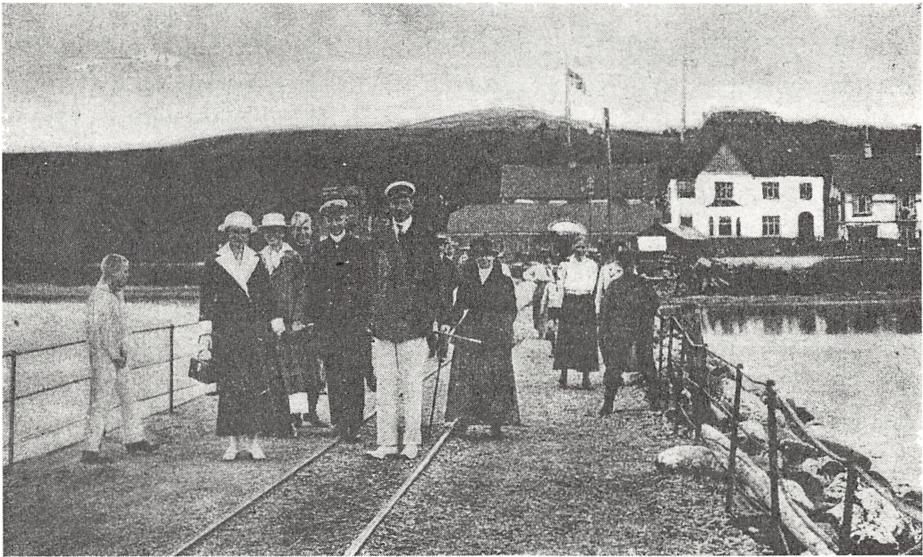
År	Station	Kr.
1875	Nappedam	7.712,16
1875	Knebelbro	5.412,21
1875	Kongsgård	2.310,36
1876	Ebeltoft	4.512,27
1877	Sælvig/Samsø	3.446,36
1877	Mårup/Samsø	475,90
1879	Begtrup/Særbæk	3.040,76
1882	Hou	575,65

Kilde: Generalhovedbog 1874–1914 (EA.).

Det bemærkes, at selskabet først begyndte at sejle på Samsø i 1877, efter at de nødvendige anløbsanlæg var blevet etablerede. Hou sejlede man kun på i årene 1882 og 1883 – med samme ringe resultat; farterne blev derefter opgivet. Den største del af fragtindtægterne blev, som det fremgår af tabellen, indsejlet på ruterne til Nappedam og Knebelbro. Et indtryk af de indsejlede fragtbeløb fremgår ved en sammenligning med udgifterne til folkehyre på »Helgenæs«, der for 1875 androg 4.804,11 kr.⁶ Af tabellen fremgår det i øvrigt, at bunden af Knebel Vig udgjorde grundlaget for selskabets virksomhed.

Havne og broer

Århusbugtens Dampskibsselskab fik i løbet af sommeren og efteråret 1874 opbygget de nødvendige anløbsanlæg langs Bugten. Ved bygningen af broerne stod ÅBDS som ejere; men efterhånden afhændede man dem til lokale broselskaber. 1878, det sidste år ÅBDS ejede Knebelbroen, havde man

Knebelbro.

Kong Christian X og dronning Alexandrine på besøg på dampskibsbroen o. 1920.
Postkort i Erhvervsarkivet.

haft en indtægt af den på 127.75 kr. fra småskudernes besejling, medens værdiforringelsen var bogført til 422.25 kr. ¹.

Anløbsbroerne var i virkeligheden nogle ret simple anlæg, der kunne opføres på kysten af lokale håndværkere uden større forudgående konstruktionsarbejde – og i al fald indtil 1898 uden særlig kontakt med myndighederne. Efter 1898 krævedes tilladelse fra Indenrigsministeriet ². Ønskede man imidlertid hjælp fra det offentlige enten teknisk eller finciel, har det sat sig spor i de offentlige arkiver. Måske på grund af de vanskelige år, selskabet havde haft efter succesåret 1875 (Bilag VII), afhændede man i årene op mod 1880 broerne i Kalø Vig til selvstændige broselskaber. 1877, 1878 og 1879 står som kriseår, og der tales om at ophøre med sejladsen på Begtrup Vig ³. I 1878 afhændede man Knebelbro for 1.050 kr. ⁴ til et lokalt konsortium. Et gennemgående træk for de små selvstændige broselskaber var deres stadige økonomiske vanskeligheder. ÅBDS synes således ikke at have fået udbetalt hele salgssummen kontant, men har måttet aftage 62 1/2 aktier à 10 kr., ialt for 625 kr. aktier som delvis betaling ⁵.

Den istandsættelse, den kun seksårige Knebelbro på dette tidspunkt nødvendigvis måtte undergå, kunne selskabet ikke selv magte, og det søgte derfor Handelsforeningen i Århus om hjælp. Herfra modtog man som gave 500 kr. ⁶; men forinden udbetalingen rejste et udvalg af bestyrelsen til Mols

for at se på forholdene. Også fra det offentlige modtog Knebelbro-selskabet støtte til reparationen. Randers amtsråd gav et bidrag på 1.200 kr., for hvilket beløb det modtog aktier ⁷. Knebel sogneråd 100 kr. årligt i 5 år ⁸.

Allerede fire år senere anmodede broudvalget Handelsforeningen i Århus om et nyt beløb, denne gang 600 kr. til istandsættelser ⁹. Også fra dampskibsselskabet modtog man lån, i 1887 således 500 kr. ¹⁰, der skulle afdrages egentlig med det beløb, »Helgenæs« svarede i havnepenge. Året efter modtog broselskabet endnu et lån, der blev afdraget på samme måde ¹¹. Det lille broaktieselskab havde svære økonomiske vanskeligheder at kæmpe med til trods for, at det allerede i 1880, som andre parallelanlæg i landet, havde fået tilladelse til at opkræve bropenge ¹², nemlig af ikke målte fartøjer, for hver gang broen blev anløbet:

Abne både	10 øre
Større fartøjer	20 øre

Af målte både skulle der erlægges afgift pr. ton for hver gang, broen blev anløbet. Foruden selve skibsafgiften skulle der også som andre steder erlægges en vareafgift godkendt af ministeriet:

Af gods, der ind- eller udskibedes ved Knebelbroen:

Pr. 100 pd.	1½ øre
Pr. td.	3 øre
Pr. kbfd.	½ øre

Selskabet fik dog tilladelse til at nedsætte ovenanførte afgifter, når det måtte anses for hensigtsmæssigt ¹³. Det var denne sidste beføjelse, der blev anvendt i forbindelse med aftalerne om »Helgenæs«s anløb af Knebelbro.

Indenrigsministeren var i 1875 blevet bemyndiget til, efter forslag fra de enkelte havne- eller brobestyrelser, at stadfæste reglementer for benyttelsen af havne- og landingsbroerne rundt om i landet ¹⁴. Ved landingsbroen i Knebel Vig havde brofogeden tilsyn med bro og sejløb. Det var hans opgave at anvise de enkelte fartøjer plads samt at straffe forseelser mod reglementet med bøde fra 2–50 kr., der skulle tilfalde brokassen ¹⁵. At forholdene ikke altid var lige heldige for damperen, fremgår af en klage fra Århus-selskabet over, at der ofte lå en jagt for anker midt i løbet, hvilket gjorde sejladsen til broen farefuld for »Helgenæs« ¹⁶.

I begyndelsen af 1890'erne forhøjede de tre sogneråd, der nu ejede broen, taksterne, således at der fremtidig skulle opkræves bropenge af alle varer. Dog nedsattes varer, der fremsendtes med dampskib, til under det halve, en klar favorisering af paketskibet på bekostning af den mindre skudefart. På

denne måde håbede broselskabet at kunne arbejde sig ud af de økonomiske vanskeligheder og få opbygget et reservefond, der kunne anvendes til fremtidige større reparationer og til nyanskaffelser¹⁷. ÅBDS havde således forhandlet om en bøje ved Knebelbro, idet det anførtes, at broselskabet havde forpligtelse til at belyse og afmærke indsejlingen¹⁸.

Kyststationerne ved Nappedam og Kongsgård gennemgik samme udvikling som Knebelbroen. De blev også afhændet til lokale broselskaber, der »sattes på aktier«. Nappedamboen solgte ÅBDS for 500 kr.¹⁹, Kongsgårdbroen for 125 kr.²⁰. Alene broen ved Særbæk forblev Århussekskabets ejendom; men til dennes drift modtog man til gengæld støtte fra Vistoft kommune, i 1877 300 kr., året efter dog kun 75 kr.²¹. Nappedamboen blev omdannet til et aktieselskab med godsforvalter Olson på Kalø som formand²². De fleste aktionærer var bønder, som havde aktier fra 10 kr. og opefter, og »som senere ofte omsatte disse aktier for kaffepunche«²³.

Det var kun selve anløbsbroen, Århusbugtens Damskibsselskab havde afhændet. Venteværelse og pakhus forblev selskabets ejendom. I 1887 vedtog man at installere en kakkelovn i venteværelset samt at få pakhuset assureret²⁴. Også dette broselskab led svære økonomiske kvaler og måtte henvende sig til det offentlige om økonomisk støtte.

Agri og Feldballe sogneråd søgte 1885 amtet om tilladelse til at yde en kontant støtte af henholdsvis 400 og 300 kr.²⁵. I 1885 søgtes amtsfonden om et tilskud på 1.000 kr. til ombygning²⁶. Beløbet blev bevilget; men det viste sig, at det overslag, man havde udarbejdet, ikke kunne holde. Udgifterne oversteg aktiekapitalen med 1.300 kr., hvorefter man atter henvendte sig til amtsfonden om økonomisk støtte på yderligere mindst 500 kr. Amtsrådet vedtog imidlertid kun at forhøje det tidligere tilsagte beløb med 300 kr. Samtidig krævede man, at et amtsrådsmedlem skulle indtræde i bestyrelsen²⁷.

Også ÅBDS var aktionær – med en post på 100 aktier à 10 kr.²⁸. I 1900, da man diskuterede anskaffelsen af selskabets tredje damper, blev anløbsbroen ved Nappedam betydeligt udvidet, således at den kunne honorere de øgede krav²⁹. Samarbejdet mellem brobestyrelse og dampskibsselskab synes at være forløbet ganske gnidningsløst, og i den periode, hvor broselskabets kasse var tom, indkøbtes sikkerhedsudstyr til broen for Århussekskabets regning. Der anbragtes f. eks. en klokke ved broen til hjælp for damperen ved sejlads i tåget vejr³⁰. I 1905 betalte Århusbugtens Dampskibsselskab 40 kr. månedlig forud i bropenge for besejling af Nappedam. Der var afsluttet en kontrakt gældende for 5 år³¹.

Udviklingen ved Kongsgårdbroen var ganske den samme, blot ejede ÅBDS

FOR DOKUMENTER AF
FØRSTE KLASSE,
som angaa 50 Kroner.
Stempel-Tarif N° 3.

FOR DOKUMENTER AF
ANDEN KLASSE,
som angaa 200 Kroner.
Taxt: 30 Øre.

Helgenæs Broselskab.

Bestyrelsen for Aktieselskabet

Helgenæs Broselskab

tilstaar herved at

IHÆNDEHAVEREN

eller den, til hvem dette Aktiebrev ved lovlig Transport overdrages, er Deltager i Selskabet med

1 Aktie = 100 Kroner,

og som saadan har en forholdsmæssig Andel i alle Selskabets Ejendele og Rettigheder i Overensstemmelse med Lovene.

Med dette Aktiebrev følger 20 Udbytte-Coupons for Aar 1894 til 1913 og en Talon, mod hvis Aflevering nye Coupons i sin Tid kunne erholdes.

*Erhardt. G. Jensen. Martin Jensen.
J. Holst. R. P. Hansen*

ikke selv her et pakhus, men måtte leje det af broselsskabet – 1892 til en årlig leje af 30 kr.³² Det sidste anlæg, der blev etableret inden for området, var Skødshovedbroen – opført 1900 af Tved sogneråd. Selskabet betalte 4 kr. om ugen for anløb³³. Denne bro kom siden til at spille en betydningsfuld rolle som centrum for selskabets lystsejladser på Århusbugten.

Samsø

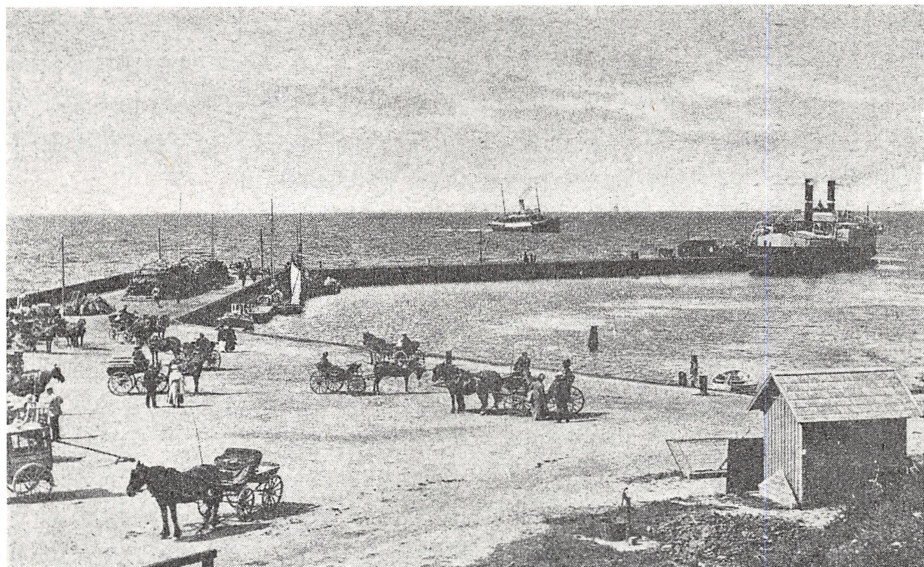
På den konstituerende generalforsamling i Århusbugtens Dampskibsselskab var Hans Broges forslag om sejlads på Samsø blevet nedstemt. Efter at »Helgenæs« et par år med succes havde besejlet Århus' kystopland, indkom der et andragende til Handelsforeningen fra beboere i Onsbjerg om assistance til bygningen af en landingsbro ved Sælvig. Allerede i 1873 havde man her lokalt haft planer om en landingsbro; men Tranebjerg, Kolby og Nordby sogneråd lagde så mange hindringer i vejen for det nye broselsskab³⁴, at projektet ikke ville lykkes. Handelsforeningens bestyrelse sendte nu to af sine medlemmer til Samsø sammen med stadsingeniør Obel for at besigtige forholdene³⁵. Resultatet blev, at foreningen besluttede at engagere stadsingeniøren til at yde teknisk bistand³⁶. Etableringen af Sælvigbroen skulle siden vise sig at være en god disposition. Den nye bro blev den, fra hvilken der med »Helgenæs« udskibedes mest fragt fra Samsø.

Sælvigbroen blev som de andre selvstændige broanlæg etableret på aktieselskabsbasis under navnet »A/S Anlægsbroen ved Sælvig på Samsø«³⁷. Broen blev ikke som de øvrige havneanlæg på Samsø underlagt Samsø Havnevæsen³⁸. Den forblev selvstændig, hvilket bl. a. har resulteret i, at der ikke findes regnskabsmateriale eller besejlingsjournaler bevaret. Broselskabet fik hurtig så stor succes, at man allerede i 1883 søgte det offentlige om støtte til en udvidelse³⁹. Disse planer synes imidlertid ikke at være blevet realiserede. I 1892 vedtog man påny en udvidelse: uddybning af sejløbet ved broen og en forlængelse af denne til en samlet udgift af ca. 3.000 kr. Hertil anmodede man Århusbugtens Dampskibsselskab om et lån på 1.000 kr., hvilket blev bevilget mod en 1. prioritet i broselsskabets ejendele, indtil beløbet var amortiseret. Den årlige rente var 4 % og afdraget 100 kr.⁴⁰ Af broselsskabet lejede ÅBDS venteværelse, pakhusrum og kontor i Sælvigbroens pakhushus. Lejen var 30 kr. for året 1889⁴¹. Året efter blev den sat op til 50 kr. årligt⁴².

Det er nævnt, hvor vanskelige anløbsforholdene var for de postførende

Aktiebrev for Helgenæs Broselskab.

Flere af underskriverne var eller skulle senere blive bestyrelsesmedlemmer i Århusbugtens Dampskibsselskab. ÅBDS-arkivet i Erhvervsarkivet.

Kolby Kås.

Den sidste station Arhusselskabet begyndte at besejle på Samsø. Der udviklede sig siden en givtig fragtfart for selskabet på denne havn. Det er statsbanefærgen, der ligger ved molen. På land ses nogle vogne, der er kommet for at modtage de rejsende.

Postkort i Erliversarkivet.

dampskibe, der udvekslede fragt og passagerer ved Kolby. Et ønske om et fast havneanlæg var derfor nærliggende. Et »Aktieselskab til Tilvejebringelse af en Havn ved Kolby på Samsø« fik på finansloven 1883/84 tilstået et lån på 35.000 kr.⁴³. Som ved Kalø var det den lokale godsforvalter, der var initiativtager, og som garanterede for de optagne lån⁴⁴.

På Tunø, der ligeledes blev besejlet af ÅBDS, havde man i 1896 fået udbygget havnen med en anlægsmole til en bekostning af 23.000 kr. Heraf var ca. halvdelen ydet som statstilskud, medens Århus amtsråd og Tunø sogneråd udredede de resterende 10.000 kr. med halvdelen hver. Molen havde imidlertid en tilbøjelighed til at sande til, og i 1906 opførte man en ny nordre mole⁴⁵.

Småskudetransport 1880

Et markant træk i varebevægelsesskemaet for 1880 sammenholdt med det tidligere fra 1870 er det lavere antal skuder. Det må for en væsentlig del skyldes »Helgenæs«s virksomhed samt Århus-Ryomgård-jernbanen. Der optræder nu også et forholdsvis større antal skibe for indgående i ballast. Fortsat

TABEL 19
Varebevægelser på Århusbugten 1880

Fra Århus	Til Århus
Kystfart	
22 ballast/ledig	17 brænde
5 trælast	10 korn
2 stykgods	4 ballast/ledig
2 oliekgær	
1 bomuldsfrø	
1 cement	
1 korn	
2 usikker	
36	31
Samsø	
7 kul	6 kartofler
7 stykgods	5 korn
3 ballast/ledig	5 ballast/ledig
1 rug	3 halm
1 støbegods	3 raps
1 flyttegods	1 tang
1 majs	1 hvede
	1 rajgræs
21	25
Ebeltoft	
5 kul	4 ballast/ledig
5 støbegods	2 mursten
2 stykgods	1 trælast
1 ballast/ledig	1 ål
13	8

Kilde: Århus Havnevesen. Skipperjournal 1880 (EA).

prægede brændeskuderne kystfarten på Århus. En del brænde blev hentet i Kalø Vig, og såvel storkløvet som småt tokløvet brænde solgtes direkte fra skuden i havnen til Århusborgerne af bl. a. Hans Broge & Co.¹

Det nye landbrug

Eksporten af kornvarer var i stadig tilbagegang fra 1870'ernes begyndelse, og ved århundredskiftet var den ubetydelig¹. Kapitelstaksternes bevægelser i Århus Stift giver et billede af det prisfald, kornprodukterne undergik fra 1876 frem mod århundredskiftet med kun en enkelt markant stigning i

TABEL 20
Kreaturholdet pr. 1000 indbyggere

År	Samsø			Mols Herred			Danmark*
	Hornkvæg	Får	Svin	Hornkvæg	Får	Svin	Svin
1871	749	1392	150	809	1707	239	245
1876	824	1239	164	905	1708	252	—
1881	829	1215	209	985	1776	247	264
1888	875	840	439	992	1750	414	—
1893	1100	898	510	1130	1762	363	369
1898	1150	704	796	1207	1427	609	—
1903	1180	554	815	1210	1381	715	577
1909	1371	434	757	1570	1360	715	545
1915	1360	352	1246	1710	1081	960	873

Kilde: De officielle kreaturtællinger samt de hertil nærmeste folketællinger.
* Erhvervshistorisk Arbog 1965 p. 161.

1891. Derimod fik prisbevægelserne for smørret et langt gunstigere forløb (se Bilag VI). Denne udvikling forklarer den forøgelse af den animalske produktion, som for alvor satte ind i sidste trediedel af forrige århundrede. Som følge heraf afløstes nettokorneksporten af nettokornimport. Fra 1883 importeredes der for første gang mere korn, end der gik ud af landet, og fra dette år var der med undtagelse af 1886 et importoverskud af kornvarer, der steg, efterhånden som den animalske produktion blev udvidet². Fra midten af 1890'erne må man regne med, at landbruget var nettokøber af korn til foderbrug³. Den fremkomne forrykkelse af det gamle prisforhold mellem korn og fedevare talte i høj grad for at gå videre med omlægningen af landbrugets produktionsforhold.

Ændringerne gav sig navnlig tre karakteristiske udslag:

1. Besætningerne forøgedes.
2. Foldudbyttet voksede.
3. Landbrugets ud- og indførselsforhold forandredes.

Væksten og ændringerne i kreaturholdets sammensætning viser også inden for Århusområdet noget om den omlægning, landbruget undergik.

Af tabellen fremgår det, at den animalske produktion stadig øgedes frem mod Første Verdenskrig. Det fremgår også, at fåretallet var i tilbagegang, hurtigst på Samsø og i et væsentligt lavere tempo på Mols, hvilket kan forklares ud fra vegetationsmæssige forskelligheder, bl. a. de store lyngområder på Mols. Konkurrencen fra Australien havde fået uldpriserne til at falde⁴, og det danske landbrug opgav efterhånden fåreholdet til fordel for en mere

rentabel produktion. Meget markant var stigningen i svinetallet, særlig i 10-året 1893–1903⁵.

Den første store stigning ses ellers her mellem 1881 og 1888, for hornkvægets vedkommende senere. Men afgørende er det, at den store ændring i kreaturholdet havde fundet sted før 1893. For hornkvæget synes der at være indtrådt en stabilisering før den næste store vækstperiode i årene op mod Første Verdenskrig. Svinene fik endnu en stigning i årene op mod århundredeskiftet, dernæst en stabilisering før en ny udvikling i årene op mod 1915. Navnlig ydede affaldet fra mejerierne en god ernæring for svinene, og deres tal begyndte følgelig for alvor at vokse efter mejerigrundlæggelserne havde fundet sted i årene efter 1890. Omkring århundredeskiftet var ændringerne i Danmarks eksport så vidt fremskredne, at 40 % af landets eksport bestod af smør⁶. Disse ændringer måtte nødvendigvis sætte sig spor i omsætningen mellem Århus og dens kystopland. Husdyrbruget og ikke længere kornproduktionen var blevet grundlaget for det danske landbrug.

I 1870'erne var mange udgående skibe fra Århus Havn i ballast. Med opføringen af kornet og det deraf følgende mindre salg samt den voksende efterspørgsel efter udenlandske importerede grovvarer – foderstoffer, gødningsstoffer og kul – måtte transporten ændre karakter. Efter Bilag IV har denne ændring fundet sted i midten af 1880'erne.

For »Helgenæs«s vedkommende kan det konstateres, at den allerede i 1882 for indgående i Ebeltoft tolddistrikt over 95 anløb havde en bestuvning på 680 t, mod en udgående på 789 t.⁷ Fra Samsø udførtes 26.775 tdr. kornvarer mod kun 8.982 tdr. i 1900. For smør var tallene henholdsvis 1.120 pd. mod 616.095 pd.⁸ Ændringerne i landbrugets produktionsstruktur blev fulgt op i mejeribrugene – teknisk ved centrifugen, organisationsmæssigt ved oprettelsen af andelsmejerier. For nærværende områdes to dele er der forskel i tidspunktet for mejerioprettelserne. For Samsø og Tunø fandt de fleste mejerioprettelser sted i 1887 og 1888. Det skete ved omdannelser af fællesmejerier, hvis udbredelse allerede var begyndt på Samsø i begyndelsen af 1880'erne⁹. Allerede i 1881 var produktionen så vidt omlagt på øen, at isvinteren samme år betød en katastrofe for afsætningen af smørproduktionen til Århus. En del fragtedes dog over isen på slæder¹⁰.

Mejerierne på Mols og Helgenæs samt i dele af Øster-Lisbjerg herred blev oprettet i midten af 1890'erne¹¹. For danske andelsmejerier som helhed var året 1888 med 217 mejerier ellers det store oprettelsesår, 1887 det næststørste med 133¹².

Transporten af svin og smør måtte nødvendigvis komme til at præge rutebådene i adskillige år. Først 1903 oprettedes et slagteri i Ebeltoft¹³. En

del fedesvin på Samsø gik i 1880'erne til Århus Svineslagteri¹⁴. Bønderne fandt imidlertid prisen her for lav, og da de mente, at de også på andre områder fik en dårlig behandling, gik de over til at sende dyrene direkte til Hamborg¹⁵. Denne trafik ophørte, da Horsens Andelssvineslagteri blev oprettet 1887 – i øvrigt som et modtræk mod det tyske indførselsforbud for levende svin¹⁶. I 1893 besøgte Horsensformanden øen og hvervede de fleste samsinger som andelshavere i slagteriet¹⁷. I 1912 havde slagteriet på Samsø 730 af dets 5.930 andelshavere¹⁸, herimellem også et bestyrelsesmedlem, nemlig formanden for Madebjerggård Andelsmejeri¹⁹.

Til transporten af svinene havde slagteriet i 1893 stillet i udsigt, at et skib en gang om ugen ville afhente dem, når der kunne blive 2.000 stk. årligt²⁰. Fra Horsens blev der rettet henvendelse til Århusbugtens Dampskibsselskab om etablering af en ugentlig tur til Horsens for overførsel af svin²¹; men man synes imidlertid ikke at være nået til enighed om en sådan routes indpasning i det øvrige fartprogram. Svinene blev da i stedet transporteret med det åbne dampskib »Agda«, der var bygget i 1878. Det havde en drægtighed på kun 9 net.reg.t. og var udstyret med en dampmaskine, der udviklede 8 H. K.²². Det sejlede på Mårup og medtog foruden svinene også en smule uld. I året 1900 transporteredes af denne rute 659 stk. svin og 300 pd. uld²³.

Også efter oprettelsen af Ebeltoft Andelssvinesalgteri i 1903, blev der rettet forespørgsel til ÅBDS om en ruteomlægning, således at der kunne transporteres svin fra Mols og Kalø til det nye slagteri²⁴. Ebeltoftslagteriet havde det første år 800 andelshavere, og i 1915 1.300²⁵. Dette kom til at præge transportbilledet for Århusbugtens Dampskibsselskab.

I Århus havde man ikke roligt kunnet se til, at der oprettedes slagterier i nabobyerne, og at oplandets svin gik dertil for videreeksport. Handelsforeningen arbejdede da også i begyndelsen af 1890'erne i samarbejde med Århus Landboforening på oprettelsen af et eksportslagteri i byen; men forhandlingerne førte ikke til noget²⁶.

Småskudetransport 1890

I skipperjournalen fra 1890 optræder kun 13 udgæede skibe fra Århus til bestemmelsessteder i området. Til Ebeltoft var hovedparten af indførselsartiklerne foderstoffer og kul. Kun 3 skuder er kommet fra Ebeltoft – og heraf de to i ballast. Paketfarten med den i Ebeltoft hjemmehørende slup »Pilen« var ophørt, og skibet solgt til Vejle¹.

TABEL 21
Varebevægelser på Århusbugten 1890

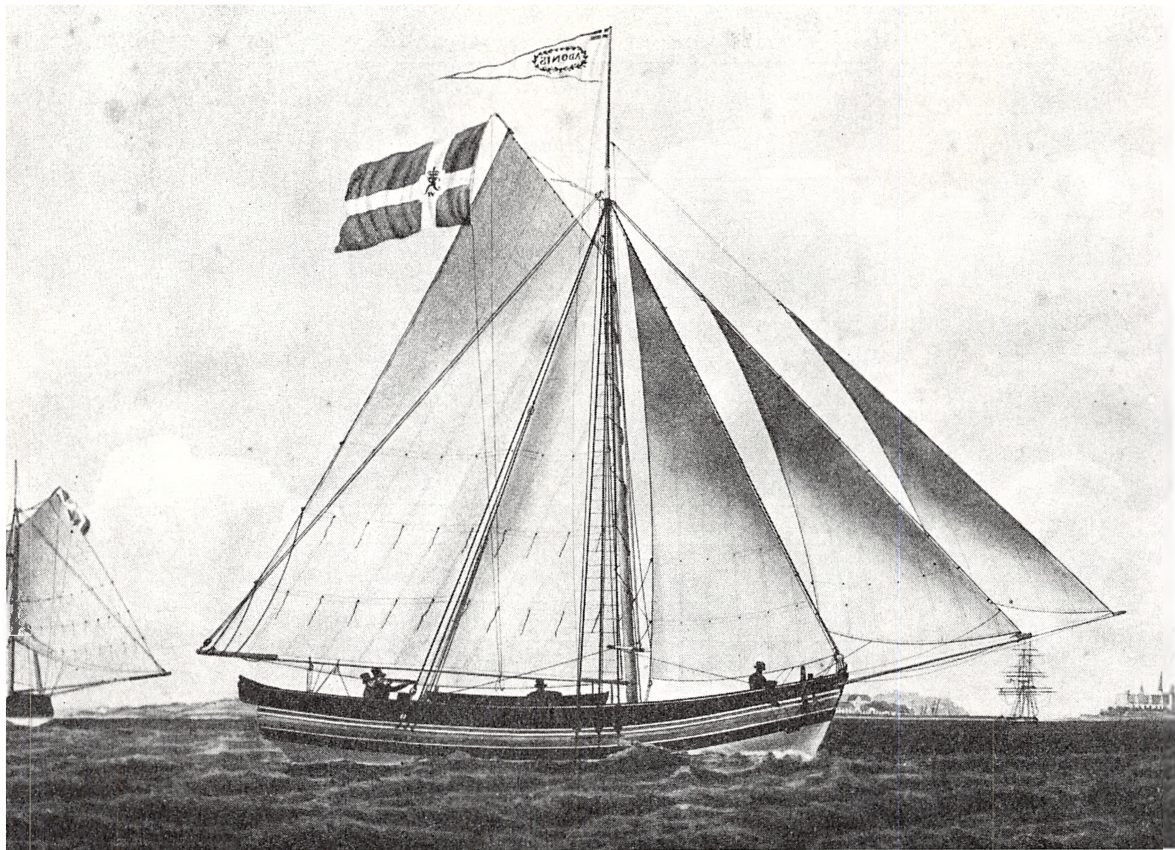
	Fra Århus	Til Århus
Kystfart	1 kul	1 ballast/ledig 1 brænde
I alt	1	2
Ebeltoft	4 foderstoffer 4 kul 1 stykgods 1 ballast/ledig	2 ballast/ledig 1 gl. jern
I alt	10	3
Samsø	2 ballast/ledig	1 korn
I alt	2	1

Kilde: Århus Havnevæsen. Skipperjournal 1890 (EA).

Det var nu kulladningerne, der dominerede skudefarten. Kun et skib er i 1890 opført som indgået med korn fra oplandet.

»Helgenæs« havde skabt sig et sikkert og solidt opland, og Århus var blevet den stabelplads for ind- og udførsel af grovere varer, man havde tilset. Direkte fra udlandet indgik således kun 4 skuder til Nappedam. De havde en drægtighed af kun 78 t. og medførte mursten og trælast². Bestyrelsen for Århusbugtens Dampskibsselskab var klar over, hvilken stærk stilling man havde skabt sig på Århusbugten, og som en service over for det rejsende publikum vedtog man, at der i sommermånederne burde findes kvindelig betjening om bord på »Helgenæs«³. Det efterhånden gode udbytte, dampskibsselskabet kunne udbetale sine aktionærer⁴ peger i samme retning.

Ved inddragelse af materiale fra Samsø Havnevæsen kan det konstateres, at tallene for sejladerne er en hel del for lave. Det drejer sig om en lang række småfartøjer af under 6 t. drægtighed, der ikke er opført i Århusjournalen. I regnskaberne kaldes disse fartøjer for dæksbåde eller joller. Førerne kaldes i toldbøgerne bådførere, og som allerede anført, har de næppe været professionelle søfolk, men kun lejlighedsvis besørget egne og egnens varer. ÅBDS's ekspeditør i Mårup havde selv en jolle, med hvilken han indførte varer fra Århus⁵. Bådfører Kjeldsen fra Samsø indførte med en båd på 5,82 t drægtighed i januar 1890 til Mårup oliekgager, klid, petroleum, kolonialvarer, margarine, salt, majs, ris og øl. På samme rejse udførte han 13 tredinger smør, 3 td. kartofler, 3 stk. svin og 1 kalv⁶. Undertiden bestod

Jagten »Adonis« af Århus.

Et af skibsreder Tanggaards skibe, der lejlighedsvis besejlede Århus kystopland.
Århus Kommunebibliotek. Lokalhistorisk Samling.

transporterne kun af et enkelt kreatur. Hvorfor disse skuder ikke er registrerede i journalen, har det ikke været muligt at se. Ifølge instruksens til havnefogeden i Århus, skulle alle ind- og udgående skibe af havnen opføres i en journal, der skulle ligge offentligt tilgængelig på lodshuset ⁷.

En forklaring på forholdet kan måske søges i forbindelse med toldklareringen af de enkelte vareladninger. For fartøjer af 6 t. drægtighed og derunder gjaldt der særlige bestemmelser. De kunne fritages for toldklarering, når de på rejserne medførte en bog, der autoriseredes af det toldsted, hvor skuden var hjemmehørende. I bogen anførtes oplysninger om skuden, føren, drægtigheden m. m. Heri skulle ikke-toldfrie varer indføres, og kontrollen med vareladningen blev dernæst overtaget af det tolddistrikt, hvor skibet var hjemmehørende ⁸. En toldpligtig vareladning fra Samsø skulle altså ikke kontrolleres af toldvæsenet i Århus, men alene af toldkontrollen på Samsø. Der var et nært samarbejde mellem havnefogeden og toldvæsenet,

således at en skipper ikke kunne forvente toldklarering, førend hans forpligtelser over for havnefogeden var bragt ud af verden. Skipperjournalen har muligvis da kun opført de skibe, der skulle videre til toldbehandling. De kunne ikke forlade Århus havn, før de havde fået toldsedlen påtegnet ⁹.

Hvor stor en andel af varetransporterne mellem Århus og Samsø, Samsø-bådførerne selv besørgede, og hvor stor en andel »Helgenæs« besørgede, er det ikke muligt at besvare i tal. De fragtindtægter, Århussekskabet havde på besejlingen af øen, tyder imidlertid på, at småbådenes andel i sejladserne stadig var ganske betydelig. På Samsø sejlede selskabet i mange år alene på Sælvig og Mårup. Sejladsen på den nyanlagte Kolby Kås havn synes i begyndelsen overladt de postførende dampskibe ¹⁰.

I 1890 foretog »Helgenæs« 40 sejlads på Mårup og fragtede herfra til Århus:

Svin	187	stk.
Får	72	stk.
Kartofler	29 ^{1/2}	td.
Huder	1280	pd.
Æg	1937	snese
Kalve	21	stk.
Lam	55	stk.
Uld	212	pd.
Frukt	3050	pd.
Rug	16	td.
Hvede	25	td.
Hornkvæg	1	stk.
Smør	16	tredinger = 597 ^{1/3} kg ¹¹

Af tabellen fremgår det, at en del svin, før »Agda« påbegyndte sejladserne Mårup-Horsens, er gået til Århus. Det er ikke de store varemængder, der er kommet fra Mårup, og fragtindtægten udgjorde da også kun for 1890 523,36 kr. ¹². Hovedparten af Samsøs udførsel med »Helgenæs« gik over Sælvigbroen, hvorfra der samme år blev indsejlet et beløb på 2.015,23 kr. Men varerne er sikkert ganske repræsentative for Samsø i 1890. Hvor ringe en del Måruptallene udgjorde af den samlede udførsel i 1890, fremgår af følgende:

Æg	29.382	snese
Svin	2.976	stk.
Kartofler	4.872	td.
Hornkvæg	1.078	stk. ¹³

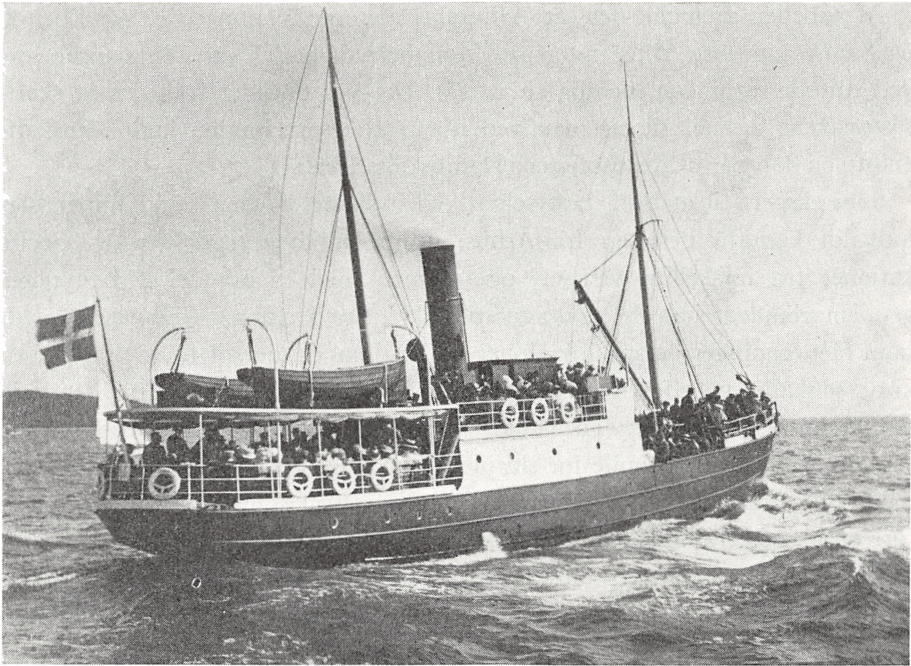
Den beskedne andel skyldtes sandsynligvis, at man ikke havde tilstrækkelig tonnage at sætte ind.

I skibslisterne fra Århus Havnevæsen optrådte siden 1870 jagten Immanuel. Båden var godkendt til kystsejlad, bygget som karavel med et dæk og halvdæk agter, udstyret med kahyt i halvdækket og med et folkerum med to standkøjer. Den fik siden ændret rigningen, hvorved den gled over fra jagt til galeaserig med løs klyver og rigning af jern¹⁴. I 1870'erne og 1880'erne var den hyppig gæst i Århus havn; men med den voksende konkurrence fra »Helgenæs« måtte den efterhånden søge fragter længere borte.

En ny »Samsø«

På generalforsamlingen i 1891 henledte selskabets formand, grosserer Joh. Baune, opmærksomheden på det ønskelige i anskaffelsen af endnu en damper, og forslaget vandt almindelig tilslutning¹. På dette tidspunkt havde selskabet næsten opsamlet den i lovene foreskrevne reservefond på 30.000 kr.². Det var nu velkonsolideret, og i oplandet var der voksende krav om en hyppigere og om muligt daglig forbindelse til kyststationerne³, som man ikke kunne honorere med alene ét skib. Der synes imidlertid ikke hos aktionærerne at have været den levende interesse for en aktivitetsudvidelse. Anskaffelse af ny tonnage krævede, at halvdelen af selskabets aktier var repræsenterede, samt at 2/3 af de afgivne stemmer gik ind for en udvidelse⁴.

Bestyrelsen havde foreslået, at man anskaffede endnu et dampskib af størrelse som »Helgenæs«, og at man til betaling heraf anvendte reservefonden samt udbød nye aktier til et beløb af 15.000 kr. På den efterfølgende generalforsamling lykkedes det heller ikke bestyrelsen at opnå mandat. Man havde denne gang foreslået, at man enten købte en brugt damper eller lod bygge en ny til en bekostning af ikke over 45.000 kr.⁵. Det var imidlertid bestyrelsens opfattelse, at selskabet virkelig havde behov for endnu et skib, og man forsøgte derfor at fragte en mindre damper⁶. Der kunne imidlertid ikke skaffes en af passende størrelse til leje, og bestyrelsen søgte derfor som den sidste udvej underhånden at tegne aktier til et beløb af 10.000 kr., der i forening med reservefonden kunne anvendes til anskaffelsen af en søsterdamper til »Helgenæs«⁷. Først om efteråret fik man tilladelsen. Den var betinget af, at der inden den 15. november 1892 var afhændet 150 nye aktier à 100 kr.⁸, 15.000 kr. Til det fastsatte tidspunkt var der imidlertid kun tegnet nye aktier til et beløb af 13.000 kr. Bestyrelsen ville dog ikke betragte foretagendet som strandet af den grund, men ventede det resterende beløb tegnet, idet man endnu manglede at få en tegningsliste retur⁹. Denne disposition skulle vise sig at være velbegrundet. Da alle tegningslisterne var kommet, var der tegnet nye aktier til et beløb af 18.400 kr.

»Samsø«.

Drivkraften bag anskaffelsen af Århuskøbskabets anden damper var dets formand Joh. Baune. Gennem længere tid arbejdede han, før det lykkedes at samle den nødvendige generalforsamlingstilslutning samt kapital. For en pris af 47.500 kr. fik Århusbugtens Dampskibsselskab endelig en sådan tonnagesforøgelse, at man kunne gennemføre daglige sejlads på Århus kystopland. Den damper, man fik, var imidlertid en noget skrabet udgave, hvorfor man først omkring århundredskiftet fik installeret dampopvarmningsanlæg i agter- og forkahytterne. I 1918 vedtog en enstemmig generalforsamling at man afhændede damperen, idet man havde modtaget et fast tilbud på 100.000 kr. for den.

Foto i Erhvervsarkivet.

Da der kun skulle udstedes nye aktier til et beløb af 15.000 kr., var indbydelsen overtegnet med et beløb af 3.400 kr. Man behøvede derfor ikke at tage hensyn til styrmand C. Hansens tilbud om at aftage nye aktier til et beløb af 3.000 kr. mod en plads som fører på en af damperne¹⁰. Skipper blev Hansen dog alligevel, nemlig da han i marts 1893 fik overladt »Helgenæs« til en månedløn af 100 kr. God løn for god vilje¹¹.

TABEL 22

Aktiekapitalens geografiske fordeling.

	Århus	Ebeltoft	Mols H.	Samsø	Diverse	Total
	149	1	29	3	2	
Kr.	14.900	100	2.900	300	200	18.400

Kilde: Løse tegningsblade i aktieprotokol (EA.).
Litra C-aktier à 100 kr.

Af tabellen fremgår det, at Århusaktionærerne dominerede, og Ebeltoft og Samsø kun viste ringe interesse. Mols herreds andel var den samme som ved stiftelsestegningen, nemlig ca. 20 %. Det var omsider lykkedes at skaffe tilstrækkelig kapital til, at man ved hjælp af reservefonden kunne anskaffe endnu en damper til Århusbugtens Dampskibsselskab.

Som ekspert til at bistå bestyrelsen ved indkøbet af den nye damper blev indkaldt kaptajn Petersen fra Århus. Denne modtog tegninger og specifikationer fra forskellige værfter, og sammen med et udvalg af bestyrelsen gennemarbejdede han de modtagne tilbud¹². Fra Helsingør Skibsværft havde man fået tegninger og specifikationer på en damper, der til fulde opfyldte de krav, selskabet stillede; men værftet ville imidlertid ikke acceptere den pris, ÅBDS kunne tilbyde¹³. Til videre forhandlinger fik kaptajn Petersen nu ret frie hænder. Han skulle for sin ulejlighed have en provision på 2 %, idet han skulle fortsætte med at arbejde med konstruktionsspørgsmål og senere føre tilsyn med bygningen af damperen på værftet¹⁴.

Det lykkedes kaptajnen at få underskrevet en kontrakt efter hans egne konstruktionsplaner og specifikationer med Eriksberg Mekaniska Verkstad i Göteborg til en pris af 47.000 kr. og til levering 15. maj 1893. Efter en mindre ændring enedes man om 47.500 kr. til levering i Göteborg. Den første udbetaling på 9.400 kr. blev præsteret den dag, kontrakten blev underskrevet. Man vedtog at kalde den nye damper for »Samsø«.

Efter endnu nogle ændringer bl. a. en øget isforstærkning til 1.400 kr. og en løbebro til 300 kr.¹⁵ kunne damperen endelig afleveres til Århusbugtens Dampskibsselskab. Man havde fået en damper, der foruden at kunne medtage 275 passagerer¹⁶ desuden kunne anvendes til isbrydning i Århus havn og på Bugten. Med den sidste anvendelse for øje tegnede man en forsikring, der også dækkede isbryderrisiko¹⁷.

Samsø-Århus - Nogle udførselstal

Efter anskaffelsen af den nye damper kunne Århusbugtens Dampskibsselskab for alvor sætte ind på besejlingen af Samsø. Udførselstallene fra år 1900 fra Mårup havn (82 sejladsere) viser udviklingen:

Smør	47.500 kg.
Æg	12.860 snese.
Frugt	2.775 kg.
Huder og skind	2.040 kg.
Uld	250 kg.
Rug	8 td.
Cykel	1 stk.

Får og lam	246 stk.
Svin	138 stk.
Kartofler	145 td.
Kvæg	131 stk.
Heste og føl	21 stk.
Gl. jern	125 kg.
Flyttelæs	3 læs ¹

Den største stigning i forhold til tallene 10 år før gjaldt smør og æg. Udførelsen af svin var gået tilbage, kreatureksperten noget frem. Tilbagegangen i svineudførelsen skyldtes naturligvis forbindelsen med Horsensslagteriet. Medens der kun gik 138 svin til Århus, gik der 659 til Horsens².

Isbrydning

Efter at planerne til selskabets nybygning havde taget fast form, blev der rettet henvendelse til det om overtagelse af isbrydningen i havnen. Resultatet blev en aftale med havnevæsenet – og den nævnte isforstærkning på skibet. Selskabet skulle stille »Samsø« til rådighed for brydning af is i havn og Bugt med fører, fuld besætning og fornøden kulbeholdning i tiden fra 15/11–15/4. I dette tidsrum måtte damperen ikke forlade havnen uden havnevæsenets skriftlige tilladelse, hvis dette fandt, at der var udsigt til isvanskeligheder. Til gengæld ydede havnekassen et vederlag på 4.000 kr. for de 5 måneder, samt når damperen var i arbejde for havnen desuden 12 kr. pr. time. Kontrakten var afsluttet for en 3-års periode regnet fra 15. november 1893¹.

Der skulle gå et par år, før »Samsø« for alvor blev sat ind mod isen i Århus havn og på Århusbugten. I de første måneder af 1895 frøs Bugten så meget til, at molboerne med deres kaner fyldt med kartofler kørte over isen til Århus². Havnen var på dette tidspunkt ganske afskåret fra de normale forbindelser. Det sidste postskib Kalundborg–Samsø–Århus afgik i begyndelsen af januar måned, og det begyndte ikke at sejle igen før påske. På Samsø var forholdene alvorlige. Smørmængderne hobede sig op, og man gennemførte smørtransporter med en hest forspændt 3 slæder, hver medførende 6–7 smørdritler. En sådan smørkaravane kunne transportere ca. 40 dritler³. I Århus Byråd var man i høj grad utilfreds med den stilling, havneudvalget havde indtaget til spørgsmålet om brydningen af isen. Der blev rettet et direkte spørgsmål om, hvorvidt det fortsat kunne betale sig at engagere »den lille umulige« »Samsø« til at bryde isen, »hvad den havde vist, at den ikke duede til«. Havnen måtte holdes åben; den var byens pulsår⁴. Man forsøgte dog igen med »Samsø«, efter at den havde fået påmonteret

Skatteraadet 1910.

Grundvej	18	L. Nielsen	Captejn	16 50	
Landsvej	29	O. L. Olsen	Mastkammer	20 70	
Bilvej	55	H. E. Jørgensen	Styrmand	16 00	Har kun været ansat her os fra 16 Dec 09 med en Følge af 1/2 105,00 pr. Måned
Kundvej	37	L. P. B. Jacobsen	Kalder	12 30	
Vestvej	36	N. P. Jensen	Tyrbøder		Har været ansat fra 1/2 09. Følge 1/2 95,00 pr. Må. beholder resten Vederlæg af os.
1/2 Halgen		Tito L. Jørgensen	Restarantier		
Skudsgade	45	P. H. Olsen	Captejn	14 50	
Munkvej	69	O. P. Hilboll	Mastkammer	19 50	
1/2 Nols		J. Mikkelson	Styrmand	10 50	kun beregnet for 1/2 09.
Korvej	113	H. H. Carlsson	Kalder	9 45	kun beregnet for April
Tyngsgade	29	L. M. Mathson	Tyrbøder	12 30	
1/2 Nols		Tito H. Carlsson	Restarantier		Beholder resten Vederlæg af os.
Kundvej	37	F. H. Billenby Jacobsen	Captejn	14 70	
1/2 Sønder		H. L. Olsen	Mastkammer	15 90	beregnet for et år
Ålboulev.	21	P. L. Rindler	Styrmand	13 50	
Korvej	117	F. P. L. Jensen	Kalder	12 30	
Munkvej	52	P. P. V. Erichsen	Tyrbøder	12 30	
1/2 Sønder		Tito H. Rindler	Restarantier		Beholder resten Vederlæg af os.
L. Pølsevej	80	J. Andreas Jensen	Formand	12 00	
Nils Julevej	47	Thomas Holten	Fæl Arbejder	10 50	

Skatteopgivelser 1910.

Liste over Arhusbugtens lønudbetalinger til personalet. Det fremgår, at restaurationspersonalet ikke blev aflønnet af dampskibsselskabet.

ABDS-arkivet i Erhvervsarkivet.

en ny skrue, og efter at den havde indtaget en betydelig mængde ballast i agterstævnen⁵. Men heller ikke dette førte til, at havnen blev åbnet. »Samsø« magtede ikke alene at bryde isen.

Da situationen forværredes, besluttede nogle havnearbejdere, der på grund af isforholdene var arbejdsløse – 150 mand i alt – efter at have lånt havnevæsenets isningsmateriel, at søge at save en rende i isen foran »Samsø« for at lette den lille damper arbejdet⁶. En del af byens handlende stillede kaffe til rådighed for havnearbejderne, og Samaritanerne sendte smørrebrød med ost og hvidtøl⁷. Ved dette samarbejde mellem »Samsø«s dampkraft og menneskelig muskelkraft lykkedes det at få åbnet havnen igen. En lille uge senere kunne det første dampskib løbe ind, og mange mennesker modtog det stående på isen, men under modtagelsen af forårsbebuderen, var havnefogedens hund så uheldig at falde i vandet. Den blev reddet⁸.

En ny »Mols«

I årene op mod 1900 generedes den indenrigske skibsfart af lave godstakster hos statsbanerne¹. For Århusbugtens Dampskibsselskab spillede konkurrencen fra jernbanerne, som tidligere anført, ikke nogen nævneværdig rolle. Årene omkring århundredskiftet var tværtimod præget af en aktivitetsudvidelse. Skibsførerne havde fået uniformskasket, og bestyrelsen vedtog, at også maskinmestrene skulle have kasketter med bred fredse². Selskabet havde endvidere for en bekostning af 800 kr. fået indrettet et direktionsværelse³. De ydre former skulle være i orden.

På den ordinære generalforsamling i 1898 fremsatte selskabets formand Joh. Baune forslag om anskaffelse af endnu en damper⁴. Formanden, forretningsføreren samt et bestyrelsesmedlem blev anmodet om at indhente tilbud til fremlæggelse ved den første efterfølgende generalforsamling⁵. Her blev forslaget imidlertid stillet i bero. I løbet af 1899 var priserne på råmaterialer steget så stærkt, at nybygning af skibe var blevet betydeligt dyrere⁶.

Først året efter kom man igang. På en ekstraordinær generalforsamling i februar blev den endelige afgørelse truffet, idet forsamlingen udtalte sin fulde sympati for forslaget. Bestyrelsen fik bemyndigelse til at anskaffe et nyt eller brugt dampskib, og til, hvis det fandtes formålstjenligt, at sælge damperen »Helgenæs«. De fornødne midler skulle tilvejebringes ved udstedelse af nye aktier, præferenceaktier, obligationer eller ved lån til et samlet beløb af 70.000 kr. Bestyrelsen fik desuden bemyndigelse til at anvende reservefonden i samme øjemed. Denne vidtrækkende beslutning blev truffet af en enstemmig generalforsamling repræsenterende en aktiekapital på 12.000 kr.

TABEL 23
Aktiekapitalens geografiske fordeling

Århus	Mols	Helgenæs	Kalø	Samsø	Tunø	Ebeltoft
510	65	57	10	36	10	12

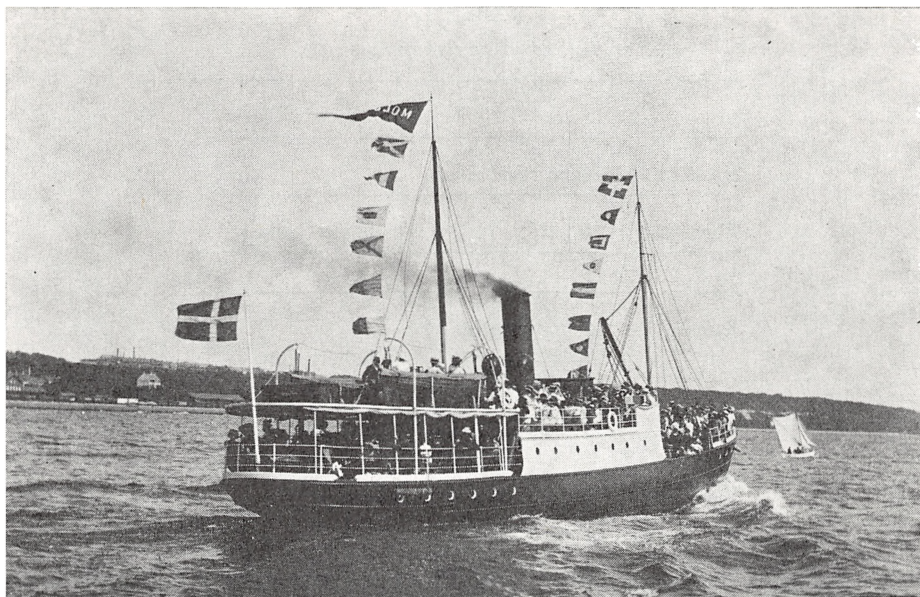
Aktier à 100 kr. Total antal nye aktier 70.000 kr.
 Kilde: De lokale tegningslister (E.A.).

– 34 stemmer. Umiddelbart efter generalforsamlingen vedtog bestyrelsen at lade trykke en henvendelse til sogneråd, byråd og private om at tegne aktier⁷. Den trykte henvendelse til offentligheden havde god virkning. Godt to uger efter at beslutningen var truffet, var der tegnet aktier til et beløb af 45.500 kr.⁸ Kort tid senere var resten tegnet.

Aktietegningen fandt sted hos selskabets ekspeditører på Samsø, i Ebeltoft, på kyststationerne, på Mols og Helgenæs samt endelig hos forretningsføreren i Århus. Fordelingen af aktiekapitalen tegner sig parallel med de tidligere udvidelser. Tyngdepunktet lå i landdistrikterne omkring Kalø Vig, mens der var ret ringe tilslutning fra Ebeltoft. Et nyt træk var det, at Samsø og Tunø optrådte som købere. Århus dominerede dog stadig. På Samsø havde sparekasserne i såvel Besser som Tranebjerg tegnet sig, samt Andelsmejeriet i Nordby. Fra Mols fandt man sognerådene fra Vistoft, Knebelrølse og Helgenæs, ligesom også Esby Fiskekompagni. Aktierne var opdelt i 3 serier: D-aktier med en pålydende på 100 kr. beregnet for småaktionærer, E-aktier à 200 kr. for deltagere der tegnede mere end én aktie, men under 4, idet beløb på 400 kr. blev udstedt i en serie F, der udgjorde den største del af den nye kapital, nemlig 30.000 kr. En analyse af F-aktierne giver et billede af selskabets større aktionærer. Største aktionær var Århus Havn med en post på 6.000 kr.⁹, dernæst fulgte Århus Privatbank og Helgenæs kommune med hver 2.000 kr. Sparekassen på Helgenæs tog 1.000 kr. Resten var præget af Århuskøbmænd, hvoraf nogle som f. eks. Hans Broge & Co. havde aftaget 1.200 kr. De fleste havde tegnet sig for mellem 400 og 800 kr. De nye aktionærer var mange, og bemærkelsesværdige blandt dem var kommunerne og pengeinstitutterne.

Selskabet havde modtaget tilbud fra forskellige værfter på bygningen af dets nye damper. Eriksbergs Mekaniska Verkstad i Göteborg ville fortsætte med samme type som »Samsø«, men med følgende dimensioner:

Længde	100	fod (engelske mål)
Bredde	19 ¹ / ₂	fod
Dybgående agter	7	fod

»Mols«.

Damperen blev i året 1900 bygget i Göteborg og målte 158 BRT og 70 NRT. Den var indtil 1918 et betydningsfuldt aktiv for dampskibsselskabet. På grund af vigende konjunkturer samt begyndende konkurrence fra bilerne var der i efteråret 1918 planer fremme om at udleje damperen til Dampskibsselskabet Fornæs, idet dette selskab påtænkte at indsætte den på en rute Grenå-Hundsted-Frederikssund men anløb af Anholt. – I 1925 solgte Arhusselskabet »Mols« til C. Clausen i Haderslev for 100.000 kr. og under navnet »Helene« indsattes den i kreatursejladser på Nordtyskland. Ca. 1933 videresolgtes den til Rudkøbingredere, hvor den under navnet »Langeland« af Rudkøbing indsattes i pakfart på København. På en sådan rejse med stykgods i oktober 1945 forsvandt skibet sporløst. Af senere ilanddrevne vragnfund kunne det konstateres, at skibet var blevet minesprængt. Ved forliset omkom 5 mand.

Foto i Erhvervsarkivet.

Den skulle udstyres med en maskine, der kunne give den en servicefart på 10–11 knob. Prisen for et sådant fartøj ville blive ca. 85–90.000 kr.¹⁰, og værftet fik leverancen. Maskinen skulle være en moderne Compound dampmaskine, der skulle kunne yde 220 H. K. med et kulforbrug på 1 kilo pr. H. K. pr. time. Damperen skulle være færdig til levering 6. september 1900, og prisen fastsattes til 95.000 kr., der skulle erlægges i 5 rater¹¹.

I kontrakten havde man betinget sig, at selskabet måtte have en repræsentant til stede under bygningen for at overvåge denne og komme med forslag i god tid til mindre ændringer¹². Bestyrelsen vedtog at sende en maskinmester til Göteborg for at følge bygningen, ligesom han skulle medtage første udbetaling på 19.000 kr.¹³. Den nye damper fik navnet »Mols«. Med »Mols« fik ÅBDS en damper af en drægtighed på 70,25 reg.t. Den havde 1 dæk og overbygning midtskibs, blev drevet frem af en dampmaskine mærket Eriksberg Mekaniska Verkstad 1900 nr. 247. Fartøjet var udstyret med

TABEL 24
Varebevægelser på Århusbugten 1900

	Fra Århus	Til Århus
Kystfart	Ingen registrerede	
Ebeltoft	6 kul	6 ballast/ledig
I alt	6	6
Samsø	6 foderstoffer 4 ballast/ledig 2 guano 1 staver	8 ballast/ledig
I alt	13	8

Kilde: Århus havnevæsenes arkiv. Skipperjournal 1900 (EA.).

1 kollisionsskod, 2 maskinskodder, 2 dækspumper foruden maskinlæsepumpe. – Videre var den udstyret med 2 redningsbåde, der ikke kan have forslået meget, idet fartøjet var bestemt til fragt- og passagerfart samt kreaturtransport i indenrigsfarvande. Uden dækslast måtte medføres 380 passagerer i kystfart på Århusbugten. Af dyr måtte medtages 58 stk. hornkvæg (hvoraf 16 under overbygningen, 20 på fordækket og de resterende 22 i forlasten), 232 får eller svin eller 248 lam¹⁴. Besætningen var 5 mand: En fører, 1 styrmand, 1 maskinmester, 1 matros og 1 fyrbøder¹⁵.

Indsættelsen af 3 dampere i regelmæssig rutetrafik var imidlertid en kapacitetsforøgelse, der ikke var arbejde til. Varebevægelsesbilledet fra 1900 viser med tydelighed, at selskabet allerede på dette tidspunkt havde trængt den gamle småskudesejlads alvorligt tilbage.

Selskabet vedtog derfor at oplægge dets ældste damper »Helgenæs« fra 1. februar 1902¹⁶. Året efter fik bestyrelsen bemyndigelse til at afhænde den¹⁷. Den var på dette tidspunkt nedskrevet til 20.000 kr. Man fik 10.000 kr. for den og måtte så i årsregnskabet yderligere nedskrive den gamle damper med 10.000 kr.¹⁸.

Jernbane - dampskib

Omkring århundredskiftet havde trafikforholdene undergået en betydningsfuld ændring, idet Ebeltoft endelig havde fået sin jernbane. I 1901 var der blevet åbnet en sidelinie Ebeltoft–Trustrup¹, hvorved byen via Randers–Grenå-linien og Århus–Ryomgård havde fået direkte jernbaneforbindelser med det

Ind- og udgående fragter 1902
S/S Mols, S/S Samsø og S/S Helgenæs

Knebelbro	7.290,15 kr.
Nappedam	7.258,55 kr.
Ebeltoft	6.914,67 kr.
Sælvig	5.435,20 kr.
Kongsgård	4.157,21 kr.
Kolby Kås	3.514,10 kr.
Mårup	2.990,25 kr.
Skødshoved	2.605,33 kr.
Tunø	1.796,65 kr.
Særbæk	1.586,60 kr. ²
Total	43.548,71 kr.

øvrige jyske banenet. – Søvejen var ikke mere ene om vareudvekslingen mellem Ebeltoft og Århus. Efter disse ændringer gennemførte ÅBDS en analyse af de enkelte stationers indsejling.

Fragtindtægterne er her opført i faldende orden med de største stationer øverst i listen. Det fremgår, at det fortsat var området i bunden af Kalø Vig, der spillede den største rolle for selskabet med en indsejling, der udgjorde ca. 37 % af den totale.

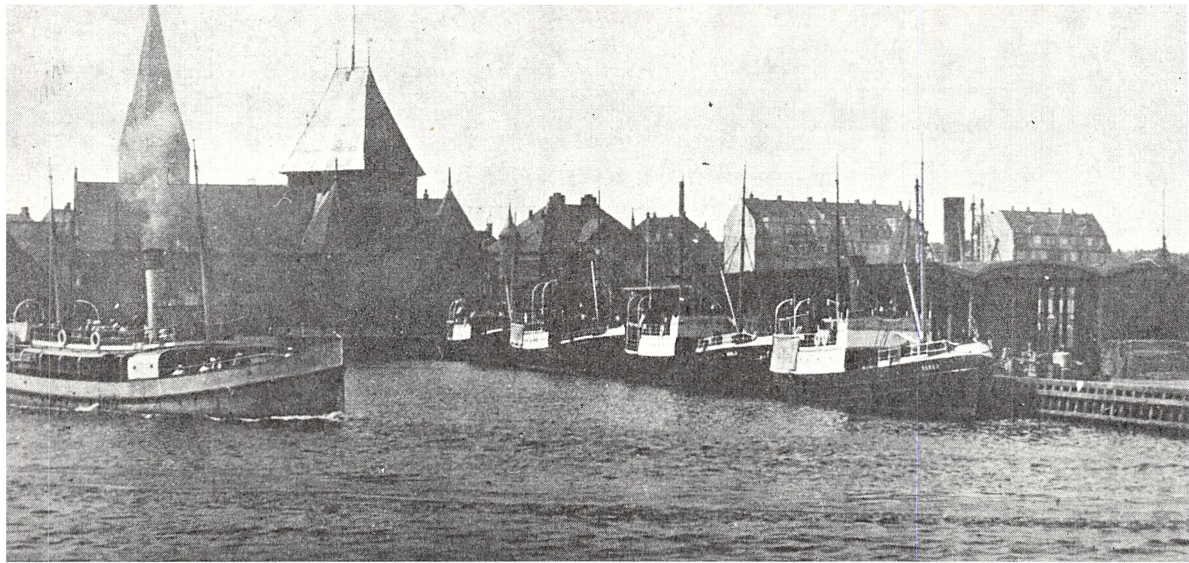
Det fremgår også, at indsejlingen på Samsø havde været i stærk stigen siden 1890, og at den nye station Kolby Kås syntes at skulle blive et lovende aktiv. For Århus havn var der indtrådt en mærkbar nedgang i indførslen af korn og foderstoffer ³, idet en del af disse varer nu sejlede direkte til de små broanlæg. Købmand Andreas Hvid i Thorup ved Knebel Vig havde fået tilladelse til at indføre trælast direkte fra udlandet; men der skulle gives tilladelse i hvert tilfælde ⁴. En ny vare, der havde fået betydning, var margarine. Fra Århus udførtes der til området i 1903 395.100 pd. margarine, medens der indførtes 442.700 pd. smør ⁵.

Sammenholdes fragtindtægterne fra dampskibsselskabet med Århus–Ryomgård Jernbanens, fremgår det, at ÅBDS var »det bedste af de to børn«.

Af tabellen fremgår det, at Østbanen gav et fragtbeløb, der først i 1906–07

Indtægt af gods og kreaturer – Århus Østbanegård

1881–82	24.500 kr.
1886–87	27.800 kr.
1896–97	29.700 kr.
1906–07	63.800 kr.
1913–14	101.400 kr. ⁶

Århusbugtens flåde ved Midtermolen i Århus Havn o. 1915.

Forrest »Samsø«, dernæst »Mols«, »Helgenæs« og endelig selskabets nyeste damper »I. P. Petersen«. På vej ud af havnen selskabet »Turisten«s dampbåd »Ørnen«, der besejlede Varna, Silistria og Ørnereden.

Foto i Århus Kommunebibliotek. Lokalhistorisk Samling.

var større end ÅBDS-tallene fra 1902. Sammenholdes denne oplysning med den i trafik anlæggene investerede kapital, kan det ikke undre, at jernbaneanlægget hverken kunne forrente kapital eller lån. Banen blev inden en truende tvangsauktion overtaget af staten. På trods af betydelige fragtnedsættelser fra 1896⁷, havde den ikke kunnet tilrive sig transporter fra dampskibsselskabet, hvis aktivitetsstigning havde været langt stærkere.

I 1902 gennemførte dampskibsselskabet videre en analyse af passagerindtægterne på selskabets enkelte stationer.

Det er karakteristisk, at indsejlingen for passagerer kun har udgjort ca. halvdelen af det indsejlede fragtbælb. Det fremgår, at indtjeningen ved de enkelte stationer er forskellig fra fragt til passagerer. Tydeligst vises dette ved Kolby Kås' placering i de to lister. Forklaringen må her være, at Århus-Kalundborg damperen medtog passagererne fra Kolby Kås til Århus, medens man sendte varer og gods med Århusselskabet. Måske skyldes dette en forskel i takstpolitikken mellem DFDS og ÅBDS. – Tidligere havde taksterne på ruten Århus-Kolby været lavere end DFDS's, men efter anmodning fra sidstnævnte besluttede man at harmonisere⁸. Endelig var sejladserne til og fra Samsø vel mere behagelig med de store passagerdampskibe end med de små ÅBDS-dampere, der i et uroligt farvand kunne give de rejsende en særdeles ubehagelig overfart. En væsentlig del af indtægterne på Skødshoved stammede fra indsejlingen ved lystturene om søndagen samt sejladserne på Århusbugten på sommeraftener. Bestyrelsen for ÅBDS havde lige fra starten

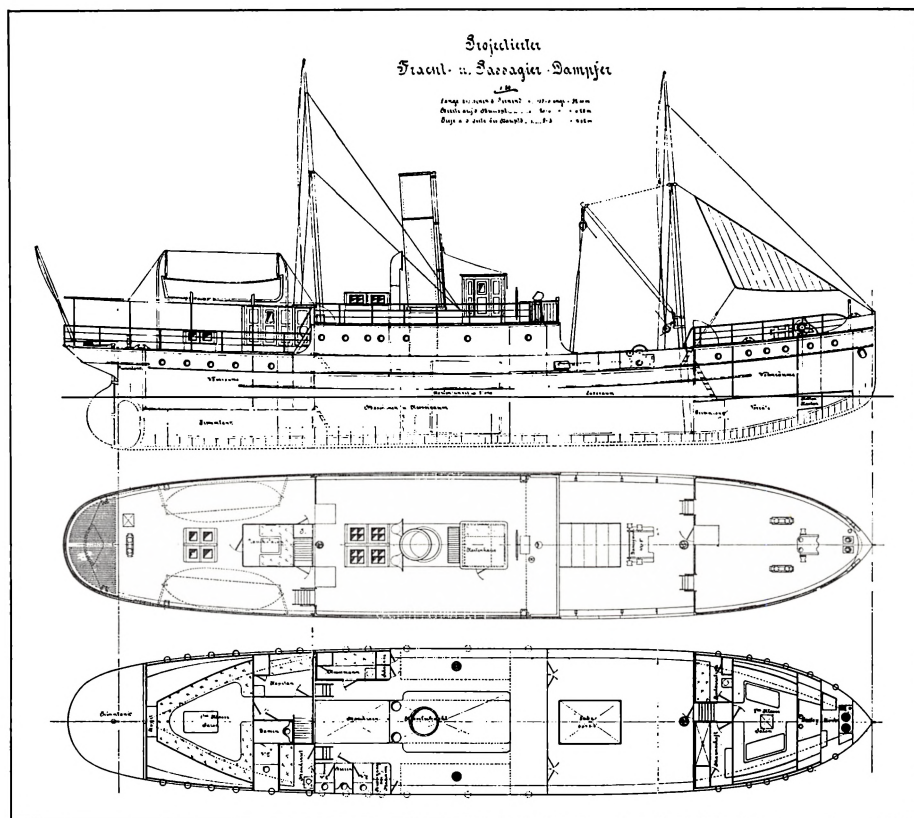
Passagerindtægter 1902

Knebelbro	7.721,90 kr.
Nappedam	3.913,45 kr.
Kongsgård	3.253,97 kr.
Ebeltoft	2.726,25 kr.
Skødshoved	2.461,23 kr.
Mårup	941,42 kr.
Sælvig	853,76 kr.
Særbæk	806,90 kr.
Tunø	571,70 kr.
Kolby	212,00 kr. ⁹
Total	23.462,58 kr.

haft blikket rettet mod den turistmæssige værdi, skibet og de nærliggende farvande rummede. På søn- og helligdage afgik damperne ofte på lystture til Kalø Vig med afgang fra Århus om morgenen og hjemkomst hen under aften. Når der afholdtes store kapsejladser, kunne damperne også anvendes, idet de fulgte løbene. Af og til var under sådanne arrangementer hele agterskibets reserveret sejlklubbens medlemmer med damer. Men så måtte man også vise medlemskort samt betale 35 øre pr. person¹⁰. Ved kaproninger udstyrede man »Helgenæs« med Bergmanns orkester samt med totalisator om bord, så der kunne spilles på roerne. For sådanne arrangementer var billetprisen 1 kr.¹¹. Til de årlige St. Olufs markeder i Århus i slutningen af juli plejede selskabet at ændre sine fartplaner for på bedste måde at kunne betjene oplandskunderne, således at de kunne deltage i markedet og i dansen i den store koncertsal i Vennelyst¹². Ved større foreningsarrangementer kunne damperne lejes, og ofte var de centrum for udflugter for oplandets foreninger. F. eks. besøgte Horsens Folkeforening Samsø. Damperen indkom til Ballen havn, hvor den blev modtaget af mere end 125 vogne, der skulle afhente passagererne fra foreningen samt Gedved Seminarium med lærere og elever¹³. For lystturene plejede bestyrelsen årligt at udbetale gratiale til besætningerne. Enkelte gange fik de indtægterne ubeskåret¹⁴.

Først omkring århundredskiftet begyndte man at møde konkurrence på passagerturene. I året 1900 startede vognmand Frederiksen i Rønde passagerture med Rønde Omnibus, 4 ugentlige i lukket vogn fra Rønde til Løgten jernbanestation¹⁵. Disse passagerer ville ellers være sejlet med damperne fra Nappedam.

Ved åbningen af Ebeltoft-Trustrupbanen, var der fra 1901 direkte forbindelse til Århus fra Ebeltoft. Ved at tage denne vej, undgik man den ubehagelige sejlads i det åbne farvand rundt om Helgenæs. Et pudsigt eksempel

»Helgenæs«.

I 1908 vedtog selskabet at anskaffe en ny damper »Helgenæs«, der blev bygget på Henry Koch skibsværftet i Lübeck. Dampere var udstyret med rygesalon, damesalon samt I og II classes kahytter. I 1909 vedtog man forsøgsvis i bestyrelsen at lade damerne få adgang til rygesalonen agter.

ABDS-arkivet i Erhvervsarkivet.

på fordelene ved den gamle transportvej leverede Århus fattigvæsen, da man i 1902 skulle hjemsende en letlevende dame til Ebeltoft, hvor hun var forsørgelsesberettiget. Fattigvæsenet foreslog at anvende banen. Men i så fald skulle medfølge en ledsager. Denne udgift ville Ebeltoft fattigvæsen gerne spare, hvorfor man foreslog at sende kvinden med dampere direkte fra Århus til Ebeltoft, hvorefter fattigvæsenet ville modtage hende på havnen i Ebeltoft ¹⁶.

En ny »Helgenæs«

Der skulle ikke gå mange år, før selskabet fik brug for en tredje damper til fart på Århusbugten. I foråret 1908 begyndte bestyrelsen at arbejde med sagen, som man senere fik godkendt på generalforsamlingen ¹. Finansierin-

gen skulle denne gang dels ske ved selskabets reservefond, dels ved optagelse af et lån på indtil 25.000 kr.

Det bedste tilbud på bygningen af det nye skib modtog man fra et tysk værft i Lübeck ². Det fik navnet »Helgenæs«, ligesom selskabets første ³.

»Helgenæs« ankom til Århus i foråret 1909. I begyndelsen havde man en del vanskeligheder med den, idet den ikke kunne holde den stipulerede fart, og det blev nødvendigt at forsøge med en ny skrue med en anden stigning ⁴. Kravet om anskaffelsen var blevet yderligere aktuelt, efter at man fik en damper dagligt bundet til postbesørgelsen mellem Århus og Mols.

Postbesørgelsen

På Mols havde man længe været utilfredse med postgangen. Man mente ikke, at den var tidssvarende. Der var ikke nogen mening i, at et brev fra det øvrige Danmark skulle være hele tre dage om at nå frem til Mols og Helgenæs, eller lige så lang tid som det tog til Lissabon eller Milano ¹. Derfor havde beboerne i 1906, det år aktionen startede, med sognepræsten i Knebel i spidsen indkaldt til et møde i Thorup kro for at gøre noget ved sagen. Man havde tænkt sig en daglig søværts forbindelse med Århus, og man mente, at det var naturligt at rette henvendelse til ÅBDS om sagen for at få et tilbud på postens daglige besørgelse enten med damper eller motorbåd. I generaldirektoratet for postvæsenet herskede der en gunstig stemning for projektet, hvis det kunne gennemføres til en rimelig pris. Initiativtagerne påpegede, at en motorbåd ville kunne tilbagelægge strækningen på ca. 5 kvarter til en udgift til petroleum på højst 1,50 kr. En sådan båd ville kunne bære ca. 30.000 pd. og kunne anskaffes for ca. 15.000 kr. Den ville kun kræve 2 mands besætning. Driftsudgifterne ville således kunne holdes på et lavt plan, og man forventede derfor, at ÅBDS tilbud måtte blive lavt, da man ellers i udvalget ville arbejde videre med den alternative løsning »til stor skade for ÅBDS« ². Generalpostdirektionen ville imidlertid maksimalt betale 8.000 kr. årligt, og selskabets bestyrelse mente ikke, at man kunne påtage sig opgaven for under 15.000 kr. Sagen blev da i første omgang stillet i bero ³. Man nåede imidlertid senere frem til en løsning, og fra den 1. juli 1907 forpligtede ÅBDS sig til ved dampskib daglig at befordre brev- og pakkeposten mellem Århus og Knebel postkontor på Mols og vice versa. Posten blev i Århus bragt ned til havnen, ligesom den også blev afhentet derfra. I Knebel måtte selskabet imidlertid forpligte sig til selv at aflevere og afhente posten på Knebel postkontor ⁴. Senere lovede generaldirektøren at forsyne postkontoret i Knebel med en lukket håndtrillevogn til brug ved postens transport mellem post-

hus og damper⁵. Men også denne løsning synes i længden at have været for besværlig, og man besluttede da at tilbyde postmesteren i Knebel 200 kr. årligt for at forestå postudvekslingen ved anløbsbroen⁶. Selskabet forpligtede sig til at besørge posten med dampskibene og kun undtagelsesvis anvende en mindre god reservebåd. Men både, der blev drevet ved anden drivkraft end damp, måtte kun benyttes til postbefordring efter en særlig tiladelse indhentet hos generaldirektoratet⁷. Kontrakten havde en løbetid på fem år, og betalingen blev den af postvæsenet tilbudte: 8.000 kr. årligt med 1/12 af beløbet ved udløbet af hver måned.

Bestyrelsen

Århusbugtens Dampskibsselskab var et barn af Århus Handelsforening og den initiativrige gruppe omkring Hans Broge, J. Seidelin og Edw. F. Rahr. I konsolideringsperioden var formandsposten for bestyrelsen hele tiden besat med et fremtrædende medlem af den århusianske handelsstand. Ofte var der talte om sammenfald mellem ÅBDS' bestyrelse, Århus byråd og havneudvalget, forhold, som var af betydning for det lille dampskibsselskabs trivsel og placering i det århusianske erhvervsliv. Det nød myndighedernes fulde opmærksomhed helt til kort efter Første Verdenskrig. I årene frem mod 1914 var formandsposten i selskabet besat af bl. a. Jens Ormslev, der drev en betydelig spritfabrik i Århus. Han var i en årrække medlem af byrådet, ligesom han sad i Århus Privatbanks bestyrelse og i havneudvalget¹. Ormslev var formand for ÅBDS til 1887, da han blev afløst af en af byens storkøbmænd, Joh. Baune. Baune var derefter formand i 19 år, frem til 1906. Som Hans Broge havde Baune slået sit navn fast gennem sin forretning med korn, foderstoffer og smør. – Han havde afløst Broge som medlem af Handelsforeningens bestyrelse i 1880 og sad her med en afbrydelse på 4 år indtil 1899, de sidste 5 år som formand. I byrådet sad han som Handelsforeningens repræsentant 1891–97, og han var medlem af havneudvalget i 23 år, 1894–1917². En lang række virksomheder var samlet i hans hånd i kraft af poster som bestyrelsesformand eller blot bestyrelsesmedlem: Foruden ÅBDS, Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab, Jydsk Telefon-Aktieselskab, Hads-Ning-Herredes Jernbaneselskab og flere industriforetagender³.

Da dampskibsselskabet i året 1900 anmodede byrådet om at aftage aktier i selskabet, og dette gik til udtalelse i havneudvalget, sad Baune også her og

Underskriftsindsamling 1914.

Dampskibsselskabet modtog i alt 12 fuldt tegnede lister fra beboerne på Mols og Helgenæs. – Man krævede bedre forbindelser.

ÅBDS-arkivet i Erhvervsarkivet.

Undertegnede Beboere paa Helgenæs og Mols tillader sig herved at henlede den ærede Bestyrelses Opmærksomhed paa den Betydning, det vilde have — saavel for Beboerne her, som for Aarhus By — om Forbindelsen blev udvidet til 2 Gange daglig paa Knebel Bro.

Vi føler os forvisset om, at en saadan Forbindelse vil være af vidtrækkende Betydning ogsaa for Dampskibsselskabet, og idet vi formulerer vort Ønske derhen, at Afgangstiderne fra Aarhus blev de samme hele Aaret f. Eks. Kl. 4 Em. tillader vi os at henstille, at denne vor Anmodning maa blive taget under Overvejelse saa betids, at Forandringen kan træde i Kraft samtidig med at den nye Damper „I. P. Petersen“ indgaar i Ruten.

Navn	Stilling	Sopæl
Skrogmann	Meyeribust.	Thorng, Hvidevejens
Arvid Bergmann	Strandkonditor	Knebel Bro
Jørgen Larsen	Fisker	Knebel Bro
A. Valentin	"	"
J. Sørensen	Saddelmager	"
B. Valentin	Fisker	Knebel Bro
H. Le. Thomsen	Hjølmand	Knebel Bro
J. Hansen	Manufakturhush.	Knebel Bro
O. Holst	Fisker	"
L. Poulsen	"	"
Jens Poul Johsen	Kvæsturhandler	Knebel Bro
Rasmus Johsen	"	"
Andreas Pedersen	Fisker	Knebel Bro
Marius Olsson	—	Knebel Bro
E. P. Sørensen	—	—
J. P. Rosgaard	Rejsende	—
Søren Sørensen	Slagter	Knebel Bro
N. J. Kristensen	Landpost	Thorng

TABEL 25
*Bestyrelsesmedlemmer i Århusbugtens Dampskibsselskab
 1884-1914*

Erhverv	Antal
Købmand/grosserer	12
Gårdejer	5
Proprietær	3
Kreaturhandler	1
Godsforvalter	1
Kaptajn	1
Kommandør/lods	1
Havneingeniør	1
Læge	1
Partikulier	1
I alt	27

Kilde: Forhandlingsprotokoller i ABDS (EA.).

kunne tale selskabets sag. På den ordinære generalforsamling i 1906 meddelte Joh. Baune, at han ønskede at fratræde posten i ÅBDS⁴. Som hans efterfølger valgtes proprietær Jens Tørslev, der virkede til 1917⁵.

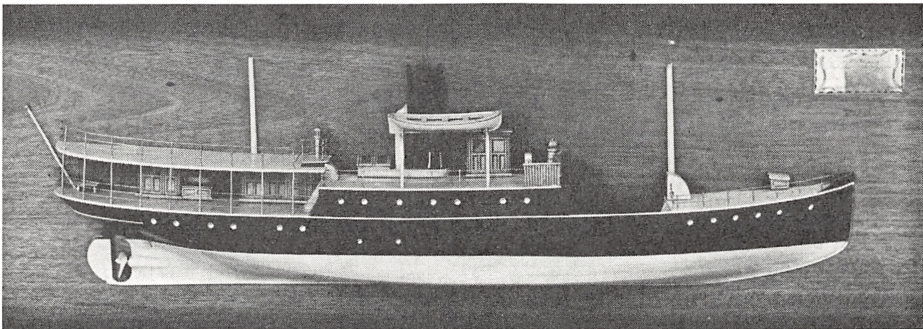
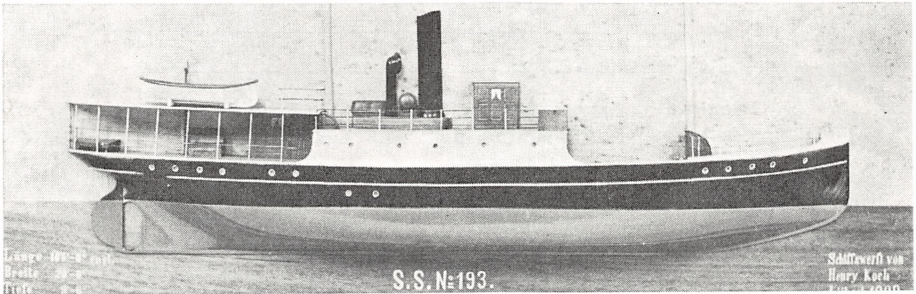
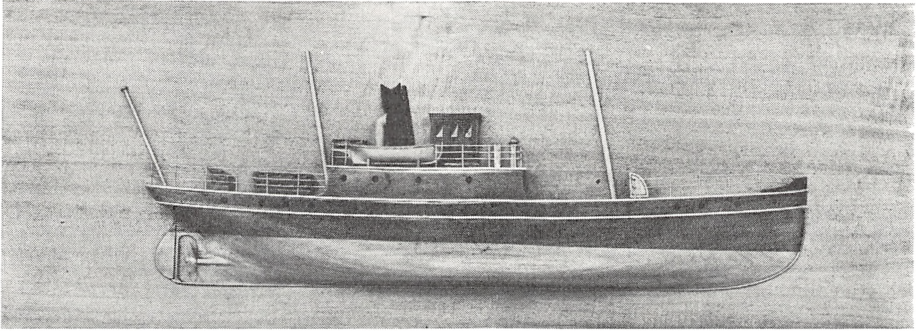
Erhvervsmæssigt fordeltes bestyrelsesmedlemmerne sig i årene 1884-1914, som tabel 25 viser det.

Det fremgår, at 12 af de 27 medlemmer var købmænd. 10 medlemmer repræsenterede landbruget med tendens til det større landbrug, medens de resterende medlemmer var spredte.

Udvidelse af sejladserne

Trafikanlæggenes betydning for området fremgår af det forhold, at en uegnethed om, hvorvidt man ville satse på jernbane eller damper, førte til sprængning af Landboforeningen ved Kalø Vig i 1903. Den vestlige og nordlige del af foreningens medlemmer gennemtvang en flytning af de årlige dyrskuer fra Rønde, der lå centralt for foreningens virkeområde, til Mørke, der havde jernbaneforbindelse med omverdenen¹. Med oprettelsen af Kalø-Knebelvig Landboforening spaltedes foreningen derefter i to². På ret kort tid fik den nye forening samlet 350 medlemmer. Til formand valgtes godsinspektøren på Kalø³. Basis var bunden af Kalø Vig, Nappedam og Knebelbros baglande.

I årene fra 1910 til op mod Første Verdenskrig undergik området en kraftig økonomisk udvikling, hvorunder kvæghold og svinehold blev betydelig udvidet. Dette kom på afgørende vis til at sætte spor i skibsfarten og afsæt-

Modeller af Århusbugtens dampere.

Øverst »Samsø« fra 1893. I midten »Helgenæs« fra 1909 og endelig selskabets sidste damper »I. P. Petersen« fra 1914. Det fremgår, hvorledes man gradvist udbyggede bekvemmelighederne for passagererne med promenadedæk.

Den gamle By.

ningsmønsteret. I 1909 anløb skibene fra Århusbugtens Dampskibsselskab Nappedambroen 153 gange, i 1914 255 gange⁴. Denne besejlingsforøgelse havde selskabet ikke kunnet honorere uden indkøb af dets fjerde damper.

I varebevægelseskemaet fra 1910 optræder en mærkbar forøgelse i de registrerede skuder i området. Især er den fremgang, småskibsfarten på Samsø havde taget i forhold til år 1900, bemærkelsesværdig. ÅBDS har ikke kunnet overkomme besejlingen af Samsø, og småskipperne fik påny betydning.

Et markant træk i varebevægelseskemaet er det store antal udgåede skibe

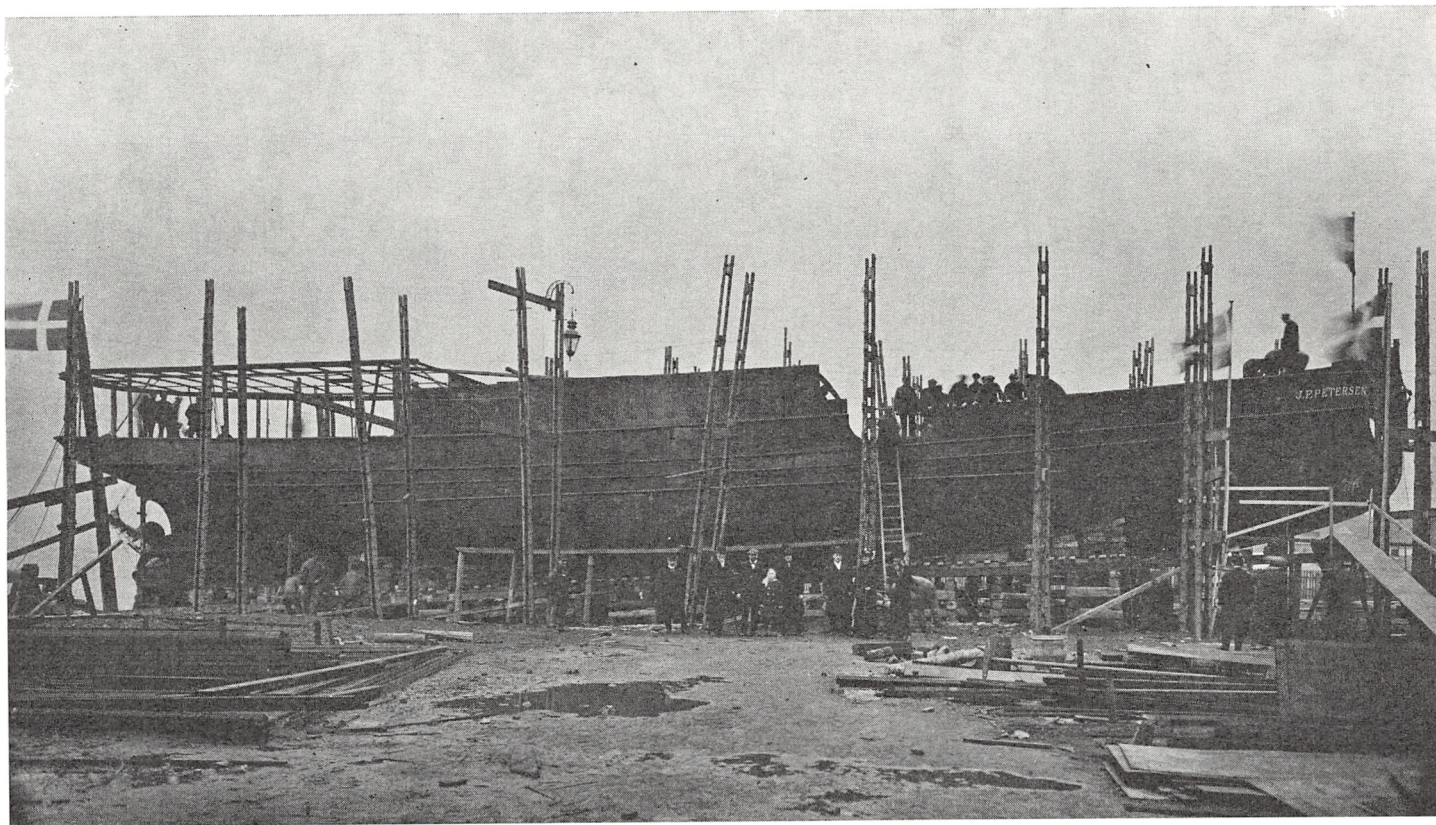
TABEL 26
Varebevægelser på Århusbugten 1910

	Fra Århus	Til Århus
Kystfart	4 cement 2 ballast/ledig 1 trælast	2 ballast/ledig 1 cement
I alt	7	3
Ebeltoft	1 stykgods 1 byg	1 ballast/ledig
I alt	2	1
Samsø	40 stykgods 12 ballast/ledig 10 foderstoff. 5 kul 4 cement 2 gødning 2 trælast 1 gl. jern	36 ballast/ledig 6 kartofler 4 cement 3 tang 2 æg 2 flyttegods 2 stykgods 2 korn 1 mel 1 gl. jern
I alt	76	59

Kilde: Århus Havnevæsens arkiv: Skipperjournal 1910 (EA.).

med stykgods til Samsø samt det store antal indgåede i ballast fra øen, en fuldstændig ændring af bevægelsesbilledet i forhold til 1870. I ren kystfart er tallene stadig lave for den professionelle skudfart, men en lang række småsejlere, der ikke er opført i journalen, har dog transporteret korn, bøgekævlere og brænde fra bunden af Kalø Vig. De begynder som dæksbåde og kvaser kort efter århundredskiftet at optræde i skibsregistreringsprotokollerne – udstyrede med motor og hjælpekruer⁵. På grund af den teknologiske udvikling havde de fået nye muligheder for deltagelse i samfærdselen mellem Århus og dets kystopland. Ofte var det ældre skuder, der var blevet ombygget og udstyret med en petroleumshjælpe-motor. Dæksbådene kunne nu i al slags vejr hurtigt tilbagelægge afstanden til Århus for en ringe udgift til brændsel og besætning. De skulle siden blive alvorlige konkurrenter til de langt dyrere dampskibe.

I 1913 stillede Kalø-Knebelvig Landboforening krav om daglige dampskibsforbindelser til Århus. I marts indkaldtes til et møde på Rønde Kro, hvor alle beboerne omkring Kalø Vig var indbudt. Forsamlingsemnet var daglig dampskibsfart Århus-Nappedam⁶. På mødet blev nedsat et udvalg til at ar-

»I. P. Petersen« på bedding på P. Th. Stuhrs skibsværft i Ålborg 1914.

Foto i Erhvervsarkivet.

bejde med sagen⁷. Man vedtog at tegne nye aktier i ÅBDS til et beløb af 30–35.000 kr. på betingelse af, at selskabet inden 1. april 1914 ville anskaffe et fjerde skib af omtrent samme størrelse som »Helgenæs«, at selskabet ville oprette daglig forbindelse direkte mellem Århus og Nappedam, samt endelig at bestyrelsen blev suppleret med en mand fra området⁸. Århusbugtens Dampskibsselskab stillede sig velvilligt; men man kunne dog ikke gå ind på en forøgelse af bestyrelsen⁹.

Direktionen gik på grundlag heraf igang med planer om anskaffelse af et fjerde skib. Der indhentedes tilbud fra flere værfter i ind- og udland; men de fleste var optaget til langt ind i 1914. Den formelle bemyndigelse fik bestyrelsen på generalforsamlingen i maj. Der havde været lidt debat om damper eller motorskib, men man blev ved det første¹⁰. I august vedtog man at udvide aktiekapitalen med op til 100.000 kr.¹¹. På dette tidspunkt var der allerede tegnet nye aktier til et beløb af 70.000 kr., hovedsagelig af landboer¹². For første gang synes landboernes aktieandele at skulle overgå Århus bys.

Det billigste tilbud fik man fra P. Th. Stuhrs skibsbyggeri i Ålborg med en pris af 123.000 kr.¹³. Under bygningen meldte der sig en række spørgsmål, som bestyrelsen måtte tage stilling til, f. eks. om, hvorvidt man skulle installere elektrisk lys. Debatten herom delte den i to lejre. En fløj mente, at lyset burde installeres straks, medens en anden mente, at afgørelsen burde udsættes, indtil selskabet havde råd til at anskaffe det i alle fire dampere på én gang. Installationen i den nye damper blev imidlertid vedtaget med 4 stemmer mod 3¹⁴. Nogle år tidligere havde man vanskeligheder med spørgsmålet om, hvorvidt kvinder skulle have adgang til rygesalonerne på 2. plads agter på selskabets damper¹⁵. Herom var man dog nået til enighed. Kvinder fik forsøgsvis tilladelse.

Direktionen vedtog at kalde den nye damper for »I. P. Petersen« – efter det firma, der stadig virkede som korresponderende reder. Igennem de stærke ekspansionsår havde I. P. Petersen (Rasmus Petersen) været forretningsfører for selskabet, og det var naturligt, at man ville hædre firmaet ved at opkalde den nye damper efter det. Visse aktionærer langs Kalø Vig var imidlertid ikke tilfredse med denne beslutning. Man følte, at man havde været de drivende kræfter bag selskabets udvidelse, og man kunne derfor tænke sig, at den nye damper i stedet skulle hedde »Kalø«¹⁶. Man havde »Mols«, »Samsø« og »Helgenæs«, og det ville »være et brud på den historiske udvikling«, hvis man ikke kaldte den nye damper »Kalø«. Det kendte navn ville jo ligefrem trække folk til sommerens turistture, hævdede en af de nye aktionærer¹⁷. En af de gamle aktionærer mente på den anden side, at dampernes

Interiør fra »I. P. Petersen«s I klasses salon.

Salonen var udstyret efter tidens mode med mahognifiner, plys og spejl. Det fremgår, at man ved siden af den moderne elektriske installation havde bibeholdt petroleumslampen.

Foto i Erhvervsarkivet.

navne blot bragte forvirring både hos bydrengene og de rejsende – når »Samsø« gik til Mols og »Mols« til Samsø osv. Da bestyrelsen alligevel tænkte på at bryde den hidtidige tradition, kunne den ligeså godt tage skridtet fuldt ud og kalde det nye skib for »Gustav Vasa« og omdøbe de tre gamle dampere til henholdsvis »Hans Broge«, »Joh. Baune« og »I. P. Petersen« eller »Tørsleff«¹⁸.

Ved indsættelsen af selskabets fjerde damper ændrede man lønforholdene for forretningsføreren. Han skulle fremtidig have 1000 årligt for hver damper + 8 % tantieme og til kontorhold 600 kr. Han skulle være garanteret mindst 6.000 kr. om året¹⁹.

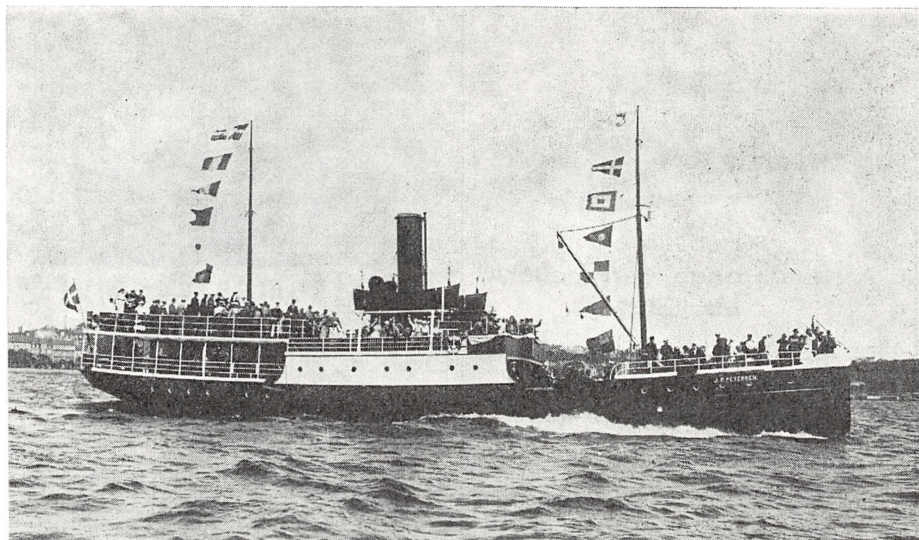
Anskaffelsen af »I. P. Petersen« kom til at betegne klimaks såvel for selskabets udvikling som for det gamle transportsystem, hvor hovedparten af grovaretransporterne til kystlandet blev besørget med kystsejlere og dampskibe. Med den nye toldlov i 1908 havde man indført en lempeligere omsætning

indenlands, hvilket bl. a. førte til, at toldstrandkontrolløren i Strands fik tilladelse til at klarere skibe både fra ind- og udland. Købstædernes monopol på vareomsætningen var brudt. Den gamle toldprocedure, hvorefter ethvert vareparti skulle deklareres og opløses ved et hovedtoldkammer, var så omkostningsfordyrende, at landhandleren ikke ville kunne konkurrere med købstadskøbmanden. Efter den nye lov kunne grovvarerhandleren direkte fra udlandet hjemtage hele skibsladninger med f. eks. kul, cement, gødningsstoffer m. m.²⁰. Snart skulle også bilerne komme til at byde det snart 40-årige dampskibsselskab så voldsom konkurrence, at det måtte begynde at afhænde damperne.

Kort udblik frem mod likvideringen af Århusbugtens Dampskibsselskab

Efterhånden blev konkurrencen fra de nye motordrevne småbåde generende. I 1919 fik forretningsføreren bemyndigelse til, for så vidt angik Knebelruten, at bekæmpe dem med alle til rådighed stående midler. Man nægtede således ved en given lejlighed afladere, der fortrinsvis benyttede motorbåd, plads i damperne for deres gods¹. Meget hjalp det dog ikke, og man forsøgte sig da i stedet med en nedsættelse af fragtpriiserne på 40 %, ligesom man gav afskibere, der sendte større partier en yderligere rabat, når der kunne afsluttes en kontrakt over længere tid. Endvidere vedtog man at nedsætte fragterne for større varepartier som smør, foderstoffer, gødning m. m.².

Det var imidlertid ikke alene motorbådene, der bød det gamle selskab konkurrence. Fra midt under Første Verdenskrig begyndte et net af fragt- og rutebilruter at spænde deres net ud over Mols og Helgenæs³. Faldet i fragtindtægterne var derfor særlig stort for de stationer, der først kom i forbindelse med det nye trafiksystem. På ruten til Kalø faldt fragtindtægten fra 11.731 kr. i 1923 til 2.311 kr. i 1928⁴. I 1923 oprettedes den første rutebilstation i Århus, hvor en række ruter på oplandet samledes⁵. For at tage brodden af den første alvorlige konkurrence, indkom der forslag fra selskabets ekspeditører på Mols og Helgenæs om, at selskabet skulle oprette bilruter fra Knebelbro til forskellige byer på Mols. Småpakker, der nu afsendtes med rutebilerne, kunne da fremtidig gå med damperen og straks viderebesørges til modtageren⁶. Købmændene og brugsforeningerne på Mols var imidlertid ikke interesserede i en sådan ordning, og sagen blev henlagt⁷. På grund af de høje kulpriser i 1926 var der planer om at indskrænke farterne; men man vovede det ikke af hensyn til konkurrenterne, der derved ville kunne trænge yderligere igennem⁸.

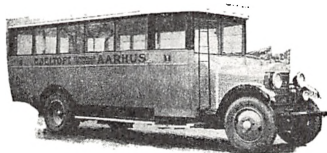
»I. P. Petersen«.

Damperen blev bygget i Ålborg i 1914 til en bekostning af 123.810 kr. Den sejlede for det gamle Århuselskab indtil dets likvidering. Omkring 1930 diskuterede man ganske alvorligt, om man ikke burde afvikle, idet tiden var løbet fra de gamle dampere; man mente da at kunne få 135.000 kr. for den. Da selskabet ophørte med sejladserne på Bugtstationerne i 1933, var kun sejladserne på Samsø og Tunø tilbage, og disse områder ville blive alvorligt berørt, hvis selskabet indstillede. Lokalt stiftedes Århus-Samsø-Dampskibsselskab, der skulle overtage farterne, så snart Århuselskabet lukkede. For en pris af kun 30.000 kr. overtog Samsøkonsortiet damperen »I. P. Petersen«, der fortsatte sejladserne under samme navn. Ved denne forretning var der for Århusbugtens Dampskibsselskab tale om et bogført tab på 30.000 kr.

Foto i Århus Folkebibliotek. Lokalhistorisk Samling.

Også på Samsøruterne havde selskabet mødt konkurrence. Den ene konkurrent var selskabets nu afhændede damper »Mols« (tidl. »Samsø«). Den havde tilrevet sig en del af fragterne på Samsø ved at underbyde ÅBDS på foderstoffer til Madebjerggård Lokalforening⁹. Endnu en konkurrent var motorskibet »Martha«, der sejlede på Ballen havn; men dens ejer ville dog gå ind på en mindelig ordning og forlade området, hvis selskabet ville betale skipperen et vederlag på 10.000 kr. samt gøre hans søn til ekspeditør for selskabet på Ballen¹⁰.

Indtjeningen på besejlingen af kyststationerne var i stadig tilbagegang, og fra 1927 kunne selskabet ikke længere give udbytte til dets aktionærer¹¹. I 1933 indsejledes der kun 3.202,98 kr., hvilket betød et driftsoverskud på kr. 110,51, et resultat så ringe, at man besluttede at indstille sejladserne på kyststationerne, hvorimod sejladserne på Tunø og Samsø blev opretholdt¹². I 1933 vedtog bestyrelsen at udbyde »I. P. Petersen« og »Helgenæs« til salg¹³. På den ordinære generalforsamling i september 1935 stillede man forslag om selskabets likvidering, idet den sidste damper nu var solgt til det nye Århus-

Rutebilerne
Aarhus, Rønde, Fæmmøller,
Ebeltoft.

Afgang fra Rutebilstationen, Rosengade, Aarhus.

Hverdage: Kl. 9⁰⁰, 12⁰⁰, 5¹⁰, 6³⁰

Søndag: Kl. 9³⁰, 12⁰⁰, 6³⁰, 11⁰⁰

Telefon Rønde 76, Aarhus 4949.

Laurits Jørgensen.

Bemærk:

Lillebiler Telefon Rønde 76, Ebeltoft 113.

Turistdamperen „Mols“

Anløbsplads ved Kallundborgdamperen.

Hurtigste og mest komfortable Turistdamper til Mols,
 Samsø og Thunø.

Billige Billetpriser. Selskaber og Foreninger
 indrømmes Rabat.

Køreture saavel med Hestevogn som Biler i Mols'
 ukendte Egne arrangeres billigt i Forbindelse
 med Dampskibsbilletten.

Dampskibsselskabet „Mols“ A/S
 Telefon 598, Aarhus.

Husk vore

Søndagslystture til Kalø og Mols samt skiftevis til
 Ebeltoft og Samsø

Til Kalø og Knebel afgaar i Reglen Damper
 fra Midtermøllen

hver Søndag Morgen og Eftermiddag.

Se iøvrigt Annoncerne i Dagbladene.

Billige Aftenture

skiftevis til Kalø, Knebel, Særbæk, Kongsgaard og Skødshoved
 ca. hver Søndags Eftermiddag fra Midtermøllen. Sejladsen varer
 1½ Time ud og 1½ Time tilbage. Ophold ved Land ca. 1 à 2½
 Time. Til disse Aftenture er enkelt Billet gyldig baade for Turen
 frem og tilbage med samme Damper.

Sæsonkort gyldige i Juni, Juli og August til alle Ture de søgne
 Dage faaes paa Selskabets Kontor.

Dampere udlejes. Restauration ombord.

Sejl til vore smukke Skove Syd
 for Byen med Dampbaadene
 „Turisten“ 275 Passagerer og „Marselisborg“
 225 Passagerer.

Anlægsplads ved Toldboden og Strandvejsbroen.

Sejlads mellem Aarhus By og de smukke Marselis-
 borg Skove med Anlægspladser ved Varna og Ørne-
 reden, Søndag indtil 13 Gange, Hverdage 10 Gange
 og Lørdage 6 Gange daglig.

Se iøvrigt Fartplanen.

A/S »Turisten«, Aarhus.

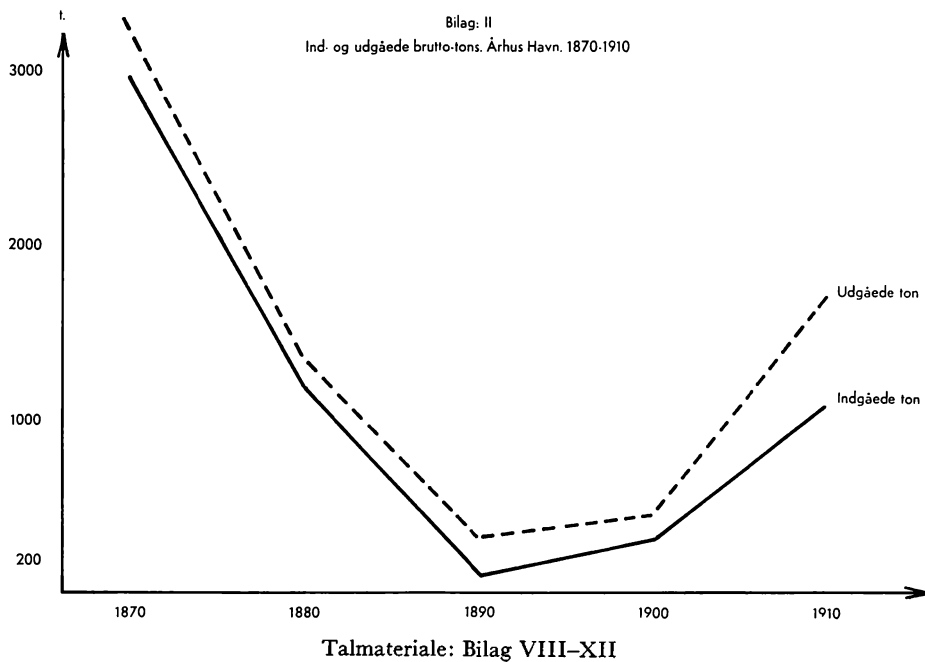
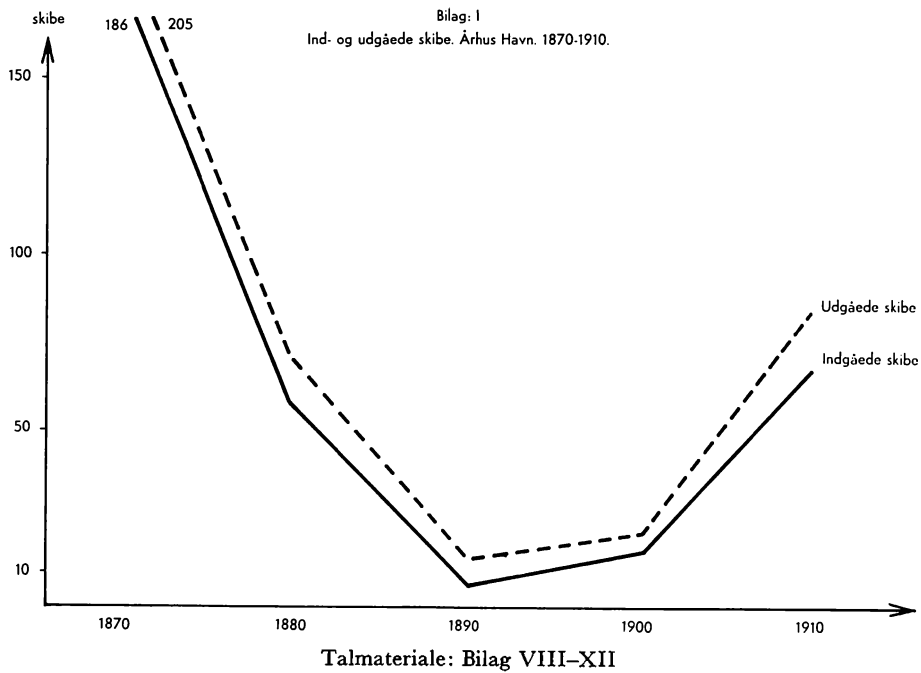
Turistreklame.

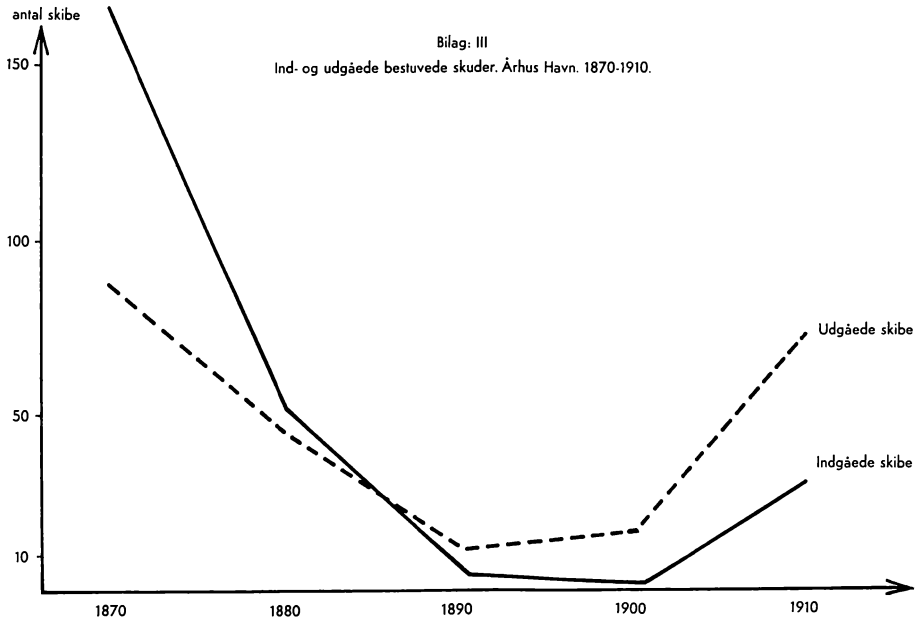
Lystturene på Bugten spillede en ikke ringe rolle for ABDS; men som det ses af ovenstående annonceside fra turistheftet »Århus og Mols« fra ca. 1930, var selskabet ikke ene på markedet. Endog en af dets egne tidligere dampere »Mols« deltog i konkurrencen om de natur- og fritidshungrende kunder.

Samsø-Dampskibsselskab. Som så ofte før var der ikke ved generalforsamlingen mødt tilstrækkelig mange aktionærer op, og den endelige afgørelse måtte udsættes¹⁴. Spørgsmålet havde allerede været rejst i 1929, men da havde Århusborgmesteren Jacob Jensen henstillet, at man hurtigst muligt bragte spørgsmålet ud af verden ved at nedstemme det, hvilket skete¹⁵. På den efterfølgende generalforsamling i 1935 vedtog man endelig likvideringen, og der nedsattes et udvalg til at forestå denne¹⁶. På den afsluttende generalforsamling i maj 1936 blev likvidators regnskab enstemmigt godkendt. Hver aktie blev udloddet til kurs 143^{1/2}¹⁷. En del af selskabets værdier var på dette tidspunkt allerede tilbagebetalt aktionærerne i forbindelse med en nedskrivning af aktiekapitalen i slutningen af 1920erne.

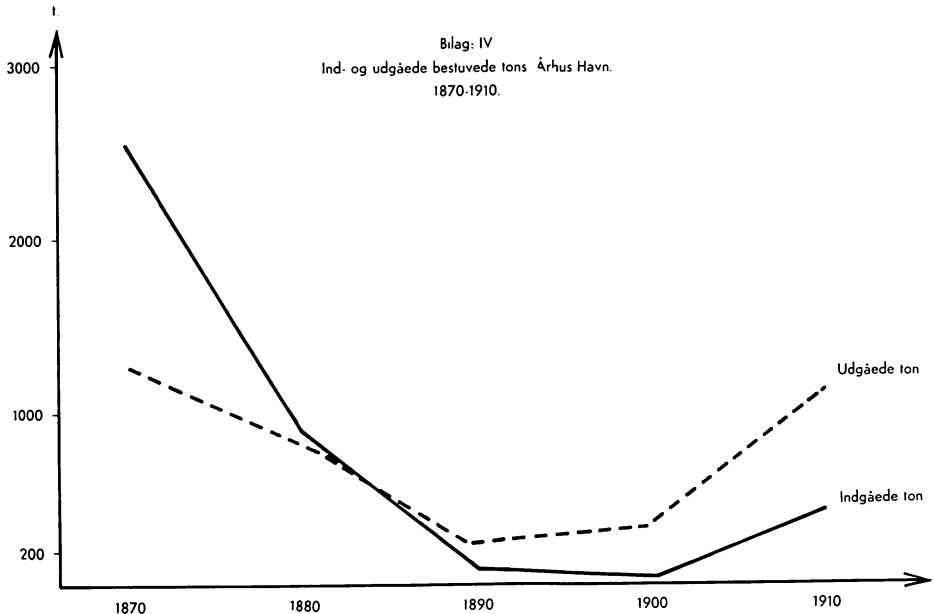
Århusbugtens Dampskibsselskab stiftedes i 1874 for at fremme forbindelsen mellem Århus by og dens opland. Det sejlede på Århusbugten, så længe der var brug for det, ja, endog ud over denne periode og så lang tid kræfterne slog til. Ved dets likvidering stod det lille dampskibsselskab imidlertid som en anakronisme inden for transportsystemet i Århus' opland.

Initiativtagerne til selskabet havde været Århus Handelsforening, der havde fulgt og støttet det, så længe det spillede en rolle. Dampene havde mange gange dannet rammen om Handelsstandsforeningens årlige udflugt, og foreningen ventede, at selskabet gratis stillede sig til rådighed for denne årlige begivenhed¹⁸. Da ÅBDS stod over for afviklingen, nævnedes dette end ikke i formandens beretning ved Handelsstandsforeningens årlige generalforsamling. Derimod interesserede foreningen sig levede for dampskibsselskabets alvorligste konkurrent – rute- og lastbilerne¹⁹.

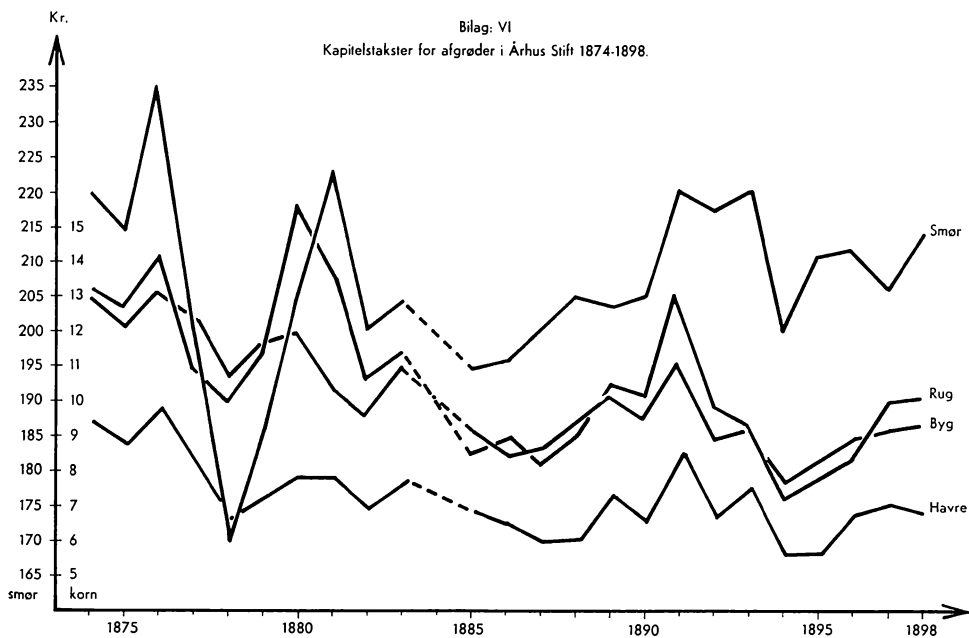
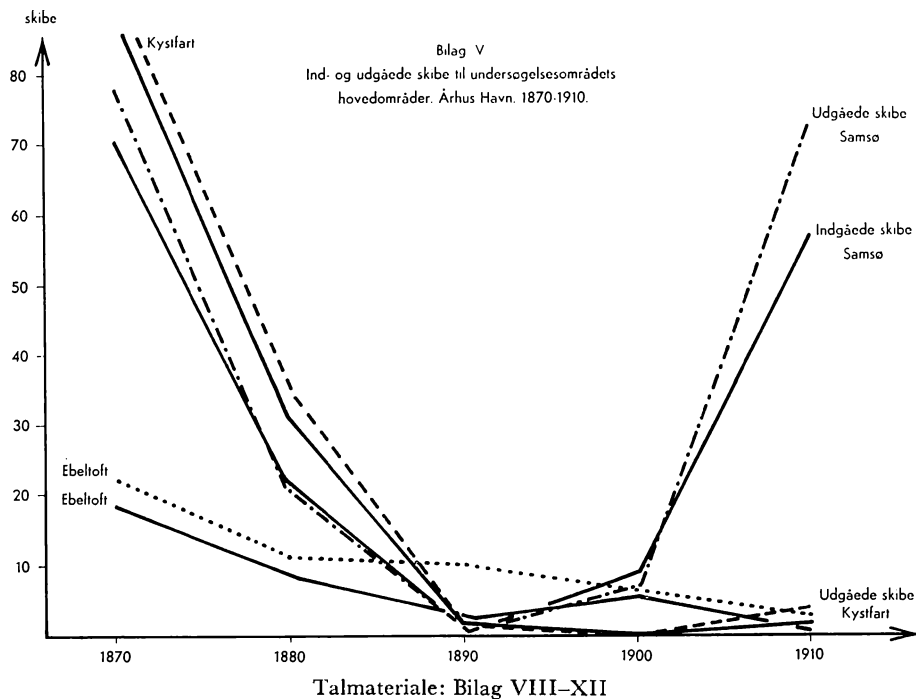

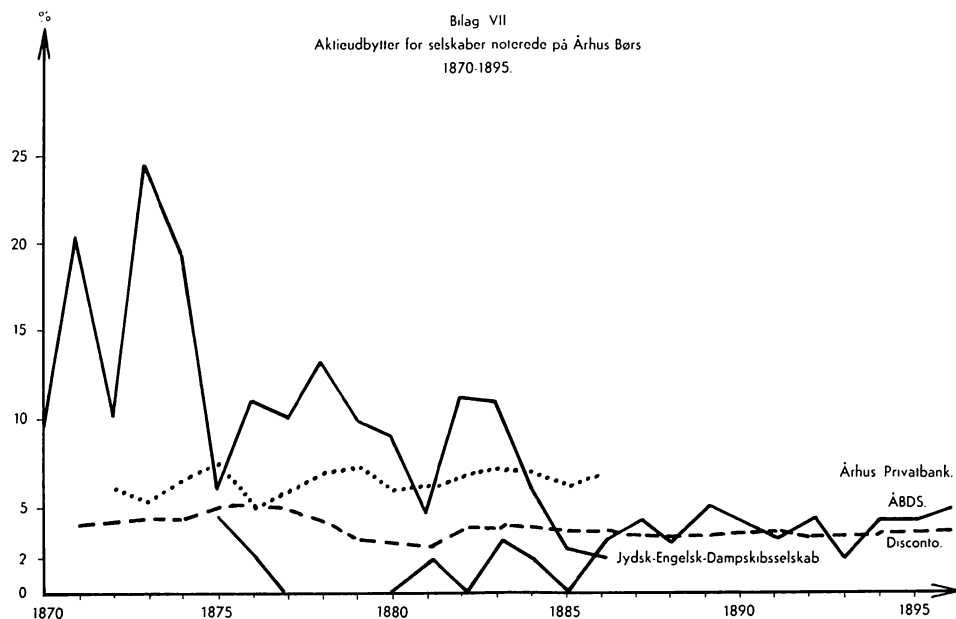
Talmateriale: Bilag VIII-XII

Talmateriale: Bilag VIII-XII

Kilde: Danmarks Statistik nr. 9. (1885) 1874-1883
 Danmarks Statistik 1. årg. (1896) 1885-1894
 Statistisk Årbog 4. årg. (1899) 1895-1898

Kilder: Green div. årg., Warming, gode og dårlige
tider. ÅBDS-forh. protok

BILAG VIII
Varebevægelser på Århusbugten 1870.

	Fra Århus	t.	Til Århus	t.
Kystfart	76 ballast/ledig	1325	44 brænde	746
	13 trælast	206	40 korn	658
	5 kul	85	8 ballast/ledig	236
	4 stykgods	41	2 sten	21
	2 brændevin	37	1 kartofler	7
	1 foderkager	20	1 kul	105
	1 guano	14	1 hørfrø	14
	1 flyttegods	47	1 usikker	16
I alt	103 skibe	1775	98 skibe	1803
Ebeltoft	7 ballast/ledig	206	14 korn	277
	7 stykgods	151	1 kalksten	22
	3 brændevin	40	1 mursten	47
	2 kul	54		
	2 tømmer	46		
	1 usikker	46		
I alt	22 skibe	543	16 skibe	346
Samsø	35 ballast/ledig	393	25 korn	321
	13 brænde	189	15 kartofler	77
	9 stykgods	80	13 sten	183
	8 trælast	110	10 ballast/ledig	180
	5 kul	56	2 frugt	12
	4 usikker	31	2 usikker	12
	2 kreaturer	41	1 kreaturer	27
	2 guano	25	1 raps/skind	7
	1 tørv	7	1 tang	6
	1 byg	129	1 græsfrø	7
			1 flyttelæs	6
I alt	80 skibe	1061	72 skibe	838

Kilde: Århus Havnevæsens arkiv. Skipperjournal 1870.

Tonnagetallene omregnede fra kommercelæster til reg. t. med 1 kommercelæst = 2 reg. t.

BILAG IX
Varebevægelser på Arhusbugten 1880

	Fra Arhus	t.	Til Arhus	t.
Kystfart	22 ballast/ledig	446,74	17 brænde	253,08
	5 trælast	141,32	10 korn	216,70
	2 stykgods	29,08	4 ballast/ledig	94,65
	2 oliekgager	16,36		
	1 bomuldsfrø	16,36		
	1 cement	31,72		
	1 korn	89,03		
	2 usikker	27,70		
I alt	36 skibe	798,31	31 skibe	564,43
Ebeltoft	5 kul	99,53	4 ballast/ledig	78,36
	5 støbegods	97,95	2 mursten	78,36
	2 stykgods	34,95	1 trælast	147,17
	1 ballast/ledig	24,48	1 ål	11,50
I alt	13 skibe	256,91	8 skibe	315,39
Samsø	7 kul	84,62	6 kartofler	59,26
	7 stykgods	103,27	5 korn	77,51
	3 ballast/ledig	45,70	5 ballast/ledig	78,28
	1 støbegods	6,00	3 halm	39,73
	1 rug	93,09	3 raps	28,78
	1 flyttegods	15,17	1 hvede	30,10
	1 majs	6,12	1 rajgræs	44,62
			1 tang	11,53
I alt	21 skibe	353,97	25 skibe	369,81

Kilde: Arhus Havnevæsens arkiv. Skipperjournal 1880.

BILAG X

Varebevægelser på Århusbugten 1890

	Fra Århus	t.	Til Århus	t.
Kystfart	1 kul	36,12	1 ballast/ledig	28,92
			1 brænde	23,82
I alt	1 skib	36,12	2 skibe	52,74
Ebeltoft	4 foderstoffer	89,35	2 ballast/ledig	38,74
	4 kul	106,93	1 gl. jern/petroleumstd. ...	19,59
	1 stykgods	9,00		
	1 ballast/ledig	17,45		
I alt	10 skibe	222,73	3 skibe	58,33
Samsø	2 ballast/ledig	63,81	1 korn	23,82
I alt	2 skibe	63,81	1 skib	23,82

Kilde: Århus Havnevæsens arkiv. Skipperjournal 1890.

BILAG XI

Varebevægelser på Århusbugten 1900

	Fra Århus	t.	Til Århus	t.
Kystfart	Ingen registrerede i journalen for året 1900			
Ebeltoft	6 kul	172,46	6 ballast/ledig	177,90
I alt	6 skibe	172,46	6 skibe	177,90
Samsø	6 foderstoffer	100,60	8 ballast/ledig	187,61
	4 ballast/ledig	112,58		
	2 guano	46,72		
	1 staver	24,15		
I alt	13 skibe	284,05	8 skibe	187,61

Kilde: Århus Havnevæsens arkiv. Skipperjournal 1900.

BILAG XII
Varebevægelser på Århusbugten 1910

	Fra Århus	t.	Til Århus	t.
Kystfart	4 cement	125,48	2 ballast/ledig	70,67
	2 ballast/ledige	56,59	1 cement	26,20
	1 trælast	33,18		
I alt	7 skibe	215,25	3 skibe	96,87
Ebeltoft	1 stykgods	19,04	1 ballast/ledig	39,55
	1 byg	39,58		
I alt	2 skibe	58,62	1 skib	39,55
Samsø	40 stykgods	569,55	36 ballast/ledig	685,49
	12 ballast/ledige	448,59	6 kartofler	86,51
	10 foderstoffer	187,70	4 cement	73,38
	5 kul	53,73	3 tang	49,26
	4 cement	96,90	2 æg	13,50
	2 godning	37,91	2 flyttegods	24,53
	2 trælast	47,50	2 stykgods	18,42
	1 gl. jern	6,00	2 korn	49,68
			1 mel	11,50
			1 gl. jern	11,50
I alt	76 skibe	1447,88	59 skibe	1023,77

Kilde: Århus Havnevæsens arkiv. Skipperjournal 1910.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Erhvervsarkivet, Århus

Århusbugtens Dampskibsselskabs arkiv

Forhandlingsprotokoller 1886-1936.

Aktieprotokoller 1874-1936.

Generalhovedbøger 1874-1936.

Kassejournaler 1923-1935.

Specifikationsbog 1929-1934.

Div. år. forsk. 1874-1936.

Århus Havnevæsens arkiv

Skipperjournaler 1870-1915.

Statistik over varebevægelser på Århus Havn 1895-1905.

Århus Handelsforenings arkiv

Forhandlingsprotokoller 1862-1935.

*Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg**Ebeltoft Toldarkiv*

Sager vedrørende havnevæsen 1821–1893.

Årsberetninger fra Ebeltoft Tolddistrikt 1873–1927.

Skibsregistreringsprotokoller.

Sager vedrørende skibsregistrering.

Overtoldinspektoratet for Jylland

Årsberetninger 1870–1919.

Tolddistrikter 1882–1919.

Særlige tilladelser til kystløsning til 1910.

Registrerings- og skibsmålingsprotokol.

Randers Amts Stamarkiv

Journaler 1865–1890.

Journalsager 1865–1890.

*Rigsarkivet, København**Ministeriet for offentlige Arbejder**Vandbygningsdirektoratets arkiv*

Kanal- og havnejournaler 1865–1890.

*Finansministeriet**Finansministeriets reviderede regnskaber – Havne*

Samsø 1870–1900.

Århus 1870–1875.

Ebeltoft 1870–75.

Aviser

Adresseavisen Kalø-Vig 1898–1915.

Demokraten 1895.

Ebeltoft Avis 1873 ff.

Folkebladet, Randers 1968.

Jyllands-Posten 1871 ff.

Randers Amtsavis 1969.

Randers Dagblad 1967 og 1970.

Samsø Avis og Avertissementstidende 1873–1876.

Århus Amtstidende 1866 ff.

Århus Amts Folkeblad 1887, 1895.

Århus Posten 1906.

Aarhus Stiftstidende 1866–1915.

Bøger og tidsskriftsartikler

Amtsrådsforhandlinger for Holbæk Amt 1865–1890.

Andelsbladet 1912.

Andersen, Jørgen: Horsens Handelsforening gennem 50 år (1913).

Andersen, R. C.: Randers Handelsforening. 75 års jubilæum 1840–1915 (1915).

- Bayer, J. T.: Dansk Provinsindustri statistisk fremstillet (1885).
- Bergsøe, Adolph: Den danske stats statistik 1–4 (1844–53).
- Birck, L. V.: Told og accise (1920).
- Birck, L. V.: Trafikøkonomi, skibsfart, vejtjeneste (1931).
- Bøttiger, L. J.: Æbeltoft og omegn (1893).
- Cohn, Einar: Økonomi og politik i Danmark 1849–1875 (1967).
- Danske mejeristat.
- Dybdahl, Vagn: Partier og erhverv I–II (1969).
- Degn, Ole og Vagn Dybdahl: Borgere i byens råd. Medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd 1838–1968 (1968).
- Ellbrecht: Danske mejerier I–IV (1915–18).
- Erhvervshistorisk årbog 1965: Birgit Nüchel Thomsen, Brinley Thomas, John W. Oldam: Dansk-engelsk samhandel 1661–1963.
- Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks statistik I–VI (1878–91).
- Festskrift i anledning af 50-års jubilæet i Landboforeningen i Kalø Vig (1910).
- Festskrift i anledning af Kalundborg Handelsforenings 50-års jubilæum (1900).
- Festskrift udgivet ved Samsø Landboforenings 100-års jubilæum (1942)
- Fortid og Nutid 15, 1943: Albert Olsen: Lokalhistorie-Rigshistorie.
- Forslag til love og vedtægter for Århusbugtens Dampskibsselskab (1874).
- Officiel fortegnelse over danske krigs- og handelsskibe (1907 og 1891).
- Fra Holbæk Amt 1939 og 1940: Bent Rasmussen: Med smukke, isbåd og dampskib. Samsøs postforbindelser fra 1662 til vore dage.
- Frederiksen, A. M.: Kalundborg Andelssvineslagteri. 1896–1946. (1946).
- Frederiksen, A. M.: Mejeribruget på Samsø (1914).
- Green: Danske fonds og aktier (div. årgange).
- Hansen, Svend Åge: Early Industrialisation in Denmark (1970).
- Heckscher, Eli F.: Ekonomi och historia (1922).
- Henningsen, Sven: Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark (1944).
- Henriksen, Ole Bus og Anders Ølgård: Danmarks udenrigshandel 1874–1958 (1960).
- Hertel, H.: Andelsbevægelsen i Danmark (1917).
- Jacobsen, N. H.: Skibsfarten i det danske Vadehav (1937).
- Jensen, Hans: Den jyske smed (1901).
- Jensen, P. Koch og Emanuel Sejr: Århus Handelsforening 1862–1937 (1937).
- Jensen, August: Actie- og obligationskalender (diverse årgange).
- Johansen, Hans Chr.: Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864–1901 (1962).
- Jyske Samlinger. 5.r., bd. 7. 1946/47: Vagn Dybdahl: Hans Broge og det jyske landbrug.
- Kaarsted, Tage: Bådfart på Silkeborgsøerne gennem 100 år (1961).
- Kjøbstadskommissionens betænkning 1871.
- Koefoed, L.: Danmarks, Norges og Sverrigs jernbaner (1884).
- Krebs, Ebba Victoria: Bedstemoders erindringer (1934).
- Liisberg, Bering: Danmarks søfart og søhandel I–II (1919).
- Den danske lods. 3. udg. (1866) og 5. udg. (1899).
- Love og vedtægter for Århusbugtens Dampskibsselskab (1901).
- Mercantil-Calender for det danske Monarchie (div. årgange).
- Michelsen, P.: Beskrivelse over øen Samsø. Udgiven til brug for meningmand på landet (1851).
- Ministerialtidende A. 1889.
- Nationaløkonomisk Tidsskrift 1900: P. Vedel: Skibs- og vareafgifter i havnene. 1905: Henrik Stein: Små aktieselskaber. 1953: Einar Cohn: Anmeldelse af Rich. Willerslev.
- Nyrop, C.: Meddelelser fra industriens område (1876).

- Nørregård, Georg: Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri (1943).
 Oredsson, Sverker: Järnvägarna och det allmänna (1969).
 Randers Amtsrådsforhandlinger 1865-1890.
 Rasmussen, Poul og Gustav Albeck: Ebeltoft købstads historie (1951).
 Rigsdagstidende A. 1878-79.
 Rom, N. C.: Den danske husflid, dens betydning og tilstand (1871).
 Rubin, Marcus: Den økonomiske udvikling i Danmark i det sidste slægtled (1900).
 Samling af cirkulærer vedkommende told- og brænderibeskatningen 1871-94.
 Schleisner, G.: Samsø og dens befolkning. En fremstilling af levevilkårene samt undersøgelse af fødsels- og dødelighedsforholdene 1815-1889 (1891).
 Schovelin, Jul.: Det forenede Dampskibsselskab 1866-1891 (1891).
 Sejr, Emanuel: Træk af Århus Havns historie (1937).
 Sejr, Emanuel: Århus mosaik (1967).
 Statistiske Meddelelser og Tabelværk (div.rk. og år).
 Svendsen, Knud Erik m. fl.: Dansk pengehistorie II (1968).
 Sørensen, S.: Horsens Andelssvineslagteri 1887-1912 (1912).
 Sørensen, S.: Horsens Landbrugsforening 1862-1912 (1912).
 Trap Danmark 2. udg. (1870ff.).
 Tidsskrift for Landøkonomi 1883; K. C. Lassen Udviklingen af dampskibsfarten fra Danmark til Storbritannien. 1915; Danske andelsmejerier.
 Vejle Handelsforening 1861-1911 (1911).
 Warming, Jens: Gode og dårlige tider (1903).
 Warming, Jens: Håndbog i Danmarks statistik (1913).
 Willerslev, Rich.: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880 (1952).
 Winding, Kjeld: Frihandelsproblemet i Danmark 1855-63 (1959).
 Østjysk Hjemstavn 1954 og 1956: Chr. Hejgård: Årets gang i en bondegård på Helgenæs omkring 1870.
 Ågesen, Åge: Geografiske studier over jernbanerne i Danmark (1949).
 Arbog for Randers Amt 1918; N. Nielsen: Tved Sogn på Mols for 50 år siden. 1926; N. Nielsen: Omkring Knebel Vig.
 Århus Amts- og Skolerådsforhandlinger 1865-90.
 Århus Byrådsforhandlinger 1865-1930 + registre.
 Århus Handelsforening 1862-1912 (1912).
 Århus gennem tiderne II (1939-41).
 Århus Handelsforening af 1887 (1937).
 Århus Vejviser (div. årgange).

Forkortelser

Som hovedregel er bøger og afhandlinger forkortede ved at anføre forfatternavnet, idet der da henvises til litteraturlisten. Er der af samme forfatter anvendt flere værker, anføres til lige kort titlen. Ved skrifter uden forfatterangivelse anvendes titlen, evt. dennes vigtigste ord.

Arkivforkortelser:

Bm. = bestyrelsesmøde.

Gf. = generalforsamling.

Hvor der ikke angives arkiv, henvises der til ÅBDS-arkivet.

NOTER OG HENVISNINGER

Indledning

1. Indbydelse til aktietegning. Jyllands-Posten 1874 samt selskabets love § 1. Se kort I. Undersøgelserne er især koncentreret om følgende sogne:

I Mols Herred: Agri sogn (Agri-Egens kommune), Knebel sogn (Knebel-Rølse kommune), Tved sogn, Vistoft sogn samt Helgenæs sogn.

I Øster Lisbjerg Herred:

Thorsager-Bredned kommune (Kalø).

I Holbæk Amt: Samsø.

2. Ågesen p. 33.

Hans definitioner er en smule ændrede. Det må anføres, at det er vanskeligt geografisk at angive dybden af dette bagland. En undersøgelse af trafikskabernes aktionærer og hermed af aktionærernes geografiske spredning kan måske angive dybden af det afhængige og interesserede bagland – hvis man kan se bort fra den rene forretningsmæssige pengeanbringelse.

Man må dog samtidig gøre sig klart, at dette opland ikke har haft nogen stationær karakter, men ændret dybde i takt med alternative trafikantlægs udvikling og sandsynligvis også været forskellig for forskellige varekategorier. For en købstad kan man således tale om dens detail-opland, dens en-gros-opland samt endelig et tredie opland for købstadens specialhandel. Hvert opland med sin geografiske dybde.

3. Handelsforeningerne ændrer siden navn til Handelsstandsforeninger.

»Samsø« – det første dampskib

1. Å.St. 3/2 1866.
2. A. Schneider: Danmarks Handelsflåde 1871 p. 29.
3. Å.St. 3/2 1866.
4. Å.St. 3/2 1866.
5. Å.St. 12/2 1866.
6. A. Schneider: Danmarks Handelsflåde 1871 p. 19.

7. Å.St. 12/2 1866.

8. Århus Handelsforening 1862-1912 p. 11. Her findes en liste over 86 underskrivere, der må betragtes som foreningens stiftere. Det har ikke været muligt at opspore en medlemsliste for Handelsforeningen for året 1866, med hvilken de navngivne personer bag dampbåden »Samsø« kunne konfronteres. Århus Handelsforenings forhandlingsprotokol 1862-1894 nævner intet om initiativet.

9. Mercantil-Calender 1867 p. 3 taler om et interessentskab bag dampbåden »Samsø«, medens skibsregisteret taler om et aktieselskab.

10. Å.St. 3/2 1866.

11. Å.St. 21/2 1866.

12. Se afsnit om havneforhold. Langøre havn havde netop den største vanddybde, medens Ballen havn på dette tidspunkt synes at have været lidet udbygget. At man ikke besejlede de afsætningsrige områder i Kalø Vig, må skyldes, at der ikke her fandtes anløbsforhold for dampbåde, men kun for småskuder, der løb helt op under land. Selskabet har sikkert ikke villet investere i ret dyre anlæg. – Se afsnit om Broanlæg.

13. Å.St. 8/3 1866.

14. Å.St. 19/4 1866 liste over ind- og udgåede skibe i Århus Havn.

15. Å.St. 13/5 1866.

16. Å.St. 19/5 1866.

17. Å.St. 24/5 1866.

18. Å.St. 19/5 1866.

19. Å.St. 3/8 1866.

20. Å.St. 19/7 1866.

21. Å.St. 19/11 1866.

22. Å.St. 12/3 1867.

23. Å.St. 14/2 1867, Å.St. 4/5 1867.

24. Å.St. 3/10 1867.

25. Å.St. 16/8 1867

26. Å.St. 11/11 1867.

27. Å.St. 5/11 1867.

28. Århus II p. 239.

29. A. Schneider: Danmarks Handelsflåde 1871 p. 29.

Ny tid: Jernbane og dampskibe

1. Johansen: Den økonomiske og sociale udvikl. p. 61.

Handelsforeningerne og købstæderne

1. Vagn Dybdahl: Partier og erhverv I p. 295. Oprettelen af handelsforeninger: Netop i de byer, hvormed Århus skulle kæmpe med hensyn til oplandshandel og oplandsområder, fandt sammenslutningen af de handlende sted omkring samme tidspunkt som i Århus. Odense 1862, Horsens 1863, Vejle 1861 og Ebeltoft 1883. De tre førstnævnte byer er af særlig interesse, da det var mellem disse, konkurrencen udspillede med hensyn til Samsø som handelsområde. I Randers, en af Århus' handelsmæssigt største konkurrenter, havde handelsstanden allerede sluttet sig sammen så tidligt som i 1840. Partier og erhverv I p. 240.
2. Århus Handelsforening 1862-1912 p. 9.
3. Befolkningsudviklingen i østjyske købstæder 1860-80.

Århus	11.009	15.025	24.831
Randers	9.725	11.354	13.457
Horsens	8.980	10.501	12.654
Fredericia	6.261	7.186	8.275
Vejle	4.920	6.092	7.145
Kolding	3.978	5.400	7.141
Grenå	1.636	1.923	2.432
Hobro	1.909	2.081	2.250
Ebeltoft	1.313	1.239	1.315
Mariager	680	727	746

Kilde: Falbe-Hansen og Scharling, DK's statistik vol. I p. 556.
4. Købstadkommissionens betænkning 1871 p. 34.
5. Samme pp. 32.
6. Århus Handelsforenings arkiv. Forhandlingsprotokol 1862-69: Kornnoteringer - Århus Handelsforening 1862-1912 p. 15.
7. Det er ikke muligt at isolere en enkelt faktor med hensyn til vanskelighederne for købstæderne, som næringsloven i samtidige kilder beskyldtes for - ejhel-

ler den rolle, handelsforeningerne spillede til en eliminering af påførte vanskeligheder for købstadserhvervene. Det lader sig således næppe afgøre, om indførelsen af næringsfrihed fremmede eller hæmmede den økonomiske udvikling. De samtidige bevægelser i priser, befolkningsforskydninger, transportforhold, markedsforhold samt kreditbetingelser var alle faktorer af ganske væsentlig betydning. - Cohn hævder således, at det snarere var kornprisernes fald med 1/3 fra 1867 til 1870 og dermed landbrugsformindskede efterspørgsel, der havde fremkaldt tilbagegang for byernes næringsdrivende. - Men en enkeltfaktorforklaring lader sig næppe opretholde. Cohn: Økonomi og politik p. 122.

Økonomi og erhverv

1. Sven Henningsen.
2. Johansen p. 60.
3. Falbe-Hansen og Scharling vol I tabl. I ad p. 730. Se note 19 i afsnittet Spekulation eller almennytte.
4. Trap 2. udg.
5. Trap IV 2. udg. p. 532.
6. Falbe-Hansen og Scharling I p. 556.
7. Trap IV 2. udg. p. 532
8. Willerslev p. 280.
9. Samme p. 280.
10. Trap IV 2. udg. p. 532.
11. Samme p. 650.
12. Samme p. 649.
13. Samme p. 649.
14. Samme p. 649, 652 og 650.
15. Samme p. 660.
16. Læster omregnes med 2 tons pr. 1 dansk kommercelæst. - 1 kommercelæst = 32 td. korn. Danmarks søfart og søhandel vol II p. 38.
17. Mercantil-Calender 1858-59 p. 5. - Båden opført i Århus tolddistrikt.
18. Trap IV 2. udg. p. 660.
19. Samme p. 654.
20. N. C. Rom p. 315.
21. Århus Handelsforenings arkiv. Protokol 1862-69: Kornnoteringer.

22. Det er særdeles vanskeligt ud fra area-lerne at angive, hvor stort et udbytte et område kan afkaste. Foldudbyttet var netop i stærk udvikling på grund af land- og sædforbedringsforsøg. I årene 1876–80 angiver Falbe-Hansen foldudbyttet for hvede til 9,8 i Jylland, rug 7,3, byg 8,1, havre 9,7. Falbe-Hansen vol II p. 432.
23. Trap 2. udg. III p. 317.
24. Samme p. 317.
25. Samme p. 317.
26. Rom p. 163.
27. Falbe-Hansen og Scharling I bilagskort.
28. Stat. Med. 4. r., bd. 10, hæfte 3 (1901) p. 39 og p. 15. – Folkemængden var i Mols Herred 1880 tilsammen på 6.612 indb. På Samsø 6.599 indb. (ingen sognemæssige opgivelser af folkemængden 1870). – Tved og Dråby sogne var de folkerigeste. På Samsø var det Tranebjerg.

Veje og sejlruter

1. Å.St. 11/5 1874.
2. Å.St. 30/3 1874.
3. Å.St. B 30/3 1874.
4. Samme.
5. Å.Amt. 16/7 1873.
6. Å.Amt. 30/4 1872. Her ruten Århus-Odder.
7. Ebeltoft Avis 24/3 1873.
8. Samme 24/3 1873.
9. Randers Amtsrådstidende 1873 p. 39. – Oversigt over de i Randers Amt værende kommuners udgifter for 1871. I området gav Thorsager-Bregned kommune den største del til vejformål med 1.117 rd. 90 sk. til vejudgifter af et samlet budget på 6.668 rd. 83 sk.
10. Å.Amt. 7/8 1874.
11. Ebeltoft Avis 19/10 1874.
12. DFDS 1891 p. XXIX.
13. Samme p. XXIII og XXIV.
14. Århus II p. 228.
15. Samsø Avis og Avertissementstidende 5/8 1875. – På ruten Århus–Kalundborg blev Kolby Kås kun anløbet af damperne på turene fra Kalundborg. I selskabets annoncer henledte man publikums opmærksomhed på, at passagerer fra Samsø til Kalundborg kunne tage med skibet til Århus, og herfra sejle direkte til Kalundborg. Samsø Avis og Avertissementstidende 30/12 1874. – På ruten København–Samsø–Odense anløb damperne Ballen havn. Samsø Avis og Avertissementstidende 6/5 1875. – I vintermånederne oplagde DFDS ofte postdampskibene for den nødvendige vedligeholdelse, hvorfor postvæsenet sluttede kontrakt med lokale Samsøskippere om postens besøgelse. Fra Holbæk Amt 1940 p. 6.

Kampen om Samsø

1. Finansministeriets reviderede regnskaber – Havne–Samsø. Samsø 1870–75. (RA). I de enkelte læg, ordnet efter år, findes 4 små regnskabsbøger, én for hver af havnene under Samsø Havnevæsen: Kolby, Ballen, Langøre samt Mårup. Bøgerne er udstedt af Samsø toldkammer og underskrevet af toldforvalter Johan Fritz Tofte, der var toldoppebørselskontrollør på Samsø (Hof- og Statskalender 1870 p. 306). Det drejer sig om regnskabsbøger fra havnefogederne ved de enkelte havne, og det har været pålagt disse dagligt at føre bøgerne – også med bemærkninger om, at der den pågældende dag intet har været at registrere. – Metodisk er materialet systematisk gennemgået og de enkelte skibsbevægelser ført ud på kort. – Imidlertid synes bøgerne at falde i to klart afgrænsede grupper: 1. Kolby og Mårup havne, hvor oplysningerne om skibsbevægelserne er så fyldige, at det kan klarlægges, hvorfra og hvortil de enkelte registrerede skibe er ind- og udgået samt en omhyggelig varespecifikation over de transporterede varer, af hensyn til toldbehandlingen efter 1863-toldtariffens positioner. Videre oplysninger om skipper, skudens drægtighed samt hjemhørsforhold. – 2. Ballen og Langøre havne, hvor skibsbevægelserne nærmest kun er

af konstaterende karakter med oplysninger om indtægterne ved de enkelte skibes besøg af havnene. Materialet synes ikke at have været ført med nogen konsekvens overhovedet, hvorfor en systematisk opnotering af skibsbevægelserne herfra synes at ville være lidet frugtbart, da materialet ville blive præget af oprindelsessituationens tilfældigheder. — Hvorfor der er så markant forskel på de to regnskabsgrupper, har det ikke været muligt at konstatere. En ting synes dog imidlertid klart at fremgå, at de skibe, der anløb Langøre havn, størrelsmæssigt adskilte sig fra dem, der kom til de øvrige tre havne. Skibene til Kolby og Mårup må nærmest karakteriseres som lokale småskuder af en drægtighed på mellem $1\frac{1}{2}$ –2 à 3 læster, hvilket vil sige det dobbelte i register ton. — Ballen og Langøre synes at have haft et betydeligt lavere antal anløb end de to øvrige havne under havnevæsenet på Samsø.

2. Rutebådene fra DFDS anløb netop Kolby og Ballen havne.
3. Se afsnit om Anlægspladser for dampskibe.
4. DFDS 1891 p. XX.
5. Trap 2. udg. III p. 317. Fra Holbæk Amt 1939 og 1940.

Oplandsområdernes betydning

1. Trap 2. udg. VI p. 13 — Den eneste eksportartikel, for hvilket det er muligt at opstille tal, er kornet. Dette er imidlertid en smule uheldigt, idet kornhandel og korntrafik ikke nødvendigvis har behov for hurtig transport. Småskuderne kunne derfor let dække behovet. — For smør og kvæg spillede fødeliniernes hurtighed en altafgørende rolle, hvis ikke produkterne skulle udsættes for en forringelse. Kornet giver imidlertid et ganske væsentligt billede af den produktionskapacitet, som oplandsområderne besad.
2. Trap 2. udg. III p. 317.
3. J. P. 26/3 1874. Tallet anført under ren-

tabilitetsdiskussionerne på Mols i forbindelse med det mislykkede initiativ med dampbåden »Mols«. Ca. 30.000 tdr. kornvarer forventede man eksporteret med damper til Aarhus. — Tallene her må sandsynligvis tages med en del forbehold. — Der tilstræbes ikke en nøjagtig procentandel, da nøjagtige angivelser blot ville give et falsk billede, som talgrundlaget ikke berettiger til.

4. Trap 2. udg. IV p. 532.
5. Udførslen af kornvarer til England 1870–75 med Jysk-Engelsk:

1870	81.594 tdr.
1871	70.094 tdr.
1872	85.513 tdr.
1873	62.176 tdr.
1874	62.176 tdr.
1875	90.229 tdr.

Kilde: Å.Amt. 17/6 1876.

Trap 2. udg. VI p. 13. — Totale eksport af kornvarer 316.964 tdr. Heraf til England: 218.566 tdr. — Over den indenlandske vareomsætning finder der ikke nogen speciel varestatistik som for den udenlandskes vedkommende (Falbe-Hansen og Scharling III p. 540). De tal, man må arbejde med for at tegne billedet af den lokale vareomsætning, må følgelig hvile på materiale, hvis oprindelsessituation kan være forskellig. Opgivelserne fra forskellige statistiske publikationer må derfor tages med al mulig forbehold. Men de giver dog en væsentlig tendens og et udtryk for aktivitetsniveauet.

Selskabet for en Dampskibsart på Arhusbugten

1. J. P. 18/3 1873. Indbydelse til aktietegning. — Fra hvilke kyststeder et sådant krav skulle være udgået, har det ikke været muligt at klarlægge.
2. Å.Amt. 17/3 1873.
3. Å.Amt. 10/10 1873. Selskabets love § 1. — Selskabets love har det været umuligt at opspore, og kun på grund af den efterfølgende avispolemik, selskabet gav anledning til, er formålsparagraffen ver-

- balt bevaret. På generalforsamlingen 24. maj blev det dog vedtaget at lade selskabets love trykke og uddele til aktionærerne. Å. Amt. 17/6 1873.
4. Å. Amt. 17/3 1874.
 5. For at båden skulle blive tjenlig til sejlad på Arhusbugten, skulle der foretages en del forandringer, ligesom bådens kedel ikke passede og måtte udskiftes. Å. Amt. 17/3 1873.
 6. De pågældende kystsognes sogneråds forhandlingsprotokoller er forgæves efterspurgt med henblik på at fastslå disses trafikpolitiske linie og indstilling til de forskellige dampbådsprojekter. Randers Amtsrådstidende er ligeledes systematisk gennemgået med henblik på at klarlægge, om de pågældende sogne har indgivet andragende om tilladelse til at yde tilskud i forbindelse med anlæggelsen af anløbsbroer, samt for at undersøge, om amtet har givet tilskud til broanlæg. — Undersøgelserne i Amtsrådstidende har været negative.
 7. Å. Amt. 19/3 1873.
 8. J.P. 26/3 1874.
 9. Det var forbeholdt de tidligere aktionærer i »Forellen« forlods at tegne halvt så mange aktier, som man allerede ejede. En aktiemajorisering fra Mols-Helgenæs beboerne ville teknisk ikke kunne gennemføres.
 10. Å. Amt. 19/3 1873.
 11. Å. Amt. 9/1 1872.
 12. Samme 9/1 1872.
 13. Vejviser og adressebog for Århus 1871 p. 7.
 14. Å. Amt. 12/5 1873, Hof- og Statskalender 1874, p. 86.
 15. Vejviser 1871 p. 10.
 16. Vejviser 1871 p. 64.
 17. Vejviser og Adressebog for Århus 1871 p. 67.
 18. Vejviser p. 8.
 19. Vejviser p. 8.
 20. Å. Amt. 17/3 1874.
 21. Å. Amt. 22/8 1872. — Da Ry var valgt til udgangspunkt for farterne, gik man herfra 2 timer, før togene fra hovedbanen ankom, idet man ikke ville medvirke til en konkurrence med jernbanen. Å. Amt. 18/9 og 22/8 1872.
 22. Kaarsted p. 67.
 23. Å. Amt. 9/9 1873.
 24. J.P. 18/3 1873.
 25. J.P. 5/7 1873
 26. Å. Amt. 19/3 1873.
 27. J.P. 1/7 1873
 28. J.P. 5/7 1873.
 29. J.P. 5/7 1873.
 30. J.P. 5/7 1873. — Aktieindbydelsen havde ikke været indrykket i Samsø Avis og Avertissementstidende. — I dette ugeorgan har der ikke været ført nogen selvstændig debat med hensyn til dampbådssejlad på øen. — Man har nøjedes med at referere Århus-aviserne, som man end ikke har suppleret med redaktionelle kommentarer.
 31. J.P. 9/7 1873.
 32. Å. Amt. 2/8 1873.
 33. Å. Amt. 9/9 1873.
 34. Å. Amt. 2/8 1873.
 35. Å. Amt. 2/8 1873.
 36. Å. St. 4/6 1874.
 37. Å. St. 23/3 1873.
 38. Å. St. 23/3 1874.
 39. Under mærket B, der synes at stå for Bayer eller Blair, er i J.P. 5/7 1873 optaget et indlæg, hvori det hedder, at hvis ruteplanen ikke kom til at omfatte Samsø, så måtte de gode samsinger først og fremmest tilskrive sig selv skylden og dernæst postvæsenet, der brat havde afbrudt forhandlingerne om postens befordring.
 40. J.P. 14/8 1873. Fartplan gældende fra 16/8 1873.
 41. J.P. 20/8 1873.
 42. J.P. 22/8 1873
 43. J.P. 3/9 1873.
 44. Å. Amt. 14/10 1873.
 45. Å. Amt. 8/1 1874
 46. Å. Amt. 9/9 1873, J.P. 26/3 1874.
 47. J.P. 20/3 1874.
 48. Å. Amt. 9/9 1873.
 49. Å. Amt 28/2 1874.
 50. Å. Amt. 28/2 1874.
 51. J.P. 20/3 1874.
 52. Å. St. 23/3 1874. — Om selskabet er ble-

vet erklæret konkurs eller blot er blevet opløst, har det ikke været muligt at afklare.

53. Å.St. 23/3 1874.
54. Å.St. 4/6 1874. – Af andre aktiver selskabet ejede: Skibsbroen i Knebel Vig tillige med et pakhussammesteds samt en sækkevogn blev ligeledes udbudt til salg. Å.Amt. 14/3 1874.
55. Å.St. 19/6 1874.
56. Kaarsted p. 154.
57. Å.St. 18/2 1875.

Smakkefarten på Århusbugten

1. Havnefogeden skulle føre en journal over alle indkomne og udgåede skibe. Den skulle ligge til eftersyn på lodshuset ved havnen. Instruks til havnefogeden pkt. 7 1874. – Ingen skipper kunne forvente at blive klareret af toldvæsenet, før han havde betalt, hvad han skulle. Instruks til havnefogeden 1874 § 13. – Instruksen er trykt i Århus Byrådsforhandlinger 1874 pp. 65. – Ovennævnte instruks har været i kraft i uændret skikkelse til 1894, på hvilket tidspunkt der udarbejdes en ny. Århus Byrådsforhandlinger. Register 1867–1900 p. 239. – Den nye instruks fra 1894 har imidlertid ikke betydet en ændret praksis med hensyn til registrering af ind- og udgående skibe i havnen, idet den verbalt følger den gamle instruks på dette punkt. Århus trykte Byrådsforhandlinger 1894 T 46 § 7. – Instrukserne indeholder ikke oplysninger om, hvor små skibsenheder der skulle medtages i journalen. Det fremgår imidlertid, at der ikke har fundet ændringer sted med hensyn til registrering af hjemmehørende skuder. – Hvorvidt journalen har dannet grundlag for skibe, der skulle svare vare- og skibsafgift eller blot været en oversigt over trafikens størrelse på Århus havn, har det ikke været muligt at konstatere. Har journalen skullet tjene et administrativt formål, må den have undergået ændringer i takt med ændret lovgivning og administrationspraksis.

Vare- og skibsafgifter

1. Skibsafgift

I 1863 blev last-, fyr- og skibsklareningspenge slået sammen til én skibsafgift, der skulle erlægges ved ind- og udklarering og betales med 8 sk.pr. kommercetært i indenrigsk fart. Afgiften skulle ikke erlægges ved fart i samme tolddistrikt. 1894 bortfaldt denne afgift helt. L. V. Birck, Told og accise p. 99. – Skibsafgifterne var således en særlig beskatning af godstransporten til søs og ramte den del af den indenlandske omsætning særlig hårdt, der transporteredes over kortere strækninger. Rigsdagstidende A 1878–79 sp. 1447. – Lov om skibsafgifters ophævelse blev vedtaget 16. juni 1879. Den var ikke landsdækkende, men berørte alene en række geografiske navngivne steder i landet. Herunder er Århusområdet ikke særligt nævnt. Lov om ophævelse af skibsafgifter af 16. juni 1879 § 2. – Den synes ikke at have sat sig spor i form af ændringer i registreringspraksis i Århus-journalen. – Lokale brændeskuder, der sejlede op i Kalø Vig efter deres brændelast, opføres stadig, ligesom ind- og udgående skuder til Samsø også fortsat registreres. Man synes at have opretholdt instruksen til havnefogeden.

2. Vareafgifter

Ved anløb af havnene skulle der tillige svares afgift af de varer, der førtes over bolværkerne. Afgiftsgrundlaget var ensartet for hele landet og godkendt af ministeriet. De enkelte havne kunne imidlertid selv fastsætte de enkelte vareafgifters størrelse, hvorved der kunne tages særlig hensyn til den pågældende bys erhvervsliv. I de danske provinshavne fastsattes afgifterne for 5 år ad gangen. – I Århus havde man ved vareafgifternes affattelse stræbt efter at trække importen af en række produkter til havnen. Eksempelvis ved nedsættelse af satserne på korn og foderstoffer samt

kul, ligesom satserne på en række importvarer var særlig lave af hensyn til beskyttelsen af den lokale importhandel og industri. Nat. Øk. Td. 1900 p. 243. – For handelen med Århus' nærmeste omegn indførtes i 1895 den letelse, at varer, der forsendtes til Århus tolddistrikt, Samsø, Tunø samt Sejro kun skulle betale halv afgift for udgående, og i 1900 udstraktes dette også til at gælde varer for indgående fra samme destinationer. Vareafgiften blev opkrævet af bruttovægten eller af nettovægten, når bruttovægten ikke kendtes. Nat. Øk. Td. 1900 pp. 228. – På trods af omtalte administrative ændringer, synes de ikke at have givet sig udtryk i ændringer i journalernes førelse, og det skulle følgelig være tilladeligt at opstille de registrerede skudebevægelser i diagrammer med henblik på at beskrive ændringer i småskudeejladsen i undersøgelsesområdet. Bilag I–V. Anmeldelse af Willerslev. Nat. Øk. Td. af Einar Cohn 1953 pp. 97. – Fra områdets havnevæsener har regnskaberne været gennemgået fra Århus havn, Ebeltoft havn samt Samsø Havnevæsen. – Fin. min.rev.regn. – Havne (RA). Men kun fra Samsø Havnevæsen er bilagsmateriale i form af havnefogedens regnskabsbøger bevarede. – Ved lokalpressen forstås her aviser udkommende i Århus, Ebeltoft og Samsø. Der er taget enkelte stikprøver i avisernes lister over skibsbevægelser i havnene; men de synes ikke at have været ført med en sådan konsekvens, at det har været frugtbart at gennemgå dem systematisk.

Småskuder og småskippere

1. Lov af 13. marts 1867 om skibes registrering § 3.
2. Samme § 2.
3. Schneider indeholder navnene på samtlige under dansk flag farende handelskibe af over 15 reg.t. drægtighed (p. I). – Mercantil-Calender 1869. Oplysninger efter meddelelser fra Det Kgl. Hoved-

Skibsregistrerings og Målings-Contoir. – Århus II p. 240 antal skibe over 4 reg.t. – Mercantil-Calender 1869 – Samsø. Her opført 18 skibe, hvoraf de 13 fartøjer målte fra 5-2 reg.t. i alt 33¹/₂ reg.t. – *Nettoregister-tonnagen* findes ved i engelske kubikfod at udmåle de rum uden for maskinrummet, der kan tage last, og herfra trækkes bunkers, proviant-samt besætningsrum. *Bruttoregister-tonnagen* findes ved at multiplicere længde, bredde og dybde i engelske fod og dividere det udkomne med 100 (L. V. Birck: Trafikøkonomi p. 15).

4. Mercantil-Calender 1869 p. 48.
5. Stat. Tab. 4 r. l.D. nr. 25.
6. Samme p. 2.
7. Lov om sønæring af 19. februar 1861 § 2. Ved afgiftsberegninger regnes 1 kommercelæst = 2 registerton. (Hage: Håndbog i handelsvidenskab 1894 p. 776).
8. Lov om sønæring af 19. februar 1861 §§ 3 og 6. Netop det forhold, at der var muligheder for en fri næringsudøvelse med småskuder, der ikke nødvendigvis skulle registreres, gør beskrivelsen af produktomsætningen i undersøgelsesområdet særdeles problematisk. Det billede, der skal søges tegnet af småskibsfarten på Århusbugten, kan således ikke give udtryk for at være det fuldstændige billede.
9. Fra Randers Amt 1918 p. 16. Hans Jensen p. 15. Århus Amtsråds og Skolerådsforhandlinger i året 1876 nr. 146. Eksempelvis færgemanden på Tunø. Holbæk Amtsrådside 1877 p. 41 nr. 274/77.
10. Cicilia Bergitte og Neptun er verificerede ved hjælp af Mercantil-Calenderen 1869 udg.
11. Tabellens skuder er med undtagelse af jagten Immanuel samt jagten Lykkens Håb verificerede ved hjælp af havnefogedens regnskabsbog fra Mårup 1870.
12. Mercantil-Calender 1858–59 udg. p. 5.
13. Holbæk Amtsrådside 1877 p. 41 nr. 274/77. Fra 1866 til 1891 var der på Samsø kun løst 12 næringsbeviser som

- skippere. (Schleisner p. 41). Trap 2 udg. III p. 317.
14. Hans Jensen p. 19.
 15. Kun enkelte gange optræder to eller flere varekategorier i skipperjournalernes registrering. Den første opgivelse er da taget til indtægt for undersøgelserne, idet billedet ikke fortegnes herved.
 16. Fin.min.rev.regn. – Havne – Samsø 1870. Mårup havneregnskabsbog dec. 1870.

Mols-Helgenæs forsøger selv

1. J.P. 11/3 1874.
2. J.P. 20/3 1874.
3. J.P. 11/3 1874.
4. J.P. 26/3 1874.
5. J.P. 16/3 1874.
6. J.P. 20/3 1874.
7. J.P. 20/3 1874.
8. J.P. 26/3 1874.
9. J.P. 26/3 1874.
10. J.P. 27/3 1874.
11. Randers Amtsrådstidende 1877. p. 107. Oversigt over sognekommunernes udgifter 1876. – Af et totalt udgiftsbudget på 3.625,65 kr. anvendte Helgenæs kommune i året 1876 5 kr. til vejvæsensudgifter. – Til sammenligning anvendte Knebel-Rolse kommune af et samlet budget på 5.572,20 kr. 1.470,58 kr. til vejvæsenet.
12. J.P. 12/3 1874.
13. J.P. 20/3 1874.
14. J.P. 26/3 1874.
15. J.P. 20/3 1874.
16. J.P. 26/3 1874.
17. J.P. 20/3 1874.
18. J.P. 26/3 1874.
19. J.P. 20/3 1874.
20. J.P. 26/3 1874.
21. J.P. 20/3 1974.
22. Å.St. 21/3 1874.
23. J.P. 20/3 1874.

Anlægspladser for dampskibe

1. Hans Jensen: Den jyske smed p. 15.
2. Fra Rds. Amt 1926 p. 126.

3. Fra Rds. Amt 1918 p. 16.
4. DFDS 1891.
5. DFDS 1891 p. 23.
6. Samsø Avis og Avertissementstidende 16/9 1873.
7. Fin.min.rev.regn. 28/3 1870.
8. Bergsøe: DK's statistik II p. 702 (1844). – Flækkerne i Danmark havde fælles med købstæderne ret til at drive borgerlig næring, hvorfor man også her finder »havneanlæg« før næringsloven med dens liberaliserende bestemmelser. Samsø havde pgr. af mangelen på en købstad en særstilling, idet handelen blev drevet af koncessionerede landhandlere. Trap 2. udg. III.
9. ODS VII p. 986.
10. Eric Pontoppidan: Den danske Atlas IV (1768) p. 265.
11. Bergsøe: DK's statistik II p. 611.
12. Geodætisk Instituts kortblade.
13. ODS XII p. 190.
14. ODS XII p. 290.
15. ODS IV p. 1055.
16. Eks. ud for Onsbjerg Mark på Samsø. Kanal og Havnejournal 1874 Samsø nr. 1373.
17. Eks. om anlægget ved Alling Å i Randers Amt. Randers Amtsrådstidende 1873 p. 50.
18. Brosted som lade og losseplads. Eks. om Ballen Trap 2 udg. III p. 319. Ballen færgested *anløbes* af dampskibe på ruterne Kbh-Odense og Kbh-Horsens. Trap 2. udg. III p. 317. – Med anløbes, kan næppe forstås fysisk anløb, men kun forbindelse til land ved hjælp af småbåde, der løb op på siden af rutebåden. Ballen blev »anløbet« af »Samsø« i 1866.
19. Eks. Ballen. Trap 2. udg. III p. 317. Benævnes også som »havn«, samme p. 320. Bådehavn synes at have været den mindste betegnelse for et anlæg, hvor bådene/skibene sikkert kunne ligge for-tøjede. »Derinde har de ikke engang en bådehavn, men måtte hale bådene på den åbne strand«. ODS I p. 989.
20. Århus Byrådsforhandlinger 1873 p. 134.

- Dampskibsbroen i Århus var blevet istandsat for i alt 500 rd. efter havneudvalgets henstilling.
21. Kanal og Havnejournal 1873 nr. 1138.
 22. Kanal og Havnejournal 1874 nr. 1373.
 23. Bergsøe II p. 705.
 24. P. Michelsen: Beskrivelse over Øen Samsø. Udgivet til brug for menigmand på landet (1851) p. 21.
 25. Den danske havnelods 1866 p. 476.
 26. Samme p. 83.
 27. Se afsnittet om dampbåden »Samsø«.
 28. P. Michelsen p. 21.
 29. Fin.min.rev. regnskaber. - Havne. Samsø 1870-75 (RA). De årlige indberetninger til Indenrigsministeriet om de enkelte havne og broers tilstand efter loven af 1863 med senere tilføjelser er forgæves eftersøgt i journalerne fra Randers amt. Her findes imidlertid kun henvisninger til stamarkivernes journalsager, hvor der lejlighedsvis findes rykkerskrivelser efter ovennævnte indberetninger om amtets broer og havne. Kun lejlighedsvis findes en genpart i amtsarkivet.
 30. Århus Amts og Skolerådsforhandlinger i året 1873 p. 30 nr. 152, nr. 226. Samme 1875 nr. 3 p. 3.
 31. Århus Byrådsforhandlinger 1873 p. 134.
 32. L. J. Böttiger: Æbeltoft og Omegn p. 278.
 33. Eksempelvis om Ebeltoft havn 1880. Rds. Amts Stamarkiv. Journalsager 1880 B5-5492. I samme pakke findes en rykkerskrivelse efter amtets broanlæg ved Kalø Vig.
- Århusbugtens Dampskibsselskab*
1. I Århus Handelsforenings forhandlingsprotokol står intet om det initiativ, dens bestyrelse tog i forb. med etableringen af ABDS.
 2. Å.St. 21/3 1874.
 4. Å.St. 28/3 1874.
 5. Samme.
 6. Ebeltoft Avis 3/4 1874, Å. Amt. 8/4, Ebeltoft hist. p. 397.
 7. Ebeltoft Avis 4/11 1881.
 8. I lokalpressen kan man ikke følge Ebeltoftgruppen. Mødet har sandsynligvis været indkaldt før børs mødet i Århus. De langsommelige transportforhold og den ret lange produktionstid for aviser gør det ikke muligt at opstille et anvendeligt tidsskema for hændelsesforløbet.
 9. Ebeltoft Avis 30/3 1874.
 10. Å.St. 28/3 1874.
 11. J.P. 1/4 1874.
 12. Å.St. 31/3 1874.
 13. Samme.
 14. J.P. 1/4 1874.
 15. Svend Åge Hansen: Early Industrialisation p. 28, p. 41.
 16. ABDS. Aktieprotokol Litra A og B. - De enkelte aktionærer i aktieprotokolten er systematisk gennemgået, således at den første aktie under det pågældende litranr. er registreret. Formålet med undersøgelserne har været at fastslå de oprindelige aktionæreres geografiske spredning. Hvor ingen adresse er opført i protokollen, er aktionæreren søgt verificeret ved hjælp af Århus Vejviser. Dette er gjort på stikprøvebasis, og det synes at have været en konsekvent linie ikke at angive adresse på Århusaktionærerne.
 17. Den geografiske opdeling af aktionærerne har fundet sted ud fra 1901-lovenes krav om den geografiske repræsentation i bestyrelsen. - De vedtagne love fra 1874 har det ikke været muligt at opspore, men i udkastet til lovene fra forsommeren 1874 kræver bestyrelsen blot 7 medlemmer valgt på generalforsamlingen blandt samtlige aktionærer. Udkast til Love for Århusbugtens Dampskibsselskab § 5. Lovene er imidlertid ikke blevet vedtaget i den foreslåede skikkelse, idet man i de endelige vedtagne fra 1874 fastholdt fordelingen mellem land- og bybestyrelsesmedlemmer, således at Århus valgte 4 medlemmer, landkredsen resten. Å.St. 1/8 1874.
 18. Å.St. 21/4 1874. Skolelærer Petersen i Strands havde foreslået at kalde det nye skib for »Hans« eller »Hels«, men begge hans forslag forkastedes. Å.St. 21/4 1874.

19. A.St. 21/4 1874. Den samme Århus-gruppe havde i sin tid spillet en betydelig rolle i forbindelse med oprettelsen af Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab. Edw. F. Rahr. stod således som forretningsfører for Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab. Århus Vejviser 1871 p. 92.
20. Fra vedtagelsen 1874 har lovene med undtagelse af nogle mindre redaktionelle ændringer i 1893 foranlediget af anskaffelsen af endnu en damper og dermed af aktiekapitalens udvidelse ikke undergået ændringer, før de blev reviderede på generalforsamlingen 20. juni 1901. Bestyrelsens forhandlingsprotokol 8/6 1893. — Love for Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab, ved hvis oprettelse den samme stor-købmandsgruppe havde spillet en dominerende rolle, er forgæves efterspurgt med henblik på en sammenligning.
21. Forslag til love og vedtægter for ÅBDS 1874 § 5.
22. A.St. 1/8 1874.
23. Love 1901 § 6. Formanden skulle være bosiddende i Århus.
24. Love § 2 såvel i Forslag til love som i 1901-love.
25. Love § 3 samme.
26. Love § 4 samme.
27. Love § 9 samme.
28. Forslag § 13.
29. Love 1901 § 13.
30. Forslag § 14. Love 1901 § 14.
31. Forslag § 14. Love 1901 § 14.
32. Willerslev p. 216. Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab: Aktierne lydende på ihænde-haveren. 1-4 aktier 1 stemme, 5-9 aktier 2 stemmer, 20-29 aktier 4 stemmer, 30 aktier og derover 5 stemmer. Aktierne skulle være noterede på navn 3 uger før generalforsamlingen (Green 1883 udg. p. 259). — For Århus Privatbank var der ligeledes begrænset stemmeret for aktionærer: 1-3 aktier à 200 kr. 1 stemme, 24-30 aktier à 200 kr. 5 stemmer, for hver 10 aktier over 30 gaves der yderligere 1 stemme indtil 10 stemmer. Aktierne skulle ligeledes være noterede på navn 3 uger før generalforsamlingen (Green 1883 udg. p. 332).
33. A.Amt. 10/10 1873.
34. J.P. 1/4 1874.
35. Forslag til love for ÅBDS 1874 § 17 Ikke i 1901 love.
36. A.St. 12/8 1874. Randers Amt, hvorunder området hørte, synes ikke at have givet tilskud til anlæggene. Randers Amtsrådsforhandlinger 1873 og 1874 rummer intet om bevillinger hertil. Sognerådsarkiver for de pågældende sogne er forgæves efterspurgt. For tilskud til broanlæg fra sognekommunernes side, kunne man forvente amtet og amtsrådet spurgt om tilladelse.
37. Generalhovedbog for ÅBDS 1874-1914 p. 3-18.
38. J.P. 27/3 1874.
39. Generalhovedbog for ÅBDS 1874-1914 p. 18.
40. A.St. 1/7 1874.
41. ÅBDS arkiv. Div. år. forsk: Bilbrev dateret Garden 11/11 74.
42. A.St. 24/8 1874.
43. Århus Vejviser 1875, Mercantil-Calendar 1879 p. 7.
44. A.St. 19/10 1874.
45. A.St. 5/11 1874.
46. Generalhovedbog 1874-1914 p 4.
47. Samme.
48. Ebeltoft toldarkiv.
Sager vedrørende havnevæsen 1821-93. (LAN).
49. A.St. 16/11 1874.

Jernbanen

1. For fuldstændighedens skyld skal også Århus-Odder banen nævnes. Også bag dette baneprojekt var Hans Broge den drivende kraft. Banen blev indviet i 1884. Den fulgte anlægspolitik bag dette projekt vil ikke blive fulgt og belyst, da hovedvægten af undersøgelserne koncentrerer om områderne nord for Århus samt Samsø, idet ÅBDS kun i 1882 og 1883 sejlede til punkter syd for Århus og da med ringe indsejling.
2. Ågesen p. 81.

3. Koefoed pp. 129. Jyske Samlinger pp. 115. Her kan debatten følges i enkelt-heder.
4. Århus Byrådsforhandlinger 1873 p. 116.
5. Folketingsmand Th. Christensen i Folketinget ved lovens 1. behandling. Ebeltoft Avis 26/2 1873.
6. Ebeltoft Avis 17/5 1873. Referat af 2. behandling.
7. Samme.
8. På Århus Handelsforenings ekstraordinære generalforsamling 29/4 1874. Å.St. 30/4 1874. Fra Handelsforeningen udgik initiativer til Århus Byråd, og fra dette til Århus Amtsråd (Århus Amtsråds og Skolerådsforhandlinger 1874).
9. Å.St. 16/4 1874.
10. Randers Amtsråd havde tidligere vedtaget at tegne aktier i banen til et beløb af 15.000 rd. Rds. Amtsrådstidende 1875 løbenr. 17 1875. – Selve det til-sagte beløbs ringe størrelse samt det forhold, at man til Randers-Grenå banen havde kunnet skaffe lån på over 200.000 rd. synes at tale sit tydelige sprog om den ambivalente holdning, der udvistes fra Randers Amtsråd over for baneprojektet til Århus. Man annullerede endog den tidligere lovede aktietegning med den motivering, at man ikke kunne skaffe et langfristet lån hos Livsforsikringsanstalten. Hos Sparekassen for Randers By og Omegn kunne man få et lån med en løbetid på ca. 1 år, hvilket man anså for uacceptabelt. Randers Amtsrådstidende 1877 p. 33 løbenr. 30.
11. Å.St. 29/6 1874 tillæg.
12. Å.St. 24/9 1874.
13. At det offentlige betragtede de nye jernbaneanlæg som uden særlig trafikal betydning for en række sogne i Mols herred, herom vidner det forhold, at sognene ikke som det øvrige amts kommuner fik deres ekspropriationsandele, der var baseret på hartkornet, sat i vejret. Randers Amtsrådstidende 1876 p. 106 løbenr. 27. – Banernes driftsresultater kunne imidlertid ikke honorere de opstillede driftsrentabilitetskalkulationer. De store lån, der var optaget ved an-

læggelsen var der ingen udsigt til at få forrentede. Handelsbanken gjorde da skridt til at lade afholde tvangsauktion over Randers-Grenå banen, hvilket dog blev afværget ved statens indblanding. Banerne blev senere købt af staten. Falbe-Hansen og Scharling VI pp. 263.

Spekulation eller almennytte

1. Erhvervshistorisk Årbog 1965 p. 130.
2. Å.Amt. 17/6 1876. Her tabel over import og export med Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab 1870-75. – Å.Amt. 5/12 1867. Overslag over en dampskibsforbindelses rentabilitet. – Herunder opregning af hovedvareexportgrupper. – Å.Amt. 3/12 1867. Tegningsindbydelse til Jysk-Engelsk. Det synes ikke blot at være »pæne bagmænd«, der figurerer som indbydere til aktietegningen med henblik på at give indbydelsen en respektabel karakter, men folk med virkelig interesse i en eksportlinies oprettelse.
3. August Jensen: Actie og Obligationskalender (1877) p. 354: 1869 5 %. 1870: 10 %. 1871: 20¹/₂ %. 1872: 10¹/₂ %, 1873: 24 %. 1874: 9¹/₂ %. 1875: 6 %. – Aktieudbytter kan være et dårligt barometer, da man kan regulere udbytteafkastene ved evt. at tage dele af udbyttet af tidligere års henlæggelser. – Men der haves ikke andet konjunkturbarometer for selskabet, da dets arkiv synes at være gået tabt. Men på den anden side må der være grænser for, hvor store reservekapitaler og henlæggelser et så nyt selskab kan have samlet og foretaget. Se Bilag VII.
4. Jyske Samlinger 5. rk. 7 1946-47: Vagn Dybdahl: Hans Broge og det jyske landbrug.
5. Randers Dampskibsselskab af 1866.
6. August Jensen: Actie og Obligationskalender (1877) pp. 355.
7. Trap 2. udg. VI p. 13.
Randers nød dog frugterne af en del kågfart på Gudenåen og Nørreåen, hvorved byen stod i livlig forbindelse

- med store dele af baglandets hedeområder. Men hvor stor betydning, kågarteren har haft for byen, synes vanskeligt at afdække.
- Emanuel Sejr: Træk af Århus havns historie (1937) p. 36.
8. I havneudvalget 1870: Borgmester Schmidten, Hans Broge, Rud. Wulff, Seidelin samt Gøtzsche. Århus Havne-regnskaber (RA). – Vejviser for Århus 1870 mangler.
 9. Willerslev pp. 188.
 10. Samme.
 11. Svend Age Hansen: Early Industrialisation in Denmark.
 12. Å.Amt. 3/12 og 6/12 1867. Se videre Jyske Saml. 1946/47 p. 113.
 13. Å.Amt. 6/12 1867.
 14. Johansen p. 113
 15. Nyrop p. 222.
 16. Samme p. 225.
 17. Emanuel Sejr: Århus mosaik pp. 249. Eks. Jens Ormstrup, Hans Broge, C. C. Langballe.
 18. Samme, eks. Jens Ormstrup 1879 pp. 265.
 19. Det kan være ganske vanskeligt at afgøre, om man fra storkøbmændenes side alene betragtede kommunikationssystemets udbygning som »et almennyttigt foretagende«, eller som et »industrielt« foretagende med udsigt til kapitalgevinst. – De udtalelser om god rentabilitet, der blev bragt ind i debatten fra avisilderne, synes at være udtalelser fra den »uorganiserede« del af århusborgerne. – Måske er det alene journalisten, der har accentueret profitfaktoren. Ved diskussioner om rentabilitet og overskudsdrift er der tale om virksomhedsdrift og kan måske ikke med fuld berettigelse karakteriseres som værende »almennyttige«. – Man kunne næppe forvente, at kommuner og amter måtte investere i anlæg, der gav et afkast over den almindelige indlånsrente. – Om jernbaner var »almennyttige« eller »forretningsforetagender« kunne måske bero på anlæggets hovedmand. – For Århus-Ryomgård banen Hans Broge og

Århus Handelsforening. – Denne gruppe har imidlertid ikke været kapitalstærk nok til selv at kunne realisere de kapitalkrævende anlæg, hvorfor man søgte amts- og kommunal støtte (Oredsson: Järnvägarna och det allmänna pp. 212). – Man kan dog næppe se ganske bort fra, at handelsstanden spillede rollen som gründerer også ud fra privatkapitalistiske overvejelser. – Hvilken »økonomisk motivskala« (Heckscher p. 25) – privat eller offentlig, man accentuerede kraftigst, synes ikke at kunne afgøres. – Men på længere sigt spillede de økonomiske overvejelser og dispositioner, der måske skyldtes rent private fortsæt, en betydelig rolle for byens hele næringsliv.

Tiåret 1871–1880 – og især sidste halvdel af denne periode var stærkt præget af investeringer i trafik anlæg samt banker¹. – I årene 1871–74 blev der udbudt aktier samt partialobligationer til en værdi af omtrent det 10 dobbelte af, hvad der i det foregående 5 år var blevet udbudt². – For dampskibsselskaber var de store udbudsår 1871 og 1874, hvorefter der er tale om en meget markant stagnation helt op mod 1884³.

Perioden 1871–80

3 Kbh. banker

20 provinsbanker

34 dampskibsselskaber

Perioden indtil 1870 incl.

3 Kbh. banker

12 provinsbanker

5 dampskibsselskaber⁴

Aktiekapitalens vækst og fordeling på dampskibsselskaber.

1865 1870 1877 1883 1887 1899

Mill. kr.

0,4 5,7 19 26 22 50⁵

Det er midt i disse voldsomme ekspansionsår, Århus-trafikskaberne blev etablerede. Den bevægelse, der fandt sted i Århus, kan således passes ind i et voldsomt trafikmæssigt udbygningsboom i Danmark.

Noter til ovennævnte

1. Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks statistik I pp. 730. Dansk pengehistorie vol I p. 292.
2. Dansk pengehistorie I p. 734.
3. Falbe-Hansen tabl. I ad p. 730.
4. Samme. Under opgørelsen af perioden op til 1870 incl. mangler i tabellerne Århus-Kbh.-selskabet, mcdens Jysk-Engelsk er opført i dampskibslisten.
5. Dansk pengehistorie I p. 291.

Konsolidering

1. Dansk pengehist. I p. 311.
2. Dog ikke Nappedam, der lå under Århus tolddistrikt. Overtoldinspektoratet for Jyllands arkiv. Tolddistrikter 1882-1911. (LAN).
3. Årsberetninger for Ebeltoft tolddistrikt 1875.
4. B.M. 27/10 1887.
5. Årsberetning for Ebeltoft tolddistrikt 1875.
6. Århus Handelsforening 1862-1912 p. 21.
7. Hertel pp. 241. Rubin p. 23.
8. A.Amt. 17/6 1876. Udførselstabel for Jysk-Engelsk-Dampskibsselskab.
9. Årsberetning for Ebeltoft tolddistrikt 1875.
10. Årsberetning for Ebeltoft tolddistrikt 1875.
11. Købstadkommissionens betænkning. Annoncer i Å.St. 1875.
12. Garverifirmaet Flach. - Aktieprotokol for ÅBDS.
13. Krebs: Bedstemoders erindringer p. 42.
14. Green 1887. Se aktieudbyttetavle bilag VII.

Agenterne i land

1. Ebeltoft Avis 18/10 1873.
2. Generalhovedbog 1874-1914.
3. Love § 1 såvel forslag til love som 1901 love.
4. Samme.
5. Div. år: Kontrakter.
6. Generalhovedbog 1874-1914 p. 8.

Havne og broer

1. Generalhovedbog 1874-1914 p. 3.
2. Ministerialtidende A. Ind. M. Cirkl. nr. 53 af 11. maj 1898.
3. Randers Amt Journal 1877 B5-5026.
4. Generalhovedbog 1874-1914 p. 3.
5. Generalhovedbog 1874-1914 p. 96.
6. Århus Handelsforenings arkiv. Forhandlingsprotokol Gf. 7/11 1879.
7. Randers Amtsrådside 1879 p. 99 løbenr. 72.
8. Randers Amtsrådside 1879 p. 41 løbenr. 89.
9. Århus Handelsforenings arkiv. Forhandlingsprotokol Bm. 28/3 1883.
10. Generalhovedbog 1874-1914 p. 96.
11. Bm. 25/6 1887 og Bm. 5/5 1888.
12. Andragende sendt fra Randers Amt. Kanal og Havnejournal 1880 nr. 1277.
13. Randers Amt Stamarkiv. Journalsager 1880. B5-5492.
14. Love og anordninger for året 1875. 30. januar 1875.
15. Love og anordninger 1890 p. 263. Bekendtgørelse nr. 63 af 26. april 1890.
16. Bm. 25/7 1889.
17. Div. år: Div. korrespondance.
18. Bm. 6/2 1890.
19. Generalhovedbog 1874-1914 p. 5.
20. Generalhovedbog 1874-1914 p. 7.
21. Samme.
22. Kanal og Havnejournal 1885 nr. 1761.
23. Randers Dagblad 7/9 1868.
24. Bm. 22/9 1887.
25. Randers Amtsrådside 1885 p. 85, løbenr. 6 c. p. 61 løbenr. 6 n.
26. Randers Amtsrådside 1885 p. 70, løbenr. 71.
27. Randers Amtsrådside 1885 p. 137, løbenr. 70.
28. Bm. 24/2 1898.
29. Adresseavisen Kalø-Vig 17/8 1900.
30. Bm. 21/10 1886.
31. Div. år: forsk.
32. Bm. 24/11 1892.
33. Bm. 6/11 og Bm. 22/1 1902.
34. Kanal og Havnejournal 1873 nr. 1138. Kanal og Havnejournal 1874 nr. 1373.

35. Århus Handelsforenings arkiv. Bm. 27/9 1876.
36. Århus Handelsforenings arkiv. Gf. 6/10 1876.
37. Kanal og Havnejournal 1883 nr. 1751.
38. Fin. min. rev. regn. – Havne. – Samsø.
39. Kanal og Havnejournal 1883 nr. 1399.
40. Bm. 9/6 1892.
41. Bm. 27/9 1889.
42. Bm. 6/2 1890.
43. Kanal og Havnejournal 1883 nr. 1410.
44. Kanal og Havnejournal 1883 nr. 1558.
45. Århus Posten 9/1 1906.

Småskudetransport 1880

1. A.St. 24/8. Annonce fra Hans Broge & Co.

Det nye landbrug

1. Henriksen og Øllgård p. 46 tabel.
2. Johansen p. 66.
3. Henriksen og Øllgård p. 11.
4. Scharling og Falbe-Hansen II p. 221.
5. Stat. Med. 4r, 16,6 p. 31.
6. Henriksen og Øllgård p. 11.
7. Årsberetning fra Ebeltoft tolddistrikt 1882.
8. Frederiksen: Mejeribruget på Samsø p. 138.
9. Samme.
10. Fra Holbæk Amt 1940 p. 19.
11. Danske mejerier I–IV.
12. Td. for Landøkonomi 1915 p. 438.
13. Rasmussen: Ebeltoft Bys historie p. 483.
14. Frederiksen: Mejeribruget på Samsø p. 101.
15. Samme.
16. Sørensen: Horsens Andelssvineslagteri p. 5.
17. Samsø Landboforening p. 68.
18. Andelsbladet 1912 p. 345.
19. Danske mejerier I p. 241.
20. Samsø Landboforening p. 68.
21. Bm. 25/1 1894.
22. Officiel fortegnelse 1891 p. 30.
23. Optalt pgr. Mårup-regnskabsbogen 1890. Fin. min. rev. regn.
24. Bm. 14/10 1903.

25. Hertel p. 240.
26. Århus Handelsforenings arkiv. Forhandlingsprotokol 6/7 1893 og Gf. 24/11 1893.

Småskudetransport 1890

1. Officiel fortegnelse 1891 p. 71.
2. Overtoldinspektoratet for Jyllands arkiv. Årsberetning 1890.
3. Bm. 26/6 1890.
4. Se aktietavle Bilag VII.
5. Fin. min. rev. regn. – Havne – Samsø Mårup 1890.
6. Samme.
7. Århus Byrådsforhandlinger 1874 p. 65. Samme 1894 T 46 § 7.
8. Samling af cirkulærer vedkommende told og brænderibeskatningen 1880. Nr. 3 C.
9. Instruks til havnefogeden.
10. Århus Folkeblad 24/6 1887. Schleisner p. 43.
11. Sammentælling. – Mårup regnskabsbog 1890. Treding: smørvægt af $37\frac{1}{3}$ kg. Danske mejeristat p. 146.
12. Generalhovedbog 1874–1914 p. 184.
13. Frederiksen: Mejeribruget på Samsø p. 138.
14. Ebeltoft toldarkiv. Skibsregistrering – tilsynsbog. Båden bygget 1863 i Horsens med en drægtighed på $14\frac{1}{2}$ reg.t. Tidligere hjemmehørende på Samsø. Officiel fortegnelse 1891 p. 58.

En ny »Samsø«

1. Gf. 28/5 1891.
2. Bm. 5/3 1891.
3. Gf. 19/5 1892.
4. Love § 14.
5. Overordentlig Gf. 23/6 1892. Overordentlig Gf. 30/6 1892.
6. Bm. 14/7 1892.
7. Bm. 11/8 1892.
8. Ekstraordinær gf. 13/10 1892.
9. Bm. 17/11 1892.
10. Anført på tegningsliste. Styrmand Hansen nøjes med at aftage 5 stk. aktier. Aktieprotokol Litra C nr. 98, 99, 100, 101 samt 102.

11. Bm. 7/3 1893.
12. Bm. 24/11 1892.
13. Bm. 24/11 1892 aftenmøde.
14. Bm. 24/11 1892.
15. Bm. 18/5 og 1/6 1893.
16. Brevhoved på ABDS-papir. - Div. år: Forsk.
17. Bm. 14/6 1893.

Samsø-Århus. - Nogle udførselstal

1. Sammentalt pgr. havnefogedens regnskabsbog. Fin. min. Mårup. (RA).
2. Samme.

Isbrydning

1. Bm. 23/5 1893. Kontrakt indført i forhandlingsprotokol. Kontrakt Århus Byrådsforhandlinger 1893.
2. Århus Folkeblad 21/2 1895.
3. Fra Holbæk Amt 1940 p. 21.
4. Demokraten 8/2 1895.
5. Demokraten 8/2 1895.
6. Demokraten 2/3 1895.
7. Demokraten 2/3 1895.
8. Demokraten 9/3 1895.

En ny »Mols«

1. Danmarks skibsfart II p. 108.
2. Bm. 27/8 1900.
3. Bm. 16/2 1899.
4. Gf. 26/5 1898.
5. Bm. 16/2 1899.
6. Danmarks skibsfart II p. 106.
7. Gf. 22/2 1900. Bm. 22/2 1900.
8. Bm. 6/3 1900.
9. Havneudvalget, hvori bl. a. ABDS-formanden Joh. Baune havde sæde, havde anbefalet byrådet at tegne aktier til et beløb af 10.000 kr. i et nyt dampskib. Man fik Indenrigsministeriets tilladelse til at anvende 2 havnen tilhørende sparekassebeløb på 4.000 og 2.000 kr. fra havnens andel i salget af skovtoften ved Riis Skov. - Ministeriets tilladelse blev givet. Århus Byrådsforhandlinger 1900 p. 100 og p. 2.

10. Div. år: Div. Tilbud fra div. værfter.
11. Div. år: Div. Kontrakt dateret 7/3 1900.
12. Ovennævnte kontrakt § 6.
13. Bm. 14/3 1900.
14. Div. år: Div. Synsforretningsdokument over skruedampfartøjet »Mols«. Dateret 27. dec. 1901.
15. Div. år: Div. Dispache 1901.
16. Bm. 22/1 1902.
17. Bm. 18/2 1903.
18. Generalhovedbog 1874-1914 p. 19.

Jernbane-dampskib

1. Poul Rasmussen: Ebeltoft Bys Hist. p. 411. - Se kort II.
2. Div. år: Div.
3. Århus byrådsforhandlingsforhandlinger 1903-04 p. 127T.
4. Overtoldinspektoratet for Jyllands arkiv. Særlige tilladelser til kystløsning S.S. III læg 39.
5. Århus byrådsforhandlinger 1903-04 130 T.
6. Emanuel Sejr: Træk af Århus Havns Historie p. 108.
7. Danmarks søfart II p. 104.
8. Bm. 11/9 1893.
9. Div. år: Div.
10. ÅSt. 9/7 1885.
11. Å.St. 25/8 1894.
12. Å.Amt. 28/7 1875.
13. Samsø Avis og Avertissementstidende 20 og 27/7 1876.
14. Bm. 2/9 1896.
15. Adresseavisen Kalø-Vig 2/2 1900.

- Dampskibsselskabet »Turisten«, der blev stiftet i 1896, med det formål ved en billig og bekvem befording med selskabets både at lette adgangen for publikum til de nærmeste kyststrækninger og i øvrigt gøre driften så indbringende som muligt (Green 1902 p. 267) har virket som en alvorlig konkurrent for ABDS på lystsejlsdområdet. - Dette selskabs forretningsfører var ligeledes mæglerfirmaet J. P. Petersen.
16. Århus Fattigvæsens arkiv. Korrespondancejournal 1902-04. Journalsag 271/02 (EA.).

En ny »Helgenæs«

1. Overordentlig gf. 27/5 1908.
2. Bm. 3/6 1908.
3. Bm. 7/10 1908.
4. Bm. 28/4 1909.

Postbesørgelsen

1. Århus-Posten 21/2 1906.
2. Div. år: Div. korrespondance.
3. Bm. 30/8 1906.
4. Div. Forsk. Kontrakt § 1.
5. Samme.
6. Bm. 9/10 1907.
7. Kontrakt.
8. Kontrakt.

Bestyrelsen

1. Borgere i byens råd 179.
2. Århus Handelsforenings arkiv. Forhandlingsprotokol gf. 24/11 1926.
3. Borgere i byens råd p. 30.
4. Bm. 9/5 1906.
5. Generalhovedbog I–II tantiemeudbetalinger.

Udvidelse af sejladserne

1. Festschrift i anledning af 50-års jubilæet (1910) p. 10.
2. Adresseavisen Kalø-Vig 6/11 1913.
3. Samme 6/11 1913.
4. Årsberetning 1909 og 1914. Overtoldinsp. for Jyll.
5. Overtoldinspektoraet for Jyll's arkiv. Skibsregistprotokol.
6. Adresseavisen Kalø-Vig 6/4 1913.
7. Samme 28/8 1913.
8. ÅBDS- arkiv. Div. år: forsk.
9. Samme.
10. Gf. 28/5 1913.
11. Ekstraordinær gf. 20/8 1913.
12. Adresseavisen Kalø-Vig 28/8 1913.
13. Bm. 6/8 1913.
14. Bm. 24/10 1913 og Bm. 30/11 1913.
15. Bm. 12/5 1909.
16. Adresseavisen Kalø-Vig 22/1 1914.

17. Samme.
18. Samme 29/1 1914.
19. ÅBDS-arkiv. Div. år: forsk.
20. Overtoldinspektoraet for Jyll. Tolddistrikter 1882–1919. Tilladelser til kystløsning til 1910. Ebeltoft toldarkiv. Årsberetning 1909.

Kort udblik frem mod likvideringen af Århusbugtens Dampskibsselskab

1. Bm. 7/6 1919.
2. Bm. 10/9 1921.
3. Århus Byrådsforhandlinger. – Koncessioner 1914 ff.
4. Kassejournal for »Helgenæs« 1923–29 p. 48.
5. Emanuel Sejr: Træk af Århus Havns Hist. p. 113.
6. Bm. 17/2 1923.
7. Samme.
8. Bm. 30/10 1926.
9. Bm. 13/8 1927.
10. Bm. 3/6 1929.
11. Green 1934/35 I p. 635.
12. Bm. 17/2 1934.
13. Bm 7/10 1933.
14. Overordentlig gf. 6/9 1935.
15. Gf. 25/9 1929.
16. Gf. 26/9 1935.
17. Gf. 30/5 1936.
18. Århus Handelsforenings arkiv. Bm. 19/5 1913.
19. Samme Gf. 27/11 1923. Aktionærerne i broskaberne langs kystlandet mistede i takt med bilismens udvikling interessen for den søværts transport og dermed for broskaberne. For Nappedambroens vedkommende afhændede broaktieselskabet broen til Kalø Gods. Broen blev senere centrum for udskibningen af en større tørveproduktion, godset havde iværksat. Folkebladet, Randers 7/9 1968. – Særbæk-broen, der tilhørte ÅBDS, blev ved selskabets likvidering afhændet til Århus Sten og Grus Kompagni, der få år tidligere havde anlagt tipvognsspor og skinner i broen.

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse

Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til
Moralsk Oprustning
1939-1965

AF AXEL KJÆR SØRENSEN

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse bestod fra 1939 til 1965. Det var dens hensigt at samle alle nationens gode kræfter om at bekæmpe det centrale samfundsonde, arbejdsløshedens i 1930-erne var. Der blev arbejdet på to planer. Det ene gik ud på at appellere til arbejdsgiverne om tage flere folk i arbejde og appellere til alle folk om selv at blive arbejdsgivere – småjobs til arbejdsløse. Det andet gik ud på selv at iværksætte arbejde, hvor foreningen kom til at gøre en betydelig indsats med indsamling af affald af alle slags, stødottagning og bl. a. boligbyggeri på landet.

Foreningen havde sit udspring i Oxfordgruppebevægelsen og Moralsk Oprustning. Det er her forsøgt at vise, i hvor høj grad denne indflydelse fortsatte efter foreningens stiftelse.

I. Indledning

DA Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse gik ind i 1965, blev det på det sidste hovedbestyrelsesmøde besluttet, at dens arkiver skulle afleveres til Erhvervsarkivet. Samtidig blev det anbefalet lokalforeningerne også at aflevere deres arkiver samme sted. Til gengæld forventedes Erhvervsarkivet at ville udarbejde en historisk beretning om foreningen¹. Det er den, der forelægges her.

Grundlaget for udarbejdelsen har først og fremmest været de 12 pakker og 3 bind, der udgør hovedafdelingens arkiv. De indeholder en del af hovedkontorets udgående og indgående skrivelser, ligesom en del korrespondance fra før foreningens stiftelse findes her. Desuden indeholder 11. pakke en del af det materiale, der blev publiceret af landsforeningen og nogle lokalforeninger.

Det meste af det materiale, som burde være i hovedafdelingens arkiv, men som ikke findes der, må anses for at være gået tabt. Nogle udgående skrivelser har det dog været muligt at finde i Århus afdelingens arkiv og i arkivet fra

Centralforeningen for København, der ligesom arkivet fra afdelingen i Odense er blevet afleveret til Erhvervsarkivet.

Da så godt som alt materiale fra lokalforeningerne ikke fandtes på Erhvervsarkivet, blev det hurtigt klart, at hovedvægten måtte lægges på foreningens centrale organer, hvilket ikke følte urimeligt, al den stund disse ikke tidligere havde været behandlet.

Om de lokalforeningers arkiver, som ikke findes på Erhvervsarkivet, ved nærværende forfatter kun lidt. Fra Aarhus Stiftstidende 16. jan. 1961 vides, at LAB-Odder indleverede sit arkiv til Odder Museum, og ved selvsyn er det konstateret, at LAB-Sæby's arkiv befinder sig på Sæby byarkiv. Imidlertid må det formodes, at en række arkiver fra lokalforeninger er gået tabt, da mange lokalforeninger var små og kun bestod i kort tid.

På grundlag af hovedafdelingens arkiv har det dog været muligt at trække nogle aspekter vedrørende lokalforeningerne frem. Det er gjort i afsnit V.

Foruden det utrykte kildemateriale er trykte årsberetninger og andet trykt materiale fra hovedafdelingen og lokalforeningerne benyttet. I det omfang, det ikke fandtes på Erhvervsarkivet, er Statsbibliotekets eksemplarer anvendt.

To af foreningens stiftere, Vald. Hvidt og Alfred Nielsen, har endvidere været rådspurgt angående dunkle punkter især vedrørende foreningens stiftelse og dens forhold til Moralsk Oprustning.

Udover hvad foreningen selv har udgivet, er kun en enkelt historisk behandling af den forfatteren bekendt.

Grethe Morthorst, der via sin tilknytning til Moralsk Oprustning også kendte LAB², har i bogen: »Broer og Brecher«, 1968, der omhandler Moralsk Oprustnings mænd og kvinder i Danmark, givet en beskrivelse af LAB på siderne 75–80. Heri er videregivet det syn, som Moralsk Oprustnings tilhængere i LAB havde på foreningen; det vil sige, den er beskrevet som værende det, de ønskede, den skulle være. Kapitlet om LAB synes hovedsageligt at være skrevet på grundlag af de to beretninger, som foreningen selv havde udgivet, mens nogen undersøgelse ikke ses at have været foretaget.

Endvidere har Finn T. B. Friis, der på det tidspunkt var kontorchef på LABs hovedkontor, i *Le Nord* Vol. V 1942 p. 256–67, skrevet om *New Initiative and New Organizations in Wartime Denmark* og derunder udmærket redegjort for, hvad LAB havde foretaget sig indtil da. Ligeledes er inderkredsens opfattelse af situationen og dens motiver loyalt refereret.

Trods sit gode kendskab til foreningen fra sit virke på dens hovedkontor, har forfatteren anført, at folk fra alle politiske partier stiftede LAB.

Det skal dog her bemærkes, at der kun var medlemmer fra de fire gamle partier blandt stifterne³. Kommuniste, nationalsocialiste, Retsforbundet og

Dansk Samling var ikke repræsenteret og blev det, så vidt vides, heller ikke senere.

»Arbejdsløshed bekæmpes med arbejde« var titlen på den ene af de to beretninger, foreningen selv lod udarbejde. I kildematerialet og i nærværende behandling kaldt 10-års beretningen. Indledningen gav udtryk for det syn, initiativtagerne havde på arbejdsløshed og samfund⁴ og Hvidts opfattelse af den tilgrundliggende situation for stiftelsen⁵.

Beretningens gennemgang af foreningens aktiviteter de første 10 år har på grundlag af det bevarede, gennemgåede materiale ikke kunnet korrigeres så meget, at helhedsindtrykket ville blive væsentligt anderledes. På enkelte punkter synes beretningen dog at have tillagt LAB større ære, end det samtidige kildemateriale tillader. F. eks. lader den på p. 13 LAB oprette Arbejdsteknisk Skole i samarbejde med Dansk Arbejdsmandsforbund, Dansk Arbejdsgiverforening og Teknologisk Institut.

Sammenhængen var den, at daværende formand for DAF, Axel Olsen, på LABs første hovedbestyrelsesmøde over for T. K. Thomsen, der var næstformand i Arbejdsgiverforeningen og ligeledes medlem af LABs hovedbestyrelse, gav udtryk for, at han ønskede at drøfte de ufaglærtes uddannelse med ham.⁶ LABs ære og andel i skolens oprettelse kom ind i billedet på den måde, at T. K. Thomsen over for Hvidt fremførte, at det var den gode atmosfære på Hvidts kontor, hvor mødet øjensynligt blev holdt, der havde fået Axel Olsen til at tænke på denne nye måde⁷. LAB kom sammen med Teknologisk Institut til at deltage i de indledende drøftelser, og på foreningens pressemøde den 28. oktober 1939 fremlagde Axel Olsen planerne om en arbejdsteknisk skole som en LAB-aktivitet⁸. Måske fordi det var hans og T. K. Thomsens ønske, at give den ny forening prestige.

Da skolen i januar 1940 var blevet oprettet, blev LAB repræsenteret i dens bestyrelse med 2 mand udover Axel Olsen og T. K. Thomsen, men den blev alene finansieret af Dansk Arbejdsmandsforbund og Dansk Arbejdsgiverforening, indtil staten senere overtog driften⁹.

Spørges der om, hvem der oprettede Arbejdsteknisk Skole, er det således sikrest at pege på Axel Olsen og T. K. Thomsen samt deres respektive organisationer på arbejdsmarkedet. Kun for så vidt, som man vil opfatte de to herrers væsentligste funktion som LAB-medlemmer, er det berettiget at tale om LAB som opretter af skolen.

Den anden beretning, foreningen lod udarbejde, var »Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse 1. aug. 1939–1. dec. 1965. Beretning om en folkelig indsats overfor et samfundsproblem.« 1966¹⁰.

Indledningskapitlet om beskæftigelsessituationen i 1939 og 1965 er skrevet

af kontorchef i Arbejdsministeriet Per Kirstein, der 1957–1965 var medlem af LABs hovedbestyrelse og forretningsudvalg. Den øvrige del af Vald. Hvidt.

Trods det autoritative præg er der en del unøjagtigheder, der kan virke misvisende, f. eks. på p. 13. Det var ikke i 1939, men i 1938, man begyndte i Silkeborg. Det var ikke de 15 stiftere, der holdt møde i maj 1939. Inden 1. aug. var en del faldet fra og andre kommet til ¹¹.

Formålparagraffen havde i 1939 ingen passus om at fremme produktionen, den kom først ind i 1946 ¹².

Det skal også bemærkes, at listen over publikationer, udgivet af LAB, der er angivet bagest i pjecen, er meget ufuldstændig, samt at årstallene, der betegner hovedbestyrelsesmedlemmernes funktionstid, kun i 10 af 41 tilfælde er korrekte, foruden det, at to medlemmer ikke er med på listen.

Pjece-66 er en langt kortere fremstilling end 10-års beretningen, men i modsætning til denne, omtaler den også de fejlslagne planer og nævner den mistro og modstand, der blev foreningen til del i dens levetid.

II. LABs forudsætninger

A. Arbejdsløshedsproblemet 1939–65

Efter den store krise på arbejdsmarkedet i 1932, hvor der for året i gennemsnit var cirka 100.000 mand ledige og arbejdsløshedsprocenten blev 32, var beskæftigelsessituationen frem gennem 1930'erne i stadig bedring. Men selv om antallet af beskæftigede steg fra 214.000 i 1932 til 355.000 i 1938 var det ikke tilstrækkeligt til at opfange befolkningstilvæksten og afvandringen fra landbruget. I 1938 var der stadig 97.000 arbejdsledige for året i gennemsnit, skønt arbejdsløshedsprocenten var faldet til 21,3 ¹.

Ikke alle fag blev ramt lige hårdt. Især gik det ud over arbejdsmændene, der til stadighed lå 6–8 % over gennemsnittet, og blandt dem var særlig ungdommen udsat.

Krigsudbruddet i september 1939 betød en trussel mod vor import af råvarer og brændsel og en stor fare for stigning i arbejdsløsheden. Det offentlige greb straks ind med rationeringer, maksimalpriser og indskrænkninger i det offentlige forbrug ². Ved besættelsen i april 1940 blev Danmark pludselig afskåret fra omkring 50 % af sin normale import, deriblandt så vigtige varer som foder- og gødningsstoffer, uld, bomuld og olieprodukter, jern og ca. 80 % af kulforbruget. Skønt Tyskland øgede sine tilførsler til Danmark, faldt importen dog til det halve af førkrigsniveauet ³.

Det måtte uvægerligt gå ud over beskæftigelsen. I vinteren 1940/41 var der 180.000 arbejdsløse, hvilket svarede til knap 35 % af samtlige forsikrede ⁴.

Men allerede i sommeren 1940 havde antallet af ledige været foruroligende stort: minimum 80.000 mod 46.000 året i forvejen ⁵. I løbet af efteråret gennemførtes på denne baggrund et kompleks af love, der ved statstilskud og lån skulle animere til igangsættelse af arbejde. Det drejede sig om grundforbedringer, landvindinger, husreparationer, vejanlæg m. v., altså arbejder, der især kunne beskæftige ufaglært arbejdskraft ⁶.

Ligeledes søgte man med arbejdsfordelingsloven af maj 1940 at strække arbejdet, så flere kunne beskæftiges. For at samordne de offentlige myndigheds indsats mod arbejdsløshed nedsatte regeringen i juni 1940 et beskæftigelsesudvalg bestående af 8 ministre og året efter et beskæftigelsesråd, der bestod af de pågældende ministeriers departementschefer, ligesom der i kommuner, hvor der ikke var arbejdsanvisning, blev oprettet beskæftigelsesudvalg, der skulle være de arbejdsløse behjælpelige med at finde arbejde ⁷.

Fra sommeren 1941 indtrådte der imidlertid en afgørende bedring i beskæftigelsessituationen. Den produktion, der erstattede de svigtende leverancer af råvarer, krævede forholdsvis mere arbejdskraft. Således var der denne og de følgende somre beskæftiget ca. 50.000 mand ved tørvfabrikation og 3.000–5.000 ved brydning af brunkul, mens tyskerne gennemsnitligt beskæftigede 30.000 mand i Tyskland frem til 1943 og ca. 15.000 ved anlæg her i landet ⁸.

Frem til årsskiftet 1944/45 var arbejdsløshedsprocenten da også måned for måned stadig faldende i forhold til året forud ⁹. Da krigen lakkede mod enden, frygtede man en massearbejdsløshed i dens kølvand. For at afbøde de værste følger for de ledige blev der i marts 1945 gennemført forhøjelser af understøttelserne op til 80 % af fagets gennemsnitlige fortjeneste. Finansministeriets udvalg af 30. januar 1943 til overvejelse af de økonomiske efterkrigstidsproblemer, det såkaldte professorudvalg, fremkom med sin betænkning i sommeren 1945, hvori det mentes, at det nok var muligt at nå en »høj og stabil beskæftigelse« med en arbejdsløshedsprocent mellem 5 og 10 ¹⁰.

De umiddelbare følger af krigens ophør: standsning af Tysklands leverancer, hjemkomsten af Tysklandsarbejderne, endnu manglende forsyninger fra andre lande bevirkede dog, at sommerledigheden 1945 lå betydeligt over niveauet året før, nemlig 9 % mod 3,5 %, og at året i gennemsnit havde en arbejdsløshedsprocent på 13,4 mod 8,3 i 1944 ¹¹.

Allerede i 1946 sank arbejdsløshedsprocenten til 9, hvilket niveau den holdt frem til 1951. I samme tidsrum blev krigstidens rationeringer ophævet, mens landbrug og industri forvandt virkningerne fra krigen. De midlertidige stigninger i 1951/52 og igen i 1955/58 skyldtes hovedsageligt finanspolitiske

stramninger af hensyn til valutabeholdningen og betalingsbalancen, hvis svingninger igen var betinget af storpolitiske begivenheder som Koreakrigen og Suezkrisen med påfølgende ændringer i bytteforholdet over for udlandet¹².

Godtager man således professorudvalgets definition af høj og stabil beskæftigelse, har der været en sådan mellem 1946 og 1958. På grund af fald i råvarepriserne skete der imidlertid dette år en så stor nedgang i ledigheden, som man næppe havde kunnet forestille sig lige efter krigen. Allerede 1960 var årsledigheden nede på 4,3 % og trods en mindre stigning i 1963 sank den igen i 1965 til 2,6 med en sommerledighed på 0,5 %, den laveste nogensinde¹³.

Gennem hele perioden lå arbejdsmændenes arbejdsløshedsprocent højere end den samlede arbejdsløshedsprocent. Krigsårene bragte dog de to tal nærmere hinanden med en forskel i 1944 på 1,5 %. Fra 1945 til 1958 var forskellen 5–8 %, men derefter kun 3–4 %. Det skal sikkert ses som udtryk for, at industrien i højere grad anvendte ufaglært arbejdskraft, således at den store sæsonarbejdsløshed for de ufaglærte i nogen grad blev undgået¹⁴.

Det var på baggrund af den ovenfor opridsede beskæftigelsessituation, at LAB måtte virke. Som det fremgår af tallene var det især i de første krigsår, at de ydre betingelser kaldte på foreningens indsats, i årene 1945–59 var de dog stadig sådan, at der fortsat var interesse for at opretholde foreningen. Denne baggrund svigtede ganske efter 1959, hvor højkonjunktoren tvang arbejdsløshedstallene helt i bund.

B. Oxfordgruppebevægelse og Moralsk Oprustning

Ved siden af arbejdsløsheden havde LAB også en åndelig baggrund: Oxfordgruppebevægelsen. Dens første mand var Frank N. D. Buchman (1878–1961), en amerikansk præst, der i begyndelsen af 1920-erne i Oxford i England vandt sig en tilhængerskare, som han siden rejste verden rundt med.

Bevægelsens indhold var, at Gud havde en plan med hele verden, med de enkelte nationer og med det enkelte menneske. Det gjaldt blot om at finde ud af, hvad denne plan gik ud på. Midlet hertil var at holde en stille time, gerne om morgenen, hvor man skulle forelægge hverdagens problemer til Guds afgørelse. De anvisninger, man på denne måde modtog, kaldtes Guds førelse (eng. guidance), og man mente, at Gud på denne måde angav bestemte løsninger på ikke blot det enkelte menneskes problemer, men også på samfundets og hele verdens.

Bedre end at søge førelse i enrum var det at gøre det sammen med andre – deraf navnet Oxfordgruppebevægelse. Derved havde man en kontrol

på, at det virkelig var Guds tanker, man havde fået fat på, da Gud ikke kunne anvise forskellige løsninger på det samme problem. Endvidere skulle førelsen stemme med biblen, med pligt og ansvar og med de fire absolutter¹.

Læren om de fire absolutter var et andet karakteristisk træk ved bevægelsen. Den krævede, at absolut ærlighed, absolut renhed, absolut uselviskhed og absolut kærlighed skulle være rettesnor for menneskers handlinger.

Et tredje karakteristisk træk var de store offentlige møder og anvendelsen af moderne propagandametoder (dagspresse og radio). Som ved andre vækkelsesbevægelser, f. eks. Indre Mission, kunne man tale om et før og et efter. Hos Oxfordgruppebevægelsen kaldtes det livsforvandling, når folk efter mødet med gruppen gav sig til at føre et moralsk bedre liv.

Ved store massemøder udbredtes dens tanker i Danmark i 1935 og 1936. Mest lydhør i religiøse kredse var KFUM og K samt Indre Mission, hvem tanken om livsforvandling ikke var fremmed, blot kaldt omvendelse og ikke så dennesidig. Socialt syntes Oxfordgruppebevægelsen at tiltrække borgerskabet².

Kritikken mod den rettede sig mod det ydre, »den uvederhæftige reklame«³. Men den vendte sig også mod ideerne, mod åbenbaringslæren, mod farisæismen og selvmods sigelsen⁴. Selvmods sigelsen lå i, at man prædikede uselviskhed samtidig med, at man fortalte, at det kunne betale sig at være uselvisk. F. eks. Frank Buchman i Interlaken den 6. september 1938: »Set fra en rent egoistisk synsvinkel er det at lytte til Guds førelse den bedste forsikring for enhver, for det betyder sikkerhed, om ikke andet«⁵. Der var også indvendinger mod i det hele taget at gøre kristendommen identisk med overholdelse af moralbud⁶.

I 1938 lancerede Frank Buchman under indtryk af den stigende spænding i verden en »moralisk oprustning«, og bevægelsen skiftede navn til Moralsk Oprustning (engelsk: Moral Rearmament, forkortet MRA). Den ville nu være det kristne demokratis ideologi og ville bekæmpe »gudsløse materialismer« som nazisme og kommunisme. Herved svækkedes det kristne indhold, og tilbage blev en borgerlig moralisme, der sigtede mod demokratiets sociale, økonomiske og militære effektivitet⁷.

Efter krigen blev den anti-kommunistiske propaganda Moralsk Oprustnings hovedbeskæftigelse, og da ideologien skulle omfatte hele den ikke-kommunistiske verden, forsvandt det kristne islæt helt i den internationale sammenhæng. Af tilhængerne i de kristne lande opfattedes bevægelsen dog stadig som kristen. For dem var det stadig Guds plan, de arbejdede på.

Hvor appellen til uselviskhed blev taget alvorligt, manifesterede den sig i en vækkelse af ansvarsfølelse over for samfundet. Det betød for det borger-

skab, der tilsluttede sig den, at det måtte påtage sig sociale opgaver og tage del i det folkelige arbejde.

I Danmark gav besættelsesårene den slags bestræbelser en gunstig baggrund. Under det ydre tryk var der lydhørhed for at samle sig om det nationale; og de forringede levevilkår for de socialt dårligst stillede kaldte på en indsats fra deres bedre stillede medborgere.

Begyndelsen til et arbejde af ovennævnte karakter blev da også i nogle tilfælde gjort af folk fra Oxfordgruppebevægelsen. Det gjaldt således Dansk Ungdomssamvirke, hvor de politiske ungdomsorganisationer dog var betænkelige ved fadderskabet. De grundtvigske højskolekredse, der under navnet De Ældres Råd støttede Ungdomssamvirket, arbejdede helt bevidst på at eliminere den oxfordske indflydelse, hvad der også lykkedes i efteråret 1940⁸.

Oberstløjtnant H. A. V. Hansen og kommandørkaptajn Kaj Hammerich, der var initiativtagere til bestræbelserne for at skabe større forståelse mellem forsvaret og befolkning, senere Folk og Værn, tilhørte ligeledes Oxfordgruppebevægelsen⁹. Endvidere skal Danske Kvinders Samfundstjeneste af 1940, der var en sammenslutning af de til Danske Kvinders Nationalråd tilsluttede kvindeorganisationer, have været en frugt af bevægelsens appel¹⁰.

Mens de ovennævnte aktiviteter var fremstået som en reaktion på besættelsen, gjaldt det ikke LAB, der blev stiftet allerede i august 1939. Alligevel var den et udtryk for de samme intentioner fra Oxfordbevægelsens side. Selv om initiativtagerne i deres første planer for foreningen talte om en direkte indsats med omskoling af byarbejdere til landbrugsarbejde, med indsamling af klude og metaller, så ønskede de dog først og fremmest at være incitament for andre. De havde en stærk tro på enkeltksemplets magt og efterlyste derfor private borgere, der ud fra uselviske motiver havde handlet med samfundets tarv for øje. Det var deres opfattelse, at de fleste af samfundets problemer kunne løses på denne måde, og de fandt det langt at foretrække for statslige indgreb.

Når de kunne tro på en sådan fremgangsmådes effektivitet, hang det sammen med troen på Guds førelse. Hvis alle lyttede til den og rettede sig efter den, ville man få det bedst tænkelige af alle samfund. Det må formodes ud fra Hal Kochs bemærkninger om bevægelsens tiltrækningskraft over for borgerskabet, at en sådan understregning af det private initiativs betydning på forhånd var acceptabel for dens tilhængere¹¹.

Som nævnt ville Moralsk Oprustning placere sig på demokratiernes side mod nazisme og kommunisme. Det gjaldt også dens danske tilhængere. Alligevel var der andre kredse i Danmark, der ikke var helt trygge ved bevægelsens indhold. Uden at forklejn Oxfordfolkenes gode vilje, advarede under-

visningsminister Jørgen Jørgensen i 1940 i en privat kreds mod, at bevægelsen kom til at tegne Dansk Ungdomssamvirke, fordi den »ikke altid var mistænkelig nok over for det, der skete i Tyskland og Italien. En overgang havde nogle en tendens til at se de totalitære bevægelers nationale selvhævdelse som en folkelig rejsning«¹².

Et vidnesbyrd om det, Jørgen Jørgensen sigtede til, er to avisartikler fra sommeren 1940 af LABs formand Vald. Hvidt¹³. Heri fremhævedes Salazars »nationale genrejsning«, hvis hemmelighed var, »at befolkningen træner sig op til en større menneskelig kvalitet af ærlighed, uselvskhed og disciplin«¹⁴. Hvidt var videre lykkelig over, at samarbejdet inden for LAB havde været præget af samme slags saglighed, hvormed det var lykkedes Salazar »ud af et splittet, svagt og afhængigt Portugal at bygge et enigt, sundt og selvstændigt land«¹⁵. Idet Hvidt gik ind for en arbejdstjeneste i Danmark, henviste han til, at »det ene samfund efter det andet opbygges til større sundhed, enhed og styrke«, hvis ydre resultat har været »en teknisk og materiel fornyelse . . . baseret på en dybtgående åndelig og moralsk fornyelse i folket«. Eksempler var Salazars Portugal og Chiang Kai-Sheks Kina¹⁶.

III. Foreningens stiftelse

A. Optakten

Politiken bragte den 14. august 1938 en artikel af hrs. Vald. Hvidt, København, der appellerede til det private initiativ om at gøre en indsats mod den ødelæggende arbejdsløshed¹. Artiklen afviste at skyde problemerne over på det offentlige og opregnede eksempler på, at enkelte mænd havde skaffet arbejde til ledige ved inden for deres område at tænke og navnlig handle på en ny måde, båret af ansvar over for de arbejdsløse. Der pegedes på Hede-selskabets »Flyvende Korps« og kordegn H. C. Kofoeds indsats². Vald. Hvidt ønskede meget mere af den slags initiativ, skønt hensigten ikke var at overflødigøre det offentliges indsats. Hvor meget et sådant privat initiativ kunne komme til at betyde, ville han ikke gætte på; men han var overbevist om, at det dog ville betyde noget. Betingelsen for, at noget sådant kunne sættes i værk, var bl. a. en ændret indstilling over for de arbejdsløse. Det var uberettiget at betegne dem som ugidelige og dovne. For demokratiets fremtid var det endvidere afgørende, blev det hævdet, at arbejdsløshedsproblemet blev løst på demokratisk vis³. Sluttelig opfordredes læserne til at sende oplysninger om lignende handlinger til Vald. Hvidt, der kunne love, at en del mennesker allerede arbejdede med sagen.

Dette var den første offentlige tilkendegivelse af, at der var planer i gang

Højesteretssagfører Valdemar Hvidt,
København.

En af initiativtagerne til dannelsen af LAB og for-
ningens formand til 1954.

Foto i privat eje.

Savværksdirektør Alfred Nielsen, Silkeborg.

En af initiativtagerne til dannelsen af LAB. Mens
foreningen eksisterede, var han repræsenteret i dens
øverste ledelse, dels i hovedbestyrelsen, og dels som
leder af hovedkontoret.

Foto i privat eje.

om på privat basis at gøre en indsats mod arbejdsløsheden, det der den 1. august 1939 blev til Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse.

De mennesker, der stod bag planerne, havde fået tilskyndelsen fra deres møde med Oxfordgruppebevægelsen. Denne bevægelse havde som nævnt i 1938 lanceret et arbejdsprogram under navnet: Moralsk Oprustning. Dens danske tilhængere stiftede bekendtskab med dette program ved et stort stævne, der blev afholdt i Visby på Gotland de første fjorten dage af august 1938. Frank Buchmans hovedtale, der blev holdt den 16. august⁴, var bygget over begreberne vækkelse, revolution og renæssance. Mens han gik let hen over vækkelse, der formodentlig var tilhørerne bekendt, gjorde han mere ud af revolution, der skulle forstås som en opbygning af en kristen tænkning, der skulle frelse Europa. Målet var det gudførte demokrati, hvor den enkelte

i stedet for at følge sin egen plan, udførte det, som Gud viste ham, han skulle gøre. Sluttelig skulle renæssancen forstås som et helt folks genfødsel ved at følge de ovenfor nævnte retningslinier.

I private samtaler med Frank Buchman havde de danske deltagere, Vald. Hvidt, savværksejer Alfred Nielsen, Silkeborg, og fhv. fabrikant Jens Tvede, København, forsøgt at finde ud af, hvad der var Guds bestemmelse for Danmark. Under en fælles »stille time« fik Buchman den tanke, at gruppen i Danmark kunne sætte ind mod arbejdsløsheden. Det blev straks erkendt af danskerne som det rigtige ⁵. En frugt af denne samtale var den ovennævnte artikel af Hvidt.

På sin gennemrejse fra Visby til Interlaken holdt Frank Buchman en tale på Hotel Phønix i København den 28. august 1938. Heri pegede han igen på arbejdsløsheden som en opgave at tage op for gruppen ⁶.

Foruden mellem de tre nævnte førtes de første drøftelser mellem skibsreder Chr. Harhoff, København, ingeniør Poul Waidtløw, Kalundborg, tandlæge Erik W. Kjær, Odense, og hovedbogholder Poul Thune, Ålborg. Endvidere deltog pastor Andreas Øster, Houlbjerg v. Randers, i drøftelserne. Forbindelsen med ham var kommet i stand via Alfred Nielsen og skyldtes hans interesse for arbejdslejligheder, en idé, som den initiativtagende Oxfordkreds også var inde på ⁷.

Som Oxfordgruppens folk ønskede initiativtagerne, at der måtte komme en national fornyelse i Danmark ved en åndelig og moralsk forvandling. De eksempler, Hvidt efterlyste i sin artikel, skulle netop vise, at en sådan forvandling var sket. Indsatsen mod arbejdsløsheden skulle altså bruges til at forny mennesker moralsk ⁸.

De planer, man havde om foreningens sammensætning, gik ud på at få ledende erhvervsfolk og arbejderrepræsentanter, gerne uden for Oxfordbevægelsens kreds, til at slutte sig til foreningen og udgøre dens ledelse. Derved ville der dels blive vist et eksempel på enighed og samling, dels blive lejlighed til helt nye livsforvandlinger ⁹. Naturligvis bør man ikke være blind for, at en tilslutning fra de nævnte kredse simpelthen var nødvendigt, for at en bekæmpelse af arbejdsløsheden kunne blive til virkelighed. Det fremgår ikke klart, hvor stor en rolle, initiativtagerne selv havde tænkt sig at spille; men det er tænkeligt, at de helst ville repræsenteres i ledelsen for at sikre sig, at foreningen blev præget af Oxfordgruppens ånd ¹⁰.

Hvad foreningen rent konkret skulle tage fat på, var 1) at oprette en central for undersøgelse af nye ideer og projekter til afhjælpning af arbejdsløsheden, 2) at propagandere for at styrke det private initiativ, 3) at organisere en indsamling af metaller og klude, ligesom det skete i Tyskland og

LAB plakat fra 1940.

I sommeren 1940 iværksatte LAB en reparationskampagne gennem presseartikler, annoncer, henvendelser til virksomheder, husejere og private husstande.

Fra 10-årsberetning.

4) at etablere arbejdsløshedslejre evt. ved at overtage en større gård og drive den ¹¹.

Organisationsformen forestillede man sig som en centralforening og en række lokalforeninger, hvor den praktiske indsats skulle finde sted ¹². Den begyndte allerede så småt at tage form. I efteråret 1938 blev der dannet to foreninger, der senere blev lokalforeninger under LAB, nemlig i Silkeborg af Alfred Nielsen og i Kolding af lrs. H. M. Viuff. Begge steder var man begyndt ved at samle penge ind, så en arbejdsløs familie kunne bygge eget hus ¹³.

Forberedelserne til landsforeningens stiftelse kom til at foregå ad to veje. Dels ved henvendelser til de personer, man ønskede at få med, dels ved internt at føre drøftelserne videre.

B. De interne drøftelser

Efter et besøg i København fra 27. februar til 10. marts 1939 udarbejdede Andreas Øster den beretning, der flere gange er henvist til ¹. Dens grundtone var, at arbejdsløshed først og fremmest var et etisk problem, og at dens konsekvenser var en nedbrydning af værdifulde karakteregenskaber som flid, fremdrift, udholdenhed, stadighed, orden og disciplin. Arbejdsløshedens årsag fandt han i de forskellige samfundsgruppers hensynsløse søgen efter egne materielle fordele. Begrundelsen for at stifte en forening til at løse problemet fremgik af bemærkningen om, at den nye mentalitet, der skulle til, kunne regeringen ikke skabe, kun en samling individer uden for og over alle partier.

Denne beretning blev drøftet af en Oxfordgruppe i København den 29. marts 1939; men det oplyses ikke, hvilken stilling, man tog til den ². Selv havde gruppen forinden udarbejdet en »Oversigt over planerne for en landsforening til arbejdsløshedens bekæmpelse« ³, formet som en indbydelse til en sammenkomst for Oxfordgruppefolk den 25. marts 1939 i København ⁷.

Oversigtens indhold lå på linie med Østers beretning, idet man understregede, at hovedformålet var at skabe en ny mentalitet, præget af samarbejde, selvdisciplin og offervilje. Der skulle endvidere sigtes mod så meget privat initiativ som muligt. Også de planlagte arbejdsopgaver fulgte i hovedlinierne Østers beretning, dog pegede man nu med hensyn til undersøgelsescentralen på amerikansk forbillede, mens planen om en affaldsindsamling var gledet ud. I forhold til »Foreløbig redegørelse« var i begge skrifter en plan om teknisk hjælp for ubemidlede kommet til ⁵.

Referatet af mødet den 25. marts 1939 er gået tabt. Men i en indbydelse fra slutningen af marts eller begyndelsen af april til en sammenkomst den 22.-23. april i Fredericia, udsendt til ca. 100 personer med tilknytning til Oxfordgruppebevægelsen, meddeltes det, at man nåede frem til to opgaver,

som enhver kunne tage fat på. Næmlig 1) at skabe et levende materiale til illustration af den nye mentalitet og 2) at følge med i debatten om arbejdsløsheden, i hvilken forbindelse N. E. Wilhelmsens bog fra 1936: »Hvordan kan Arbejdsløsheden bekæmpes?« og professor F. Zeutens fra 1939: »Arbejds løn og Arbejdsløshed«, blev anbefalet⁶. Referaterne fra Fredericiamødet og en sammenkomst i Store Bededags ferien på Nyborg Strand, hvor ca. 60 gruppefolk drøftede planerne under ledelse af stiftsprovst Paul Brodersen, er ligeledes gået tabt⁷.

Kort efter, den 9. maj 1939, samledes atter nogle af gruppen hos Jens Tvede, København, hvor man udarbejdede skrivelsen »Danmark i Arbejde«⁸. – I denne tillagdes Frank Buchmans tale på Hotel Phønix den afgørende betydning for, at man havde taget dette arbejde op. Efter det foran beskrevne må man nok hellere betegne denne tale som en understregning af de tanker, der allerede var sat i gang i Visby.

Gruppen forestillede sig to muligheder for at fjerne arbejdsløsheden. Enten ved nye love, der tvang til ny handling, eller ved nye mennesker, der uden tvang handlede på en ny måde. Den sidste mulighed accepteredes, fordi den ville kunne forvandle landet.

Det er bemærkelsesværdigt, at der ikke indgår samfundsøkonomiske betragtninger i argumentationen. I den henseende lå skrivelsen på linie med Hvidts artikel fra aug. 1938, og det hænger formentlig sammen med, at man ikke ønskede at udarbejde planer for, hvad staten eller fagforeningerne skulle gøre, men kun for, hvad man selv kunne gøre. Denne holdning kunne være betinget af, at man som Oxfordfolk betragtede samfundsproblemer ud fra en etisk synsvinkel, men også af, at man havde langt ringere chancer for at påvirke en lovgivning end for at danne en forening til opfyldelse af sine mål. Endelig kan man pege på, at målet for dem var en moralsk fornyelse af Danmark.

I omtalen af de planer, man havde, manglede undersøgelsescentralen. Den var dog ikke glemt, idet den dukkede op igen ved LABs pressemøde den 28. oktober 1939. Nytilkommen er planer om en sportslejr for arbejdsløse samt planer om at holde land- og bystævner⁹.

Foruden de nævnte sammenkomster foregik der drøftelser af mere privat karakter mellem Oxfordgruppefolkene. Nogle af dem gik samtidig eller senere med i LABs arbejde¹⁰.

I maj 1939 var man nået så vidt, at der kunne sendes indbydelse ud til de personer, man ønskede skulle deltage i stiftelsen. I indbydelsen omtaltes ingen af de påtænkte planer; der pegedes blot på et behov for et privat initiativ til supplerung af det offentlige. Det nationale fandt udtryk i bemærk-

ningen om, at arbejdsløsheden bekæmpet med alle midler fra at være en national ulykke, kunne blive til national styrke. Underskriverne tilhørte ikke, som i de tidligere nævnte skrivelser, alene Oxfordgruppebevægelsen. Det var

J. Th. Arnfred, forstander på Askov Højskole,
Peter Langeland, St. Restrup, medlem af bestyrelsen for De Samvirkende Danske
Husmandsforeninger,
Olaf Rasmussen, gårdejer i Ferup,
Poul Hansen, forstander på Esbjerg Arbejderhøjskole,
Chr. D. Lüttichau, Tjele, formand for Hedeselskabet,
Ingeborg Richter, formand for De Danske Husmoderforeninger,
Karl Hasselbalch, Snekkersten, præsident i Landhusholdningsselskabet,
Paula Nissen, Serridslevgård v. Horsens,
T. K. Thomsen, næstformand i Arbejdsgiverforeningen,
Axel Olsen, formand for Dansk Arbejdsmandsforbund,
T. C. Thomsen, guvernør for Rotary i Danmark,
Vald. Hvidt, højesteretssagfører,
Gertie Wandel, formand for Danske Kvinders Husflid ¹¹.

Kun Vald. Hvidt og Paula Nissen tilhørte den initiativtagende Oxfordkreds. Kontakten til de øvrige var blevet etableret sideløbende med de interne drøftelser.

C. Kontakten til andre

Initiativtagerne havde knyttet forbindelsen til denne kreds ved forberedende henvendelser på højeste plan. Man havde simpelthen henvendt sig til de politiske partier for at sikre sig deres velvilje og for at bede dem foreslå, hvilke personer, man burde henvende sig til.

Endvidere synes nogle af kontakterne at være formidlet gennem Rotary-klubberne ¹. Dette er dog vanskeligt at efterspore, da de kontaktede personer meget vel kunne være rotarianere og ledende folk på samme tid. Rotary-klubberne meldes dog at have været aktive ved oprettelsen af lokalforeninger i Silkeborg, Århus, Randers, Kolding og Nykøbing F ². Af de initiativtagende Oxfordfolk vides kun Alfred Nielsen og Erik Kjær med sikkerhed at have været rotarianere ³.

Den 12. december 1938 opsøgte Hvidt og Chr. Harhoff statsminister Stauning. Ifølge Hvidts referat var statsministeren velvillig indstillet dog med det forbehold, at foreningen naturligvis ikke måtte kunne betragtes som et angreb på fagforeningerne, hvorfor man måtte regne med tariffmæssige lønninger i de foretagender, man måtte sætte i værk. Hvilke personer, Stauning foreslog henvendelse til, kan ikke meddeles, da hans brev af 12. december 1938 derom er gået tabt ⁴.

Ti dage senere talte Hvidt med Christmas Møller, der ligeledes lovede at være behjælpelig med fremme af planerne. Han understregede dog, at foreningen foruden at være neutral i politisk henseende, også måtte være det i religiøs, således at det ikke var Oxfordgruppebevægelsen, der kom til at tegne den. Christmas Møller foreslog henvendelse til S. Brorsen, Venstre, den radikale E. S. Rager og til Axel Olsen, Dansk Arbejdsmandsforbund, evt. til LS-lederen Knud Bach og Landbrugsrådets præsident Hauch⁵.

Denne personudpegning er sikkert forklaringen på, at man ikke henvendte sig til partiformændene hos Venstre og Det radikale Venstre.

Dagen efter skrev Hvidt til Brorsen, Axel Olsen og Rager med anmodning om en samtale⁶. Under samtalen med Brorsen den 11. januar 1939 frarådede denne at kontakte Hauch, hvilket heller ikke synes at være sket, og for øvrigt også at kontakte Jacob Tvedegaard, formanden for De Danske Landboforeninger, der dog kom med i den 11. time. Hvilke folk, Brorsen da foreslog i brev af 23. januar, er vi afskåret fra at vide, da brevet er gået tabt⁷. Det samme gælder referatet af samtalen med E. S. Rager den 17. januar 1939⁸.

Foruden med politikere søgte man også forbindelse med personer i centraladministrationen for at forelægge de enkelte planer. Det kan af materialet ikke afgøres, om man kontaktede personen for at få denne med i LABs arbejde eller blot i hans egenskab af embedsmand. I tidens løb fik man megen forbindelse med Arbejds- og Socialministeriet, Landbrugsministeriet og Handelsministeriet, og nogle af embedsmændene kom til at tage del i LABs arbejde.

For initiativtagerne var det imidlertid afgørende at få erhvervslivet repræsenteret i den påtænkte forening. Dette opfattede man som tre hovedgrupper, nemlig landbrug, industri og arbejderorganisationer. Inden for landbruget synes man at sondre mellem større og mindre landbrug⁹.

Når man ønskede at bringe disse grupper sammen i et samarbejde, var det ud fra den antagelse, at der netop mellem dem var de stærkeste spændinger, og at arbejdsløsheden i nogen grad var forårsaget heraf¹⁰. Landbruget var vigtigt i denne sammenhæng, da initiativtagerne fandt det paradoksalt, at der samtidig med, at der var mangel på arbejdskraft i landbruget, gik ledige på understøttelse i byerne. Det var deres opfattelse, at der kunne beskæftiges langt flere i landbruget, end tilfældet var.

Forbindelsen til J. Th. Arnfred kom i stand ved, at Alfred Nielsen og Andreas Øster havde en samtale med ham den 22. februar 1939. Han må have stillet sig imødekommende, for den 24. april lovede han Hvidt at være medindbyder til det stiftende møde. Det synes især at have været planen om »et skoleskib« på en gård for arbejdsløse, der havde hans interesse. På dette

tidspunkt var initiativtagerne ved at undersøge mulighederne for at overtage Nørholm ved Varde, men det blev aldrig til noget ¹¹.

Tæt sammen med Arnfred stod J. C. Overgaard, forstander på Ladelund Landbrugsskole, som Alfred Nielsen og Andreas Øster talte med allerede den 4. februar. Hans forbindelse med LABs stiftelse fulgte i store træk Arnfreds, selv om han synes at have været mere tilbageholdende ¹². Begge havde de en anden opfattelse af, hvad foreningen skulle beskæftige sig med, end de andre stiftere, en opfattelse, som Hvidt kaldte ortodokse landbrugssynspunkter ¹³; sikkert noget i retning af, at bestræbelserne alene skulle gå ud på at skaffe landbruget arbejdskraft, som antydet i Hvidts brev til J. C. Overgaard den 27. juli 1939 ¹⁴. At Overgaard ikke underskrev 10. maj-skrivelsen, betyder ikke, at han havde trukket sig ud af drøftelserne, da han deltog i møder på et senere tidspunkt.

Det var imidlertid på Overgaards anbefaling, at man søgte forbindelse med Peter Langeland. Senest den 1. maj indvilligede denne i at være medindbyder til det stiftende møde ¹⁵. I lighed med hovedorganisationernes repræsentation ønskede Overgaard også, at landbrugets organisationer blev repræsenteret i den påtænkte forening ¹⁶. Heri var initiativtagerne enige.

Som anbefalet af Christmas Møller henvendte man sig også til Knud Bach. Han bekræftede den 28. januar 1939, at han ville vise planerne tillid og forståelse, hvad man dog ikke synes at have benyttet sig af i det videre arbejde ¹⁷.

Derimod fulgte Chr. Lüttichau sin udtalte velvilje ¹⁸ op ved at indvillige i at være medindbyder ¹⁹, mens en anden repræsentant for det store landbrug, Karl Hasselbalch, skønt interesseret i planerne for landbruget, rettede et tidligere givet tilsagn til tilslutning til en etableret forening, ikke til dens stiftelse ²⁰.

Hos gårdejerne M. Byriel og Knud Thomsen, henholdsvis formand og næstformand i Andelsslagteriernes Fællesbestyrelse, fandt initiativtagerne kun ringe forståelse. Disse så den eneste redning i en ændring af socialloven, så unge fra landet blev hindret i at tage til byerne for at leve af understøttelse der. Hjælp til at afskaffe arbejdsløsheden ønskede de ikke at yde, før regeringen var kørt i sæk ²¹.

Ligesom det er tilfældet med henvendelserne til landbrugsfolk, er det svært at se, efter hvilke kriterier, man har henvendt sig til byerhvervene, bortset fra en fornemmelse af, at man henvendte sig til de mest betydende erhverv og deres mest betydende udøvere. Kontakterne kan have begyndt hos bekendte inden for Oxfordgruppebevægelsen eller Rotary-klubberne for senere at have bredt sig til folk, der ingen berøring havde med dem.

Når man havde kontaktet fagforeningerne, lå det lige for også at rette hen-

vendelse til Arbejdsgiverforeningen, hvilket da også skete ugen efter en samtale med Axel Olsen ²². Formanden Esper Eising synes dog ikke at have været interesseret, da der ikke kom noget nærmere samarbejde med ham.

Bedre resultat førte henvendelsen til fabrikant Svend Bergsøe heller ikke til. Samtalen med Hvidt og Poula Nissen den 22. marts 1939 ²³ efterfulgtes af en korrespondance mellem ham og Hvidt, der dog endte med, at Bergsøe afslog at medvirke til den påtænkte forening. Han gav sin store arbejdsbyrde i propagandaen for større færdselssikkerhed som årsag og var i øvrigt bange for, at det var noget »politisk« ²⁴.

Mange bestræbelser blev udfoldet for at få ingeniør Knud Højgaard til at gå med i arbejdet. Den første samtale med Hvidt fandt sted den 5. april 1939, hvor Højgaard så udvejen i at sætte tariflønningerne ned, bryde fagforeningernes magt og slå regeringen ned. Den mentalitetsændring, som Hvidt talte om, ønskede Højgaard skulle ske hos regeringen og fagforeningerne ²⁵. Samtalen faldt ikke ud til Hvidts tilfredshed, hvorfor han den 8. april bad om en ny, der tilsyneladende ikke gav bedre resultat ²⁶. Senere forsøgte T. K. Thomsen at overtale ham, men Højgaard var skuffet over foreningsarbejde og havde ingen tillid til fagforeningerne ²⁷. Trods Knud Højgaards afvisende holdning over for selv at deltage, kom han dog til at levere LABs motto: »Alle nationens kræfter i enigt samarbejde«. Dette udtryk havde han brugt i sit foredrag på Dansk Arbejdes møde i Aalborg den 31. januar 1939. Hvidt lånte manuskriptet og tog mottoet op, hvis oprindelse han gerne vedgik ²⁸.

For travlt optaget til, at en samtale overhovedet kom i stand, var direktør Th. Juncker, Aarhus Oliefabrik ²⁹, men han deltog senere i stiftelsen af LAB-Århus ³⁰.

Efter anmodning fra Hvidt førte han og T. C. Thomsen den 27. april en telefonsamtale, i hvilken T. C. Thomsen nævnte sine egne bestræbelser for at få Rotary-klubberne til at gå ind i et arbejde for at bekæmpe arbejdsløsheden, men med pauvert resultat. Han ville dog overveje at være medindbyder og anbefalede en henvendelse til T. K. Thomsen, som han kendte fra Rotary-arbejdet ³¹. Tilsagn gav han den 4. maj og lovede samtidig, at han ville opfordre Rotary-klubberne til at sende repræsentanter til stiftelsesmødet ³².

Dagen efter samtalen med T. C. Thomsen, opsøgte Hvidt T. K. Thomsen i Arbejdsgiverforeningen, hvor han var næstformand. Denne accepterede straks at være medindbyder, men ville dog først forhøre sig hos Axel Olsen, som han benævnte: den mægtigste mand i Danmark ³³.

En uges tid senere kunne han meddele Hvidt, at det 5-mandsudvalg af rotarianere, som han var formand for, ville indstille, at Rotary støttede planerne med alle disponible kræfter³⁴. T. K. Thomsen søgte at få ledende erhvervsfolk til at støtte den påtænkte forening, idet han ved en sammenkomst den 25. maj 1939 hos direktør Fr. Sander, Carlsberg, havde henstillet, at man i stedet for at iværksætte Sanders plan om en erhvervssammenslutning skulle støtte planerne om LAB. Det nedsatte udvalg til forberedelse heraf blev han selv medlem af³⁵.

Som nævnt ovenfor havde initiativtagerne i januar 1939 en samtale med Axel Olsen, formand for Dansk Arbejdsmandsforbund. Den fandt sted den 11. januar, og Axel Olsen syntes villig til at deltage³⁶. Han må have ment, at arbejderne var for svagt repræsenteret, for den 8. maj gav han udtryk for, at han ønskede formanden for De samvirkende Fagforbund, Knud V. Jensen med, idet han følte sig selv som en enlig fugl i kredsen³⁷. Det fik han ikke. Knud V. Jensen døde for øvrigt i juni 1939.

Til Poul Hansen, forstander på Esbjerg Arbejderhøjskole, var der en god forbindelse. Allerede i januar 1939 blev han af Hvidt anmodet om en samtale, hvad han også var villig til³⁸. Den kom dog først i stand den 22. april, hvor Hvidt i forbindelse med det omtalte Fredericiamøde (side 157 f) opsøgte ham i Esbjerg. Poul Hansen fandt det rigtigst, om der blandt indbyderne var yderligere én, som arbejderne kunne betragte som en af deres egne. Selv var han villig til at være medindbyder³⁹, men medstifter blev han ikke, selv om han var indbudt⁴⁰.

Ud over henvendelser til landbruget, byerhvervene og arbejderorganisationerne var der kun få kontakter til andre foreninger forud for stiftelsen. Et udateret brev fra formanden i Dansk Arbejde, direktør Chr. H. Olesen, røber dog, at der var sket henvendelse til denne forening for at få den til at støtte planerne. I brevet blev det frarådet at stifte foreningen overhovedet, da Dansk Arbejde netop arbejdede på samme felt og også havde repræsentation fra alle kredse i befolkningen, endog kvindeorganisationer, pointeredes det. Inden stiftelsen blev Chr. H. Olesen dog overbevist om, at den påtænkte forening ikke ville blive en konkurrent til Dansk Arbejde, og han var endda villig til at samarbejde med den, når den engang blev stiftet⁴¹.

Måske var det Chr. H. Olesens bemærkning, der fik initiativtagerne til at søge at få kvindeorganisationerne med i arbejdet. Der er intet bevaret, der belyser kontakten til Ingeborg Richter, formand for De danske Husmoderforeninger. Hendes underskrift på 10. maj-skrivelsen kan blot konstateres. Forbindelsen til Gertie Wandel kom i stand via Paula Nissen, men hun havde

nogen betænkelighed, idet hun også var medlem af hovedbestyrelsen for Dansk Arbejde ⁴². Efter Hvidts samtale med formanden den 25. maj syntes det dog at have været klaret ⁴³.

For medindbydernes vedkommende og formentlig også for stifternes gjaldt det altså om at få landets betydeligste erhverv repræsenteret ved deres ledende personer, ligesom initiativtagerne søgte at få fagbevægelse og kvindeorganisationer trukket med ind i arbejdet. Der var dog en begrænsning. For at foreningen ikke kunne beskyldes for at have partipolitisk slagside, sigtede man mod personer, der ikke var så involveret i partipolitik, at der kunne rejses tvivl om foreningens upartipolitiske karakter.

Man kunne så formode, at de personer, initiativtagerne søgte, var interesseret i samfundsforhold, men blot ikke var knyttet til noget politisk parti. Ud fra talen i LAB om en national indsats, kunne man videre formode, at der var lydhørhed for LABs idé i de genrejsebevægelser, der så dagens lys i 1930-erne og begyndelsen af 1940. Der kan da også findes nogle person-sammenfald.

Af den såkaldte »Højgaardkreds«, der ved sin henvendelse til kongen i november 1940 skabte en spændt situation ⁴⁴, var der som nævnt rettet henvendelse til Knud Højgaard. Senere kom en anden underskriver, Jørgen Saxild, men i LABs hovedbestyrelse.

Bortset fra, at »Højgaardkredsen« ville en anden regering, hvad LAB ingen intentioner havde om, så var der hos begge kredse den samme tro på, at problemerne bedst kunne løses uden om politikerne. I en redegørelse for sin deltagelse i planerne i efteråret 1940 hævdede Knud Højgaard, at »vi i almindelighed indgik direkte kontakt med politikere, som vi anså for forud bundet til en bestemt partipolitisk stilling« ⁴⁵, mens det hos LABs initiativtagere hed, at man »ville vinde folk med landskendte navne som indbydere . . . dog folk, der ikke havde deltaget i aktiv politik på en sådan måde, at de kunne anses for repræsentanter for bestemte partier« ⁴⁶.

At LAB også øvede tiltrækning hos en anden kreds, kan vises ved at pege på, at 3 medlemmer af Danmarkskredsen, der i sommeren 1940 ønskede »en fri regering af sagkyndige mænd«, nemlig Chr. D. Lüttichau, Tjele, fabrikant Carl Christensen, Århus, og direktør Aage Munksgaard, Viborg ⁴⁷, også sad i bestyrelser for LAB.

Det første punkt i Danmarkskredsens program fra 2. juni 1940 lød: »Vi kræver *arbejdet* erkendt som en moralsk værdi, som dagens selvfølgelige indhold og den enkeltes ret og pligt« ⁴⁸. LABs moralske indhold er allerede nævnt (p. 157).

Nu er 2 ud af 8 (Højgaardkredsen) og 3 ud af 80 (Danmarkskredsen)

LAB plakat fra 1941.

Et af LABs arbejdsområder var opfordring til grundforbedringsarbejder, herunder dræning, som plakaten illustrerer.

Fra 10-årsberetning.

ikke mange og overhovedet for få til at drage konklusioner. Der kan blot peges på et sammenfald i udtrykte synspunkter.

Interessen i LAB for at samle »alle nationens kræfter« måtte ligge på linie med Dansk Samlings intentioner. Der kendes dog kun et sikkert personsammenfald ⁴⁹, og selv om arbejdslejr tanken var fremtrædende hos Dansk Samling og i begyndelsen hos LAB, var der yderst ringe kontakt ⁵⁰. Det skyldtes formentlig, at Dansk Samling allerede var etableret som politisk parti, da LAB blev stiftet.

D. Motiver

Mens det for initiativtagernes vedkommende med nogenlunde sikkerhed kan findes grunde for deres ønske om at knytte de kontaktede personer og organisationer til sig se side 159 f, er det langt vanskeligere at efterspore, hvorfor de pågældende personer tilsluttede sig planerne.

Mest problemfri synes tilslutning fra Oxfordkredse at kunne forklares, da man her kan pege på et religiøst-moralsk imperativ til at handle til gavn for nationen og for at udbrede de ideer, man bekendte sig til. Hvor langt denne indstilling rakte ind blandt de øvrige kategorier, kan ikke afgøres.

Tæt op ad Oxfordfolkenes motivation lå rotarianernes. Disse klubber af erhvervsfolk havde bl. a. til formål at fremme forretningsmoralen og kendtes i Danmark som iværksættere af forskellig velgørenhed. For deres vedkommende kan man altså pege på en moralsk holdning og en social indstilling.

For de egentlige erhvervsgrupper, landbrug og byerhverv, kan deres tilslutning til LAB være begrundet i ønsket om at fremme deres egen erhvervsinteresser. Forslag til landbrugsstøtte under forskellige former, måttet tiltrække dette erhverv, og iværksættelse af nye projekter, som den påtænkte initiativcentral skulle animere til, måtte kunne regne med industriens støtte. Som helhed kunne erhvervslivet vel se sin fordel i en noget højere beskæftigelse med den udvidelse af købekraften, det ville give.

Disse ræsonnementer udelukker selvfølgelig ikke, at de enkelte personer har ønsket at gøre en indsats for de arbejdsløse af rent sociale grunde, og at det har været det afgørende motiv for dem. I nogle tilfælde kan man måske også have ønsket at skaffe sig et vist indseende med og indflydelse på, hvordan foreningen udviklede sig.

Forståelsen for de arbejdsløses kår kan man vel på forhånd regne med var størst inden for arbejderbevægelsen, både den faglige og den politiske. Der kunne man vanskeligt undslå sig for at høre på folk, der hævdede at ville gøre en indsats mod arbejdsløsheden. Blot måtte man sikre sig, at fremgangsmåden ikke som helhed forringede arbejderne stilling (se side 159). Arbej-

derbevægelsens holdning kan måske dækkes af Staunings udtalelse på LABs pressemøde den 28. okt. 1939 om, at han ville støtte enhver bestræbelse, der rettede sig mod arbejdsløsheden ¹.

E. Fra maj 1939 til stiftelsen 1. august 1939

Efter begyndelsen af maj, hvor udenforstående begyndte at deltage i forberedelsen af stiftelsen, fortsatte man i inderkredsen med at henvende sig til forskellige personer, som man ønskede som medstiftere.

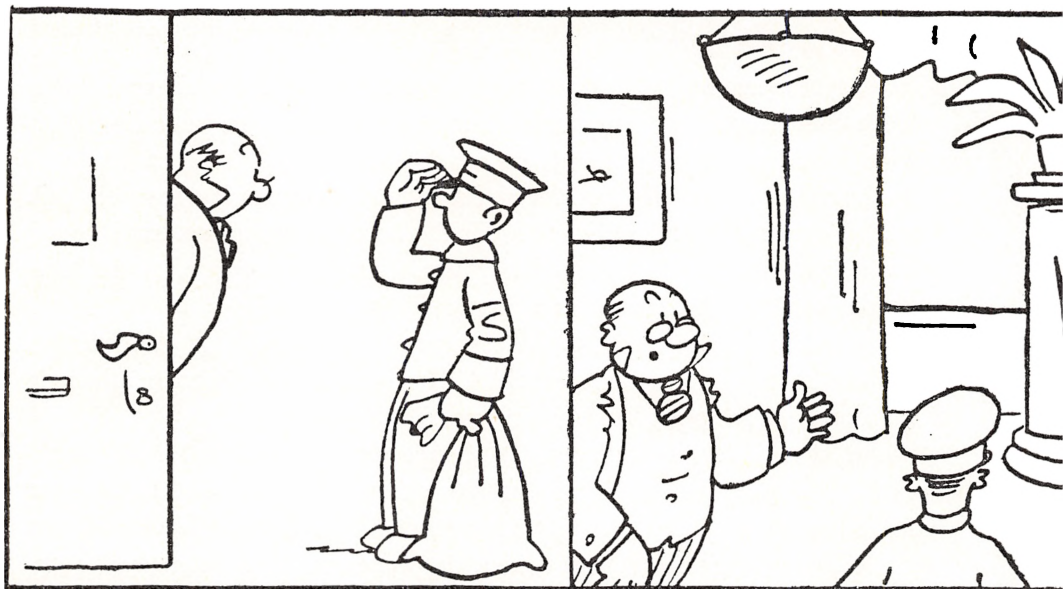
Bestræbelserne for at få flere med fra fagforeningerne slog stort set fejl. Knud V. Jensen afviste i sit svar på Hvidts henvendelse af 19. maj 1939 ¹ at have lovet at medvirke til stiftelsen; men han kunne oplyse, at de Samvirkende så med sympati på sagen og gerne ville støtte den ².

Bedre gik det ikke med at få formanden for Kvindeligt Arbejderforbund, fru Fanny Jensen, ind i arbejdet. Hun gjorde sin tiltræden afhængig af De samvirkende Fagforbunds stilling og holdt sig udenfor ³.

I løbet af maj blev der ligeledes rettet henvendelse til Gunnar Larsen, direktør i FL. L. Smidth. Antageligvis var han orienteret i forvejen af sin søster Paula Nissen, der tilhørte den initiativtagende Oxfordkreds. Gunnar Larsen var velvillig indstillet, skønt han blandt de præsenterede personer kunne ønske sig nogle flere industrifolk ⁴. Han gik dog med, og den 13. juli accepterede han formandsposten, hvis det da ikke ville tage for meget tid ⁵. Hermed mente Hvidt at have fundet en formand, der ville være udtryk for en samling af kræfterne og tro på en begyndende national fornyelse ⁶. Dette tilsagn må Gunnar Larsen senere været gået fra, da der på stiftelsesmødet ingen formand blev valgt; Hvidt synes at have varetaget formandens funktioner ⁷. Sit senere medlemsskab af LABs hovedbestyrelse fandt Gunnar Larsen også ringe tid til at varetage. Allerede i september 1939 ønskede han at opgive det, og ved sin udnævnelse til trafikminister et årstid senere forlod han for stedse LAB ⁸.

Det første møde, hvortil man havde inviteret de personer, der havde indvilliget i medarbejderskab, fandt sted den 25. maj 1939 på Teknologisk Institut ⁹. På mødet, hvorfra referat i øvrigt mangler, nedsattes et syvmandsudvalg til forberedelse af stiftelsen. Det kom til at bestå af Gunnar Larsen, Axel Olsen, J. C. Overgaard, J. Th. Arnfred, T. K. Thomsen, Alfred Nielsen og Vald. Hvidt ¹⁰. Dette udvalg holdt igen møde den 14. juli, hvor Arnfred og Overgaard markerede deres særstandpunkter ¹¹. Senere forklarede Overgaard Landbrugsrådets præsident Hauch, at det ikke var lykkedes for ham og Arnfred at få arbejdsprogram og organisation lagt i nogle for dem antagelige rammer, hvorfor de havde nægtet at medvirke ved stiftelsen ¹².

Magasin Madsen

Madsen: — Om jeg har noget til Spildindsamlingen. Tja, min Kone er ikke hjemme, men kom bare med inden for . . .

. . . jo den Blomstersøjle er hul o
saa godt som fyldt med Ølkapsler o
der ligger mange Propper i Amplen . .

Serietegning fra 1940.

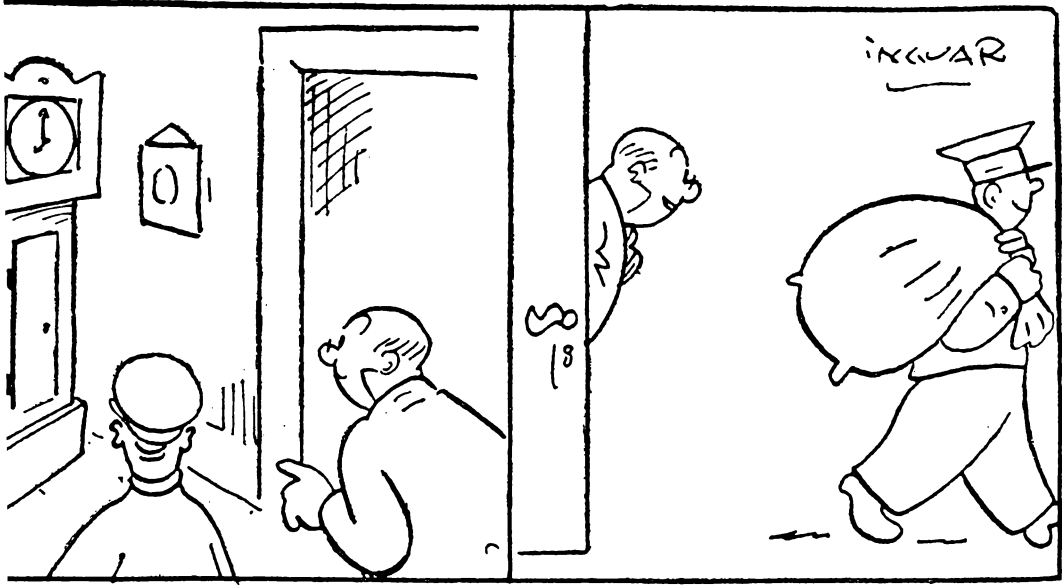
Spildmanden blev et så kendt fænomen i dagligdagen, at han også rykkede ind i avisernes serietegninger. Her hos Magasin Madsen i tegneren Ingvars fortolkning. Magasin Madsen optrådte i adskillige år i dagbladet Politiken.

Fra udklipsbog i LAB-Odense's arkiv.

F. Stiftelsesmødet

Som før nævnt fandt dette sted på Gunnar Larsens kontor, Vestergade 33 den 1. august 1939. Referat har eksisteret, men mangler i materialet. Derimod findes både vedtægterne og den af Hvidt omtalte stiftelsesoverenskomst¹. Den må være identisk med en trykt skrivelse: »Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse«, da dens tekst er citeret ordret i dagspressen den 5. og 6. august². Heri meddeltes foreningens stiftelse, hvis formål angaves at være »at samle alle nationens kræfter i enigt samarbejde om arbejdsløshedens bekæmpelse«, hvilket ikke mindst, hævdedes det, var en opgave for det private initiativ. Den landsopgave, at skabe en ny mentalitet i folket, måtte en-

Spildindsamling

... og der er en Del tomme Port-
sflasker i Bornholmeren ...

... Farvel, kom bare igen om en
Maaned's Tid!

hver have del i, for på den måde ville arbejdsløshedens nationale ulykke kunne vendes til national styrke.

Indholdet lå således fuldstændig på linie med de interne drøftelser som beskrevet på side 157 ff. Det var lykkedes Oxfordkredsen at fastholde deres oprindelige målsætning, karakteriseret af nøgleordene: privat initiativ, mentalitetsændring og national samling.

Denne målsætning kunne vel heller ikke støde an hos det store flertal af underskriverne, der var private erhvervsdrivende. Mentalitetsændringen kunne man jo altid forestille sig skulle ske hos andre.

Modsat hvad man måske kunne forvente, syntes den stærke understregning af privat initiativ ikke at have generet arbejderrepræsentanterne synderligt. Nogen tilbageholdenhed kan imidlertid spores hos f. eks. Socialdemokraten, der i sit referat af pressemødet den 28. oktober 1939 om LABs program sagde, at det var en blanding af privat og offentlig initiativ ... foreløbig med hovedvægten lagt på de private kræfter³.

Blandt underskriverne var der sket nogen udskiftning siden maj 1939. Fuldstændig overensstemmelse kan heller ikke forventes, da der i maj var tale om at være medindbyder til det stiftende møde, men nu om at være medstifter.

H. A. V. Hansen, oberstløjtnant,
 O. Hedegaard, direktør i Handelsbanken,
 Vald. Hvidt, højesteretssagfører,
 Peter Langeland, næstformand i De jyske Husmandsforeninger,
 Gunnar Larsen, ing., dir. i F. L. Smith & Co., formand for B & W,
 Christian D. Lüttichau, hofjægermester, formd. i Det danske Hedeselskab,
 Alfred Nielsen, direktør, Silkeborg,
 Paula Nissen, husmoder, Serridslevgård pr. Tvingstrup,
 Axel Olsen, formand for Dansk Arbejdsmands Forbund,
 Ingeborg Richter, formand for De Danske Husmoderforeninger,
 T. C. Thomsen, guvernør for Rotary i Danmark,
 T. K. Thomsen, næstformand i Dansk Arbejdsgiverforening,
 E. van Toornburg, direktør for A/S Det nordiske Kamgarvsspinderi, Sønderborg,
 Jacob Tvedegaard, formand for De danske Landboforeninger,
 Gertie Wandel, formand for Danske Kvinders Husflid ⁴.

Ni af navnene var de samme som i maj, nemlig Vald. Hvidt, Peter Langeland, Chr. D. Lüttichau, Paula Nissen, Axel Olsen, Ingeborg Richter, T. C. Thomsen, T. K. Thomsen og Gertie Wandel. Af de nytilkomne tilhørte H. A. V. Hansen og Alfred Nielsen Oxfordgruppebevægelsen og havde begge været med i det forberedende arbejde. Olaf Hedegaard havde været med i drøftelsen den 25. maj hos direktør Fr. Sander om dennes erhvervsplan. Samtidig havde man også behandlet direktør Hans L. Larsens plan om et clearingfond, der i samarbejde med bankerne skulle financiere ny industri ⁵. Denne plan blev det overladt Hedegaard at arbejde videre med, og det er efter Hvidts mening grunden til Hedegaards interesse for LAB ⁶.

Den første forbindelse med O. Hedegaard blev knyttet den 14. juni ⁷, og umiddelbart efter stiftelsen indvilligede han i at være foreningens hovedkasserer ⁸, et job, som direktør Poul Andersen, Privatbanken allerede i maj havde afslået ⁹. Blandt de nytilkomne var også Gunnar Larsen, hvis tilknytning til LAB allerede er omtalt. Forbindelsen til E. van Toornburg var etableret af Alfred Nielsen og havde sin baggrund i begges tilknytning til Rotary-klubberne og bevægelsen Moralsk Oprustning ¹⁰.

Som nævnt side 160 havde S. Brorsen frarådet henvendelse til Jacob Tvedegaard. Kontakten med ham blev alligevel optaget den 15. juli 1939 (rimeligvis på Overgaards anbefaling ¹¹), hvor han straks accepterede en bestyrelsespost i foreningen ¹².

I forhold til 10. maj skrivelsen savnedes J. Th. Arnfred, Olaf Rasmussen, Poul Hansen og Karl Hasselbalch. Arnfred overværede imidlertid stiftelsen; men selv om han iflg. Hvidt var helt enig med »os«, havde han betænkeligheder angående gennemførligheden af planerne, og i hvert fald ville han først tale med Overgaard, før han eventuelt gik med¹³. Hasselbalchs afslag på medvirken til stiftelsen er omtalt. Olaf Rasmussens og Poul Hansens fravær kan blot konstateres¹⁴.

LAB selv hævdede f. eks. i 10-års beretningen 1950, at de 15 stiftere var udgået fra alle dele af befolkningen, men deres fordeling med 6 direktører fra det private erhvervsliv, 3 repræsentanter for det store landbrug, 1 fra det mindre, 1 arbejder, 1 højesteretssagfører, 1 oberstløjtnant, 1 dommerfrue (Ingeborg Richter) og 1 cand. phil. uden erhvervstilknytning (Gertie Wandel), men gift med en større vingrosserer, viser dog en tydelig overvægt af socialt velstillede. Nogle kredse af befolkningen var heller ikke repræsenteret. F. eks. fiskeri, handel, håndværk og faglærte arbejdere.

Af de 15 stiftere tilhørte de 5 Oxfordgruppebevægelsen, mens de øvrige større eller mindre sympati for den ikke kan afgøres på det gennemgåede materiale.

Dagpressens modtagelse af den nye forening var gennemgående velvillig og uden kommentarer. Man refererede loyalt den udsendte skrivelse (stiftelsesoverenskomsten) og havde i nogle tilfælde et kort interview med Hvidt, hvor han understregede foreningens upolitiske karakter, mens han i øvrigt afviste at udtale sig om det fremtidige program, da han ikke ville binde den nyvalgte hovedbestyrelse¹⁵.

Der var dog to undtagelser, og begge var kommunistiske. Hovedangrebsvinklen i Arbejderbladets leder den 6. august lå i følgende sætning: »Ethvert forsøg på at skjule, at arbejdsløshedens bekæmpelse er et spørgsmål om uforsonlig klassekamp, er i sig selv et angreb på arbejderklassens livsinteresser«. Derfor fandt bladet, at Axel Olsens deltagelse som arbejderne tillidsmand var forkastelig. Han burde holde sig for god til at lægge navn til denne private spekulation i arbejdsløsheden, som det udtryktes i en kort notits i bladet den 5. august.

Den samme tanke blev videreudviklet af landsretssagfører Carl Madsen i Kultur og Politik i juli 1940¹⁶ under overskriften: »Arbejdsmand Olsen i fint selskab«. På grundlag af Kraks blå Bog og Greens Danske Fonds og Aktier påvistes stifternes identitet med »den mest reaktionære danske kapitalisme«¹⁷. Carl Madsen ironiserede videre over det initiativ, der var udfoldet, og hans indignation lyste ud af hans referat af foreningens bærende idé: at der var arbejde nok, blot alle ville være arbejdsgivere, og de arbejdsløse ville se mere på den

Til Kamp mod Spild

Spildindsamlingen er en national Opgave

LAB
LABORATORIET FOR
 HUSHOLDNINGENS
 REKONSTRUKTION
 OG
 RECYCLING

FORBEJLED AF
 JUSTITISMINISTERIETS
 PROPAGANDAKONTOR
 ANKER HJERGAARDEN 1
 KØBENHAVN V

LAB plakat.

En hovedopgave inden for det arbejde, LAB selv tog op, var indsamling af spild fra private husstande. Det gjaldt både madaffald, der blev anvendt til svinefoder, og andet affald, der kunne genanvendes i industrien.

Fra 10-årsberetning.

gode vilje end lønnen. Denne holdning fra kommunisternes side ændredes ikke i tidens løb ifølge LABs opfattelse ¹⁸.

Fædrelandet behandlede ligeledes den ny forening i sin leder den 6. august 1939 under overskriften: Ny Krampetrækning. Den nye mentalitet med kravet om helhedens vel, der efterlystes af LAB, betegnede bladet som national-socialismens hovedhjørnesten, men ville gerne se praktiske beviser, før det troede på, at stifterne var fri af systemets asociale, unationale og hensynsløse kapitalistiske linie. Bladet nærede stærk tvivl om, at Axel Olsen og Jacob Tvedegaard havde opgivet at varetage deres organisationers specielle interesser. Som helhed betragtedes dannelsen af LAB som systemets krampetrækning. Heller ikke denne vurdering ændredes med tiden ¹⁹.

IV. Landsforeningens organisation

A. Vedtægter

Ifølge de vedtægter, der blev vedtaget på det stiftende møde, skulle organisationen bestå af en landsforening og en række lokalforeninger, ligesom det blev forudset, at den måtte have et hovedkontor.

På stiftelsestidspunktet eksisterede der allerede tre lokalforeninger, idet der foruden i Silkeborg og Kolding var blevet oprettet en i Kalundborg i juni 1939. Som i de to nævnte byer, stod der også i Kalundborg Oxfordfolk bag oprettelsen ¹.

Den øverste ledelse i alle foreningens anliggender havde et repræsentantskab, der blev kaldt arbejdsløshedskomiteen. Den bestod af de til det stiftende møde indbudte samt formændene for de enkelte lokalforeninger. Hovedbestyrelsen kunne endvidere indbyde, hvem den skønnede, til at indtræde i komiteen. Begrundelsen var, at man ville sikre sig, at alle betydende kræfter i samfundet blev repræsenteret ².

Hovedbestyrelsen, der kunne bestå af op til 15 personer, skulle vælges af komiteen. Når undtages formændene for lokalforeningerne, var landsforeningens repræsentantskab og hovedbestyrelse således selvsupplerende. – Den daglige ledelse skulle varetages af et forretningsudvalg, valgt af og blandt hovedbestyrelsens medlemmer ³.

Lokalforeningernes opbygning var forudset til at være en tro kopi af landsforeningens med et repræsentantskab, valgt ved det stiftende møde og senere selvsupplerende, og en af repræsentantskabet valgt bestyrelse ⁴. I de større lokalforeninger blev der ligesom i landsforeningen oprettet kontorer for den daglige administration ⁵.

Om relationen mellem landsforeningen og lokalforeningerne bemærkede vedtægternes § 7, at lokalforeningernes i alle forhold burde samarbejde med hovedbestyrelsen. Formelt havde landsforeningen altså ingen indflydelse på lokalforeningerne. Hverken deres repræsentantskab eller bestyrelse skulle på nogen måde godkendes af landsforeningens ledelse.

I forhold til udkast til vedtægter⁶ betegnede de vedtagne en mildnelse af bestemmelserne. Udkastets § 12 havde nemlig i enhver henseende underkastet lokalforeningerne hovedbestyrelsens direktiver, og yderligere bestemt, at der skulle indbetales 50 % af kontingenterne til hovedkontoret. Denne procentsats blev halveret i 1939-vedtægterne, der dog fortsat gav hovedbestyrelsen ret til at pålægge lokalforeningerne yderligere indbetalinger i fornødent og muligt omfang.

Med en sådan opbygning var stifterne af såvel landsforeningen som de enkelte lokalforeninger sikret den afgørende indflydelse på den fremtidige ledelse. Det kan synes mærkeligt, at en forening, hvis udtalte mål var at styrke demokratiet, i så ringe grad havde til hensigt at praktisere dette inden for sine egne rammer. Noget af forklaringen ligger måske i en bemærkning i et af Hvidts breve: »Hvad (demokrati) er, må de, der er demokrater, overveje«⁷. Forestillingen om, at et flertal burde bestemme demokratiets indhold, lå øjensynligt fjernet.

Der gjordes i 1939-vedtægterne opmærksom på, at de var midlertidige og skulle ændres efter senest et år. Det skete på arbejdsløshedskomiteens første møde den 11. oktober 1940⁸. De nye vedtægter fastholdt den organisatoriske opbygning, men stillede lokalforeningerne, nu ca. 50, friere og økonomisk bedre over for landsforeningen. For det første blev bestemmelserne om størrelsen af lokalforeningernes repræsentantskaber og bestyrelser strøget, dernæst ændredes reglen om indbetaling af 25 % af kontingenterne til hovedkontoret til kun at gælde kontingenter, der lå under 10,00 kr. årligt. Af de øvrige skulle betales 2,50 kr.

Årligt kontingent androg for virksomheder og institutioner mindst 10,00 kr., for enkeltpersoner mindst 5,00 kr., mens unge under 21 år kunne slippe med 2,00 kr. Endeligt bortfaldt hovedbestyrelsens ret til at pålægge yderligere indbetalinger.

Ændringerne imødekom på næsten alle punkter de krav, lokalforeningen i Århus havde stillet i et brev af 12. august 1940, hvori vedtægternes § 24 og 7 krævedes ændret således, at der kunne være 6 personer i bestyrelsen og 25 i repræsentantskabet mod vedtægternes henholdsvis 3 og 10. Ligeledes krævedes reglen om indbetaling af 25 % af kontingenterne afskaffet⁹.

Efter disse vedtægter arbejdede foreningen frem til 1946, dog med en

mindre justering i 1944, der stillede lokalforeningernes repræsentantskaber frit med hensyn til hvilke almentnyttige formål, man ønskede at støtte ved en evt. likvidation af en lokalforening. Før skulle likvidationsværdien indbetales til hovedkontoret¹⁰. Ændringen i 1944 var foranlediget af lokalforeningerne i Århus og Randers¹¹.

I 1946 fandt en gennemgribende vedtægtsændring sted. Fra nogle lokalforeningers side havde der i nogen tid været utilfredshed med selvsuppleringsystemet i LABs ledelse. Silkeborg havde i 1944 erstattet repræsentantskabet med en generalforsamling, og Holbæk havde i et oplæg til årsmødet 1945 stillet forslag om, at sådan skulle alle lokalforeninger omdannes. Endvidere foreslog Holbæk, at det for fremtiden burde være lokalforeningerne med 1 stemme pr. 100 medlemmer, der skulle vælge hovedbestyrelsen¹².

På selve årsmødet i december 1945 var det Svend Jensen, LAB-funktionær i Holbæk, der fremlagde forslaget, idet han betegnede den gældende ordning som udemokratisk. Af den refererede debat fremgår det, at man nok kunne gå med til at lade arbejdsløshedskomiteen og lokalforeningernes repræsentantskaber vælge af medlemmerne; men man fastholdt, at disse to organer så til gengæld skulle vælge den daglige ledelse. Begrundelsen var, at alle samfundsgrupper skulle sikres indflydelse, og at man måtte forhindre en tilfældig gruppe i ved en fuldstændig revolution at forstyrre kontinuiteten i arbejdet¹³.

Det fremgår ikke, hvilke grupper, der var tænkt på. På forespørgsel har Vald. Hvidt svaret, at man nærmest har villet sikre den siddende ledelsessammensætning¹⁴.

Til at udarbejde de nye vedtægter nedsattes et udvalg bestående af formanden Vald. Hvidt, proprietær Hauch Fenger, Hårby lokalf., bryggeriarbejder Fr. Frederiksen, Vejle lokalf., byrådsmedlem Robert Holm, Horsens lokalf., forstander Kr. Møller, Hammerum Landbrugsskole, formand for LABs amsudvalg for Ringkøbing amt, civ. ing. Jørgen Saxild, medlem af LABs forretningsudvalg, og prokurist Chr. V. Sørensen, lokalf. for København-Frederiksberg¹⁵. Dette udvalg udsendte sit forslag den 28. marts 1946 som oplæg til årsmødet i maj¹⁶, hvor det i næsten uændret skikkelse blev vedtaget. De væsentligste ændringer vedrørte tre områder. Formålsparagraffen, ledelsesstrukturen og relationen mellem landsforeningen og lokalforeningerne¹⁷.

Formålsparagraffen fik en udvidelse til også at gælde produktionens fremme. Når det skønnedes rimeligt at få dette præciseret nu, hang det sammen med ændringen i beskæftigelsessituationen fra 1939 til 1946. Mens det i 1939 havde været altafgørende at få flere mænd i arbejde, havde krigens relative

gode beskæftigelse bevirket, at man i LAB mere havde lagt mærke til den mangel på arbejdskraft, som nogle fag og især landbruget havde følt sig ramt af, end den ledighed, der trods alt stadig fandtes¹⁸. En anden baggrund for LABs indstilling var den, at adskillige lokalforeninger i de årlige statistikker siden 1942 havde angivet mangel på arbejdskraft som årsag til, at de ikke havde iværksat noget arbejde¹⁹. Der er ikke refereret nogen debat om dette spørgsmål²⁰. Men faktisk havde LAB jo også i de forløbne år bidraget til en udvidelse af produktionen i det omfang, den havde sat arbejde i gang, som ellers ikke ville være blevet udført.

Mest omfattende var ændringen i ledelsesstrukturen. Lovudvalget havde foreslået, at generalforsamlingen i de enkelte lokalforeninger skulle vælge et repræsentantskab, der så igen skulle vælge bestyrelsen; men de endelige vedtægter overlod det til lokalforeningerne selv at bestemme deres opbygning. Man kunne altså udmærket fortsætte med de selvsupplerende repræsentantskaber, således som det skete i hvert fald i Århus, Randers og Køge²¹.

I selve landsforeningen blev arbejdsløshedskomiteen afskaffet og erstattet med en generalforsamling, der fik navnet: årsmøde. Stemmeberettigede var hovedbestyrelsesmedlemmer, een repræsentant for hvert amtsudvalg (se senere) og repræsentanter for lokalforeningerne, een for hver påbegyndt 50 betalende medlemmer, dog højest 10.

Foruden at godkende beretning og regnskab skulle årsmødet for fremtiden vælge 14 af de op til 20 medlemmer, som hovedbestyrelsen blev udvidet til. De resterende 6 var hovedbestyrelsens valgte medlemmer berettiget til at udpege, således at der kunne sikres repræsentation for de forskellige kredse, der var interesseret i LABs arbejde (§ 10-11).

Ændringerne i ledelsesstrukturen var udtryk for nogen demokratisering, i den forstand at der var åbnet adgang for en bredere kreds til at øve indflydelse på bestyrelserne. Men demokratiseringen var ikke særlig vidtgående. Skønt årsmødet skulle vælge 70 % af hovedbestyrelsen, kunne dettes flertal udmærket være udgået af lokalforeningernes selvsupplerende repræsentantskaber. Snarere var omlægningen udtryk for lokalforeningernes større indflydelse på foreningens landsledelse.

De i LABs arbejde interesserede kredse, som man åbenbart frygtede ikke ville repræsenteres ved valg, var antagelig Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforbund. I så fald var frygten begrundet, idet ingen fra disse organisationer blev valgt på årsmødet 1946. Senere på året indtrådte dog Axel Olsen og Eiler Jensen igen, mens Arbejdsgiverforeningen ikke mere lod sig repræsentere.

De to hovedorganisationer var vigtige for LAB. Ikke blot fordi LAB altid

sørgede for at være i overensstemmelse med dem i sin politik; men også fordi de tilsammen i 1945 ydede cirka halvdelen af bidragene til LAB og dermed 40 % af landsforeningens indtægter overhovedet. At de ingen bidrag ydede i 1946 og 1947 var sikkert uden forbindelse med den stedfundne ændring af vedtægterne.

En tredje væsentlig ændring angik forholdet mellem landsforeningen og lokalforeningerne. En helt ny paragraf krævede, at lokalforeningerne blev anerkendt af landsforeningens forretningsudvalg, der til det brug skulle have lokalforeningernes vedtægter, en liste over den ved stiftelsen valgte bestyrelse og en meddelelse om, at foreningen talte mindst 20 medlemmer. Endvidere skulle forretningsudvalget holdes underrettet om alle vedtægtsændringer, der altid skulle være i overensstemmelse med §§'ne 3, 4, 6, 7 og 8 i landsforeningens vedtægter. Sluttelig gav § 8 landsforeningen ret til at slette en lokalforening af dens liste, hvis den ikke havde indbetalt kontingentandel i 2 år. Den pågældende lokalforening kunne derefter ikke længere benævne sig som LAB-lokalforening.

Ordvalget: »over den ved stiftelsen valgte bestyrelse« indicerede, at der var tænkt på nystiftede lokalforeninger, og faktisk er der ingen spor af, at forretningsudvalget i de følgende år har drøftet anerkendelse af allerede eksisterende lokalforeninger ²².

Paragraffen fik ingen stor betydning. Efter 1946 blev der kun oprettet to nye lokalforeninger: Astrup pr. Arden i 1950 og Skanderborg i 1948. Retten til eksklusion af lokalforeninger i tilfælde af kontingentrestancer blev ikke håndhævet særlig strengt, om den da gjorde det overhovedet. I regnskaberne kan det konstateres, at adskillige lokalforeninger fortsat figurerede på listerne, selv om de i flere år ikke havde indbetalt kontingentandele. Årene 1954–58 undlod f. eks. lokalforeningerne i Assens, Fåborg, Silkeborg og Tyvelse at betale ²³.

1946-vedtægterne kom til at gælde til landsforeningens ophævelse i 1965, idet et forsøg på at få dem ændret i 1959 ikke blev gennemført ²⁴.

Det gennemgående træk ved alle vedtægtsændringer var, at de skete efter pres eller ønske fra lokalforeningerne. Som helhed stillede de også disse bedre over for landsforeningen. For ændringen i 1946 var det endvidere karakteristisk, at der blev indført bestemmelser på områder, hvor der ikke før havde været nogen. I drøftelserne forud for stiftelsen havde Hvidt netop fundet det værdifuldt, at vedtægterne ikke var så detaljerede, at bestyrelsens handlefrihed blev indsnævret ²⁵. Det havde formentlig sin baggrund i troen på det frie initiativs betydning og i, at LAB gerne ville være en folkebevægelse og ikke blot en organisation ved siden af så mange andre ²⁶.

Alligevel havde væksten i foreningen nødvendiggjort klarere bestemmelser på en række områder, en udvikling som initiativtagerne beklagede ²⁷.

B. Landsforeningens repræsentantskab

1. Arbejdsløshedskomiteen 1939–1946

Denne bestod som nævnt af stifterne, formændene for lokalforeningerne samt de personer, som hovedbestyrelsen havde opfordret til at indtræde. Der er dog ingen eksempler fundet på, at hovedbestyrelsen har benyttet sig af sin ret til at supplere komiteen. Antallet af komitemedlemmer har således først og fremmest svinget med antallet af lokalforeninger, og da disse under besættelsen talte mellem 110 og 120, har den rundt regnet bestået af 130 personer.

Komiteen mødtes en gang om året til et for offentligheden lukket møde, hvor formandens beretning og foreningens regnskab blev godkendt, og valg til hovedbestyrelsen fandt sted. Samtlige valg frem til 1946 var imidlertid genvalg, så de nybesættelser i hovedbestyrelsen, der dog skete, har komiteen ikke øvet indflydelse på. Den godkendte blot de dispositioner, der var truffet i forvejen ¹.

2. Årsmødet 1946–65

Ved vedtægtsændringen i 1946 overtog årsmødet arbejdsløshedskomiteens beføjelser. Lige så lidt som denne har den benyttet sin ret til at ændre hovedbestyrelsen, når bortses fra 1946. I de følgende år blev medlemmer på valg altid genvalgt. De stemmeberettigedes antal har formelt været større end under den gamle ordning, da lokalforeningerne nu kunne have op til 10 stemmer hver mod før 1. Men om fremmødeprocenten blev større efter 1946, kan der intet siges om, da der savnes såvel deltagerlister før dette tidspunkt som oplysninger om medlemstal i de enkelte foreninger efter dette tidspunkt.

Derimod findes deltagerlister for de følgende år med undtagelse af 1955 og 1961. I tabel nr. 1. er deltagelsen fra lokalforeningerne i årsmøderne 1946–1965 opført, ligesom den er fordelt i grupper efter erhvervsstilling ². Da lokalforeningsfolk næsten udgjorde hele forsamlingen, er det ligeledes en oversigt over årsmødernes sammensætning. Kun nogle få hovedbestyrelsesmedlemmer var ikke samtidig medlem af lokalforeningsbestyrelser. Øvrige deltagere var indbudte gæster fortrinsvis fra centraladministrationen og pressen.

Groft taget udviser antallet af deltagere en faldende tendens frem til midten af 1950-erne for derefter at stige, undtagen de to sidste år. Det større fremmøde 1957–1959 kan måske hænge sammen med, at der i 1956 kom en ny formand, professor Thorkil Kristensen.

TABEL 1
Lokalforeningernes årsmødedeltagere fordelt efter erhvervsstilling³ 1946-1965

	Antal deltagere	Selvstænd.	Funkt. tj.mnd.	Arbejdere	Husmødre m. v.	Ikke oplyst	Fra lokalf.	Lokalf. i alt
1946	111	41	56	5	5	4	40	95
1947	59	29	22	3	5		26	74
1948	76	29	34	8	4	1	28	77
1949	51	18	27	4	2		22	78
1950	66	23	30	7	6		26	78
1951	47	15	25	4	3		23	78
1952	51	20	25	3		3	24	69
1953	59	28	25	4	2		24	69
1954	34	12	18	2	1	1	16	
1955	(32)							
1956	33	12	18	2		1	11	
1957	43	18	19	2	3	1	12	
1958	52	23	26	2	1		19	
1959	64	24	31	2	2	5	16	
1960	41	19	19	2	1		11	
1965	15	8	6		1		5	
I alt	802	319	381	50	36	16		
----- Procent -----								
1946	100	37	50	5	5	3	42	100
1947	100	49	37	5	9		35	100
1948	100	38	45	11	5	1	36	100
1949	100	35	53	8	4		28	100
1950	100	35	45	11	9		33	100
1951	100	32	53	9	6		30	100
1952	100	39	49	6		6	35	100
1953	100	48	42	7	3		35	100
1954	100	35	53	6	3	3		
1955	100							
1956	100	36	55	6		3		
1957	100	42	44	5	7	2		
1958	100	44	50	4	2			
1959	100	38	48	3	3	8		
1960	100	46	46	5	3			
1965	100	53	40		7			
Gnst.	100	40	48	6	4	2		

Anm. Næstsidste kolonne angiver, hvor mange lokalforeninger deltagerne kom fra.

Fordelingen efter erhvervsstilling viser en knusende overvægt af selvstændige og funktionærer og tjenestemænd. Sammenlagt omkring 90 % af deltagerne, således at de selvstændige udgjorde fra 1/3 til 1/2 og funktionærer og tjenestemænd omkring 1/2. Dette forhold var ret stabilt gennem alle årene.

Det billede, der tegner sig efter denne fordeling, følger i hovedtræk en lignende fordeling af lokalforeningernes bestyrelsesmedlemmer ⁴, hvad angår kolonne 1 og 2's overvægt, blot med den forskel at forholdet mellem de to grupper er byttet om. Gruppen funktionærer og tjenestemænd var større blandt årsmødedeltagerne end i lokalforeningsbestyrelserne, og det skyldtes, at adskillige lokalforeninger ved årsmøderne også lod sig repræsentere af deres ansatte funktionærer.

Som helhed må det siges, at årsmødedeltagerne fra lokalforeningerne i høj grad har afspejlet disses bestyrelser i henseende til erhvervsstilling.

Så langt det totale antal lokalforeninger kendes, kan det siges, at fremmødet lå på det samme, nemlig omkring 1/3, selv om antallet af repræsenterede lokalforeninger viser en faldende tendens. Ved landsforeningens opløsning i 1965 var fremmødet dog 100 %.

De fleste årsmøder blev holdt i København, således 1940-41, 1943-51, 1954-55, 1960-61. De øvrige holdtes i Ålborg 1956, i Århus 1959, i Fredericia 1957 og -65, i Odense 1953 og -58, i Randers 1952 og i Vejle 1942.

C. Hovedbestyrelsen

1. Hovedbestyrelsens medlemmer ¹

Over for omverdenen var hovedbestyrelsen med til at give foreningen dens image. Sammensætningen skulle vise, at her var der en sag, som folk fra alle lejre sluttede op om ².

Den første hovedbestyrelse blev valgt af og blandt stifterne den 1. august 1939. Den kom til at bestå af H. A. V. Hansen, Vald. Hvidt, Gunnar Larsen, Alfred Nielsen, Axel Olsen, T. K. Thomsen og Jacob Tvedegaard ³. Kort efter blev den suppleret med O. Hedegaard, der påtog sig at være hovedkasserer, et hverv, han bestred til begyndelsen af 1943 ⁴. Yderligere suppleringer fandt sted i foråret 1940 med Lauritz Hansen, formand for De samv. Fagforbund, Paula Nissen og Anna Thygesen, begge godsejerfruer og tilhørende den initiativtagende Oxfordkreds, samt med C. E. Flensborg, direktør for Hedeselskabet. Bortset fra Gunnar Larsen, der forlod LAB ved sin udnævnelse til minister i juli 1940, blev alle genvalgt ved årsmødet i oktober 1940.

Umiddelbart efter dette indtrådte formanden for LAB-Århus, direktør Axel Gruhn, og den daglige leder af Århus afdelingen, direktør Carl Jacobsen, i hovedbestyrelsen. Dette var et krav fra Århus-afdelingen fremsat i et brev den 12. august 1940 ⁵ og gentaget mundtligt over for Hvidt den 10. oktober 1940 ⁶. Yderligere indtrådte kreditforeningsdirektør Aage Jen-

En af LABs tøjopsyningscentraler.

I en række af LABs lokalforeninger blev der oprettet tøjreparations-, tøjbytnings- eller tøjopsyningscentraler. Derved forlængedes tøjets levetid i en tøjfattig tid. Tid og sted for billedet ukendt, men før 1945.
Fra Arbejdet - Danmarks Rigdom 1945.

sen, Odense, lrs. Edel Saunte, København, og direktør i Store Nordiske Telegrafelskab Alf Ussing. Forbindelsen med Edel Saunte var blevet etableret af 27. maj 1940 ved, at denne som medlem af Danske Kvinders Samfundstjeneste af 1940 havde tilbudt LAB samarbejde i kvindesager ⁷. Dette tilbud gentoges to dage senere over for Hvidt ⁸. Danske Kvinders Samfundstjeneste kunne for øvrigt ikke være LABs inderkreds af Oxfordfolk helt ukendt, da denne sammenslutning af kvindeorganisationer var blevet til den 20. maj 1940 hos den kreds, der samledes hos skibsreder Chr. Harhoff. Denne var som nævnt p. 155 med i de indledende drøftelser om LAB ⁹.

En sådan supplerings mellem årsmøderne, der var det eneste tidspunkt, på hvilket arbejdsløshedskomiteen samledes, viser, at den ret, som hovedbestyrelsen havde til at supplere komiteen, havde den i stedet brugt til at supplere sig selv. Det fremgår helt tydeligt af direktør Jørgen Saxilds indtræden, der blev vedtaget på et hovedbestyrelsesmøde ¹⁰.

Den næste ændring af hovedbestyrelsens sammensætning var modsat rettet, idet Axel Gruhn og Carl Jacobsen udtrådte i sommeren 1942. For Carl Jacobsens vedkommende var årsagen, hævdede han, at de faste rammer for de praktiske opgaver, som Århus altid havde haft, ikke kunne gennemføres på landsplan, fordi det følelsesbetonede, karakteriseret ved ordene inspiration og mentalitetsændring, var den bærende idé for Hvidt og hans nærmeste medarbejdere ¹¹. Formodentlig har Axel Gruhns bevæggrunde været af lignende art.

Inden reglerne for valg af hovedbestyrelse blev ændret i 1946, skete der en mindre udskiftning af personerne. Lauritz Hansen erstattedes ved sin indtræden i ministeriet november 1942 af sin efterfølger i De samv. Fagforbund, Eiler Jensen ¹², og Alfred Nielsen blev ved sin overtagelse af direktørposten på LABs hovedkontor pr. 1. oktober 1943 remplaceret i hovedbestyrelsen af den hidtidige LAB-direktør S. A. Bruun, København ¹³. I 1943 udtrådte også C. E. Flensborg, uden at hans motiver til dette skridt kendes, og fra 1945 mangler T. K. Thomsens navn på listerne. Han blev dog medlem af hovedbestyrelsen igen i 1956, og den 10 års pause skal sikkert forklares ved, at han følte sig trykket over beskyldningerne mod hans firma: Wright, Thomsen og Kier for værnemagerarbejde ¹⁴.

De nytilkomne var foruden Eiler Jensen og S. A. Bruun hovedbogholder på fabrikken Norden i Ålborg, Poul Thune, der var formand for lokalforeningen i Ålborg ¹⁵, og sølvsmed og byrådsmedlem Martin Hansen, Fredericia, samt typograf og viceborgmester W. Willumsen, Roskilde. Begge indtrådte i 1944, og de var begge formænd for LAB-lokalforeningerne i deres respektive byer ¹⁶.

Valget i maj 1946 til hovedbestyrelsen efter de nye regler bragte nye folk ind, mens andre gled ud. Det sidste gjaldt 4 af stifterne, der fra begyndelsen havde siddet i hovedbestyrelsen: O. Hedegaard, H. A. V. Hansen, Axel Olsen og Jacob Tvedegaard. Endvidere de senere tiltrådte Eiler Jensen, Paula Nissen, Edel Saunte og Alf Ussing.

Såvel Axel Olsen som Eiler Jensen supplerede hovedbestyrelsen sig med straks efter, nu med ret i vedtægterne, se side 176.

De nyvalgte i 1946 var bryggeriarbejder Fr. Frederiksen, LAB-Vejle, proprietær Chr. Galsgaard, Købelev v. Nakskov, redaktør C. Hauge, Socialdemokraten, Nyborg, slagteridirektør E. Nielsen, Randers, og læge frk. Birgitte Funck, Hørsholm. Senere på måneden optoges også fru Karen Lorentzen, radikalt medlem af borgerrepræsentationen¹⁷. Alle de nyvalgte var enten formænd for lokalforeninger eller medlem af deres bestyrelser. Dette gjaldt kun for Alf Ussings vedkommende af de afgåede, så udskiftningen havde præg af, at lokalforeningsfolk rykkede ind i stedet for de af hovedbestyrelsen udpegede.

Efter genvalg på årsmødet den 29. maj 1947 af den halvdel af hovedbestyrelsen, der skulle afgå, optoges på hovedbestyrelsesmødet den 16. juni Alfred Nielsen, der var fratrædt som LAB-direktør og prokurist Chr. V. Sørensen, København, der var opstillet ved valget i maj, men ikke var blevet valgt¹⁸.

Senere indtrådte Rich. Børgesen, sekretær i Dansk Arbejdsmandsforbund, efter formanden Axel Olsens død den 19. juni 1947¹⁹. Samme år indtrådte også gdr. Hans Jeppesen, Havdrup, der var formand for LAB-amtsudvalget for Roskilde amt, og direktør Philip Sørensen, København, trak sig tilbage af helbredshensyn²⁰, mens W. Willumsen forlod hovedbestyrelsen året efter på grund af manglende tid²¹. Birgitte Funck gled ligeledes ud i 1948.

Skotøjsfabrikant Lauritz Petersen, Odense, der var aktiv i lokalforeningen der, blev indvalgt i hovedbestyrelsen på dennes møde den 17. august 1949. Året efter forlod S. A. Bruun hovedbestyrelsen på grund af mange rejser i udlandet²², og endvidere udtrådte E. Nielsen, Randers²³, og Anna Thygesen, Næstved. Samme år indtrådte malermester Helmar Rasmussen, København, der ligesom Lauritz Petersen havde tilknytning til Moralsk Oprustning. I 1951 trak Chr. Galsgaard sig tilbage og blev erstattet af kommunaldirektør i Ålborg, Hans Nielsen.

To år senere, i 1953, udtrådte Fr. Frederiksen, Vejle, og året efter trak Hvidt sig helt ud af foreningen. Han ville nu hellige sig arbejdet for Moralsk Oprustning. Det blev besluttet, at formanden for forretningsudvalget, Chr. V. Sørensen, skulle fungere som formand indtil videre. Den næste

udskiftning i hovedbestyrelsen fandt sted i 1956, hvor redaktør C. Hauge trak sig tilbage, mens professor Thorkil Kristensen og kontorchef Axel Skalts blev indvalgt på årsmødet den 17. november. Endvidere indtrådte T. K. Thomsen som nævnt igen. Axel Skalts medlemskab blev af kort varighed, idet han udtrådte allerede året efter ved sin udnævnelse til departmentschef. Thorkil Kristensen blev valgt til formand, en post han bestred indtil 1960.

Lauritz Petersen døde i 1958, og hans plads i hovedbestyrelsen blev besat af afdelingsingeniør Smith-Hansen, Århus afd., der herved blev repræsenteret for første gang siden 1942. Endvidere indtrådte formanden for Dansk Arbejdsmandsforbund, Alfred Petersen. DAF havde siden Axel Olsens død i 1947 været repræsenteret ved sekretær Rich. Børgesen, og han blev siddende også efter Alfred Petersens tiltræden. De samvirkende Fagforbund havde siden Lauritz Hansens periode i 1940 været repræsenteret ved sin formand, men i 1959 trådte Eiler Jensen ud og blev erstattet af sekretær i DsF, Frans E. Pedersen. Endvidere indtrådte direktør Bruno Pedersen, Fredericia, i 1959 i hovedbestyrelsen. Han var flerårigt medlem af lokalforeningen i Fredericia. Fra 1960, da Thorkil Kristensen overtog generalsekretærposten i OECD, stod LAB igen uden formand. Denne gang blev Chr. V. Sørensen valgt til hvervet, som han bestred de sidste fem år.

De sidste fire år, 1961–65, hvor landsforeningen ikke mere havde noget hovedkontor, afholdes der ingen møder i hovedbestyrelsen. Det afsluttende møde den 11. november 1965 samlede 8 af hovedbestyrelsens 11 medlemmer.

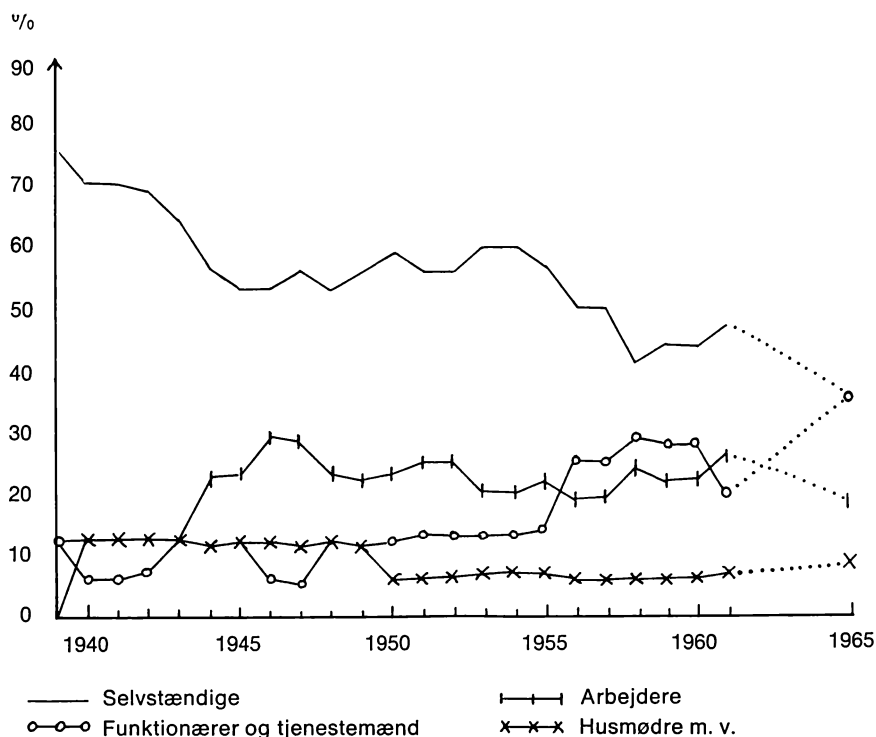
Da LAB selv hævdede at repræsentere alle befolkningsgrupper, kunne det være rimeligt at undersøge, hvorvidt det også holder stik for hovedbestyrelsens vedkommende. Ved starten af foreningen syntes Hvidt at operere med tre hovedgrupper, nemlig arbejdere, arbejdsgivere og landbrugere. Da imidlertid også folk uden for disse grupper deltog i LABs arbejde, er den følgende fordeling sket efter de hovedgrupper, som Danmarks Statistik anvender, også for på den måde at kunne få tal, der kan sammenlignes med fordelingen i befolkningen som helhed.

De 4 hovedgrupper, det er anvendt er:

1. Selvstændige. Herunder også direktører, bestyrere og forpagtere. Socialt er gruppen vidtspændende, idet den omfatter storindustrielle folk som Gunnar Larsen, Jørgen Saxild og direktører i mere beskedne virksomheder som Alfred Nielsen og S. A. Bruun.

2. Funktionærer og tjenestemænd. Også denne gruppe spænder vidt i socialt henseende. Navnlig blandt tjenestemændene findes der personer, der rangerer på linie med de socialt højest stillede i gruppe 1, f. eks. professor

Fig. 1
Hovedbestyrelsesmedlemmer 1939-1965 fordelt efter erhvervsstilling

Thorkil Kristensen. Endvidere ville en del tjenestemænd kunne placeres på linie med direktører og bestyrere, hvis de havde haft en lignende stilling i det private erhvervsliv. Det gælder kommunaldirektør Hans Nielsen og afd.ing. Smith-Hansen.

3. Arbejdere. På grund af gruppens lille størrelse er faglærte og ufaglærte samlet i en. Politikere og fagforeningsfolk er placeret her efter deres oprindelige erhverv, skønt nogle ellers måtte sættes i gruppe 2. I forhold til de 2 første grupper er denne mere homogen i social henseende.

4. Husmødre og personer uden for erhverv. For hovedbestyrelsens vedkommende drejer det sig kun om Paula Nissen og Anna Thygesen, der imidlertid i kraft af afstamning (Paula Nissen er datter af dr. techn. Poul Larsen, der var formand for B. & W.) og giftermål med godsejere socialt må placeres højt i gruppe 1. Endvidere om Karen Lorentzen, der er gift med en detailhandler også måtte placeres i gruppe 1²⁴.

TABEL 2
Hovedbestyrelsesmedlemmer 1939-1965 fordelt efter erhvervsstilling

	Absolutte tal					Procent				
	I	II	III	IV	I alt	I	II	III	IV	I alt
1939	6	1	1	0	8	76	12	12	0	100
1940	12	1	2	2	17	70	6	12	12	100
1941	12	1	2	2	17	70	6	12	12	100
1942	11	1	2	2	16	69	7	12	12	100
1943	10	2	2	2	16	64	12	12	12	100
1944	10	2	4	2	18	56	11	22	11	100
1945	9	2	4	2	17	53	12	23	12	100
1946	9	1	5	2	17	53	6	29	12	100
1947	10	1	5	2	18	56	5	28	11	100
1948	9	2	4	2	17	53	12	23	12	100
1949	10	2	4	2	18	56	11	22	11	100
1950	10	2	4	1	17	59	12	23	6	100
1951	9	2	4	1	16	56	13	25	6	100
1952	9	2	4	1	16	56	13	25	6	100
1953	9	2	3	1	15	60	13	20	7	100
1954	9	2	3	1	15	60	13	20	7	100
1955	8	2	3	1	14	57	14	22	7	100
1956	8	4	3	1	16	50	25	19	6	100
1957	8	4	3	1	16	50	25	19	6	100
1958	7	5	4	1	17	41	29	24	6	100
1959	8	5	4	1	18	44	28	22	6	100
1960	8	5	4	1	18	44	28	22	6	100
1961	7	3	4	1	15	47	20	26	7	100
1965	4	4	2	1	11	36	36	19	9	100
I alt	212	58	80	33	383	55	15	21	9	100

I. Selvstændige.

II. Funktionærer og tjenestemænd.

III. Arbejdere.

IV. Husmødre og personer uden for erhverv.

Anm. Til grund for antal medlemmer er lagt den nyvalgte hovedbestyrelse i de enkelte år. Forhøjelsen til et helt tal i procentudregningen er foretaget på grundlag af de(n) højeste kvotient(er). Derved kan den samme brøk i forskellige år modsvares af et forskelligt procenttal, f. eks. $\frac{1}{18}$, der modsvares af 5% i 1947, men af 6% i 1959. Inden for det samme år er enslydende brøker modsvaret af enslydende procenttal, selv om forhøjelse så har måttet foretages på den laveste kvotient, f. eks. i 1943.

Fordelingen går altså kun på erhvervsstilling. En social fordeling f. eks. efter Kaare Svalastogas 9 stratumlæg i »Prestige, Class and Mobility« 1959 har nok været mulig for hovedbestyrelsens vedkommende, hvor over halvdele (25 af 43) er biograferet i Kraks blå Bog, men for lokalforeningsbestyrelser, som hovedbestyrelsen er sammenlignet med, har der ikke været tilstrækkelige oplysninger til, at en sådan fordeling har kunnet gennemføres.

Procenttallene er grafisk fremstillet i figur 1 på side 185.

TABEL 3
Hovedbestyrelsens medlemmer fordelt efter bopæl

	Absolutte tal					Procent				
	I	II	III	IV	I alt	I	II	III	IV	I alt
1939	6	1	0	1	8	76	12	0	12	100
1940	10	2	1	4	17	59	12	6	23	100
1941	9	2	1	5	17	53	12	6	29	100
1942	10	2	1	3	16	63	12	6	19	100
1943	11	2	1	2	16	69	12	7	12	100
1944	11	3	1	3	18	61	17	5	17	100
1945	10	3	1	3	17	59	18	5	18	100
1946	7	4	2	4	17	42	23	12	23	100
1947	7	5	2	4	18	39	28	11	22	100
1948	6	4	2	5	17	35	24	12	29	100
1949	6	4	3	5	18	33	22	17	28	100
1950	7	3	3	4	17	41	18	18	23	100
1951	6	2	3	5	16	38	12	19	31	100
1952	6	2	3	5	16	38	12	19	31	100
1953	6	2	3	4	15	40	13	20	27	100
1954	6	2	3	4	15	40	13	20	27	100
1955	5	2	3	4	14	36	14	22	28	100
1956	8	2	2	4	16	51	12	12	25	100
1957	8	2	2	4	16	51	12	12	25	100
1958	9	2	1	5	17	53	12	6	29	100
1959	9	2	1	6	18	50	11	6	33	100
1960	10	1	1	6	18	55	6	6	33	100
1961	8	1	1	5	15	53	7	7	33	100
1965	6	0	1	4	11	55	0	9	36	100

I. Hovedstadsområdet.
II. Sjælland, Lolland-Falster.
III. Fyn.
IV. Jylland.

Tabel 2 og figur 1 viser meget tydeligt, at gruppen selvstændige gennem hele perioden har været den største, selv om den gennemgående tendens har været faldende. Der kan altså slutes, at over halvdelen af LABs hovedbestyrelse indtil 1957 har været arbejdsgivere.

Af de tre øvrige grupper ses husmødre og personer uden for erhverv at have været mest stabil med 1-2 repræsentanter. De selvstændige, der efterhånden gled ud, blev i 1944 og 1946 erstattet med arbejdere og i 1956 med funktionærer og tjenestemænd.

Da landsforeningen blev stiftet på initiativ fra kredse i København, er det ret naturligt, at den første hovedbestyrelse viste en overvægt af personer fra hovedstadsområdet. I tabel 3 er der foretaget en fordeling efter hovedbesty-

TABEL 4
 Hovedbestyrelsesmedlemmer med tilknytning til *Moralsk Oprustning*

	I alt	Deraf M.O.-folk	I procent
1939	8	3	38
1940	17	5	29
1941	17	5	29
1942	16	5	31
1943	16	6	38
1944	18	6	33
1945	17	6	35
1946	17	5	29
1947	18	5	28
1948	17	7	41
1949	18	8	44
1950	17	8	47
1951	16	6	38
1952	16	6	38
1953	15	6	40
1954	15	6	40
1955	14	5	36
1956	16	5	31
1957	16	5	31
1958	17	4	24
1959	18	4	22
1960	18	4	22
1961	15	3	20
1965	11	3	27

Anm. M.O.-folkene er identificeret på udtalelser om Guds førelse og underskrift på breve med M.O.-indhold. Endvidere har Vald. Hvidt og Alfred Nielsen været behjælpelig i tilfælde, hvor identifikationen har været tvivlsom. Alfred Nielsen modtog flere end Vald. Hvidt, hvis oplysninger derfor er anvendt for at være på den sikre side.

reلسmedlemmernes bopæl, og det fremgår, at der under hele besættelsen var en tydelig dominans af københavnere. Når 1946 bragte en så stor ændring i dette forhold, hang det sammen med, at der det år fandt det første egentlige valg sted efter de nye vedtægter. Lokalforeningerne i provinsen benyttede da lejligheden til at få deres egne folk ind. At denne fordeling stort set holdt de næste 10 år, kan skyldes vedtægternes § 10, der pålagde skyldig hensynstagen til de forskellige landsdele ved valg til hovedbestyrelsen.

Noget egentlig modsætningsforhold mellem hovedstaden og provinsen er der kun få spor af. Carl Jacobsen, Århus, var dog i hele perioden stærk kritisk over for arbejdet i København, især den måde, spildindsamlingen blev drevet på²⁵. Ligesom Elmar Sørensen, Vejle, og Leo Frederiksen, Kolding, var utilfredse med hovedkontorets indsats²⁶.

Spildmanden i aktion.

Her med vognen fuld af »tørspild«:
papir, klude og lignende.

Fra Arbejdet - Danmarks Rigdom
1945.

LAB blev startet af personer med tilknytning til Oxfordgruppebevægelsen og Moralsk Oprustning. Af stifterne udgjorde de 5 af 15 eller 33 %, og nogle af dem fik da eller senere sæde i hovedbestyrelsen.

Tabel 4 viser deres andel af hovedbestyrelsen gennem hele perioden.

Det ses af tabellen, at M. O.-folk har udgjort en betydelig og nogenlunde konstant andel af hovedbestyrelsen uden nogensinde at have været i flertal. De øvrige medlemmer betegnes af Alfred Nielsen som sympatisk indstillet over for bevægelsen, for Axel Olsens og T. K. Thomsens vedkommende endog i højere og højere grad.

En forenings ansigt udgøres dog ikke udelukkende af dens landsledelse. Også den menige medlemskreds og lokalforeningsbestyrelser tæller med i denne forbindelse. Det er udelukket at oplyse noget om samtlige medlemmer, da ingen medlemslister er bevaret, derimod har det været muligt af materialet at udtrække 471 navne på personer, der har siddet i lokalforeningsbestyrelser. Kildegrundlaget har ikke været så fuldstændigt, at en opdeling år for år har kunnet gennemføres, hvilket beror på, at de bevarede adresselister kun oplyser navnet på formanden og evt. sekretæren og kasserer i alle

TABEL 5
Procentvis fordeling af hovedbestyrelsen

	Gnst. af år- lig ford ^o .	Fordelt efter pers.
Selvstændige	55	53
Funktionærer og tjenestemænd	15	19
Arbejdere	21	21
Husmødre og pers. uden for erhverv	9	7

TABEL 6
Befolkningen 1940-1960 fordelt efter erhvervsstilling

	1940	1950	1960	I alt	%
Selvstændige	418.693	438.100	428.981	1.285.774	14
Medhj. hustruer	112.962	127.500	45.147	285.609	3
Funk. og tj.mænd.	346.362	432.600	563.562	1.342.524	14
Arbejdere	876.645	918.400	969.949	2.764.994	29
Husmdr. m. v.	1.149.976	1.216.300	1.341.001	3.707.277	40
Ialt	2.904.638	3.132.900	3.348.640	9.386.178	100

TABEL 7
Befolkning, lokalforeningsbestyrelser og hovedbestyrelse fordelt efter erhvervsstilling

	Asolutte tal			Procent		
	I	II	III	I	II	III
Selvstændige	1.285.774	259	23	14	55	53
Medhj. hustruer	285.609	0	0	3	0	0
Funk. og tj.mnd. ...	1.342.524	143	8	14	32	19
Arbejdere	1.764.994	35	9	29	7	21
Husmdr. m. v.	3.707.277	16	3	40	3	7
Ikke oplyst	0	18	0	0	3	0
I alt	9.386.178	471	43	100	100	100

- I. Befolkningen 1940-1960, jvf. tabel 6.
 II. Lokalforeningsbestyrelser 1939-1965 div. år, se teksten p. 189.
 III. Hovedbestyrelsen 1939-1965, jvf. tabel 5.

lokalforeninger, og at fuldstændige bestyrelseslister kun findes fra en halv snes lokalforeninger dækkende diverse år. Fordelingen af lokalforeningsbestyrelser er altså foretaget på grundlag af personer, og af den grund er gennemsnitsudregningen af hovedbestyrelsen udført på samme måde, selv om man

TABEL 8
Hovedbestyrelsesmedlemmer fordelt efter politisk tilhørsforhold

	I	II	III	IV	V	I alt
1939	1			1	6	8
1940	3		1	1	12	17
1941	3		1	1	12	17
1942	3		1	1	11	16
1943	3		1	1	11	16
1944	3		1	1	13	18
1945	3		1	1	12	17
1946	3	1	1		12	17
1947	3	2	1		12	18
1948	4	2	1		10	17
1949	4	2	1		11	18
1950	4	2	1		10	17
1951	4	3	1		8	16
1952	4	3	1		8	16
1953	4	3	1		7	15
1954	4	3	1		7	15
1955	4	3	1		6	14
1956	3	3	1	1	8	16
1957	3	3	1	1	8	16
1958	4	3	1	1	8	17
1959	4	3	1	1	9	18
1960	4	3	1	1	9	18
1961	4	2	1		8	15
1965	2	2	1		6	11

- I. Socialdemokratiet: Rich. Børgesen, Lauritz Hansen, Martin Hansen, C. Hauge, Eiler Jensen, Axel Olsen, F. E. Pedersen, Alfred Petersen, Edel Saunte og W. Willumsen.
 II. Det radikale Venstre: Hans Jeppesen, Karen Lorentzen og Hans Nielsen.
 III. Det konservative Folkeparti: Aage Jensen.
 IV. Venstre: Thorkil Kristensen og Jacob Tvedegaard.
 V. Ingen eller ukendt partitilknytning (se teksten side 192 f.).

ikke herved får taget hensyn til personudskiftningen, der ville givet et sandere billede ²⁷.

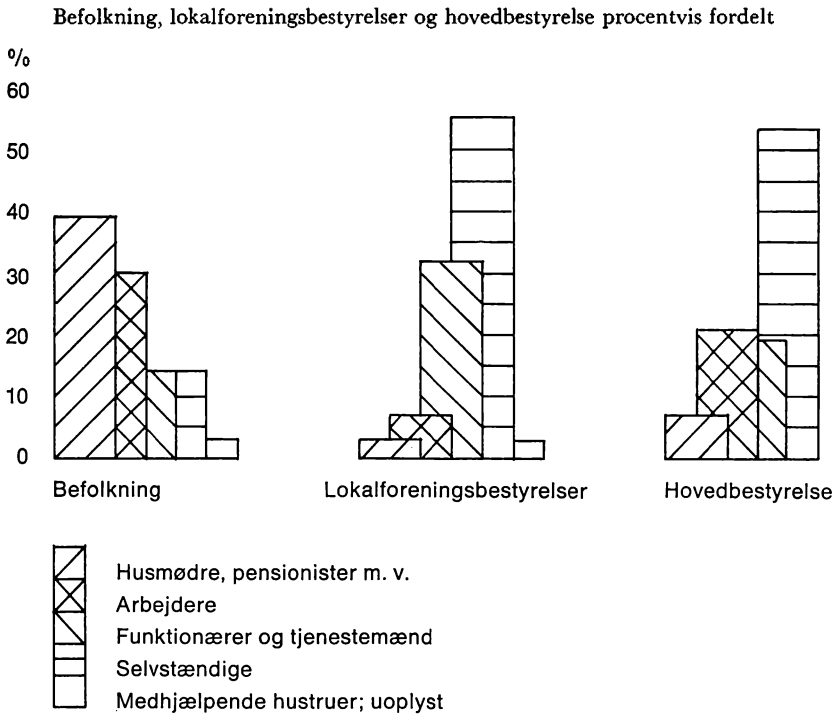
Forskellen ved de to fordelingsmåder er dog ikke stor for hovedbestyrelsens vedkommende, hvilket ses af følgende opstilling.

Der har altså været en større udskiftning i gruppen funktionærer og tjenestemænd end i de øvrige.

Sluttelig er fordelingen i LAB sammenholdt med fordelingen i hele befolkningen. Grundlaget for befolkningsfordelingen har været erhvervstællingerne i 1940, 1950 og 1960 ²⁹. Der er set bort fra børn.

Af tabel 7 og den grafiske fremstilling af procenttallene herfra i figur 2

Fig. 2

Kilde: St. T. V A, 23; St. E. 13; St. A. 1967 p. 56
Hovedbestyrelsesmøder 4. pk.; årsberetninger

fremgår det, at lokalforeningsbestyrelser og hovedbestyrelse ligner hinanden mere i sammensætning end nogen af dem ligner befolkningsfordelingen som helhed. Forholdet er groft taget omvendt proportionalt. Det skal også bemærkes, at hovedbestyrelsen har været mere påpasselig med at få arbejderne repræsenteret, end lokalforeningerne har.

Det kan altså siges, at LABs ledelse udviste en betydelig skævhed sammenlignet med befolkningen som helhed, især for husmødrenes og de selvstændiges vedkommende. Hvorvidt de menige medlemmer udgjordes af en bredere kreds, kan der som nævnt ikke oplyses noget om.

Ved udvælgelsen af stiftere i 1939 søgte initiativtagerne at undgå personer med stærkt partipolitisk tilknytning (se side 164). Men nogle var ikke til at komme uden om, hvis man også ville have fagbevægelsen og landbrugsorganisationerne repræsenteret. Senere syntes man ikke i hovedbestyrelsen at have lagt så stor vægt på dette spørgsmål, eftersom så aktive kommunalpolitikere

TABEL 9
Hovedbestyrelsesmøder 1939-65

	Antal kendte møder	Fremmødte medlemmer i % af samtlige
1939	3	?
1940	5	?
1941	6	35-82
1942	1	56
1943	4	?
1944	2	?
1945	2	?
1946	1	?
1947	4	65-82
1948	2	44-67
1949	5	35-65
1950	3	56-61
1951	1	?
1952	2	31
1953	1	?
1954	1	56
1955	1	40
1956	1	36
1957	1	?
1958	1	75
1959	2	50-65
1960	1	56
1961	2	67
1965	1	73

som Martin Hansen, Fredericia, og W. Willumsen, Roskilde, og den fremtrædende Venstre-politiker Thorkil Kristensen uden indvendinger blev indvalgt i den. Flertallet i hovedbestyrelsen udgjordes dog i så godt som alle årene af personer uden partitilknytning, eller hvis tilhørsforhold ikke er forfatteren bekendt.

Fordelingen efter politisk tilhørsforhold fremgår af tabel 8 side 191. Når Socialdemokratiet havde så stor og konstant en andel af de »politiske« medlemmer, skyldtes det, at fagbevægelsen, der af andre grunde var ønsket i LABs ledelse, traditionelt havde en stærk tilknytning til dette parti med en høj grad af personsammenfald.

2. Hovedbestyrelsesmøder

På grundlag af spredte oplysninger i materialet om hovedbestyrelsens møder samt deltagerlister fra 29 møder i årene 1941-42, 1947-50, 1951-56, 1958-

65 har det været mulig at udarbejde en oversigt over antallet af møder 1939-65.

Der har givetvis i enkelte år været afholdt flere møder, end der er bevaret oplysninger om. Således må 1942 være stærkt underrepræsenteret.

Selv om tallene må tages med det forbehold, et ufuldstændigt materiale betinger, må tendensen i antallet af afholdte møder siges at have været faldende. Fra begyndelsen af 1950-erne har der ikke været holdt flere møder end de anførte.

Derimod har fremmødet været nogenlunde konstant gennem årene, skønt det kunne svinge meget inden for det enkelte år.

Ved at udregne de enkelte medlemmers fremmødeprocent har det været muligt at pege på de mest og mindst aktive personer i hovedbestyrelsen. De er samlet i 6 grupper i tabel 10.

Det må være klart, at jo højere fremmødeprocent et medlem har haft, des større mulighed har den pågældende haft for at øve indflydelse i foreningen. Som det var at vente, befinder de tre formænd sig øverst i fordelingen.

Når der spørges om mulighed for at præge foreningen, skal fremmødeprocenten dog ses i sammenhæng med den tid, det enkelte medlem har siddet i hovedbestyrelsen. I de tre øverste grupper har Birgitte Funck, Laurits Hansen og Thorkil Kristensen været medlemmer af hovedbestyrelsen i mindre end 5 år.

I den nederste gruppe var kun Eiler Jensen medlem i en længere årrække, 1942-1959, og for W. Willumsens vedkommende kendes kun deltagerlister fra det sidste år, han var medlem, før han trak sig tilbage på grund af sin arbejdsbyrde som borgmester i Roskilde.

TABEL 10

Hovedbestyrelsesmedlemmernes fremmødeprocent ved de kendte møder

100 %	Vald. Hvidt, Thorkil Kristensen, Hilmar Rasmussen, C. V. Smith-Hansen, Chr. V. Sørensen.
75-99 %	Fr. Frederiksen (92), P. Thune (90), O. Hedegaard (86), Anna Thygesen (82), Martin Hansen (82), Birgitte Funck (80), T. K. Thomsen (79), F. E. Pedersen (75).
50-74 %	Ph. Sørensen (73), H. A. V. Hansen (73), Alf Ussing (71), Per Kirstein (67), J. Saxild (67), S. A. Bruun (66), Karen Lorentzen (64), Lauritz Petersen (63), Laurits Hansen (57), Hans Nielsen (56), Alfred Nielsen (54).
24-49 %	Hans Jeppesen (45), E. Nielsen (45), Axel Olsen (43), C. Hauge (40), Rich. Børgesen (37), Chr. Galsgaard (33), Alfred Petersen (33), Carl Jacobsen (29), Paula Nissen (29), Edel Saunte (29), Jacob Tvedegaard (29), Arel Gruhn (29).
1-24 %	Aage Jensen (17), C. E. Flensborg (14).
0 %	Eiler Jensen, Gunnar Larsen, W. Villumsen, Bruno Pedersen.

TABEL 11

Fordeling efter erhvervsstilling af de hyppigst fremmødte hovedbestyrelsesmedlemmer

	Absolutte tal	Procent	(Tilsvarende procenttal for hele hovedbest fra tabel 6)
Selvstændige	10	48	(53)
Funktionærer og tj.mnd.	6	29	(19)
Arbejdere	3	14	(21)
Husmødre m. v.	2	9	(7)
I alt	21	100	(100)

Der er næppe grund til at antage, at de enkelte medlemmers fremmøde på de ikke kendte hovedbestyrelsesmøder har været så forskellig fra de kendte, at tabel 10 ville kunne forrykkes i væsentlig grad. De tre øverste grupper omfatter således de personer, der i hovedbestyrelsen har haft særlig mulighed for at øve indflydelse på foreningens landsledelse. I den følgende fordeling af dem, der er foretaget efter samme retningslinier som tabel 6, er personer med under 5-års anciennitet ikke medtaget.

Den mest aktive del af hovedbestyrelsen har altså i nogen grad adskilt sig fra hovedbestyrelsen som helhed, hvad angår arbejdsstilling. Funktionærer og tjenestemænd har udgjort en væsentlig større andel af de aktive på bekostning af visse selvstændige og arbejdere, der må anses for at have siddet i hovedbestyrelsen for at give den prestige fremfor på grund af deres indsats i den. Det fremtræder Eiler Jensen som et godt eksempel på og til en vis grad også Aage Jensen.

D. Forretningsudvalget ¹

1. Medlemmer

Det forretningsudvalg, som vedtægterne hjemlede hovedbestyrelsen ret til at udpege, er øjensynligt først blevet nedsat efter det første årsmøde i oktober 1940. I hvert fald findes der ingen spor af dets eksistens tidligere. Ganske vist har Vald. Hvidt og Philip Sørensen sammen med medarbejdere fra hovedkontoret holdt nogle arbejds møder fra september 1940 for at forberede årsmødet, men i referaterne undgås det at kalde dem forretningsudvalgs møder, hvilket de altid benævnes efter årsmødet.

Det først kendte forretningsudvalg bestod af Hvidt, Ph. Sørensen og O. Hedegaard, i foråret 1942 udvidet med Jørgen Saxild, der måneden i forvejen var blevet medlem af hovedbestyrelsen ². Nogle måneder senere udtrådte O.

Hedegaard³; men ellers skete der under resten af besættelsen ingen ændringer i sammensætningen. Den 21. juni 1945 indtrådte W. Willumsen efter opfordring fra forretningsudvalget selv⁴.

Referater fra 1946 mangler, men i 1947 bestod forretningsudvalget af Vald. Hvidt, S. A. Bruun, Hans Jeppesen, W. Willumsen og J. Saxild, den 16. juni 1947 udvidet med Karen Lorentzen⁵. Med undtagelse af W. Willumsen, der trak sig ud af LABs landsledelse i 1948, er det også sammensætningen fra det eneste kendte møde dette år.

Formanden for foretningsudvalget såvel som for hovedbestyrelsen havde hidtil været Vald. Hvidt. Siden slutningen af 1947 havde han imidlertid talt om at ville gå som formand,⁶ men indvilligede senere i at fortsætte⁷. Som formand for forretningsudvalget var han dog blevet afløst af Chr. V. Sørensen, da referater fra disse dukkede op igen i 1949, skønt han fortsatte med at deltage i dets møder som ikke-medlem, antagelig i sin egenskab af formand for hovedbestyrelsen. 1949 bragte foruden formandsskiftet også en fuldstændig udskiftning af de øvrige personer i forretningsudvalget. Det bestod nu af Chr. V. Sørensen, Martin Hansen, P. Thune, E. Nielsen og Lauritz Petersen med S. A. Bruun og Alfred Nielsen som suppleanter. E. Nielsen trak sig tilbage i begyndelsen af 1950 samtidig med, at han forlod hovedbestyrelsen, men ellers fortsatte de øvrige frem til 1956, da en ny formand for hovedbestyrelsen bragte nye folk med sig.

Chr. V. Sørensen ved blev at være formand for forretningsudvalget, og de øvrige medlemmer blev Martin Hansen, Lauritz Petersen, P. Thune, T. K. Thomsen, Axel Skalts og Thorkild Kristensen. De tre sidstnævnte var tillige nye medlemmer af hovedbestyrelsen. Da Skalts på grund af sin udnævnelse til departementschef året efter trak sig tilbage, blev han afløst i såvel hovedbestyrelse som forretningsudvalg af Per Kirstein, der ligeledes kom fra centraladministrationen. Bortset fra, at formanden for Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejderforbund, Alfred Petersen, indtrådte i forretningsudvalget i slutningen af 1958 efter Lauritz Petersens død samme år, skete der ingen ændringer frem til 1960, der er det sidste år, hvorfra referater kendes.

Da hovedkontoret i 1961 blev nedlagt, afløstes forretningsudvalget af et landsudvalg med repræsentation fra de da eksisterende lokalforeninger. Fra dette udvalg eventuelle møder er der ingen referater bevaret.

Som det var at vente, var forretningsudvalgets medlemmer også flittige til at møde op ved hovedbestyrelsesmøderne, som det fremgår af tabel 10. Kun fire havde en fremmødeprocent på under 50: Hans Jeppesen, W. Willumsen, hvis specielle grunde er nævnt side 183, E. Nielsen og Alfred Petersen.

TABEL 12.
Antal kendte forr. udv. møder

Ar	Antal	Ar	Antal
1940	11	1951	3
1941	15	1952	1
1942	27	1953	4
1943	30	1954	1
1944	31	1955	1
1945	16	1956	1
1946	mangler	1957	6
1947	6	1958	9
1948	1	1959	7
1949	3	1960	7
1950	5	1961	mangler

Anm. Fra næsten alle møder foreligger der referater, idet kun 2 møder i 1950, 1951, 1953 og 1 møde i 1958 og 1959 samt 5 møder i 1960 ikke findes i referat, men blot omtalt i materialet.

2. Møder

Mødeaktiviteten i forretningsudvalget var naturligt nok ikke lige stor i hele perioden; en opgørelse heraf er vist i tabel 12.

Udfra datoerne for de kendte møder at dømme, syntes mønsteret at være, at man lige efter årsmødet i oktober 1940 lagde ud med at mødes 1 gang ugentlig, hvad der dog inden næste årsmøde var dalet til et par gange om måneden. Så tog man igen fat på ugentlige møder og fastholdt denne frekvens frem til sommeren 1944, hvor det igen blev hver 14. dag.

På et hovedbestyrelsesmøde den 16. juni 1947 besluttedes det at holde forretningsudvalgsmøde den 1. og 3. mandag i hver måned. Nummererede referater godtgør imidlertid, at man kun mødtes 1 gang om måneden⁸.

Selv om man må regne med, at der i de følgende år har været afholdt flere møder end de kendte, er det troligt nok, at mødeaktiviteten i midten af 1950-erne havde været dalende, da det er i overensstemmelse med udviklingen i hovedbestyrelsens mødeaktivitet (jvf. side 193 f.). Når møderne blev talrigere i de sidste fire år, skal det sikkert forklares ved, at der kom nye kræfter til, da foreningen i slutningen af 1956 fik ny formand.

Mens fremmødet i hovedbestyrelsen kunne være meget forskelligt for de enkelte medlemmer, var afbud til forretningsudvalgsmøder yderst sjældne. Alle møder har desuden været overværet af en eller to medarbejdere fra hovedkontoret, som antagelig har udarbejdet de foreliggende referater. Det var altid S. A. Bruun, så længe han var direktør for LAB, og efter oktober 1943 var det Alfred Nielsen og Finn T. B. Friis. Efter 1947 mødte Johs. Lundhus

Mortensen for hovedkontoret, som han ledede fra dette år indtil dets opløsning i 1961, dog uden titel af direktør.

3. Opgaver og virke

Forretningsudvalgets opgave var at varetage den daglige ledelse af foreningen, bistået af hovedkontoret. Da hovedbestyrelsen på grund af sin størrelse var samlet relativt sjældent, var det især forretningsudvalgets mange afgørelser og beslutninger, der kom til at vise landsledelsens ansigt over for lokalforeninger og offentlighed.

Bortset fra bestemmelsen i 1940-vedtægternes § 8, at to medlemmer af forretningsudvalget kunne træffe bindende aftaler på foreningens vegne, fandtes der ingen bestemmelser om dets kompetence. Det synes klart, at det var placeret over hovedkontoret og under hovedbestyrelsen. Der findes dog ingen vidnesbyrd om, at hovedbestyrelsen har desavoueret forretningsudvalgets afgørelser.

Som ansvarlig for den daglige ledelse måtte forretningsudvalget tage sig af økonomien i foreningen, og at dømme efter det antal gange, den blev behandlet på møderne, udgjorde den et væsentlig problem. Fra 1940 til 1948 blev den drøftet på næsten alle møder. Det drejede sig mest om muligheden for at skaffe flere bidrag til foreningen. Også foreningens egen organisation og forholdet til lokalforeningerne samt den udadvendte propaganda var et fremherskende debatmåde på møderne. Enkelte år kunne der være en særlig arbejdsopgave, der lagde beslag på forretningsudvalgets tid. Således i 1940 en kampagne for at iværksætte reparationer, i 1944 beredskabskampagnen⁹ og i 1945 udgivelsen af propagandaheftet: »Arbejdet – Danmarks Rigdom«. Efter krigen rykkede andre opgaver i forgrunden: arbejdet for erhvervs-hæmmede og dannelsen af boligselskaber på landet.

I afsnittet om hovedbestyrelsen er der gjort rede for, i hvor ringe omfang landsforeningens repræsentantskab og senere generalforsamling gjorde brug af sin ret til at vælge hovedbestyrelsen. I realiteten var den selvsupplerende. Det var imidlertid forretningsudvalget, der fandt frem til de personer, der ønskedes som nye medlemmer af ledelsen, ligesom det også indkaldte til hovedbestyrelsesmøderne.

Referaterne fra forretningsudvalgsmøderne lader formode, at det efterhånden mente sig berettiget til at foretage denne supplerung, selv inden 1946. Således besluttede det den 18. august 1942, at P. Thune skulle have den fratrådte Carl Jacobsens plads i hovedbestyrelsen, mens Axel Gruhns foreløbig skulle være ubesat. Det ændredes ved mødet den 22. sep., hvor det vedtoges at lade begge pladser stå tomme, så supplerung kunne finde sted, når

forretningsudvalget fandt det formålstjenligt¹⁰. P. Thune blev dog medlem af hovedbestyrelsen året efter, idet forretningsudvalget anmodede lokalforeningen i Ålborg, hvis formand han var, om at udpege et nyt medlem¹¹. Da forretningsudvalget i 1944 ønskede, at Martin Hansen, J. Mathiasen, Holbæk, og E. Nielsen tiltrådte hovedbestyrelsen besluttede det på et møde den 16. maj »at rette henvendelse om indtræden i hovedbestyrelsen til [dem]«¹².

Når der ses bort fra de direkte valg i maj 1946, har forretningsudvalget været den instans, der har drøftet nybesættelserne, rettet henvendelserne og modtaget tilsagnene fra de nye medlemmer. Det kunne det gøre uden omgåelse af vedtægterne. De øvre organer, hovedbestyrelse, repræsentantskab og generalforsamling havde til stadighed mulighed for at nægte optagelse af de mellem årsmøderne tilkomne hovedbestyrelsesmedlemmer. Eksemplerne viser blot, at beslutningerne blev taget i forretningsudvalget; men det er næppe forskelligt fra praksis i andre foreninger.

E. Andre udvalg

Foruden det faste forretningsudvalg oprettede landsforeningen i tidens løb en række andre udvalg, der fungerede i kortere eller længere tid. Hvor længe de enkelte udvalg eksisterede, kan ikke fastlægges i detaljer, da kilderne sjældent oplyser om, hvornår de blev ophævet, kun hvornår de blev nedsat. Princippet ved nedsættelse af udvalg synes at have været, at det skete, når et sagområde havde nået en vis størrelse.

Med det omfang, spildindsamlingen fik, var det kun naturligt, at der allerede i 1940 blev nedsat et udvalg til at tage sig af den¹. Det tog især sigte på spildindsamlingen i København, og har sikkert set sin opgave løst ved dannelsen af A/S LABs Spildindsamlinger i København og Omegn den 23. august 1941². På landsplan blev der nedsat et spildudvalg på årsmødet i november 1944, der i hvert fald fungerede de næste fem år³.

Derimod blev der aldrig nedsat et udvalg for stødoptagning, skønt det egentlig var ønsket af forretningsudvalget. Forklaringen må søges i, at den jyske salgscentral for stødbrænde, der blev drevet af LAB-Århus og afsatte 90 % af LABs samlede stødproduktion, ikke ønskede nogen indblanding fra et evt. landsudvalg⁴.

I 1947 og 1949 blev der på landsplan nedsat et udvalg for snart sagt ethvert af LABs enkelte arbejdsområder: boligbyggeri, erhvervshæmmede, fiskeensilage, husmoderafløsning, omskoling, piledyrkning, produktionsfremme, sognesamvirke samt et økonomiudvalg. Det sidstnævnte var sikkert ældre og eksisterede også efter 1957⁵.

Stødoptagning.

Mens brændselsforsyningerne til landet under krigen var sparsomme, blev det lønnende at tage træstød op i skovene. LAB tog aktivt del i dette arbejde, der dog hurtigt svandt ind efter krigen.

Fra Arbejdet - Danmarks Rigdom 1945.

Som eksempler på udvalg, der blev nedsat for at løse bestemte tidsbegrænsede opgaver, kan nævnes skrotudvalget 1951, der i samarbejde med Industrirådet tilrettelagde og gennemførte en indsamling af gammelt jern over hele landet,⁶ og udvalget for beredskabskampagnen i 1944-45, der indsamlede oplysninger om arbejdsmuligheder på landet efter en krigsafslutning⁷.

Som i tilfældet med spildindsamlingen i København kunne det ske, at arbejdsopgaver blev så store, at de organisatorisk blev udskilt fra LAB med egen økonomi, men ledet af LAB-folk undertiden med supplement af personer og kredse uden for foreningen. Det fandt bl. a. sted i Århus, hvor spildindsamlingen blev organiseret i et andelsselskab med indsamlerne som andelshavere, og det skete overalt, hvor LAB-lokalforeninger tog initiativ til oprettelse af boligforeninger på landet⁸.

Fra 1961 fandtes på landsplan kun et udvalg: landsudvalget, der er omtalt side 196.

Halvdelen af personerne i de forskellige udvalg var gengangere fra hovedbestyrelse og forretningsudvalg. S. A. Bruun, Vald. Hvidt, Chr. V. Sørensen

og Poul Thune havde således sæde i fire andre udvalg, og økonomiudvalget bestod udelukkende af forretningsudvalgsmedlemmer⁹. Resten udgjordes af enkelte uden for foreningen og af aktive lokalforeningsfolk, at hvilke Hans Kristiansen, København, T. Tychsen, Randers, J. Melchior, Horsens og Leo Frederiksen, Kolding især var benyttede.

F. Hovedkontoret

Det var allerede klart for initiativtagerne, at foreningen ville få brug for et hovedkontor¹. I den første tid fungerede Vald. Hvidts kontor på Ved Stranden 10 som et sådant, hvor fire personer fra den initiativtagende Oxfordkreds tog sig af arbejdet. De fandt det dog uheldigt, at LAB og Hvidts sagsførervirksomhed ikke kunne holdes bedre adskilt², og pr. 15. marts 1940 lejede foreningen sig ind i Rømersgade 19³.

Den vældige vækst i lokalforeningerne i 1940 nødvendiggjorde, at der var mere plads i hovedkontoret, hvorfor det fra 1. januar 1941 blev flyttet til Niels Juelsgade 11, hvor det blev indtil ophævelsen i 1961⁴.

Leder af kontoret blev S. A. Bruun, København, fra 1941 med titel af direktør. Han blev den 1. oktober 1943 afløst af Alfred Nielsen, Silkeborg, der ledede kontorets arbejde indtil 1. januar 1947.

Johs. Lundhus Mortensen var derefter leder indtil 1961. Han kom oprindeligt fra Svendborg og havde været med i de forberedende drøftelser ved foreningens stiftelse. Senere blev han sekretær i LAB-Odense, for i 1944 at komme til København, hvor han arbejdede dels for Centralforeningen og dels for landsforeningen⁵.

Alle tre kontorledere havde tilknytning til Oxfordgruppebevægelsen og Moralsk Oprustning.

Hovedkontorets opgave var at være kontaktorgan dels til offentlighed og myndigheder, dels mellem lokalforeningerne. Desuden blev landsforeningens økonomiske forhold naturligt nok administreret herfra. Det fungerede også som ekspeditionskontor for forretningsudvalg og hovedbestyrelse.

Kontakten til lokalforeningerne skete foruden ved korrespondance ved udsendelsen af en strøm af stencilerede orienteringsskrivelser, hvoraf der desværre mangler en hel del i det bevarede materiale. Grundstammen i udsendelserne var fra 1940 »Nyhedsbreve«, der hovedsageligt bestod af presseklip med oplysninger om oprettelse af lokalforeninger og deres aktiviteter.⁶ Nyhedsbreve blev i 1942 afløst af det trykte »LAB-Meddelelser«, der i de første fire år udkom månedligt i et oplag på ca. 6.500⁷ og derefter uregelmæssigt fem-seks gange om året. I 1948 gik bladet ind, men genopstod i ny skik-

kelse i 1958 for dog at gå ind efter fire numre i 1960. Da så meget af det materiale, bladets artikler er bygget på, er gået tabt, udgør det en vigtig om end ikke fyldestgørende kilde til LABs historie 1942–1948.

Foruden »Nyhedsbreve« senere »LAB-Meddelelser« udsendtes fra hovedkontoret en række specielle cirkulærer om forskellige emner. Således orienteredes lokalforeninger og foreningens tillidsmænd i landsognene om de nye beskæftigelseslove i 1940 ved hjælp af sådanne cirkulærer, ligesom de gaves praktiske råd om diverse indsamlinger. Det var også hovedkontoret, der indsamlede statistiske oplysninger fra lokalforeningerne, og hvert år udsendte dem i en samlet oversigt ⁸.

Principielt skulle hovedkontoret på hele LABs vegne kommunikere med centraladministrationen. Det kunne dog ikke gennemføres, da adskillige lokalforeninger selv henvendte sig direkte til ministerierne. Det var højst generende for kontoret, der således ikke blev orienteret om ministeriernes afgørelser, og det kunne befrygtes, at de mange henvendelser i parallelle sager ville stemme centraladministrationen mindre imødekomende over for LAB som helhed.

Debatten på årsmødet i november 1944 om dette forhold mandede netop ud i, at arbejdsløshedskomiteen pålagde hovedkontoret »snarest at meddele lokalforeningerne, at generelle meddelelser til presse og centraladministration ikke måtte finde sted uden at hovedkontoret forud var orienteret«. Hovedkontoret fik endvidere ret til under hensyn til den almene interesse at forsøge at få lokalforeningerne til at finde en anden form og et andet tidspunkt for henvendelser, det fandt stridende mod denne ⁹.

Arbejdsløshedskomiteens pålæg var en indrømmelse af, at hovedkontoret ikke kunne forhindre lokalforeningerne i selv at søge kontakt med ministerierne. Dette skete da også efter dette tidspunkt, eksempelvis i 1948, da LAB-Århus selv forhandlede med Landbrugsministeriet om tildeling af foderkorn til svin, der blev opfedet med køkkenaffald ¹⁰.

For at forholdet til pressen kunne være det bedst mulige, havde man på hovedkontoret de første år en pressesekretær, der med mellemrum forsynede aviserne med oplysninger om LAB ¹¹. Han udarbejdede ligeledes små artikler, der opfordrede folk til at give beskæftigelse til snart det ene og snart det andet fag. I hvor stort omfang det lykkedes at få aviserne til at optage dem, er ikke undersøgt ¹². Almindeligvis blev folk opfordret til at undlade at foretage småreparationer selv og i stedet overlade dem til skrædderne, snedkerne, renseriarbejderne, sadelmagerne o. s. v., idet man opregnede de fordele, der var ved at reparere gammelt fremfor at købe nyt. Denne stil vakte irritation i Århus. På en sådan artikel fra april 1941 er med blyant tilføjet

som forslag til nye emner: »Selvbarbering skaber arbejdsløshed hos barbererne. Tre daglige toiletbesøg hjælper papirindustrien«¹³.

G. Amtsudvalg

Lokalforeningerne inden for de enkelte amter begyndte ret tidligt at danne udvalg til at behandle de sager, der vedrørte alle eller næsten alle lokalforeninger i amtet. Inden udgangen af 1941 var der oprettet sådanne i 11 af landets 22 amter¹.

I 1944 kom der imidlertid til at foreligge en særlig grund til at oprette amtsudvalg overalt, nemlig den beredskabskampagne, som LAB med økonomisk støtte fra Arbejdsministeriet da tog fat på. Den gik ud på at opsøge alle større landbrug i hele landet og få dem til at tegne sig for ekstra arbejdskraft i en periode efter krigens afslutning. Det var en forudsætning, at den tilførte arbejdskraft ikke udkonkurrerede den faste arbejdskraft på landet, hvorfor den ikke måtte beskæftiges ved almindeligt landbrugsarbejde, men skulle benyttes til grundforbedringer af forskellig art. Iflg. LABs egne oplysninger besøgte 100.000 landejendomme, hvor der blev givet tilsagn om at beskæftige ca. 32.000 ekstra mand. De registrerede arbejdsmuligheder blev opgjort til en værdi af ca. 375 millioner kr. Omkostningerne ved kampagnen androg omkring 430.000 kr., hvoraf Arbejdsministeriet betalte de godt 300.000 og LAB resten gennem særlige bidrag².

Da registreringen krævede samarbejde med andre organisationer og institutioner, blev de gamle amtsudvalg udvidet, og der blev oprettet nye i de resterende amter med undtagelse af Bornholm. Sammensætningen af amtsudvalget i Viborg amt, oprettet 1944, kan tjene som eksempel på, hvorledes de i almindelighed så ud.

Institution/organisation	Personer
Viborg amt	amtsfuldmægtig A. E. Wiingaard
Viborg amts Sognerådsforening	overlærer Overgaard-Jensen, Tapdrup
Viborg amts Landboforeninger	forstander J. Fastrup, Overlund
Viborg amts Husmandsforeninger	husmand J. C. Andreasen, Møllerup
Landarbejderforbundet	kredsformand Lauge Nielsen, Hammershøj
Arbejdsmandenes Fællesorganisation	tømrermester H. Lundstrøm, Viborg
Arbejdsanvisningskontoret	kontorbestyrer J. Juliusen
Landhåndværkerne	tømrermester S. J. Bønding, Stoholm
LAB-Silkeborg	gdr. Georg Mikkelsen, Sinding
LAB-Viborg	bankdir. A. Adamsen, konsulent A. P. Aidt, overofficiant N. C. Olesen
LAB-Skive	personen ikke oplyst ³ .

Det vil sige, at amtsadministrationen, sognerådene, arbejdsanvisningen, landboorganisationer, arbejderorganisationer og LAB var repræsenteret. LAB dog i større omfang, end det umiddelbart fremgår, idet J. C. Andreasen, H. Lundstrøm og J. Juliussen var medlemmer af LAB-Viborgs ledelse ⁴.

Formand var A. P. Aidt, og sekretær N. C. Olesen. Silkeborg lå ganske vist ikke i Viborg amt, men det gjorde Sinding, hvor Georg Mikkelsen boede.

Hvor sammensætningen af andre amtsudvalg er kendt, følger den modellen fra Viborg. I grænseamterne manglede dog repræsentation for arbejderne ⁵. Efter beredskabskampagnens afslutning i foråret 1945 gik mange amtsudvalg antagelig ind igen. Adresselisten pr. 1. februar 1945 havde således kun 19 ⁶. Der er heller ikke senere blevet oprettet nye, skønt det blev anbefalet i vedtægterne 1946 § 9.

Finansieringen af amtsudvalgenes arbejde er kun sparsomt belyst. Til gennemførelse af beredskabskampagnen er en del af tilskuddet fra Arbejdsministeriet antageligt blevet kanaliseret ud til amtsudvalgene, ligesom de lokale foreninger har ydet økonomisk støtte til kampagnen. Der kendes også eksempler på, at amterne har givet tilskud, også til LABs almindelige arbejde ⁷. Endvidere har nogle byråd og sogneråd ydet støtte til amtsudvalgene ⁸.

V. Lokalforeninger

A. Oprettelser og antal ¹

Ved landsforeningens stiftelse i august 1939 eksisterede der allerede foreninger i Silkeborg og Kolding, begge fra efteråret 1938, samt i Kalundborg fra sommeren 1939, hvor foreningen oprindeligt hed »Alle i Arbejde«. Kontingentet i denne udgjorde 10 % af medlemmernes kommuneskat og spændte fra 2 kr. til 472 ².

Efter stiftelsen af landsforeningen kom der langsomt gang i oprettelsen af flere lokalforeninger. Som i tilfældet med landsforeningen var man interesseret i at få forbindelse med de ledende kredse. I et brev fra Oxford-folkene i hovedbestyrelsen til deres bekendte inden for bevægelsen opfordredes disse til at danne lokalforeninger, »ledet af 10–20 kvinder og mænd i ledende og ansvarlige stillinger« ³.

Fremgangsmåden kunne være, som i Silkeborg, at den initiativtagende i sit hjem sammenkaldte en 25–30 personer med en sådan position i byens liv, at alle områder kunne være dækket ⁴. Hvor initiativtagerne tilhørte Oxford-gruppebevægelsen, som det vistnok var tilfældet de fleste gange, søgte han

førelse for, hvem der skulle kontaktes, d. v. s. spurgte Gud om det og rettede sig efter de anvisninger, han fik ⁵.

Som et eksempel på en lokalforenings sammensætning kan LAB-Vejle tjene, der den 14. december 1939 blev stiftet af følgende personer:

Fabrikant Helge Andersen, fmd. f. Håndværkerforeningen, byrådsmedlem,
trafikassistent H. K. Andersen, vistnok Oxfordmand, senere i Moralsk Oprustning,
fru Basse, formand for Husmoderforeningen,
pantefogedassistent, Chr. Dirksen, byrådsmedlem,
gdr. Friis-Hansen, sognerådsfmd., næstfmd. i Vejle amts Landboforening,
dir. Harald Hess, A/S C. M. Hess' Fabrikker, Vejle,
bankdir. G. Holm, Vejle Bank,
gdr. Alfred Jensen, Bredal, i best. f. Vejle amts Landboforening,
gdr. Axel Johnsen, Ravning, fmd. for Vejle amts Landboforening,
Willy Mortensen, formand for H. K.,
lotterikollektrice, frk. Karen Nielsen, byrådsmedlem,
direktør Seligman, Vejle Sålelæderfabrik,
fabrikarbejder Willy Sørensen, byrådsmedlem ⁶.

De ledende kredse var altså i dette tilfælde Håndværkerforeningen, Husmoderforeningen, Landboforeningen, H. K., byrådsmedlemmer og topfolk fra det private erhvervsliv.

I afsnittet om de initiativtagendes kontakt til andre (side 159 ff.) er det nævnt, at Rotary-klubberne skulle have været aktive ved oprettelsen af LAB-afdelinger i forskellige byer ⁷. Om det holdt stik, kan ikke afgøres på det gennemgåede materiale, derimod kan der gives et overblik over de to organisationers personsammenfald. Sammenligningsgrundlaget har for Rotarys vedkommende været medlemslister for september 1939 og 1952, og for LABs lister over bestyrelser og repræsentantsskaber i de bevarede årsberetninger fra lokalforeningerne ⁸.

Ikke i alle byer, hvor der var Rotary-klubber, var der LAB-lokalforeninger og omvendt; men for 74 byers vedkommende var det tilfældet. Kun i 47 af disse er der konstateret personsammenfald mellem de to foreninger. I byerne Ålborg, Århus, Randers og Silkeborg har således omkring halvdelen af LABs ledelse været rotarianere, andre steder er der blot konstateret nogle få. De høje tal fra de nævnte byer falder imidlertid sammen med de byer, hvor bestyrelseslister netop er bevarede for en årrække. Det vil derfor være rimeligt at antage, at rotarianerne har været godt repræsenteret i de LAB-lokalforeninger, hvorfra der kun kendes enkelte bestyrelsesmedlemmer.

Denne sammenhæng betyder ikke nødvendigvis, at Rotary-klubberne har været aktive ved stiftelsen af LAB-lokalforeninger; den er nok snarere et ud-

Lager af stødbrænde på
Dollerupvej, Århus.

LAB i Århus fungerede som afsætningscentral for det stødbrænde, foreningen tog op i Jylland. Hovedaftager var DSB. Se også teksten til billedet s. 200. Fra LAB-Århus driftsberetning 1941.

tryk for, at begge foreninger sigtede mod de samme kredse. LAB ønskede at bringe alle betydende personer sammen i et samarbejde, og Rotary-klubberne omfatter fortrinsvis ledende personer inden for erhvervslivet⁹. Der træffes ganske vist f. eks. skolefolk og repræsentanter for bystyret i Rotary, men de er i klart mindretal over for de selvstændige større erhvervsdrivende. En kategori, der aldrig træffes hos Rotary, men derimod næsten altid i LAB, er arbejdere og deres organisationsledere.

Et tegn på, at begge foreninger sigtede mod de samme kredse, er det, at når der blev oprettet Rotary-klubber i byer, hvor der i forvejen var LAB-lokalforeninger, blev undertiden nogle af LAB-erne medlem af Rotary¹⁰.

Vedtægter fra lokalforeningerne er kun i ringe omfang bevaret. De få, der findes, viser i lighed med landsforeningens vedtægter en opbygning med et selvsupplerende repræsentantskab og en af dette valgt bestyrelse¹¹.

I tidens løb blev der dannet i alt 156 lokalafdelinger, hvis oprettelse fordelte sig på de enkelte år som vist i tabel 13.

Disse tal tyder på, at foreningen i de første par år hurtigt nåede de kredse, der var interesseret i dens arbejde, for derefter ikke at kunne nå videre ud.

At det ikke kun var en reaktion på besættelsen af Danmark, fremgår af tabel 14, der viser oprettelserne i 1940.

Som det ses, var oprettelserne jævnt fordelt over hele året uden noget skarpt skel ved april. En medvirkende årsag til skabelsen af en gunstig situation for oprettelse af lokalforeninger var uden tvivl den stigende ledighed i forhold til året før, se tabel 15.

Men det kan ikke have været hele forklaringen, for mens ledigheden faldt

TABEL 13
Lokalforeningsoprettelser ¹²

Ar	Antal
1938	2
1939	2
1940	57
1941	65
1942	15
1943	9
1944	1
1945	4
1948	1
1950	1

TABEL 14
Lokalforeningsoprettelser i 1940

	Antal	Mdl. gennemsnit
1. januar–8. marts	13	6 ¹ / ₂
8. marts–beg. af april	5	5
Beg. af april–maj	5	5
Maj–juli	8	4 ¹³
Juli–1. oktober	16	5 ¹ / ₃ ¹⁴
1. oktober–31. december	10	3 ¹ / ₃ ¹⁵

TABEL 15
Ledigheden i årets fire første måneder 1940 ¹⁶

	1939	1940
Ultimo januar	139.900	149.200
Ultimo februar	127.200	163.900
Ultimo marts	108.300	152.500
Ultimo april	80.200	130.000

i 1941 til 18,4 % for året som helhed mod 23,9 % i 1940, fortsatte oprettelsen af endnu flere lokalforeninger ¹⁷.

Ved opgørelser over antallet af lokalforeninger er det nødvendigt at operere med tre kategorier, som det er gjort i LABs egne statistikker.

Det er:	Samtlige	lokalforeninger
	Aktive	lokalforeninger
	Hvilende	lokalforeninger

Vanskelighederne med at fastslå antallet af samtlige lokalforeninger på et givet tidspunkt ligger i materialets modstridende oplysninger. Bortset fra fejl og forglemmelser kan de skyldes usikkerhed fra hovedkontorets side om, hvorvidt en lokalforening overhovedet eksisterede. Iflg. 1946-vedtægterne kunne hovedkontoret slette en lokalforening af listerne, hvis den skyldte over 2 års kontingent. Der findes ingen eksempler på, at det skete.

I foreningens første år blev der gerne i årsberetningerne oplyst om, hvilke lokalforeninger der var gået ind i det forløbne år; men sådanne oplysninger mangler for årene efter krigen. Det synes, som om hovedkontoret først slettede en lokalforening af listen, når der var indgået positiv besked om, at den var ophørt at eksistere.

I nærværende fremstilling er egne optællinger fra LABs statistikker for de år, de findes, lagt til grund for antallet, ellers er tallene fra LABs årsberetninger anvendt. En lokalforenings ophør er her sat til det år, hvor den enten har givet positiv besked om sin opløsning eller sidst har været nævnt.

Kategorien aktive lokalforeninger kan synes tilfredsstillende defineret som lokalforeninger, der som arbejdsgivere beskæftigede en eller flere mand. Det er blot ikke fuldt retfærdigt over for foreningen, da målet for lokalforeningerne, især på landet, var at formidle en kontakt mellem arbejdsgivere og arbejdstagere og i det hele taget at lægge et moralsk pres på parterne for at få arbejde sat igang¹⁸. Til trods herfor er den nævnte definition alligevel anvendt her, fordi det er den eneste, der tillader en numerisk opgørelse. Den samme fremgangsmåde fulgte LAB selv.

Hvilende lokalforeninger er i denne fremstilling forskellen mellem aktive og samtlige. Gruppen er højst forskelligartet, idet den omfatter lokalforeninger, der kunne udfolde en vis aktivitet med møder, foredrag og kontaktformidling, og foreninger, der lå helt stille uden at opkræve kontingenter eller sågar ingen medlemmer havde¹⁹. Man kunne forestille sig, at der blandt dem var nogle, der havde arbejde i gang; men hvor det er muligt at spore dem tilbage i de årlige statistikker, viser det sig, at det overvejende var små lokalforeninger på landet eller i mindre købstæder, der efter i et enkelt år at have beskæftiget 1 eller 2 mand, i de følgende blot meddelte medlemstallet for til sidst at undlade at besvare de udsendte spørgeskemaer²⁰.

Udviklingen i antallet af lokalforeningerne er vist i tabel 16. Hvor det har været muligt, er de delt i købstæder og landsogne.

TABEL 16
LAB-lokalforeninger pr. 31/12 ²¹

	Samtlige			Aktive			Hvilende		
	I alt	Kbst.	Landet	I alt	Kbst.	Landet	I alt	Kbst.	Landet
1939	4	4							
1940	61	54	7						
1941	108	64	44	52	45	7	56	19	37
1942	116	68	48	46	39	7	70	28	41
1943	124	69	55	46	42	4	78	27	51
1944	116	73	43	36	33	3	80	40	40
1945	103	66	37	46	42	4	57	24	33
1946	95	60	35	42	38	4	53	22	31
1947	74	57	17	33			41		
1948	77	56	21	42			35		
1949	78	57	21	37			41		
1950	78	57	21	36			42		
1951	78			43			35		
1952	69			37			32		
1953	69			30			39		

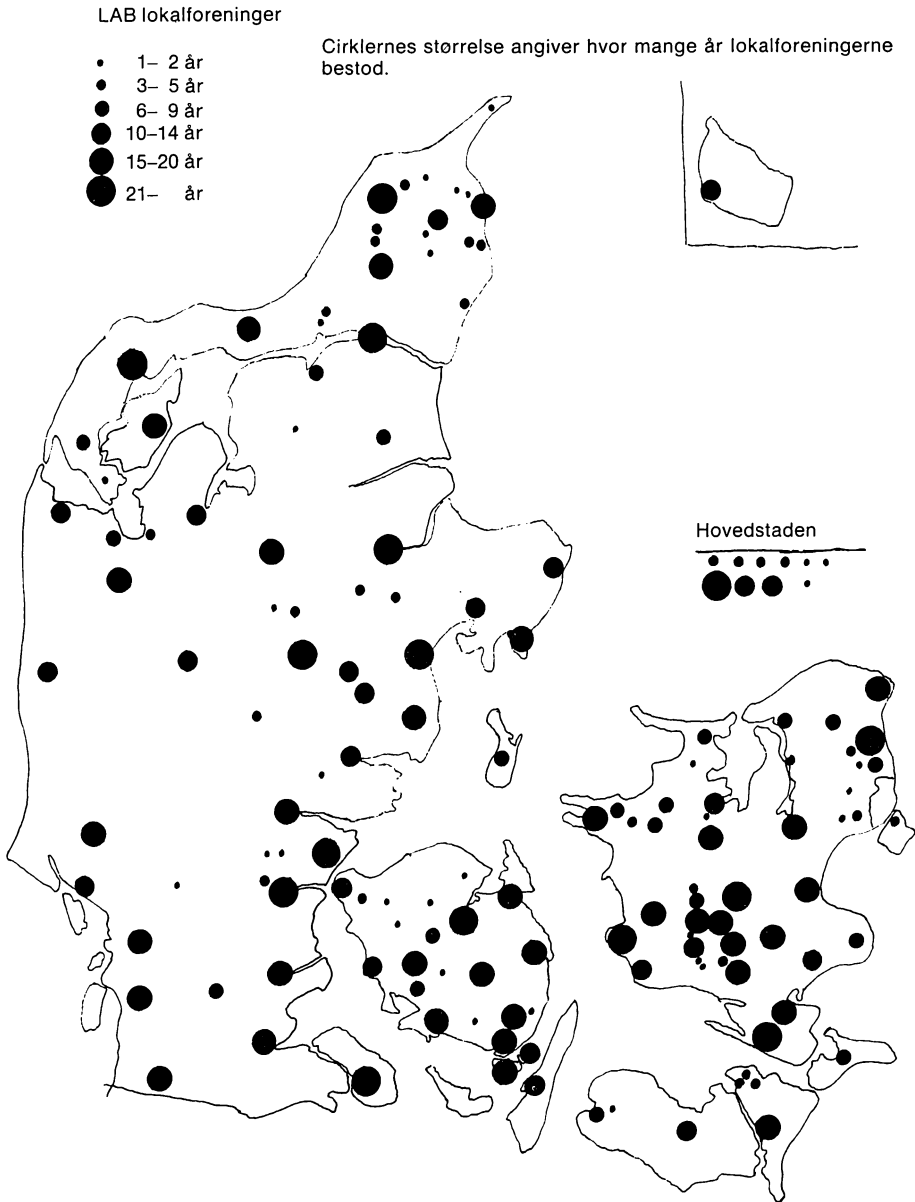
Anm. Hovedstaden er regnet under købstæder og omfatter lokalforeningerne: Amager, Brønshøj, Centralforeningen, Frederiksberg, Gentofte, Grøndal, København-Frederiksberg, Lyngby-Tårnbæk, Rødovre, Vesterbro-Engelshave-Frederiksholm, Valby og Østerbro.

Tabellen viser, at kulminationen i antallet af lokalforeninger lå i 1943, og at der til stadighed var flere lokalforeninger i købstæderne end på landet. Dernæst, at oprettelserne for alvor tog fart i byerne i 1940 og først på landet i 1941. Videre, at antallet af aktive lokalforeninger, så langt statistikken rækker, udgjorde mellem 1/3 og 1/2 af samtlige, og at det næsten udelukkende var købstadslokalforeninger. Deraf følger sluttelig, at sognelokalforeningerne næsten alle var hvilende i den forstand, at de ikke beskæftigede arbejdere.

Det fremgår endvidere af tabellen, at der var lokalforeninger i næsten alle købstæder, derimod ikke i alle landkommuner. Dertil kan bemærkes, at foreningen i landkommuner, hvor der ingen lokalforeninger var oprettet, udpegede en kontaktmænd, de såkaldte tillidsmænd. Deres antal blev i 1943 opgivet til 1.231 ²². Herved var foreningen sikret repræsentation i næsten alle kommuner ²³.

B. Geografisk fordeling

Den geografiske fordeling af lokalforeningerne er vist på kortet side 210, navnene findes på listen side 211 f.

Kilde: Adresselister og statistikker i arkivet.

Heraf ses det, at de ti købstæder, der aldrig havde haft nogen LAB-afdeling var: Bogense, Hobro, Hasle, Løgstør, Mariager, Nekso, Nysted, Rødby, Saxkøbing, Skjern, Stubbekøbing, Svaneke, Ærskøbing og Åkirkeby.

Sognelokalforeningerne var spredt over hele landet, men to områder udviste dog større koncentration, nemlig Sydsjælland mellem Næstved-Slagelse og Ringsted og det nordlige Vendsyssel mellem Brønderslev, Hjørring og Frederikshavn. Det skyldtes næppe en større ledighed i de pågældende områder, men snarere, at der på stedet var folk, der i særlig grad gik ind i arbejdet. I Sydsjælland gjorde f. eks. centralbestyreren i Tyvelse, Chr. Møller, en stor indsats udfra religiøse og moralske motiver ¹.

Hvem og hvad der i særlig grad betingede oprettelsen og den hurtige opløsning af sognelokalforeningerne i Vendsyssel er ikke bekendt. Det er ligeledes uklart, hvorfor der var så få lokalforeninger i Himmerland, Vestjylland og Lolland.

LISTE OVER LABs LOKALFORENINGER

Amager	1940-45 *	Gentofte	1941-53
Aså	1941-45	Glamsbjerg	1942-59
Assens	1945-60	Glostrup	1941-44
Astrup pr. Arden	1950-59	Glumsø	1941-59
Ballerup-Måløv	1943-44	Grenå	1940-52
Bindslev	1941-42	Grøndal	1940-45 *
Birkerød	1943-47	Hårby	1942-50
Bjergby-Mygdal	1941-45	Haderslev	1940-59
Brovst	1941-45	Hadsten	1943-46
Brøndbyerne	1942-46	Halsted-Aunede	1942-44
Brønderslev	1941-58	Haslev	1941-61
Brønshøj	1940-45 *	Helsingør	1940-59
Brørup	1941-42	Herlufsholm	1941-45
Dover Sogn	1941-52	Herning	1941-52
Dværgetved	1941-42	Hesselager	1941-41
Ebeltoft	1943-59	Hillerød	1940-47
Eiby	1941-42	Hinge	1941-44
Ejstrupholm	1943-46	Hjembæk-Svinninge	1941-47
Esbjerg	1940-54	Hjørring	1940-62
Fåborg	1940-59	Holbæk	1940-52
Fakse	1941-52	Holstebro	1940-59
Fjerritslev	1941-60	Holte	1943-43
Fredericia	1940-65	Horsens	1940-53
Frederiksberg	1940-41 **	Houlbjerg	1942-46
Frederikshavn	1941-60	Hundstrup	1941-41
Frederikssund	1941-46	Hurup	1945-52
Frederiksværk	1941-47	Hyllinge	1942-44
Fuglebjerg	1940-52	Hørsholm	1940-63
Førslev	1940-42	Jyderup	1941-47

Kalundborg	1939-59	Skive	1940-52
Kerteminde	1940-59	Skærbæk	1941-59
Kippinge-Brarup	1942-46	Skæve	1941-43
Kjellerup	1941-41	Slagelse	1940-59
Kolding	1938-62	Sorø	1941-47
Korsør	1940-62	Stege	1941-47
København-Frbrg.	1945-62	Store Heddinge	1942-52
Centralf. f. Kbh.	1941-45 *	Struer	1941-47
Køge	1940-59	Svendborg	1940-59
Lemvig	1941-51	Sæby	1941-44
Lendum	1941-52	Søllerød	1943-52
Lyngby-Tårnbæk	1940-52	Sønderborg	1940-62
Lyng v. Sorø	1942-57	Sdr. Broby	1942-44
Løsning	1940-42	Tåsinge	1941-56
Maribo	1940-52	Tåstrup	1942-44
Middelfart	1940-52	Thisted	1940-61
Midtbyn (Ringe)	1941-59	Thurø	1941-52
Nakskov	1940-48	Thyholm	1945-47
Nibe	1941-47	Toftlund	1941-47
Nyborg	1940-59	Tolne	1941-41
Nykøbing F	1940-59	Tolstrup-Stenum	1941-45
Nykøbing M	1940-59	Tommerup-Brylle	1941-46
Nykøbing S	1940-47	Torslev	1941-43
Næstved	1940-59	Tved	1941-59
Nørre Åby	1941-46	Tystrup-Haldagerlille	1940-42
Nørre Alslev	1943-47	Tyvelse	1940-59
Nørre Jernløse	1942-43	Tønder	1940-59
Nørre Vedby	1943-47	Ugerløse	1941-59
Odder	1941-61	Valby	1940-41
Odense	1940-65	Varde	1941-61
Otterup	1942-44	Vejle	1939-60
Pedersborg	1942-46	Vesterbro m. v.	1940-45 *
Præstø	1941-59	Viborg	1940-59
Raklev	1941-47	Vig	1941-41
Randers	1940-65	Vigerslev (Fyn)	1941-43
Ribe	1940-59	Vinderup	1941-45
Ringkøbing	1941-52	Viskinde-Aunsø	1941-45
Ringsted	1940-62	Viuf	1941-42
Roskilde	1940-59	Volstrup (Sæby)	1941-45
Rudkøbing	1940-52	Vordingborg	1940-60
Rødovre	1940-41	Vrå	1941-45
Rønde	1940-52	Østerbro	1944-45 *
Rønne	1940-52	Østervrå	1941-41
Samsø	1941-48	Åbenrå	1940-60
Seest	1941-44	Ågård	1941-42
Silkeborg	1938-65	Ålborg	1940-65
Skagen	1941-41	Århus	1940-47
Skanderborg	1948-59	Års	1941-42
Skelskør	1940-52	Årup	1942-44

* 1945 sluttet sammen med Kbh.-Frbrg.

** 1941 sluttet sammen med Centralforeningen f. Kbh.

TABEL 17
Beskæftigede fordelt på arbejdsområder ¹

	Beskæft.		Stødoptagning		Spildindsamling		Andet	
	I alt	Lands.	I alt	Lands.	I alt	Lands.	I alt	Lands.
1941	866	17	176	10	650	7	40	0
1942	844	21	138	5	549	8	158	8
1943	1135	24	262	2	587	8	285	15
1944	1740	29	304	3	596	9	669	17
1945	1760	39	519	7	491	8	750	24
1946	1037	12	154	3	327	4	556	5
1947	819		92		246		481	
1948	779		56		231		492	
1949								
1950	411				190		221	
1951	304				184		120	
1952	283				167		116	
1953	246				115		131	

Anm. 1944-46 gælder tallet beskæftigede pr. 15/12. De øvrige år betegner det helårsbeskæftigede beregnet som 1/50 af samtlige arbejdsuger.

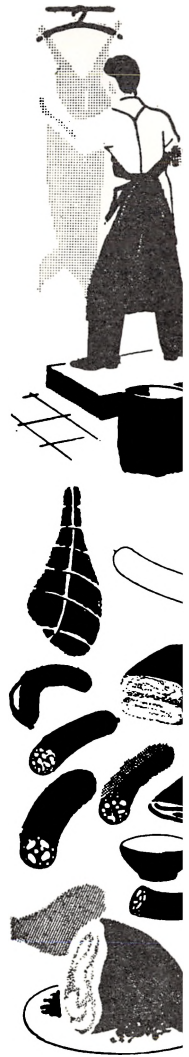
Mens årstallene for oprettelsen er ret pålidelig, støttet af flere af hinanden uafhængige kilder, er tallene for foreningernes ophør mere problematisk. De betegner her enten det år, hvor foreningen har givet positiv besked om sin opløsning, eller det sidste år, den er nævnt i materialet.

C. Arbejdsområder og antal beskæftigede

Den skæve fordeling mellem købstæder og landsogne i tabel 16 bliver endnu mere udpræget, når der – tabel 17 – ses på antallet af beskæftigede hos LAB. I foreningens egne statistikker er disse delt på stødoptagning, spildindsamling og andet, hvoraf tøjreparationscentraler, husmoderafløsning og cykelparkering dominerer.

Udviklingen i antallet af beskæftigede i alt udviser i hovedtrækket samme tendens som tabel 16, over antallet af lokalforeninger. Blot lå det højeste antal beskæftigede i 1945; men det umiskendelige fald i efterkrigstiden er det samme.

Fordelingen af beskæftigede i de tre kategorier viser en konstant dominans for spildindsamling 1941-43, hvorefter de fleste var beskæftiget ved andet, bortset fra 1951-52. Begge kategorier er karakteriseret ved en rolig udvikling, modsat stødoptagningen, der blev voldsomt udvidet i 1945 og lige så

SPILD
er Guld værd-
naar det
afleveres til

HUSMODERENS HUSKESEDDER

KASSEREDE TING
Konservesdaaser, Tuber, Mælkekapsler, gl. Jern, Metaller af enhver Art, Ølkapsler, Grammofonplader, Urtepotter, gamle Akkumulatorer, elektr. Sikringer m. m.

KORK
Propper og Korkaffald.

PAPIR
Aviser (bundtet), Blade og graat Papir.

FLASKER
(Ikke Mælkeflasker og Ølflasker).

GUMMI
Elastik, Badehætte, Gummisko, Cykledæk, Slinger, Gummibolde o. a. Gummilegetøj.

LÆDER
Gammelt Fodtøj.

KLUDE
Strikkede. uldne og linnede.

HAAR
Afredt Haar og Hundehaar.

MADRESTER
Ufordærvede Levninger og Brød.

Kartoffelskræller og Gullerodsskræller.

Sur Mælk.

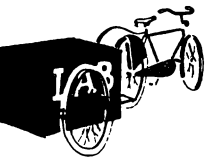
Æggeskaller.

Ben, Knogler og Skrog samles saa-
vidt muligt for sig selv og leveres til
Spildindsamlere.

GIFT FOR EN GRIS
Glas, Fiskeben, Sildelage og Saltlage,
Bly, BARBERBLADE og Metaldele.

KONTOR:
ASYLGADE 22
RING TIL 8525

TABEL 18

Antal lokalforeninger, der havde beskæftigede i kategorien »andet« (jvf. tabel 17) ²

	I alt	Tøjrep.	Husmoder- afløsg.	Cykelpark.	Pile- dyrkning	Andre områder
1941	17					17
1941	17	6	1	2		12
1943	36	23	9	8	1	15
1944	35	30	15	10	4	15
1945	35	26	15	11	6	14
1946	33	25	15	11	8	11

voldsomt indskrænket i 1946 for helt at forsvinde i 1950-erne. Det har sin naturlige forklaring i brændselssituationen. Kun i en periode, hvor der var betydelige forsyningsvanskeligheder for udenlandsk brændsel, har et så arbejdskraftkrævende arbejde som optagning af træstød kunnet lønne sig.

Det er i LABs egne statistikker ikke specificeret, hvor mange der var beskæftiget i de enkelte kategorier under »andet«, kun en fordeling efter antallet af lokalforeninger er mulig. Den er vist i tabel 18.

At tallet »i alt« er mindre end en sammentælling af de enkelte lokalforeninger ville være, skyldes, at nogle drev mere end en art virksomhed. Det fremgår af tabellen, at det fra 1943 var tøjreparationscentralerne, der udgjorde den største del af kategorien.

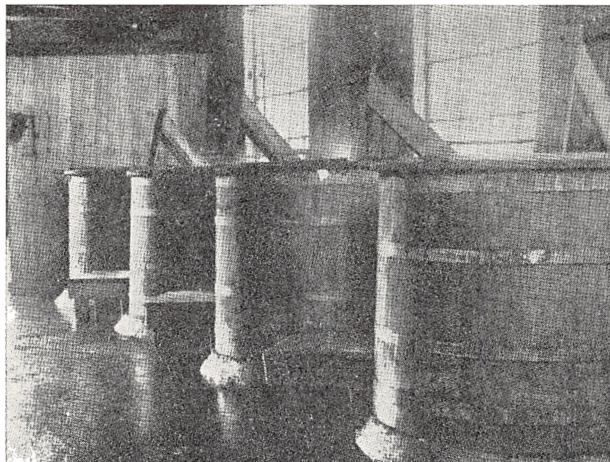
De fleste husmoderafløsninger ved LABs foranstaltning blev indstillet efter 1947, da den nye lov, som lagde ansvaret over på kommunerne, trådte i kraft ³.

En del lokalforeninger beskæftigede sig imidlertid kun med et enkelt område. Deres antal og fordeling på arbejdsområder er opgjort i tabel 19.

TABEL 19

Antal lokalforeninger med kun et arbejdsområde ⁴

	Aktive i alt	Samlet antal	Kun stød	Kun spild	Kun andet
1941	52	31	2	26	3
1942	46	26	3	21	2
1943	46	15		9	6
1944	36	27		21	6
1945	46	15		9	6
1946	42	10		1	9

Kogning af »vådt« spild.

For at lette afsætningen af det indsamlede madaffald til svinefoder gik man i de fleste større LAB-lokalforeninger over til at koge affaldet. Billedet her stammer fra Århus.

Fra LAB-Århus driftsberetning 1941.

Det vil altså sige, at fra 1/4 til 3/4 af de aktive lokalforeninger i disse år kun beskæftigede sig med et enkelt område, og det var især med spildindsamling.

Der skal igen, som i LABs egne statistikker, gøres opmærksom på, at kun de arbejdere, som LAB stod som arbejdsgivere for, er medregnet. Det har især betydning for forståelsen af de lave tal fra lokalforeningerne på landet, hvor LABs normale fremgangsmåde var at animere de enkelte gårdejere til at anstige arbejdere til forefaldende arbejder ved bl. a. vejreparationer, grundforbedringer og lignende.

Man kunne forvente en sammenhæng mellem antallet af samtlige ledige og antallet af beskæftigede hos LAB. Sammenhængen kunne vise sig ved, at

Sortering af tørt spild på Dollerupvej.

Fra LAB-Århus driftsberetning 1941.

TABEL 20
Beskæftigelsen hos LAB og arbejdsløsheden ⁵

	Antal arbejdsløse på årsbasis	Antal beskæftigede hos LAB
1941	98.600	866
1942	81.300	844
1943	58.500	1.135
1944	46.400	1.740
1945	76.200	1.760
1946	51.200	1.037
1947	52.000	819
1948	51.600	779
1949	59.000	
1950	54.800	411
1951	63.000	304
1952	81.600	283
1953	61.000	246

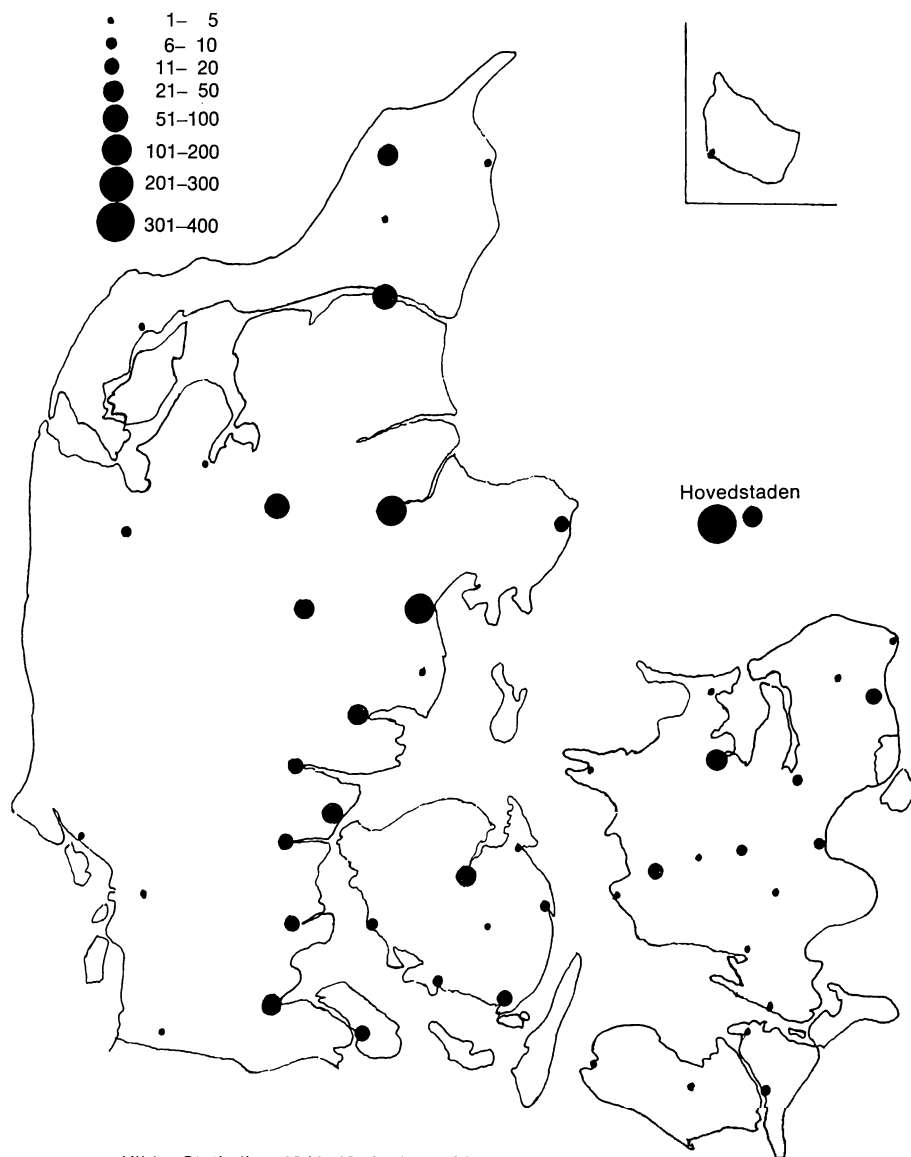
LAB i dårlige perioder kunne opfange en vis del af de relativt flere ledige, således at beskæftigelsen hos LAB ville følge de samme svingninger som antallet af samtlige ledige. En anden mulig sammenhæng kunne være, at LAB ligesom andre virksomheder måtte reagere på de økonomiske konjunkturer, hvorfor dens beskæftigelse måtte svinge i takt med beskæftigelsen som helhed. Det er søgt belyst gennem tabel 20.

Ingen af teorierne er bekræftet. I halvdelen af tilfældene følges udsvingene ad, i resten går de modsat. Beskæftigelsen hos LAB synes at have fulgt sin egen udvikling uanset ledighedens størrelse.

På kortet side 218 er de lokalforeninger, der havde folk i arbejde, afsat. Til lige er det markeret, hvor mange de enkelte lokalforeninger beskæftigede gennemsnitligt i årene 1941-46, der er det eneste tidsrum, der er dækket af detaljerede statistikker.

Det ses, at over halvdelen (32 af 52) beskæftigede under 10 mand, og kun 3 havde over 100 mand i gennemsnit. En sammenligning med kortet side 210 over samtlige lokalforeninger viser, at de aktive lokalforeninger fortrinsvis fandtes blandt dem, der bestod i længere tid (over 10 år), mens på den anden side ikke alle lokalforeninger med lang levetid havde folk beskæftiget. Dette kan igen vise, at lokalforeningerne ikke så deres eneste eksistensberettigelse i selv at være arbejdsgivere.

Gennemsnitlig antal beskæftigede i årene 1941-46 i LABs
lokalforeninger.

TABEL 21
Medlemmer og kontingentandele

	Medlemmer ⁴	Indbetalte kontingentandele ⁵
1940	3.000	15.960
1941	8.083	13.795
1942	9.677	15.444
1943	8.952	17.328
1944	7.714	19.096
1945	12.525	22.625
1946	13.871	22.400
1948	8.000	11.530
1950	5.389	11.620
1951	5.265	10.419
1952	4.321	7.404
1953	3.591	7.482

D. Medlemmer

Bortset fra 1939-40, hvor landsforeningen også havde direkte medlemmer, kunne man ikke melde sig ind i LAB uden også at blive medlem af en lokalforening. I det gennemgåede materiale fandtes der ingen medlemslister, så medlemmernes nøjagtige antal eller fordeling på befolkningsgrupper kan ikke oplyses.

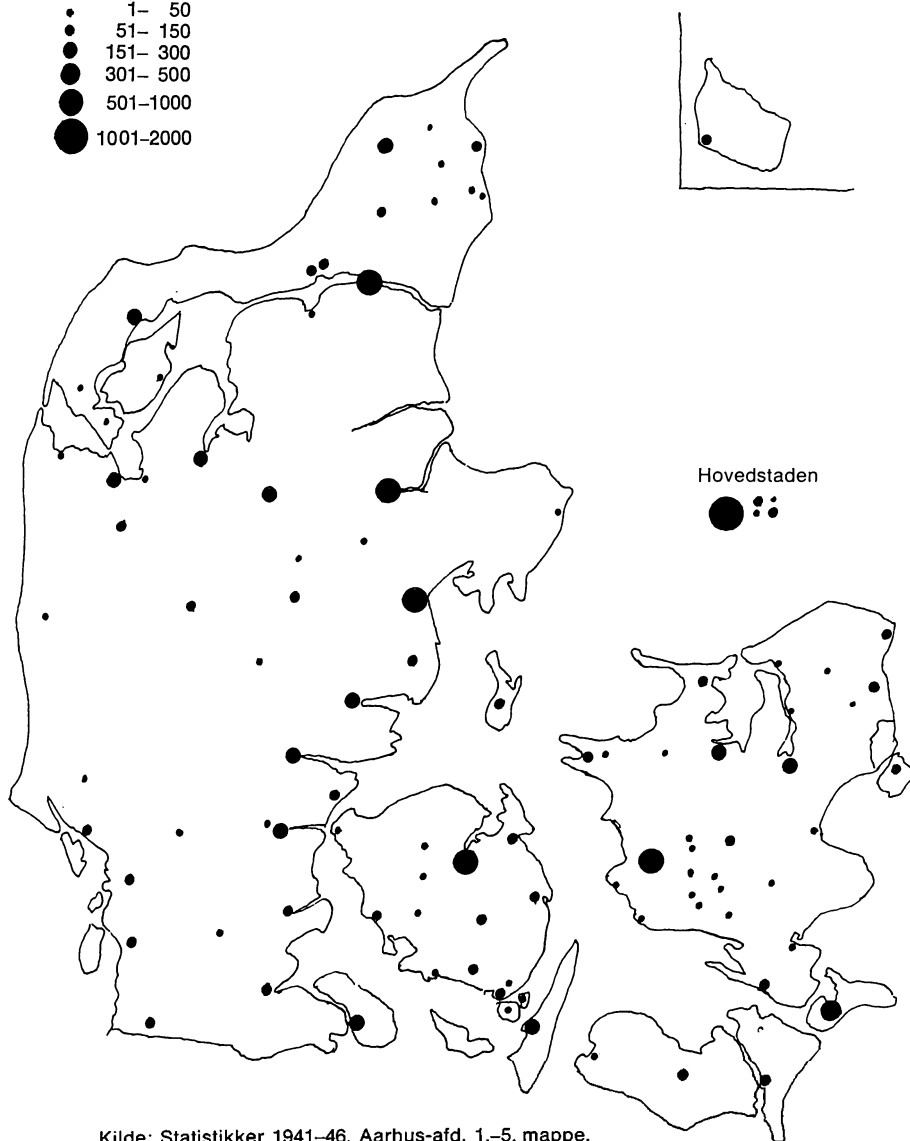
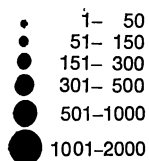
Derimod har LAB i de årlige statistikker anført det antal medlemmer, af hvilke lokalforeningerne havde indbetalt kontingentandele til hovedkontoret. Og i regnskaberne findes for hvert år summen af disse indbetalinger ¹.

Den andel, som lokalforeningerne skulle indbetale af kontingenterne, var i vedtægterne bestemt til 25 % af alle kontingenter mellem 2,00 kr. og 10 kr., mens de skulle indbetale 2,50 kr. af kontingenter, der lå over 10 kr. ². Kontingentet for virksomheder og institutioner var mindst 10 kr., for personer mindst 5 kr. og for unge under 21 år mindst 2 kr.

Medlemstallet, opgjort på ovenanførte måde, samt summen af kontingentandele er opført i tabel 21.

Da medlemstallet vel klarest gav udtryk for befolkningens interesse for LAB, var det vel også kun at vente, at det fulgte de øvrige udviklingslinier i foreningen. Altså en nogenlunde konstant tilslutning under krigen fulgt af en stigning i 1945-46 og derefter et støt og roligt fald.

Medlemmer i lokalforeningerne (gennemsnit af årene 1941-46).

Kilde: Statistikker 1941-46, Aarhus-afd. 1.-5. mappe.

For årene 1941–46 har medlemstallet kunnet fordeles på de enkelte lokalforeninger. Det er gjort på kortet side 220.

Det er karakteristisk, at de fleste foreninger havde under 50 medlemmer, og at kun nogle ganske få havde over 300. Sammenholdt med de to andre kort side 210 og 218 viser det sig, at lokalforeningerne med mange medlemmer også beskæftigede forholdsvis mange arbejdere og ligeledes bestod i forholdsvis lang tid. Reglen var dog ikke uden undtagelser. Langlivede lokalforeninger kunne have få medlemmer som f. eks. på Sydsjælland og på Sydfyn. En tydelig om end ikke entydig sammenhæng synes at være: jo større byer des flere medlemmer og des flere beskæftigede.

Det beskedne medlemstal var en kilde til undren for LAB selv. På hovedbestyrelses- og forretningsudvalgsmøder i 1940–41 taltes der til stadighed om muligheden for at øge det. Man ønskede, at LAB skulle være en folkebevægelse, og man satte i efteråret 1941 ind med en medlemskampagne, der sigtede mod at få 5 % af befolkningen til at tilslutte sig foreningen⁵. Det ville på det tidspunkt svare til knap 200.000 personer. Som det ses af tabel 21, side 219, nåedes ikke engang 1/10 af dette mål.

VI. Landsforeningens økonomi

Landsforeningens økonomi var baseret på kontingenter og tilskud fra organisationer. Til dette kom betydelige, men stærkt svingende bidrag fra private virksomheder og lejlighedsvis statstilskud. Lokalforeningernes økonomi, der i øvrigt ikke behandles her, havde samme grundlag, men kunne ydermere i nogle tilfælde regne med mindre overskud fra deres virksomheder¹.

Af tabel 22 over landsforeningens indtægter og den grafiske fremstilling heraf, figur 3, kan der udlæses, at de samlede indtægter under besættelsen lå væsentligt højere end senere. Den store indtægtsforøgelse i 1946 til 193.000 kr. skyldtes fortjeneste på salget af propagandaheftet »Arbejdet – Danmarks Rigdom«. Stigningen i første halvdel af 1950-erne hidrørte fra indtægter ved papirindsamling og konsulentvirksomhed for byggeriet i de af LABs lokalafdelinger oprettede boligforeninger sammen med 25.000 kr. fra Industrirådets skrotudvalg og 25.000 kr. af tipsmidlerne. Stigningen i 1956 beroede på, at et fond, som Aarhus Oliefabrik havde oprettet i 1940 til støtte for LABs arbejde, blev likvideret dette år, hvorved knap 22.000 kr. blev overført til LAB. De tre sidste års stigninger udgjordes af fordoblede bidrag fra arbejdsmarkedets hovedorganisationer og af højere lejer for fremlejede kontorer og garager. Det sidste var dog ingen reel indtægtsforøgelse, da egne huslejer lå på omtrent det samme beløb.

Politiet ikke stemt for Cykleparkering

„Jeg tror ikke paa, at Tyverier kan forhindres“,
siger Politimesteren

En Uskik, at Publikum skal betale

Politimester Seldorf

LAB har, som bekendt arbejdet med Spørgsmaalet Cykleparkering gennem læn-

gere Tid, og oprindeligt var Byraadet imod, at der blev opkrævet Betaling for Cykleparkering paa de offentlige Pladser. Imidlertid fik et fornyet Andragende fra LAB i Odense en blidere Skæbne end det første Forsøg, man gjorde, og Byraadet gav for en Maanedstid siden sin Tilladelse til at LAB indrettede Cykleparkering paa et Par Steder.

Man udpegede Klingenberg og Graabrødreplads som de bedst egnede Steder. Parkeringen er tænkt indrettet paa den Maade, at Halvdelen af Parkeringspladsen bliver gratis, medens der skal opkræves 10 Øre pr. Cykle paa den anden Halvdel. Vagten skal bestrides af LAB-Folk, der udstyres med en særlig Hue, og det er Hensigten, at udlevere Kontrolsedler i Lighed med, hvad Tilfældet er paa Væddeløbsbanen og ved Stadion.

Politiet ikke stemt for Ordningen

Der er Overvejelser i Gang hos Politiet
Siden Byraadet gav sin Tilladelse til, at

der indrettes Parkeringsplads for Betaling, har Sagen ligget hos Politiet, der ogsaa danner Part i Sagen, og efter hvad vi erfare, gør der sig alvorlige Betæneligheder gældende her.

Vi spørger Politimester Seldorf, hvad han har imod Ordningen, og han siger:

— Jeg har Betæneligheder paa flere Omraader. For det første finder jeg, at det er en Uskik, at Folk i det hele taget skal betale for at stille deres Cykler noget Sted paa offentlige Gader og Torve. Jeg synes, det vil være bedst at opretholde Principet, at man ikke tager Betaling, naar det drejer sig om offentlige Stativer. Dernæst tror jeg ikke, at et Opsyn vilde blive effektivt.

Hvis Pladsen laa badet i Lys var det en anden Sag, men efter Mørklægnings-tiden vil der være saa mørkt, at det er ganske umuligt for Parkeringsmanden at holde Øje med alle Cyklerne. Naar han er i den ene Ende af Pladsen vil Tyvene kunne husere i den anden, og man ved jo, at de er frække.

At Folk stiller deres Cykler fra sig i den Tro, at de er sikrede, vil jo kun gøre Sagen værre.

— Men det vilde maaske kunne lægge en Dæmper paa Folks Tyvagtighed, naar de har Truslen om Opdagelse hængende over sig.

— Jeg tror ikke paa det. Jeg mener, at Resultatet i sidste Ende vilde blive, at Folk stiller deres Cykler andre Steder end i de Stativer, hvor de skal betale for dem, og saa er der jo Intet opnaaet.

Jeg vil i hvert Fald, inden jeg tager endelig Stilling til Problemet, have en Konference med Teknisk Udvalg om Sagen. Egit.

Avissudklip fra Fyns Stiftstidende 23. oktober 1942.

LAB sigtede ogsaa på at beskæftige mindre arbejdsføre. Hertil var parkeringsvagtjeneste velegnet.

Ses der på indtægternes sammensætning, bemærkes det, at kontingentandelen fra lokalforeningerne var mest konstante. De fulgte ret nøje antallet af medlemmer med et højdepunkt i 1945-46 på godt en snes tusinde kroner for derefter at falde jævnt ned til omkring 4.000 kr. i de sidste seks år.

Derimod var der store svingninger i bidragene. Med undtagelse af 1946, 1951 og 1956 var svingningerne i bidrag udslagsgivende for de samlede indtægter. Dette forhold fremgår klarere af den procentvise fordeling af indtægterne i figur 4, hvor det ses, at bidragene under krigen udgjorde mellem 80 og 90 % af samtlige indtægter og efter krigen omkring 50 %. Med den store indflydelse, bidragene altså har haft på LABs økonomi, er det rimeligt at se lidt nøjere på deres sammensætning, hvilket er gjort i tabel 23 side 225.

TABEL 22
Landsforeningens indtægter

Ar	I alt	Kontingentandele	Bidrag	Andet
1940	145.312	15.960	127.869	1.493
1941	114.519	13.795	97.924	2.800
1942	129.075	15.444	111.766	1.855
1943	100.133	17.328	82.644	161
1944	162.936	19.096	140.414	3.426
1945	109.609	22.625	85.749	1.235
1946	193.036	22.400	39.960	130.676
1947	33.104	13.412	16.925	2.767
1948	27.615	11.530	12.300	3.685
1949	38.018	11.900	15.270	10.846
1950	37.442	11.620	19.920	5.902
1951	43.248	10.419	11.105	21.724
1952	64.505	7.404	35.655	21.446
1953	58.792	7.482	37.187	14.023
1954	29.618	6.546	17.624	5.448
1955	28.045	4.202	15.410	8.433
1956	51.453	5.205	15.426	30.822
1957	27.384	4.431	14.670	8.283
1958	70.616	4.433	41.300	24.833
1959	83.599	3.606	42.350	37.643
1960	90.897	4.207	42.550	44.140

Kilde: Regnskaber 1940-60.

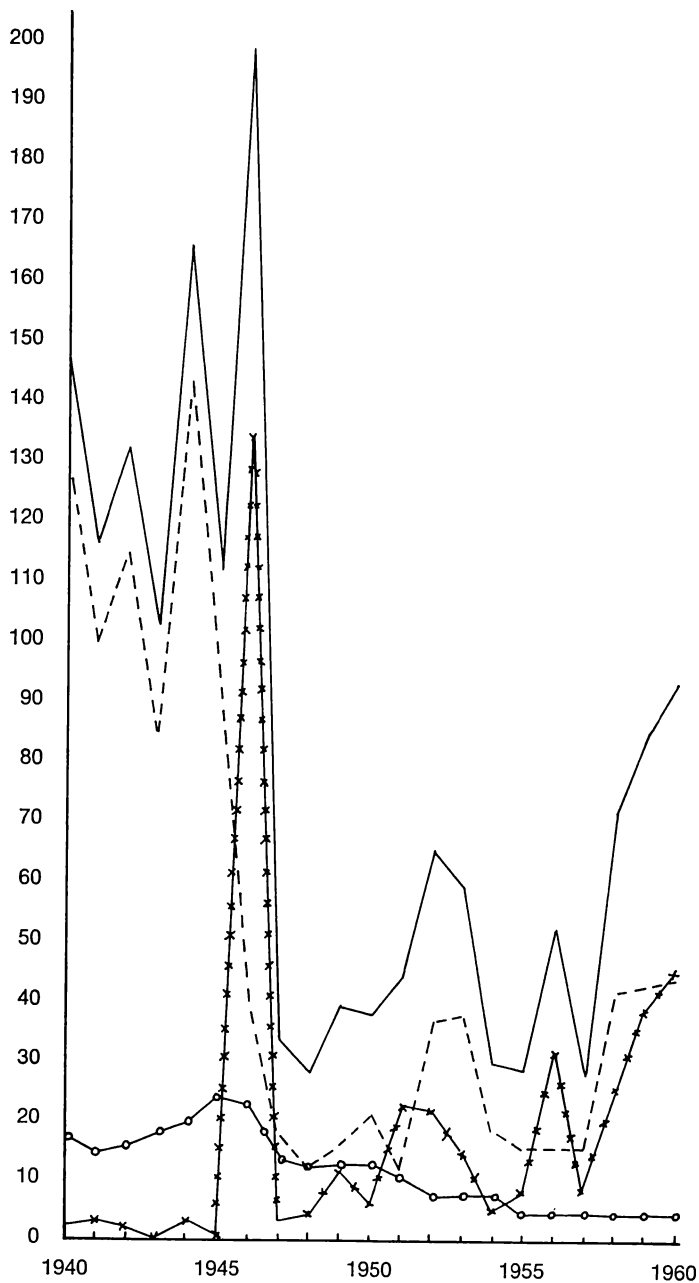
Det er iøjnefaldende, at Arbejdsgiverforeningen og fagbevægelsen (De samvirkende Fagforbund og Dansk Arbejdsmandsforbund) stort set har været enige om størrelsen af de beløb, der skulle ydes til LAB, og om der skulle ydes noget overhovedet. Det fremgår ingen steder i det gennemgåede materiale, hvorfor de to organisationer ikke betalte noget i 1946-47. Formentlig har motivet været det samme, som har mindsket bidragene fra de øvrige private bidragsydere, måske en opfattelse af, at der nu efter krigen var mindre brug for foreningen. Senere har LAB oplyst, at hovedorganisationerne i 1946 rådede foreningen til at fortsætte, men for nedsat tempo, altså ikke sætte mere i gang eller kaste sig ud i en større propaganda².

Dette er formodentlig også forklaringen på, at bidragene blev så meget mindre, da de blev ydet fra 1948. Fordoblingen af bidragene fra hovedorganisationerne de sidste tre år skal sikkert ses som en slags dyrtidsregulering, da de ikke modsvarede af stigende arbejdsløshed, tværtimod, og heller ikke af en stigende aktivitet hos LAB.

Grundstammen i bidragene har således været ydet af Arbejdsgiverforenin-

Fig. 3
Landsforeningens indtægter

I 1000 kr.

Kilde: Regnskaber 1940-60.

Signaturforklaring:

- I alt
- Kontingentandele
- - - Bidrag
- ×—× Andet

TABEL 23
Bidrag til landsforeningen

Ar	I alt	Arbejdsgiverforeningen	Fagbevægelsen	Staten	Private
1940	127.869	27.925	29.500		70.444
1941	97.924	16.000	16.000		65.924
1942	111.766	20.000	10.000		81.766
1943	82.644	25.000	15.000	20.000	22.644
1944	140.414	25.000	15.000	16.500	83.914
1945	85.749	25.000	15.000	13.900	31.849
1946	39.960				39.960
1947	16.925			3.250	13.675
1948	12.300	5.000	2.000	5.000	300
1949	15.270	5.000	2.000		8.270
1950	19.920	5.000	5.000		9.920
1951	11.105	5.000	5.000		1.105
1952	35.655	5.000	5.000		25.655
1953	37.187	5.000	5.000	25.000	2.187
1954	17.624	5.000	5.000		7.624
1955	15.410	5.000	5.000		5.410
1956	15.426	5.000	5.000		5.426
1957	14.670	10.000			4.670
1958	41.300	10.000	15.000		16.300
1959	42.350	10.000	10.000		22.350
1960	42.550	10.000	15.000		17.500

Kilde: Specifikation til bidragskonto, Regnskaber 1940-60.

gen og fagforeningerne, fra hvilke 1/3 til 1/2 af bidragene under krigen stammede, og næsten udelukkende i perioden 1951-60.

Af de øvrige private bidragsydere, der kunne udgøre 100-200 virksomheder og enkeltpersoner, var der kun ganske få, der gav mere end 1.000 kr. om året. De største var Dansk Cement Central, Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring, Nationalbanken, F. L. Smidth, BP, Stålvalseværket, Dansk Folkeferie, Det Reiersenske Fond, Idagårdfondet, Tuborgfondet og DSB.

Efter den yderste kolonne i tabel 23 at dømme har det været bidragsyderens vurdering, at LAB efter krigen ikke længere havde så store opgaver at løse. Det synes også at have været regeringens vurdering. Statsmidlerne til LAB blev med undtagelse af 1953 formidlet gennem Arbejds- og Socialministeriet. Der skal her gøres opmærksom på, at det kun drejede sig om de beløb, der blev givet til LABs almindelige arbejde. De statslige tilskud til de arbejder, LAB administrerede, figurerede ikke på landsforeningens regnskaber.

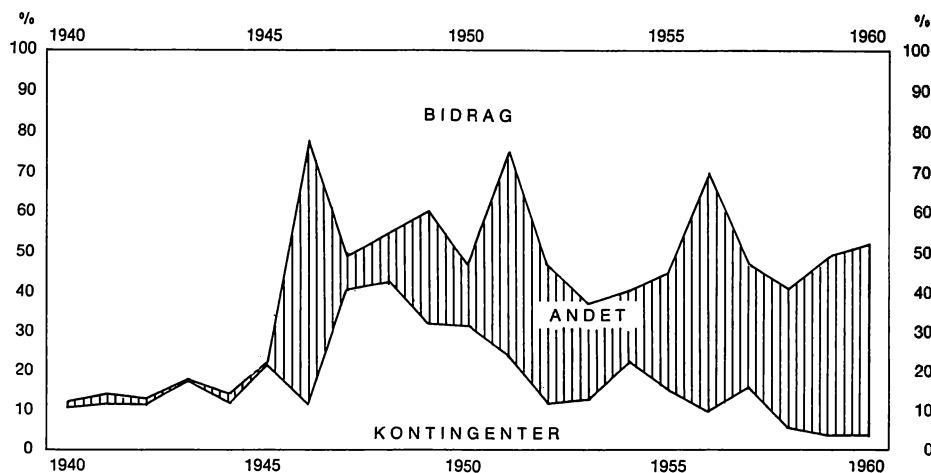
Sammenfattende kan det om landsforeningens indtægter siges, at de under besættelsen lå på cirka det dobbelte af efterkrigstidens med et kraftigt

TABEL 24
Landsforeningens udgifter

Ar	I alt	Administration	Afskrivning	Andet
1940	88.682	57.314	892	30.476
1941	170.068	122.892	1.232	45.944
1942	113.280	103.007	1.465	8.808
1943	85.280	83.217	1.117	946
1944	127.699	102.468	1.255	23.976
1945	147.544	92.641	11.463	43.440
1946	124.208	83.645	812	39.751
1947	88.904	63.913	7.456	17.535
1948	52.487	48.630	2.657	1.200
1949	43.501	42.279	1.222	
1950	46.722	44.415		2.307
1951	37.790	37.790		
1952	48.565	48.565		
1953	66.405	66.405		
1954	45.156	45.156		
1955	30.700	30.700		
1956	33.068	33.068		
1957	32.862	32.862		
1958	55.429	55.429		
1959	92.042	92.042		
1960	92.315	92.315		

Kilde: Regnskaber 1940-60.

Fig. 4
Procentvis fordeling af landsforeningens indtægter

Kilde: Regnskaber 1940-1960, 5-6 pakke.

skel i 1946. De udgjordes hovedsageligt af bidrag fra private, hvoraf arbejdsmarkedets hovedorganisationer tegnede sig for den afgørende andel.

I LABs regnskaber var en stor del af udgifterne samlet under kategorien omkostninger, der omfattede gager og honorarer på kontoret, huslejer, porto, telefon m. m. De kan altså betragtes som administration. Herunder faldt strengt taget også en del udgifter i rubrikken andet, der ellers betegnede udgifter til særlige kampagner eller underskud på publikationer. Men da denne kategori er så forholdsvis lille, er der ikke her gjort forsøg på at specificere udgifterne nøjere. Af tabel 24 ses udgifternes absolutte størrelse, og hvorledes de for langt den overvejende dels vedkommende udgjordes af administrationsudgifter. Sammenholdt med de samlede indtægter, som det er gjort i figur 5, viser udgifterne en nøje sammenhæng med disse. Der var en næsten lovmæssig vekslen mellem overskud og underskud de enkelte år, således at et overskud et år sattes til i de(t) følgende. Overskuddet i 1944 og underskuddet i 1945 hang sammen med, at LAB i 1944 fik store bidrag til opbygning af den nye amtsorganisation i tilknytning til beredskabskampagnen, og disse penge blev i hovedsagen først brugt i 1946.

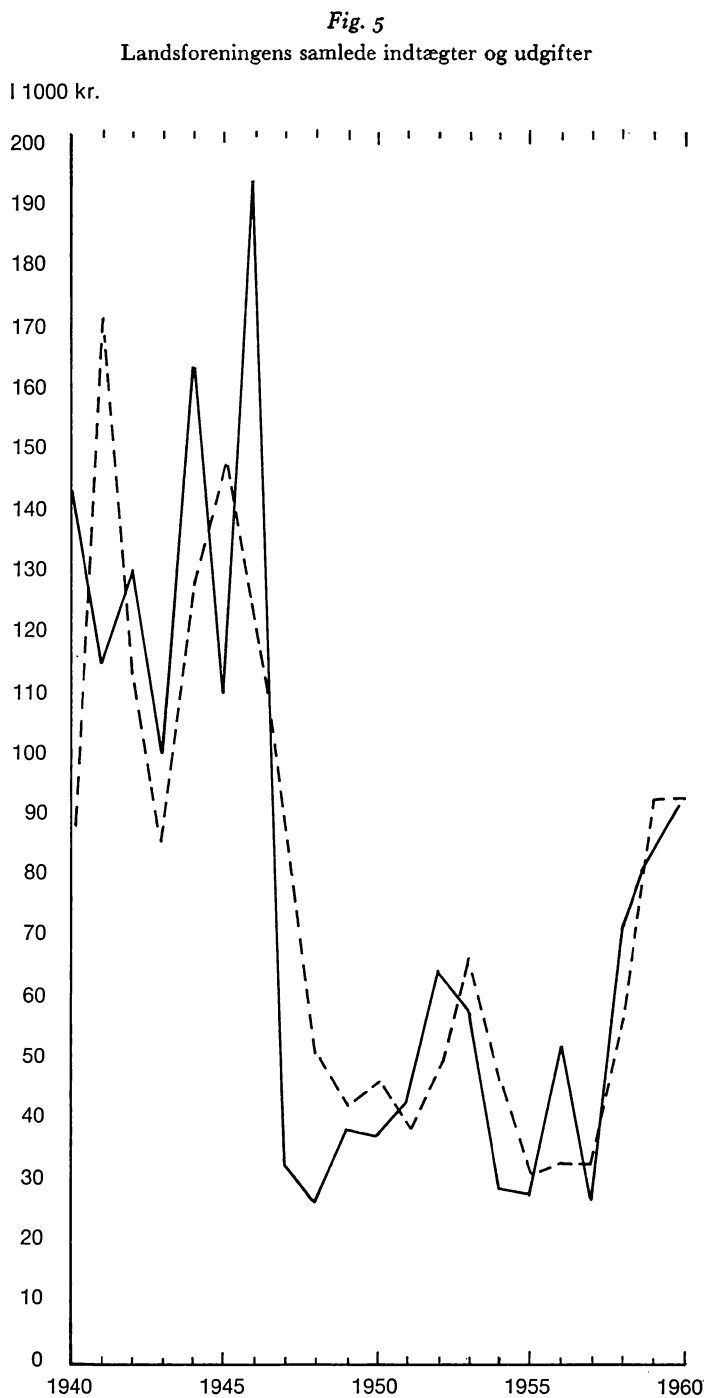
Den del af LABs økonomi, der er registreret i de gennemgåede regnskaber, blev administreret af hovedkontoret, og som sådan er der intet usædvanligt i, at hovedparten af pengene blev brugt til administration.

Det var hovedkontorets opgave at anvende de indkomne midler til at gøre propaganda for en bekæmpelse af arbejdsløsheden og formidle lokalforeningernes erfaringer gennem bladet »LAB-Meddelelser« og cirkulærer samt at være forbindelsesled til de offentlige myndigheder og pressen. Med kun få faste indtægter i form af kontingentandele måtte foreningen være afhængig af de midler, som det private erhvervsliv og arbejdsmarkedets hovedorganisationer fandt det rimeligt at betroe den.

Det kan ikke udregnes, hvor store administrationsudgifterne var i forhold til lønudbetalingen, da størrelsen af lokalforeningernes administration ikke kendes. Hovedkontorets administrationsudgifter i 1941-42 udgjorde i forhold til den samlede lønudbetaling i LAB omkring 3-4 %³.

VII. LAB og Moralsk Oprustning

Det er i afsnit II, B godtgjort, at initiativtagerne til LAB kom fra Moralsk Oprustning, eller som det hed indtil sommeren 1938, Oxfordgruppebevægelsen. Det er endvidere i afsnit III vist, at initiativtagerne til og med stiftelsen formåede at fastholde hovedlinien i de tanker, de havde gjort sig om foreningen fra den første begyndelse. Denne nære tilknytning, som starten af LAB

Kilde: Regnskaber 1940-60.

— indtægter
- - - udgifter

Hos Barberen.

Hjemmeavl.

Prisen paa et Kilo Damehaar er for Tiden 90 Øre.

Kunne man kalde på smilet, havde opfordringen sikkert større appel.

Fra Fyns Socialdemokrat 6. november 1940.

Indsamlingen af afklippet Haar til Filtfabrikation er begyndt paa Frisørsalonerne.

— Kan De klippe ham om til et Filt-tæppe, Hr. Frisør?

havde til Moralsk Oprustning, gør det naturligt at undersøge, om LAB også senere, da foreningen blev større, havde idéfællesskab med denne bevægelse, og hvor stor en rolle spørgsmålet overhovedet spillede i den interne debat i foreningen.

Et af de områder, hvor problemstillingen kunne spille ind, var i debatten om LABs generelle linie. I de første år var denne diskussion meget sparsom; men efterhånden som foreningen stagnerede, og selvransagelsen satte ind, blev den hyppigere og skarpere.

Vedtægterne bestemte den generelle linie i formålsparagraffen som »at samle alle nationens kræfter i enigt samarbejde om arbejdsløshedens bekæmpelse og virke for at skabe et stærkt privat initiativ«. Den linie, Moralsk Oprustningsfolkene lagde ud, gik imidlertid på, at der ved en konkret indsats mod arbejdsløsheden også skulle skabes en ny mentalitet, og at det var det vigtigste. Det kom til udtryk i deres indlæg på møderne og i de skriftlige meddelelser til offentligheden ¹.

Mentalitetsændring var ikke noget entydigt begreb inden for LAB. Moralsk Oprustningsfolkene mente dermed en udbredelse af bevægelsens principper, mens andre syntes at mene en ændring af andre befolkningsgruppers opfattelse af arbejdsløshedsproblemet hen i retning af deres egen ². For tilhængerne af Moralsk Oprustning var der intet dilemma i en sådan sam-

menkædning. De var overbevist om, at arbejdsløsheden ikke kunne afskaffes, før der var sket en mentalitetsændring hos folk, og at denne blev skabt netop ved, at der på uselvsk basis blev gjort en konkret indsats mod arbejdsløsheden³.

Modstanden mod, at LAB skulle beskæftige sig med mentalitetsændring, kom især, men ikke udelukkende, fra Århus. På årsmødet 1941 ønskede C. V. Smith-Hansen, Århus, at hovedvægten skulle lægges på den konkrete indsats, idet langt stærkere kræfter arbejdede på at skabe en ændring i mentaliteten. Herved tænkte han antagelig på den nazistiske propaganda og modstanden mod den bl. a. fra Dansk Ungdomssamvirke. Bankdirektør O. Hedegaard, der var medlem af hovedbestyrelsen, undgik et direkte svar ved at pege på, at målet var afskaffelse af arbejdsløsheden, hvorimod et andet medlem af hovedbestyrelsen, direktør Ph. Sørensen, København, tonede rent flag. Han fremhævede, at det i første række gjaldt om at omskabe mentaliteten; men samtidig skulle man skabe konkret arbejde. I det følgende præciserede han, at alles indstilling til arbejdsløsheden måtte ændres, så de følte ansvar for de arbejdsløse. Mentalitetsændringen var altså her indskrænket til at gælde indstillingen over for de arbejdsløse.

Ifølge referatet bifaldt forsamlingen denne udlægning⁴. Man kan dog næppe deraf udlede, at forsamlingens flertal tilhørte Moralsk Oprustning. For mennesker, der var gået ind i et arbejde mod arbejdsløsheden, var det kun naturligt at ønske sig, at hele befolkningen fik samme indstilling til problemet, som de selv havde.

Det var også problemet om konkret indsats eller mentalitetsændring, der lå bag en diskussion på årsmødet 1943. Den drejede sig om, hvorvidt LABs virksomhed skulle anlægges efter forretningsmæssige principper. Det mente landinspektør F. Schrøder, Randers, at den skulle; men han havde det indtryk, at forretningsmæssigt var et uartigt ord inden for LAB. Det sidste bestred Poul Thune, Ålborg, idet han dog samtidig understregede, at motiverne lå højere. Diskussionen blev afsluttet af Hvidt, der ville ønske, at det var sidste gang, man drøftede dette gamle spørgsmål. Han mente, at forretning og mentalitetsændring gik udmærket i spand sammen ved, at LAB »... drev forretning i samfundets tjeneste«⁵.

Tankegangen bag Hvidts bemærkning var, som han havde udviklet det i Politikens kronik den 22. april 1942, at privat initiativ med samfundets tarv for øje var den bedste måde at løse samfundsproblemer på, og når LAB handlede derefter, var den med til ved eksemplets magt at ændre mentaliteten i den ønskede retning.

Denne argumentation kunne også vendes om, som S. A. Bruun gjorde det

på årsmødet året efter. Ifølge ham skulle man ikke tabe sigtet med LAB: det idemæssige at øve indflydelse på den brede befolknings indstilling, således at de konkrete opgaver kunne gennemføres⁶. Dette punkt tog Elmar Sørensens, Vejle, op på mødet dagen efter. Han fandt det ikke tilstrækkeligt at tale om LAB som en idé, og han kritiserede hovedkontoret for svigtende koordinering og for manglende og ufuldstændige oplysninger. Heri fik han tilslutning fra Leo Frederiksen, Kolding, mens Finn T. B. Friis på hovedkontorets vegne tilbageviste kritikken⁷. Meningsudvekslingen viser, at der var andre end folk fra Århus, der var utilfredse med talen om ideer og ønskede en fastere ramme om arbejdet.

At Moralsk Oprustning ikke blev drøftet på møderne i den første tid, betød ikke, at bevægelsens tilhængere i LAB havde glemt, hvad de arbejdede for. Det viser nogle stencilerede skrivelser i Centralforeningens arkiv⁸. Efter deres indhold at dømme må de være breve fra en inderkreds af Moralsk Oprustningsfolk i LAB til trosfæller inden for foreningen.

I en udateret, usigneret skrivelse fremførtes der nogle tanker om en ny social samfundsorden, hvori det hævdedes, at den lange materialistiske periode havde dysset det folkelige syn for en stadig udvikling og opbygning af det sociale samfund i søvn. Forfatterens ord skal uden tvivl tolkes som et udtryk for den i tiden ofte fremførte bekymring over svigtende politisk engagement (parlamentslede) og en stigende apati over for samfundsproblemerne.

Videre hed det, at Guds tanke med samfundet måtte være det højeste sociale samfund, og vejen til at realisere den så brevskriverne i, at LAB og de selv skabte karakteristiske eksempler i Guds billede inden for forskellige områder af samfundet og dernæst bragte dem i kontakt med de rette kredse. Ideen var, at Moralsk Oprustnings tilhængere efterhånden skulle løse sig fra de praktiske opgaver, der så skulle videreføres af andre, og derefter skulle de selv fortsætte med en moralsk oprustning af den by og den egn, de levede i.

Brevskriverens konservative indstilling skinnede igennem i bemærkningen om, at den ny holdning, der skulle løse arbejdsløshedspøblemet for tid og evighed, var åbenhed og uegennytte, parret med ansvarsfølelse over for den bestående samfundsorden.

Den ny mentalitet, der taltes så meget om i LAB, blev i et brev af 13. juni 1941 defineret som en ny arbejdsvilje og en ny vilje til at producere, sat i modsætning til det at få understøttelse eller iværksætte nødhjælpsarbejder.

Velvilligt fortolket udtrykte det ønsket om at modarbejde arbejdsløshedens nedbrydende konsekvenser for den arbejdsløse: manglende arbejdsvilje på grund af langvarig arbejdsløshed. Mindre elskværdigt, var det en skjult anklage mod de arbejdsløse for hellere at ville leve af understøttelse end af løn-

arbejde, samt en påstand om, at nødhjælpsarbejder blev iværksat, fordi viljen til at producere var for lille⁹. Samfundsordenen lå øjensynligt også Hvidt på sinde, da han i 1942 pegede på, at nedgangen i levestandard kunne udvikle sig til en bitter klassekamp, hvorfor han efterlyste et samarbejde med nye folk, der kunne hjælpe til med at udligne sæsonarbejdsløsheden og modsætningen mellem land og by. Vel for at bevise, at en klassekamp eksisterede, opfordrede han modtagerne til at finde eksempler på dens skadelige virkninger. F. eks. at Venstrebladene skrev om arbejdernes fejl og Socialdemokraten om bøndernes eller de riges, som han udtrykte sig¹⁰.

Fra samme år foreligger der et brev, der klart trak linierne op for Moralsk Oprustningsfolkens intentioner. Efter at have rost de personer, der uden tilknytning til bevægelsen havde gjort en indsats i LAB og efterlyst nogle flere af dem, fremhævedes spildindsamlingen som et pionereksempel på, at private mennesker på eget initiativ – eventuelt på bekostning af personlig magelighed eller mindre betydningsfuldt tidsfordriv – havde formået at skaffe arbejde og brød til et mindre antal mennesker. Det var et eksempel til efterfølgelse, et friskt initiativ, en tro på opgavens mulighed og en arbejdsglæde, der kunne smitte arbejderne.

Det dybest liggende motiv for tilhængerne af Moralsk Oprustning blev anført som »at vække den enkeltes personlige ansvarsfølelse over for samfundet, at vække offervilje over for andre og derigennem skabe grundlaget for et folkestyre på frivillighedens grund . . . Det drejer sig mindst i lige så høj grad om at få skabt den rette indstilling som at beskæftige mennesker«.

Moralsk Oprustning blev efter krigen bragt endnu mere direkte ind i billedet. I martsnummeret af LAB-Meddelelser 1948 refereredes et »opsigtsvækkende informationsmøde om Moralsk Oprustning i Oslo«, som en studiegruppe af LAB-folk, der var i Norge i anden anledning, havde deltaget i den 23. november 1947. Moralsk Oprustnings andel i produktionsforøgelsen i de engelske kulminer blev omtalt, ligesom det hævdedes, at Moralsk Oprustning var kampen for national helbredelse.

Det tema arbejdede Hvidt videre med i sin formandsberetning på årsmødet måneden efter. Han fandt, at der ikke længere var den samme løftning over arbejdet som i begyndelsen, og så årsagen i, at der dengang var en nær og klar forbindelse med Moralsk Oprustning. Efter hans mening havde svækkelsen af denne forbindelse været katastrofal for LAB, hvorfor han ønskede forsamlingens godkendelse til at genskabe den. Forsamlingen svarede ikke; denne holdning kan dog ikke tages som et udtryk for, at den var enig med formanden¹¹.

Det fremgår af Hvidts indlæg, at han stadig anskuede arbejdsløsheden fra

en moralsk synsvinkel uden tilsyneladende at tillægge den ændrede beskæftigelsessituation nogen betydning for LAB. Men det var også kun tilsyneladende. Siden 1943 havde han år efter år hævdet, at der ikke var nogen egentlig arbejdsløshed, hvorfor LAB måtte forholde sig afventende ¹².

Forklaringen på, at Hvidt nu i 1948 søgte at sætte skub i foreningen ved at tilføre den Moralsk Oprustnings principper, lå sandsynligvis i to forhold. Foreningen havde efter krigen til en vis grad stillet arbejdet i bero efter henstilling fra arbejdsmarkedets hovedorganisationer ¹³. Nu var Hvidt blevet træt af at vente. Enten måtte man opløse foreningen, eller også måtte man se at få den i gang igen ¹⁴. Faktisk havde han på årsmødet 1947 bebudet sin afgang som formand, en beslutning, han dog ændrede efter et besøg i USA i begyndelsen af 1948 ¹⁵. Med andre ord, det ene forhold bestod i, at foreningen havde ligget i dvale. Nu skulle der ske noget.

At LAB skulle arbejde for Moralsk Oprustnings ideer, var nærliggende for bevægelsens tilhængere i LAB, al den stund at det var det, de ville med den fra starten. Og det ligger lige for at antage, at Hvidt under sit USA-besøg havde modtaget nye impulser fra bevægelsen, fordi han først efter besøget talte om Moralsk Oprustnings betydning for LAB. På årsmødet 1948 bekendte han, at han i de senere år havde været bange både for at erkende denne forbindelse og for at kæmpe for, at de principper, der lå til grund for Moralsk Oprustning, blev levet ud i LAB ¹⁶. Det andet forhold var således, at et længe næret ønske om, at foreningen skulle arbejde på Moralsk Oprustnings side, var blevet opfrisket under formandens besøg i USA.

Tanker om at opløse foreningen blev manet i jorden ved et hovedbestyrelsesmøde den 28. januar 1949. I et brev til hovedbestyrelsens medlemmer forud for mødet havde Hvidt peget på, at LABs program: samarbejde og ansvarsfølelse var det samme som udtryktes gennem Moralsk Oprustning, og han ønskede en drøftelse af, om LAB stadig kunne virke for frivillig ansvarstagen ¹⁷. Kun to, Martin Hansen, Fredericia, og Fr. Frederiksen, Vejle, udtrykte enighed heri, de øvrige talte om noget andet; men alle var de enige om, at foreningen skulle fortsætte ¹⁸.

Debatten om LABs eventuelle idenfællesskab med Moralsk Oprustning blev fortsat på årsmødet den 27-28. maj. I en disposition til en oversigt over LAB, udsendt til lokalforeningerne den 21. maj, skrev Hvidt bl. a. om LABs fremtidsopgaver, at man ikke måtte stille sig tilfreds med at holde kommunisterne ude af fagforeningerne, som nogle syntes at være. Kommunismen var nemlig nu, som nazismen i 1930-erne, en stor ideologi i fremmarch ¹⁹.

Antydningen af, at LAB også havde en opgave i at bekæmpe kommunismen, blev tydeligere i Hvidts formandsberetning på årsmødet. Som baggrund

for, at LAB skulle forcere arbejdet, nævnte han, at kommunisterne syntes at ville bruge en stigende arbejdsløshed ideologisk. Selv om LAB ikke kunne tage stilling til politiske og ideologiske problemer, måtte det give anledning til overvejelse, hævdede han.

Hvidts spørgsmål til forsamlingen, om man var enige i den udsendte disposition og i igen at gøre LAB til en folkebevægelse mere end en afgrænset organisation, fik intet svar. Martin Hansen følte dog anledning til at sige, at den af Hvidt udstukne linie også var hovedbestyrelsens. Faren fra kommunisterne blev også taget op af Alfred Nielsen. Han mente, at vi i Danmark var inde i den udvikling, at folk bare tænkte på sig selv, og at det var en lignende situation, kommunisterne i Tjekkoslovakiet så fantastisk dygtigt havde udnyttet²⁰.

Meningen med Hvidts og Alfred Nielsen bemærkninger var helt klart at animere tilhørerne til at styrke LAB for på den måde at kunne forringe kommunismens muligheder for at få fodfæste i Danmark. Det var der næppe nogen i forsamlingen, der havde noget at indvende imod.

Den skjulte påstand, at LAB før i tiden havde været en folkebevægelse i den forstand, at den havde haft særlig stor udbredelse eller haft bred tilslutning fra alle befolkningsgrupper, var en dristig vurdering. Om udbredelsen taler medlemstallet sit klare sprog, jvf. side 219 f. Og at sammensætningen af LAB ikke var bred nok, indrømmede Alfred Nielsen ved på årsmødet 1942 at sige: »Skal vi gøre LAB til den folkebevægelse, vi gerne ville, den skal blive, må vi virke for at etablere et [nøjere] samarbejde med arbejderne«²¹. Selv Hvidt medgav på årsmødet 1944, at krigsårene ikke var gunstige for at skabe en virkelig folkebevægelse, da folk spurgte efter arbejdskraft²². I oktobernummeret af LAB-Meddelelser 1945 havde Poul Thune en artikel, hvori han slog til lyd for, at arbejderne burde være repræsenteret i bestyrelser m. v., så disse kunne se sagen fra arbejderside. At LAB selv hævdede at arbejde på arbejdernes vel, hjalp ikke noget, hvis arbejderne mente det modsatte, påpegede han.

Alle disse udtalelser stammede fra de år, hvor LAB var størst i medlemstal og havde flest arbejdere beskæftiget. Når Hvidt således i 1949 lod, som om LAB havde været en folkebevægelse, kunne det bero på en erindringsforskydning, men vel snarere på en forveksling af det, LAB var, med det nogle af dens medlemmer ønskede, den skulle være.

Det er værd at lægge mærke til, at man over for det bredere publikum, som lokalforeninger og årsmødedeltagere var, ikke talte direkte om Moralsk Oprustning i førkrigstidens forstand. Det, vi møder her, er et led i den udvikling, der i disse år kendetegnede Moralsk Oprustning: en i færre kristelige ord or-

ganiseret kamp mod kommunismen. Under den kolde krig havde bevægelsen fået en ny løftning og ny tilslutning, fordi den for mange var det eneste, der kunne yde kommunismen en ideologisk udfordring²³. På linie med dette er et brev i Centralforeningens arkiv, hvor Hvidt fremhævede den stigende spænding mellem Øst og Vest og fortsatte: »Jeg tror, at det er Guds bestemmelse med Danmark, at det skal kunne give verden et eksempel på det gudførte demokrati . . . men hvis det skal kunne gennemføres, må der bagved LAB stå et rigtigt, gudført hold«²⁴.

Debatten om LABs eventuelle idéfællesskab med Moralsk Oprustning slog også igennem i diskussionen om det sidste afsnit i 10-årsberetningen angående fremtiden. Dette var oprindeligt skrevet af Hvidt i en personlig tone, hvor han gav udtryk for sin overbevisning og bragte en hyldest til Moralsk Oprustnings leder, Frank Buchman. Videre hævdede han, at den demokratiske ideologi, som Frank Buchman havde skabt i Moralsk Oprustning, også dannede idégrundlaget for LAB²⁵.

Det kunne forretningsudvalget ikke gå med til. På et møde, hvor Poul Thune, Chr. V. Sørensen og Martin Hansen var til stede, ønskedes der visse ændringer i Hvidts artikel²⁶. Hvidt, der ikke havde deltaget, forstod det som, at man nok var enige om indholdet, men ikke kunne gøtere jeg-formen og omtalen af Frank Buchman. I et brev til Chr. V. Sørensen, der var formand for forretningsudvalget, motiverede han sit afsnit. Han ville gerne stryge jeg-formen, men måtte fastholde, at LAB var et udspring af Frank Buchmans ånd, at LAB var led i en verdensomspændende indsats, og at det måtte erkendes, for at LAB kunne bruges som våben i den. Det var hans overbevisning, at erfaringerne fra LAB kun kunne overføres til andre lande gennem Moralsk Oprustning. For at få sognesamvirket og bysamfundet til at være realiteter, mente han, at der måtte være et hold mennesker med den træning, forståelse og kvalitet, som Moralsk Oprustning og kun den kunne give²⁷.

Kopien af dette brev blev tilsendt Poul Thune, der gav Hvidt et skarpt svar. Han fandt det uærligt af Hvidt at ville identificere LAB med Moralsk Oprustning, endsige med kristendom, idet mange LAB-folk hentede deres inspiration fra andre kilder. Hentydningen i Hvidts brev til, at modstanden mod hans udformning af artiklen bundede i en ulyst til at kæmpe for Frank Buchmans sag, men dog nyde godt af den, fandt Thue uretfærdig, ligeledes hentydninger til, at modstanden skulle bero på ambitioner, angst og ønsket om at være populær. Artiklen var, efter Thunes mening, så meget desto mere uheldig, som både Hvidt og de øvrige på sidste hovedbestyrelsesmøde på direktør E. Nielsens spørgsmål havde svaret, at LAB ikke

skulle være identisk med Moralsk Oprustning, men kun være forpligtet efter formålsparagraffen ²⁸.

Et udglattende brev fra forretningsføreren på hovedkontoret, Johs. Lundhus Mortensen til Poul Thune afsluttede den bevarede korrespondance om denne sag. Lundhus Mortensen bekendte sig heri til Moralsk Oprustnings ideer og gav Hvidt ret i hans argumentation i brevet til Chr. V. Sørensen ²⁹.

Hvidts version kom alligevel med i korrekturtrykket, hvor jeg-formen dog var erstattet af vi eller omskrevet i passiv. Omtalen af Frank Buchman var ligeledes udeladt ³⁰. Men det er ikke denne version, der findes i den udgivne beretning, i hvilken tilknytningen til Moralsk Oprustning er gemt i 1. punkt for grundlaget for LABs arbejde: »det er nødvendigt af menneskelige, økonomiske og *ideologiske* [fremhævet af mig] grunde at sikre produktiv beskæftigelse«. I resten af afsnittet argumenteres der for, at dette sker i frivilligt samarbejde, og der bringes en redegørelse for de mere konkrete planer.

Efter 1949 ebbede debatten i LAB om Moralsk Oprustning ud. Navnet blev ikke mere nævnt på møderne. Men der var stadig tale om mentalitetsændring. Daværende departementschef i Arbejds- og Boligministeriet, H. G. Lorentzen, mente i sin gæstetale ved LABs 10-års jubilæum den 6. februar 1950, at denne propaganga for principperne havde haft en betydelig indflydelse på befolkningens indstilling til arbejdsløsheden, selv om han erkendte det umulige i at måle en sådan indsats. I sin tale udtalte Hvidt overbevisningen om, at LAB repræsenterede den eneste farbare vej, den ideologiske, til en produktionsforøgelse, nemlig ved at skabe samarbejde og en ny indstilling ved eksempel efter eksempel, der kunne forplantes til andre steder ³¹.

Det var øjensynligt ikke lykkedes Hvidt at genskabe forbindelsen med Moralsk Oprustnings ideer, for på årsmødet i 1951 beklagede han, at det ide-mæssige i LAB var blevet mindre og mindre. Han stillede også spørgsmålstegn ved, om LAB kunne arbejde for det mere, fordi det nu var betalt arbejdskraft, der drev LABs aktiviteter. Heri fik han tilslutning fra Lundhus Mortensen ³².

Mentalitetsændringen blev også omtalt af Chr. V. Sørensen i et indlæg på årsmødet 1953. Han sagde her om foreningens start, at det var lykkedes en enkelt mand at samle en 10-15 personer om at stifte LAB ikke som en almindelig forening, men som en bevægelse, der skulle ændre mentaliteten herhjemme ³³.

Årsmødet den 3. juni 1954 blev det sidste, Hvidt deltog i. Endnu en gang pegede han på, hvad arbejdsløsheden kunne betyde politisk. Med Italien som eksempel understregede han, at den store arbejdsløshed ikke blot bestemte, hvordan millioner levede; men også hvor landet politisk gled hen. Og da

Chr. V. Sørensen, København.

En ledende person i LAB-arbejdet i København og på landsplan. Var formand for foreningen 1960-65.

Foto i privat eje.

LAB i Danmark havde størst erfaring i det frivillige samarbejdes kunst, burde disse erfaringer stilles til andre landes rådighed ³⁴.

Sommeren 1954 arbejdede Hvidt videre med tanken om at samle de danske erfaringer i skriftlig form, således at de kunne stilles til udlandets rådighed. Han skrev to manuskripter, hvoraf det ene, kaldt: »LAB hæfte 1954« i anonym, men ret detaljeret form, omtalte de erfaringer, LAB havde gjort på forskellige områder for at vise, at det kunne nytte at kalde på folks uselviske indsats ³⁵.

Af et indlagt brev fremgik det, at man påtænkte at udvide og oversætte hæftet til engelsk. Udvidelsen er utvivlsomt et andet manuskript med titlen: »Arbejdsløshed, et verdensproblem – et verdensansvar« ³⁶. I dette var der ind mellem de danske eksempler stukket en række udenlandske, og der blev mere direkte peget på Moralsk Oprustning, der fik æren for, at arbejdskonflikter var blevet standset, og at produktionen var gået i vejret. Bevægelsens ideer fandt udtryk i påstanden om, at arbejdsløshed var et resultat af, at mennesker var selviske, og at man ved at beskæftige flere hjalp sit land og selv fik

mere ud af det. Det bragte den anonyme forfatter (Hvidt) videre til at fastslå, at havde alle fædrelandskærlighed nok, var der ingen arbejdsløshed og ingen kommunisme.

Det er allerede nævnt, at Hvidt forlod formandsposten og LAB i 1954. I sin begrundelse for at gå nævnte han, at han efter et besøg i Moralsk Oprustnings center i Caux var blevet klar over, at verdenssituationen var så uhyre alvorlig, at det eneste realistiske håb var virkeliggørelsen af en ideologi, bygget på ærlighed, renhed og uselviskhed. Han ville derfor frigøre sig fra LAB for helt at arbejde for menneskers og nationers moralske fornyelse, hvad der for ham var en fortsættelse af det, han havde virket for i LAB ³⁷.

Efter Hvidts afgang ophørte debatten om Moralsk Oprustning på LABs møder, skønt bevægelsen stadig havde tilhængere der.

Sammenfattende kan det siges, at LAB havde et stærkt islæt af ideer fra Moralsk Oprustning i kraft af, at den blev stiftet på initiativ af personer med tilknytning til denne. Endvidere var en betydelig del af hovedbestyrelsen og næsten altid formanden tilhænger af bevægelsen; men forsøg på officielt at gøre Moralsk Oprustnings ideer til LABs strandede på modstand fra de mere moderate tilhængere af Moralsk Oprustning og formentligt på en foruddiskonteret modstand fra de medlemmer, der ikke tilhørte bevægelsen.

VIII. Konklusion

Det helt grundlæggende for at kunne stifte en forening til arbejdsløshedens bekæmpelse var naturligvis, at der måtte være en betydelig arbejdsløshed, og at den var erkendt som et væsentligt problem. Den forudsætning var til stede i 1939; men det havde den været gennem det meste af 1930-erne fra 1932.

Det var initiativtagernes påstand, at de stiftede foreningen, fordi myndighederne ikke syntes at kunne løse problemet, og fordi det måtte gøres til en folkesag for at kunne løses. I denne argumentation kan ligge, at man ligesom havde givet regeringen en chance, men nu gik det altså ikke længere.

Når befolkningen skulle drages direkte med ind i opgaven, skyldtes det sikkert initiativtagernes stærke tro på det private initiativs overlegenhed over for et offentligt initiativ. Men ønsket om at styrke det private initiativ havde vel altid eksisteret i de kredse, der ikke fandt deres interesser varetaget godt nok af statsmagten. Der var næppe nogen særlig grund til at oprette en forening for det i 1939.

Den alternative mulighed, at øve indflydelse på udviklingen gennem et politisk parti, tog initiativtagerne afstand fra af nationale grunde. Man ville ikke være politiske, for det betød i deres øjne varetægelse af specielle grupper

interesser, og man ønskede netop at arbejde til gavn for hele samfundet. Bag denne holdning kunne der ligge den taktik, at man ville undgå at afskære sig fra tilslutning fra alle sider.

Desuden anså man under tydeligt indtryk af udviklingen i det sydlige udland en national samling på tværs af politiske opfattelser for at være en stor værdi i sig selv. Sådanne tanker var fremme i tiden og havde politisk manifesteret sig i partiet Dansk Samling.

Imidlertid synes hverken den store arbejdsløshed, ønsket om at styrke det private initiativ eller ønsket om at samle nationen at kunne begrunde, hvorfor foreningen netop blev oprettet i 1939.

Det var da også en snævrere tidsbestemt faktor, der førte til oprettelsen dette år, nemlig Oxfordgruppebevægelsens overgang til Moralsk Oprustning i 1938 og den alvor, hvormed dens danske tilhængere tog dens program op. Motiveringen fra deres side var ganske klar: de ville moralsk opruste Danmark ved at sætte ind mod et omfattende samfundsproblem.

Den tilslutning, de fik fra anden side kunne – foruden i en ren medmenneskelig holdning over for de arbejdsløse – bero på frygten for, at en omfattende arbejdsløshed ville true den etablerede samfundsorden. Deri syntes Stauning at se foreningens berettigelse, da han i oktober 1939 bød den velkommen i kampen mod den arbejdsløshed, der »bered(t)e vejen for skadelige asociale bevægelser«¹.

Umiddelbart efter LABs stiftelse brød den anden verdenskrig ud. Det betød et incitament til at stå sammen mod de vanskeligheder, der kunne frygtes at komme. I 1940 oprettedes da også en række LAB-lokalforeninger især i købstæderne, og året efter fulgte landsognene med i noget mindre omfang.

Næsten alle steder påbegyndtes en indsamling af køkkenaffald og en del steder optagning af træstød i skovene. Derved blev der skaffet arbejde til nogle ledige, og samtidig var det et bidrag til afhjælpning af den svigtende import af foderstoffer og brændsel. Den sidstnævnte begrundelse blev stærkere fremhævet efter 1943, hvor ledigheden faldt så meget, at visse erhverv, især landbruget, følte sig ramt af mangel på arbejdskraft.

Da det fra samme år blev klart for alle, at krigen lakkede mod enden, kunne LAB også se sin eksistensberettigelse i at være rede, når efterkrigstidens af alle forventede arbejdsløshed satte ind. For at imødegå denne iværksatte foreningen i 1944 beredskabskampagnen.

En omfattende arbejdsløshed udeblev imidlertid efter krigen, og dermed var et afgørende grundlag for foreningen bortfaldet. Der blev talt om at opløse den; men man besluttede alligevel at holde organisationen intakt for at kunne sætte ind, hvis det blev nødvendigt. Det førte til, at LAB lagde mere vægt

på andre aspekter af sit virke. Produktionsfremme blev optaget i formålspargraffen, og man intensiverede arbejdet for de erhvervshæmmede. Begrundelsen, at fremskaffe råstoffer indtil en normal import kom igang igen, var stadig relevant i det første år efter krigen. Derforuden forsøgte man at få iværksat en genopbygningskampagne, der dog aldrig blev til noget, fordi de udslagsgivende organisationer selv ville tage den opgave på sig ².

Med den svindende udsigt til, at en omfattende arbejdsløshed igen skulle blive en realitet, svandt også grundlaget for at opretholde en forening til arbejdsløshedens bekæmpelse. De aktiviteter, som LAB også tog op, bl. a. fremstilling af fiskeensilage, dannelse af boligforeninger på landet, piledyrkning og arbejdet for og med de erhvervshæmmede kunne nok i perioder skabe et eksistensgrundlag for enkelte lokalforeninger; men som grundlag for en landsomfattende forening rakte det ikke til.

Fra 1959–60, da højkonjunktoren satte ind, blev det mere og mere klart, at foreningen havde udspillet sin rolle. Det blev også af LAB erkendt, at man som forening til arbejdsløshedens bekæmpelse ikke havde mere at gøre ³.

Den opfattelse, at en privat forening var i stand til at op hjælpe beskæftigelsen, når erhvervslivet ikke kunne, hvilket måtte være LABs yderste begrundelse, forblev ikke uimodsagt inden for foreningen. Den blev alvorligt undsagt i »Beskæftigelsesproblemet i Danmark ved Overgangen fra Krigs- og Fredsøkonomi« (1944), skrevet af Kaj V. Petersen, der var ekspeditionssekretær i Randers byråd og en ledende kraft i Randers LAB. Hans bog var en besvarelse af en prisopgave, som Århus LAB havde udskrevet samme år. Heri sagdes det, at beskæftigelsen fortrinsvis var et økonomisk problem, som det var omsonst at forsøge at løse ved at pege på forskellige konkrete beskæftigelsesmuligheder, der ikke ville kunne bringes til udførelse, hvis ikke de økonomiske betingelser herfor var til stede (s. 12). Endvidere, at alle foranstaltninger til arbejdsløshedens bekæmpelse blev mere eller mindre virkningsløse, såfremt staten ikke førte den rigtige finanspolitik (s. 48). LABs opgave så forfatteren i at oplyse om f. eks. tilskudslovene (s. 81) og i at organisere arbejde ud fra samme halvofficielle status som Hedeselskabet (s. 83).

Afhandlingen blev anmeldt i LAB-Meddelelser sep. 1944 af FF, formentlig Finn T. B. Friis, der tydeligvis ikke var begejstret for den fremherskende pointering af statens rolle og tilsvarende desavouering af LABs idé, idet denne hovedlinie i afhandlingen ikke blev understreget i anmeldelsen. I overensstemmelse med LABs linie afviste anmelderen at autorisere en eller anden økonomisk teori, derimod tilsluttede han sig, at LAB skulle være arbejdsorganiserende, og bifaldt afhandlingens afsluttende bemærkninger om, at samfundets ledende erhvervsfolk måtte anlægge samfundshensyn i deres dispositioner.

LABs formand, professor Thorkil Kristensen.

Her ved en præmieuddeling i Hjørring i 1959.

LAB-Hjørring udskrev i 1958 en idékonkurrence, der sigtede på at skabe øgede arbejdsopgaver i byen og omegnen. Et tidligt forsøg på egnsudvikling.

Fra LAB-M 3. juli 1959.

Kaj V. Petersen rejste en del indvendinger mod anmeldelsen over for forretningsudvalget, der gerne ville lade den fremkomme i LAB-Meddelelser i passende form, men i øvrigt støttede anmeldelsen ved at præcisere, at LAB ikke burde blande sig i drøftelserne af den økonomiske politik⁴. Indvendingerne dukkede dog aldrig op i bladet.

Foreningens primære opgave var at bekæmpe arbejdsløsheden. Et naturligt spørgsmål må så være: hvorledes lykkedes det? Både produktion og beskæftigelse gjorde store fremskridt i den periode, LAB eksisterede, men det vil være proportionsforvrængning at tillægge LAB æren herfor. Et enkelt blik på tabel 20 er nok til at konstatere, at for den samlede ledighed har LABs rolle som arbejdsgiver overhovedet ikke haft nogen betydning. Men for dem, der blev beskæftiget hos LAB, betød det naturligvis arbejde i en tid, hvor de sandsynligvis ellers ville have været arbejdsløse. I den forstand var LAB en stor arbejdsgiver.

Den samfundsøkonomiske virkning af de penge, LAB administrerede, vil afhænge af, hvorfra midlerne kom og til hvad, de blev givet ud. Det sidste er lettest at redegøre for. Da LAB ikke oparbejdede nogen kapital, er de alle

gået ud i forbruget enten ved at blive udbetalt som arbejds løn til de personer, foreningen beskæftigede, eller ved at udgøre betaling for varer. Her er det kun spørgsmålet om den efterspørgsel, der skabtes, i særlig grad rettede sig mod arbejdskraftkrævende varer. Men det er der næppe grund til at antage.

Mere problematisk stiller det sig med indtægterne. Hvis de var blevet anvendt til at efterspørge flere varer, ifald LAB ikke havde fået dem, er det klart, at der ikke blev skabt nogen ekstra beskæftigelse ved at overlade dem til LAB. Det er kun den antagelse, at pengene i modsat fald bogstavelig ville forblive på kistebunden, der kan berettigede talen om, at LAB kunne skabe arbejde uden at tage noget fra det eksisterende erhvervsliv. En sådan situation foreligger, når der er stor likviditet i den private sektor af samfundsøkonomien, og det var der netop under krigen på grund af tyskernes træk på nationalbanken⁵.

LAB kunne altså ved at få overladt nogle af de rigelige penge sætte ind med en produktion på områder, hvor det private erhvervsliv ikke fandt det tilstrækkeligt rentabelt at operere, f. eks. ved spildindsamling. At LAB var i stand til at drive sådan virksomhed skyldtes dels det ulønnede arbejde, der præsteredes af bestyrelsesmedlemmer i administrationen, dels de statstilskud til arbejds lønnen, foreningen opnåede i kraft af at være en institution.

En del af forklaringen på nedgangen i foreningens aktiviteter efter krigen kan udmærket ligge i pengesaneringspolitikken efter 1945, der tog toppen af de likvide midler. Andre ting spillede dog også ind. Tilskudslovgivningen blev afviklet i de første efterkrigsår, og efterhånden som en normal import kom i gang igen, kunne LAB-produkterne ikke konkurrere.

Men foreningen havde også andre opgaver end selv at være arbejdsgiver. Den ville først og fremmest ved at propagandere for sine ideer animere det private erhvervsliv og hele befolkningen til at øge beskæftigelsen. Om det bidrog til en nedsættelse af ledigheden, kan iflg. sagens natur ikke måles. Heller ikke, hvorvidt den mentalitetsændring, foreningen var fortalende for, slog igennem. Skal den alene måles på en ændring i indstillingen til arbejdsløshed, kunne en undersøgelse heraf baseres på den del af dagspressen, der enten ikke var socialdemokratisk eller kommunistisk og på holdningen hos de politiske partier, hvorom det samme kan siges, idet det tages for givet, at de to nævnte partier til enhver tid havde deres fulde opmærksomhed rettet mod problemet.

Dette er ikke forsøgt her, for selv om der troligt nok kunne konstateres en ændring fra 1930-erne til 1960-erne i indstillingen til arbejdsløshed, er muligheden for, at dette skulle skyldes LABs eksistens, alt for lille til at kunne berettigede en sådan undersøgelse. Med sit begrænsede medlemstal var LAB

kun en lille del af det danske samfund. Som årsag til en mulig ændring ville det være mere nærliggende at pege på arbejderbevægelsens egen faglige og politiske indsats og fremfor alt på den økonomiske udvikling, der siden 1960 har gjort arbejdsløshedsprocenter under 5 til det normale.

Et spørgsmål, som ikke er undersøgt her, er, om LABs inddragelse af erhvervslivets ledende personer, har bidraget til at skabe en gunstig stemning i disse kredse over for bestræbelser på at nå fuld beskæftigelse, således at en lovgivning med dette indhold har haft større mulighed for at nå sit mål.

Men for de mennesker, der tog et arbejde op i foreningen, kan det udmærket have betydet en ændring i indstillingen, således at de med Vald. Hvidt ville kunne sige, at det havde været en glæde og et privilegium at have været med til at gøre et uselvsk arbejde for mennesker og for det fælles samfund ⁶.

IX. Kilder og litteratur

Den i noterne benyttede forkortelse er kursiveret.

I. Utrykt materiale.

A. Erhvervsarkivet.

1. LABs arkiv.

Hovedafdelingen 12 pakker (citeres ved pakkens og læggets nr.).
 1 *samtaleprotokol* ført på hovedkt. 1940.
 1 *protokol* ført af Vald. Hvidt 1938-44.
 1 bind avisudklip 1945-46.

Aarhus afd. 6 brevmapper med materiale til og fra landsforeningen.
 1940-61 (cit. mappens nr.).

Centralf. for Kbh. 1 pakke med materiale fra landsforeningen.

2. Foreningen af jyske Landboforeningers arkiv. Sager 1939, j.nr. 105/39.

B. *Husum*, Thorkild N.: Dansk Samlings opkomst og udvikling indtil krigsudbruddet 1939. (Historisk speciale ved Aarhus Universitet, 1967).

Litteratur

Andersen, Niels Knud og Lindhardt, P. G.: *Den danske Kirkes Historie, VIII*, 1966.

Arbejdsdirektoratet (udg.): Arbejdsløshedsforsikringen i Danmark 1932-1957, 1957.

Auring, Gustav og Lomholt-Thomsen, Johs.: *Problemer i dansk Politik 1901-1946*, 1948.

Bertold, Oluf, Christiansen, Ernst og Hansen, Poul: En bygning vi rejser, 1955.

Beretning til Folketinget afgivet af den *parlamentariske Kommission* bd. IX, 1949.

Buchman, Frank: *Verden Genskabes* (oversat fra *Remaking the World*), 1948.

Dich, Jørgen S.: Arbejdsløshedsproblemet i Danmark 1930-38, 1939.

V. Filskov: Tidens profeter (i *Tidehverv* 13. årg. nr. 1 jan. 1939 side 14-19).

Friis, Finn T. B.: *New Initiative and New Organisations in Wartime Denmark* (i *Le Nord*, Vol. V, 1942).

Lindhardt, P. G. Fra Oxfordbevægelse til Moralsk Oprustning, 1951. (Et radioforedrag).

- Madsen, Carl: Arbejdsmand Olsen i fint selskab (i Kultur og Politik, årgang 1 nr. 2, 1940).
 Morthorst, Grethe: Broer og Brecher, 1968.
 Nissen, Henrik S. og Poulsen, Henning: På Dansk Friheds Grund, 1963.
 Olsen, Erling: Danmarks økonomiske historie siden 1750, 1962.
 Olsen, Erling og Hoffmeyer, Erik: *Dansk Pengehistorie Bd. 2*, 1968.
 Politikens Danmarks Historie bd. 14 1966 (Frantz Wendt).
 Schultz Danmarks Historie bd. VI, 1943 (Finn T. B. Friis: Økonomiske og sociale forhold 1920-39, p. 253-453).
 Waidtlow, P.: *Arbejdsteknisk Skole gennem 25 år 1940-65*, 1965.
 Wilhelmssen, Niels Erik: Hvordan kan Arbejdsløsheden bekæmpes? 1936.
 Zeuten, F.: Arbejdsløn og Arbejdsløshed, 1939.
 Koch, Hal: Danmarks Kirke gennem Tiderne, 1960.
 Avisårbogen.
 Dansk Civilingeniør Stat, 1955.
 Dansk Erhvervsleksikon, 1943 (Johs. Lehmann red.).
 Dansk Landbrug 1880-1938, 1939 (Kjeld Bjerke, Hans Jensen, Karl Madsen red.).
 De Danske Erhverv, 1967 (Tage Uhrskov).
 Danske Journalister, 1965.
 Den Danske Lægestand, 1949 (Poul Engelstoft og V. A. Fenger).
 Rigsdagens Medlemmer gennem hundrede år, 1848-1948, 1949-50 (Emil Elberling og Victor Elberling).
 Hof- og Statskalenderen.
 Hvem er Hvem i Nordens Erhverv, Danmark, 1948 (Svend Bay-Schmidth red.).
 Juridisk og statsvidenskabelig Stat, 1952.
 Kommunalårbogen, 1941.
 Kraks blå bog.
 Landinspektøren, sep. 1968.
 Officerer i den Dansk-Norske Søetat 1660-1814 og Den Danske Søetat 1814-1932, 1935 (T. A. Topsøe-Jensen og Emil Marquard).
 Rotary International, Danmark-Island, medlemsfortegnelse sep. 1939.
 Rotaryklubberne i Danmark, medlemsfortegnelse 1952.
 Salmonsens Konversationsleksikon bd. XXVI, 1930.
 Statistisk Årbog.
 Teologisk Stat, 1933 (V. Holbøll).

IV. Tidsskrifter

- Arbejdsgiveren, 1948.
 Ingeniør og Samfund årg. 49, 1940.
 Statistiske Meddelelser 4-141-3; 1965:5.
 Statistisk oversigt 1948-59, 1960 tabel XII.
 Statistisk Tabelværk V. A., 1940.
 Statistisk tiårsoversigt, 1968.
 Det Tredje Standpunkt, 1936-39.

V. Aviser

- (Kun oktober 1939 og november 1940 systematisk, ellers fra udklip i LABs arkiv samt Erhvervsarkivets personkartotek).
 Arbejderbladet.
 Berlingske Tidende.
 Fyns Tidende.

Fædrelandet.
 Kristeligt Dagblad.
 Politiken.
 Lollandsposten.
 Socialdemokraten.
 Sorø Amtstidende.
 Aarhus Stiftstidende.

VI. Tryksager og pjejer udgivet af LAB (kun det benyttede).

Landsforeningen: Arbejdsløshed bekæmpes med arbejde, 1950 (10-års beretning).

Vald. Hvidt: *Fire artikler om LABs program*, særtryk af avisartikler, 1940.

LAB-Meddelelser 1942-48, 1958-60.

LABs sognearbejde, 1941.

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse 1. aug. 1939-1. dec. 1965. Beretning om en folkelig indsats over for et samfundsproblem, 1966 (*pjece-66*).

Årsberetninger: 1940/41, 1941/42, 1943/44, 1944/45 (1942/43, 1946, 1947, 1948/49, 1956/57 stenc.).

LABs Centralforening f. Kbh.: Årsberetninger 1941-44.

LAB-Hjørring: Årsberetning 1949 (stencileret).

LAB-Holbæk: Nyt fra LAB, april 1941.

LAB-Horsens: Årsberetninger 1943/44, 1944.

LAB-Kolding: Årsberetning 1945.

LAB-København-Frederiksberg: Årsberetning 1945.

LAB-Køge: Årsberetning 1945, 1946.

LAB-Randers: Årsberetninger 1942-46 (1951, 1956, 1957 stencileret).

LAB-Silkeborg: Årsberetninger 1943-45.

LAB-Vejle: LAB-Vejle gør status, 1943.

LAB-Viborg: Pjece 1940.

Driftsberetninger 1944, 1945.

LAB-Aalborg-Nørresundby: Årsberetninger 1940/41, 1942-44, 1949, 1958.

LAB-Århus: Kaj V. Petersen »Beskæftigelsesproblemet i Danmark ved Overgangen fra Krigs- til Fredsøkonomi«, 1944.

Driftsberetninger: 1940-61, 1962/63-1964/65 (1965/66 stencil).

X. Noter og henvisninger

Hvor ikke andet er nævnt, drejer det sig om LABs arkiv, hovedafdelingen. Der henvises til pakkens og læggets nummer. Følger et romertal efter, betegner det et underlæg og et evt. arabertal sagens nummer. Sagnummer er kun anvendt ved særligt omfangsrige læg. Disse tal findes ikke påført materialet, men kan findes i den af forfatteren udarbejdede registratur, der befinder sig på Erhvervsarkivet.

I. Indledning.

1. Hoved.best. møde 17. december 1965; 4. pk. 19. læg.
2. Skrev lejlighedssang til 10-års jubilæet; 3. pk. 9. læg.
3. Jvf. side 159 ff. i nærværende fremstilling.

4. Nærmere behandlet i afsnit II.
5. 10-års beretningen er ikke forsynet med forfatterangivelse, men det pågældende afsnit s. 4 findes i manuskript med Hvidt som forfatter i Århus afd. 5. mappe, 69.

6. Hvidts protokol s. 34. Sådan er det også fremstillet i pjece-66 s. 17, dog med den ændring, at Axel Olsen hævdedes at have bragt tanken frem, uden at nævne, at det var over for T. K. Thomsen. Forskellen ligger i, at protokolversionen fortæller, at Axel Olsen på et LAB-møde benyttede lejligheden til at optage kontakt med T. K. Thomsen om et problem, der lå ham på sinde, mens pjece-66 versionen synes at meddele, at Axel Olsen fremlagde tanken til overvejelse i LAB. Der er al grund til at foretrække protokolversionen, fordi den må være skrevet umiddelbart efter mødet.
7. Hvidts protokol s. 35.
8. Udtalelse af Axel Olsen, 1. pk. 4. læg II, 27 samt Hvidts protokol s. 42.
9. Arbejdsteknisk Skole, 1965.
10. Forkortet pjece-66.
11. Jvf. s. 20-21 i nærværende fremstilling.
12. Jvf. s. 25 i nærværende fremstilling.
10. Problemer i dansk Politik s. 143ff.
11. St.M. 4-141-3 s. 105.
12. Pol. D. bd. 14 s. 354-63; Statistisk oversigt, 1960 s. 25.
13. Statistisk tiårsoversigt, 1968, s. 36; St.Å. 1966, s. 301.
14. Arbejdsdirektoratet, 1957, s. 15; St.Å. årene 1958-66.

B. Oxfordgruppebevægelse og Moralsk Optrustning.

1. P. G. Lindhardt s. 13.
2. Hal Koch s. 228.
3. Samme sted.
4. P. G. Lindhardt s. 12f.
5. Verden Genskabes s. 83.
6. V. Filskov i Tidehverv 13. årg. nr. 1. s. 17.
7. P. G. Lindhardt s. 11.
8. Nissen og Poulsen s. 54ff, 70, 80, 109.
9. Samme s. 54.
10. Morthorst s. 121f.
11. Se note 2.
12. Nissen og Poulsen s. 54.
13. Særtryk: Fire artikler, hvortil der henvises.
14. Fire artikler s. 11.
15. Samme s. 4.
16. Samme s. 28.

II. LABs forudsætninger.

A. Arbejdsløshedsproblemet 1939-1965.

1. Dich. s. 35 samt Arbejdsdirektoratet, 1957. Samtlige tal er månedsultimo og årsgennemsnit deraf.
2. Pol. D. bd. 14 s. 15.
3. Pol. D. bd. 14 s. 232.
4. St. Å. 1942 s. 144.
5. St. Å. 1940 s. 147, 1941, s. 144.
6. Pol. D. bd. 14 s. 238f.
7. Arbejdsdirektoratet, 1957, s. 41, 54 og Problemer i dansk Politik s. 141.
8. Pol. D. bd. 14 s. 239.
9. De offentliggjorte statistikker viste dog en langt mindre arbejdsløshed, idet man fra juni 1941 fra statistikken udelukkede folk over 60 år, langvarigt ledige, deltagere i kurser m. fl. En praksis, der fortsatte frem til januar 1949. Derved fik man en arbejdsløshedsprocent på cirka det halve af den totale ledighed. I St. M. 4-141-3 s. 15 findes en omregning til det totale antal ledige, og det er disse tal, der for sammenligningens skyld er anvendt i denne fremstilling.

III. Foreningens stiftelse.

A. Optakten.

1. For personer henvises til listen side .
2. Det »Flyvende Korps« var en mobil arbejdsstyrke, der udførte plantningsarbejder forskellige steder i landet. H. C. Kofoed oprettede i 1928 skolen for arbejdsledige på Christianshavn.
3. I en senere artikel tydeliggjorde Hvidt, hvad der skulle forstås ved dette. Ikke blot var det i modsætning til det åbenlyse diktatur, men også til en demokratisk valgt regerings handlinger, hvis disse i for høj grad greb ind i borgernes tilværelse. Selve livsnerven i folkestyret, at folket selv frivilligt løste samfundets opgaver, svækkedes ved flere embedsmænd, hed det. Politiken 22/4 1942.
4. Verden Genskabes s. 74-79.

5. Alfred Nielsen til forfatteren.
6. Skrivelse af 9. maj 39: Danmark i Arbejde; 1. pk. 4. læg I, 34.
7. Østers beretning 1. pk. 4. læg I, 10; Hvidts protokol s. 5-23; Alfred Nielsen til forfatteren. Andreas Øster havde i Det Tredje Standpunkt 2. årg. s. 84-91 skrevet en artikel om arbejdslejres velegnethed til at løse arbejdsløshedsproblemet.
8. Dette ses bl. a. i Oversigt over planerne 1939 1. pk. 4. læg I, 4, hvor det understregedes, at hovedformålet var at skabe en ny mentalitet, og at arbejdsløsheden var det punkt, der kunne skabe national aktivitet og enhed. Og i brev til »Johan« af 5. august 1939 1. pk. 4. læg I, 20: »Her i Danmark er det nu vort privilegium at kunne iværksætte denne (moralske) oprustning på et samfundsvigtigt område«.
9. Østers beretning; Hvidt til Rich. Pedersen 9. december 1938 1. pk. 4. læg I, 51.
10. Sådan fremstilles det af Hvidt i ovennævnte brev til Rich. Pedersen.
11. Foreløbig redegørelse (sikkert omkring årsskiftet 1938/39) 1. pk. 4. læg II, 153.
12. Vedtægter for Nationalforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse 1. pk. 4. læg I, 25. Dette navn var sikkert det først ønskede, men en sådan var allerede under opsejling i Århus, endelig stiftet 22. april 1939 af havearkitekt E. Bøttiger. Den blev senere tilsluttet LAB-Århus. Se foreningens protokol i Århus afd. arkiv, Østers beretning samt Hvidts protokol s. 22.
13. Østers beretning og Privat initiativ i provinsen 1. pk. 4. læg II, 26.

B. De interne drøftelser.

1. Københavnsbesøget Hvidts protokol s. 10.
2. Hvidts protokol s. 12.
3. Findes 1. pk. 4. læg I, 4.
4. Hvidts protokol s. 11.
5. Refereret nederst s. 8.
6. Arbejdsløsheden 1. pk. 4. læg I, 19; Hvidts protokol s. 11; Liste over perso-

ner, brevet arbejdsløshed er sendt til 1. pk. 4. læg I, 12.

Wilhelmsen anbefaler en kraftig udvikelse af arbejdsanvisning og erhvervsvejledning (hans eget ressort i centralarbejdsanvisningen) udstyret med lovbeholdelser, der kunne tvinge arbejdskraften derhen, hvor der var brug for den. Zeuthens detaljerede gennemgang af arbejdsløshedsproblemet munder ud i en opfordring til et gennemgribende kompromis, der mere eller mindre opretholder fordelingsforhold og samfundsforfatning, men samtidig øger produktion og beskæftigelse, for at undgå en revolutionær løsning enten fra højre eller venstre s. 439. Netop en sådan linie var det LABs mål at følge.

7. Hvidts protokol s. 14, 18.
8. Findes i 1. pk. 4. læg I, 34.
9. I fremstillingen er »Danmark i Arbejde« sammenarbejdet med »Arbejdsløsheden (1. pk. 4. læg I, 17), der er en renskrift af den.
10. Således kan nævnes pastor Eilschou-Holm, dir. Jørgen Palsbøll, ing. Ernst v. Schilling, oberstløjtnant H. A. V. Hansen og fuldmægtig i udenrigsministeriet Hans Wenck. Se Hvidts protokol s. 5-32.
11. Indbydelse af 10. maj 1939. 1. pk. 4. læg I, 3. Den er antagelig aldrig blevet udsendt, idet mødedatoen ikke er påført og mødestedet angivet som Ingeniørforeningen, mens det stiftende møde fandt sted 1. august 1939 på Gunnar Larsens kontor, Vestergade 33, København.

C. Kontakten til andre.

1. Hvidts protokol s. 18.
2. Østers beretning.
3. Rotary medlemsfortegnelse 1939. Klubbernes sammenhæng med LAB er belyst s. 59.
4. Hvidts protokol s. 5.
5. Hvidts protokol s. 6. Stedet viser, at Hvidt var kendt som Oxford-mand.
6. Breve af 23. december 1938 1. pk. 4. læg II, 145-47.
7. Hvidts protokol s. 6,8.

8. Samme s. 7.
 9. Hvidts foredrag i Ingeniørforeningen 14. februar 1940, trykt i Ingeniør og Samfund, årg. 49 s. 52ff; Hvidts protokol s. 7.
 10. Arbejdsløshed og Moralsk Oprustning 1. pk. 4. læg I, 26. Udfærdiget af en Oxfordgruppe i Odense i februar 1939 og som titlen antyder, en stærk understregning af sammenhængen mellem samfundsøkonomiske problemer og menneskers moral.
 11. Hvidts protokol s. 9, 21, 28.
 12. Samme s. 14.
 13. Hvidt til T. K. Thomsen 19. juli 1939 1. pk. 4. læg II, 82.
 14. 1. pk. 4. læg II, 75.
 15. Hvidts protokol s. 14, 16.
 16. Overgaard til Hauch 5. februar 1940. Jyske Landboforeninger.
 17. Hvidts protokol s. 8.
 18. I samtale med Hvidt 28. januar 1939, Hvidts protokol s. 7.
 19. Senest 1. maj 1939, Hvidts protokol s. 16
 20. Hvidts protokol s. 22.
 21. Iflg. Hvidts referat af samtalen den 9. februar 1939, Hvidts protokol s. 8-9.
 22. Januar 1939, Hvidts protokol s. 6-7.
 23. Hvidts protokol s. 11.
 24. Svend Bergsøe til Hvidt 15. april 1939 1. pk. 4. læg II, 120.
 25. Hvidts protokol s. 12.
 26. Hvidt til Knud Højgaard 8. april 1939 1. pk. 4. læg II, 124.
 27. Telefonsamtale mellem Hvidt og T. K. Thomsen 13. juni 1939 Hvidts protok. s. 25.
 28. Hvidts protokol s. 14, Fire artikler s. 4, Ing. og Samf. årg. 49 s. 52.
 29. Juncker til Hvidt 25. januar, 14. april, 22. april 1939 1. pl. 4. læg II.
 30. LAB-Århus driftsberetng. 1940 s. 3-6.
 31. Anmodningen: Hvidt til T. C. Thomsen 25. april 1939 1. pk. 4. læg II, 115. Samtalen: Hvidts protokol s. 15.
 32. Hvidts protokol s. 17.
 33. Samme s. 15.
 34. Samme s. 17.
 35. Iflg. telefonsamtale med Hvidt 1. juni 1939, Hvidts protokol s. 22-23.
 - Sanders plan blev alligevel til noget med Selskabet til Erhvervsfremme. Hvidt blev orienteret om det i januar 1941 af hrs C. B. Henriques (Hvidts protokol s. 79), og han modtog flere henvendelser om at indtræde i selskabet (Fr. Sander til Hvidt 17. april 1941, indlagt i Hvidts protokol), hvad han også måtte have gjort, for den 1. december 1941 vedtog LABs forretningsudvalg at betale hans medlemskab af Selskabet. (Mødereferat 7. pk. 5. mappe).
 36. Hvidts protokol s. 6.
 37. Samme s. 18.
 38. Hvidt til Poul Hansen 31. januar 1939, Poul Hansen til Hvidt 4. februar 1939 1. pk. 4. læg II.
 39. Hvidts protokol s. 14.
 40. Hvidt til Poul Hansen 20. juli 1939 1. pk. 4. læg II, 79.
 41. Udateret brev, antagelig fra slutn. af 1938 eller begyndelsen af 1939 1. pk. 4. læg II, 191. Samtale 25. maj 1939 Hvidts protokol s. 21f.
 42. Hvidts protokol s. 16.
 43. Samme s. 21f.
 44. Pol. D. bd. 14 s. 107.
 45. Af 28. august 1947, beretning parl. kom. IX bilag 45.
 46. Østers beretning s. 4 1. pk. 4. læg I, 10.
 47. Beretning parl. komm. IX bilag 9.
 48. Samme IX A s. 41.
 49. Sognerådsformand Kr. Nielsen i Vester Alling, der var kandidat for Dansk Samling (Husum s. 224) og senere blev medlem af repræsentantskabet for LAB-Randers (Randers årsb. 1956).
 50. Hvidt havde 30. marts 1940 talt hos lektor (Paul?) Holt »for en kreds af Arne Sørensens folk« (Hvidts protokol s. 53).
- D. Motiver.*
1. Findes i 1. pk. 4. læg II, 23.
- E. Fra maj 1939 til stiftelsen 1. august 1939.*
1. 1. pk. 4. læg II, 99a. Senere gik Lauritz Hansen med i LABs ledelse.
 2. Hvidts protokol s. 22.

3. Hvidt til Fanny Jensen 19. maj 1939 1. pk. 4. læg II, 99, Hvidts prot. s. 22.
4. Hvidts protokol s. 20. Personerne sikkert identiske med de på s. 159 i denne fremstilling nævnte.
5. Hvidts protokol s. 30.
6. Hvidt til Gunnar Larsen 22. juli 1939 1. pk. 4. læg II, 77.
7. Politiken 5. august 1939.
8. 28. september 1939 Hvidts protokol s. 39.
9. Invitationer i breve 17.-19. maj 1939 1. pk. 4. læg II.
10. Hvidt til Axel Olsen 26. maj 1939 1. pk. 4. læg II, 90.
11. Hvidt til Gunnar Larsen 22. juli 1939 1. pk. 4. læg II, 77.
12. Jyske Landboforeninger: Overgaard til Hauch 5. februar 1940. Brevene fra Overgaard 20. juli 1939 og Arnfred 15. juli 1939 til Hvidt, der kunne klarlægge deres stillingtagen nøjere, er gået tabt (Hvidt til forfatteren).
12. Hvidt til T. K. Thomsen 19. juli 1939 1. pk. 4. læg II, 82.
13. Hvidts protokol s. 32.
14. Der er ingen spor i materialet af, at de fire senere tisluttede sig LAB.
15. Politiken, Berlingske Tidende, Kristelig Dagblad, Socialdemokraten og Sorø Amtstidende 5. august 1939.
16. 1. årg. nr. 2 s. 9-12.
17. Ikke helt nøjagtigt. Alfred Nielsen, Silkeborg forveksledes med en trælasthandler af samme navn i Rudkøbing. Årsag: sidstnævnte fandtes i Kraks blå bog 1940, hvad førstnævnte ikke gjorde. H. A. V. Hansen, Peter Langeland, Paula Nissen, Gertie Wandel fandtes heller ikke i blå bog, 1940, og er i overensstemmelse hermed heller ikke omtalt i artiklen.
18. Pjece-66 s. 15.
19. Samme.

IV. Landsforeningens organisation.

A. Vedtægter.

1. Privat initiativ i provinsen, 1. pk. 4. læg II, 26.
 2. Vedtægter 1939 1. pk. 4. læg I, 18.
 3. Samme.
 4. Vedtægter 1939 § 4.
 5. Årsberetninger fra Århus, Randers, Aalborg m. fl.
 6. Findes 1. pk. 4. læg I, 25.
 7. Hvidt til Arnfred 22. juli 1939 1. pk. 4. læg I, 2.
 8. Vedtægter 1940 1. pk. 1. læg.
 9. Århus afd. 1. mappe 303.
 10. Vedtægter 1944 1. pk. 1. læg.
 11. Århus afd. 3. mappe 33, 52 og 62. Centralforeningen.
 12. Program for årsmødet 1945, Århus afd. 4. mappe 56.
 13. LAB-M december/januar 1946.
 14. I samtale med forfatteren oktober 1969.
 15. LAB-M december/januar 1946.
 16. Centralforeningen.
 17. Vedtægter 1946 1. pk. 1. læg.
 18. Faldende fra 18,4 i 1939 til 8,9 i 1946. (St.Å. 1940 s. 147) svarende til henholdsvis 88.900 og 51.600 (St.M. 4-141-
- F. Stiftelsesmødet.**
1. Omtalt i Hvidts protokol s. 32.
 2. Findes i 1. pk. 4. læg I, 10.
 3. Socialdemokraten 29. oktober 1939.
 4. Titlerne angivet efter skrivelsen. Bag den beskedne titel – husmoder – for Paula Nissens vedkommende, skjuler sig en godsejerfrue, hvis mand Axel Nissen sad i bestyrelsen for adskillige danske industriforetagender. (Blå bog, 1951).
 5. Hvidts protokol s. 23.
 6. 12. oktober 1939, Hvidts protokol s. 41.
 7. Hvidts protokol s. 25.
 8. 3. august 1939, Hvidts protokol s. 32.
 9. I brev af 24. maj 1939 refereret i Hvidts protokol s. 20.
 10. Toornburg til Hvidt 27. juli 1939, Hvidt til Toornburg 29. juli 1939. 1. pk. 4. læg II, Alfred Nielsen til forfatteren.
 11. Overgaard til Hauch 5. februar 1940 Jyske Landboforeninger. Overgaard mente, at grunden til Tvedegaards accept var, at han ikke havde været med i de forberedende drøftelser.

- 3) De offentliggjorte reducerede tal udviste i 1946 kun 27.600, svarende til 4,7 % (St.Å. 1947 s. 153).
19. LAB statistikker 1941-46, Århus afd. 1.-5. mappe.
 20. LAB-M maj 1946.
 21. Årsberetninger fra de nævnte lokalforeninger.
 22. Referater fra FU-møder 1946 mangler, men Alfred Nielsen, der som leder af hovedkontoret deltog i dets møder, har over for forfatteren bekræftet formodningen.
 23. Regnskaber 6. pk.
 24. Forslag i 1. pk. 1 læg.
 25. Hvidt til Arnfred 22. juli 1939 1. pk. 4. læg I, 2.
 26. Sagt helt tydeligt på årsmødet 1946 af borgmester W. Willumsen, Roskilde. LAB-M juni 1946.
 27. »LAB startede som en organisme, men endte som en organisation« (Alfred Nielsen til forfatteren).
- B. Landsforeningens repræsentantskab.*
1. Årsmødereferater.
 - 1940 Berlingske Tidende 12. oktober 1940.
 - 1941 3. pk. 14. læg.
 - 1942 LAB-M nov. 1942.
 - 1943 Samme nov. 1943.
 - 1944 Centralforeningen.
 - 1945 LAB-M december/januar 1946.
 - 1946 3. pk. 13. læg.
 2. Deltagerlister fra årsmøderne 1946-65 3. og 4. pakke. Om grupperne se s. 184 f. i denne fremstilling.
 3. Som note 2.
 4. Se tabel 7 side.
- C. Hovedbestyrelse.*
1. Kildegrundlaget for følgende gennemgang af hovedbestyrelsens medlemmer har været referater af dens møder og af årsmøder. 3. og 4. pakke.
 2. Hvidt til Berlingske Tidende 6. august 1939.
 3. Stiftelsesoverenskomst 1. pk. 4. læg I, 16.
 4. LAB-M april 1943.
 5. Århus afd. 1. mappe 303.
 6. Hvidts protokol s. 73.
 7. Samtaleprotokollen.
 8. Hvidts protokol s. 60.
 9. Om Danske Kvinders Samfundstjeneste se Morthorst s. 121-24.
 10. Referat af HB-møde 11. december 1941, Århus afd. 2. mappe 245.
 11. Carl Jacobsen til Hvidt 18. juni 1942, Århus afd. 2. mappe 120.
 12. Brev fra DsF 17. november 1942, refereret på FU-møde 24. november 1942, 2 pk. 4. mappe.
 13. LAB-årsberetning 1942/43 s. 10.
 14. Arbejdsgiveren 1948, s. 111.
 15. LAB-årsberetning 1942/43 s. 10.
 16. LAB årsberetning 1943/44 s. 34.
 17. LAB-M maj 1946, Hvidt til forfatteren.
 18. Årsmødereferat 1947, 2. pk. 11. læg; referat af HB-møde 16. maj 1947, 2. pk. 11. læg.
 19. 3. pk. 10. læg.
 20. LAB-M november 1947. Ph. Sørensen havde været medlem af hovedbestyrelsen siden 1940.
 21. LAB-M maj 1948.
 22. Bruun til hovedbest. 16. november 1950 4. pk. 15. læg.
 23. E. Nielsen til Chr. V. Sørensen 25. januar 1950 7. pk. 2. læg X, 3.
 24. Danmarks Statistik har også gruppen medhjælpende hustruer, men da den er tom i LAB, er den ikke medtaget i tabellen.
 25. Jvf. hans korrespondance med hovedkontoret og Spildindsamlingen i 1941 f. eks. Århus afd. 1. mp. 172, 176-79, 200. 2. mappe 127.
 26. Årsmødereferat 1944, Centralforeningen.
 27. Hvorfor ses af flg. eksempel. Hvis en bestyrelse udgøres af 2 personer, f. eks. en arbejder og en direktør, og arbejderen udskiftes hvert år, mens direktøren bliver siddende, vil en fordeling på grundlag af personer efter 9 år give 9 arbejdere og 1 direktør, altså 90 % mod 10 % mens den faktiske sammensætning til enhver tid har 50 % mod 50 %.
 28. Se tabel 2 side 186.

29. 1940. St. T. V.A 23 – 1950. St.E. 13 – 1960. St.Å. 1967 s. 56.

D. Forretningsudvalget.

1. De bevarede referater findes i 2. pakke.
2. Referat af FU-møde 12. januar 1942 2. pk. 4. mappe.
3. FU-møde 28. maj 1942 2. pk. 4. mp.
4. FU-møde 12. juni og 21. juni 1945, 2. pk. 1. mappe.
5. HB-møde 16. maj 1947 2. pk. 11. læg.
6. HB-møde 15. december 1947 4. pk. 18. læg.
7. HB-møde 15. marts 1948 4. pk. 17. læg.
8. 2. pk. 11. læg.
9. Om denne se side 203.
10. Begge referater i 2. pk. 4. mappe.
11. FU-møde 18. maj 1943 2. pk. 3. mappe.
12. Referat i 2. pk. 2. mappe.

E. Andre udvalg.

1. Samtaleprotokol 17. maj 1940.
2. LABs årsberetning 1940/41 s. 18.
3. LAB-M marts 1943 s. 53; landsudvalg pr. 12. september 1949 1. pk. 3. læg.
4. Carl Jacobsen til FU 16. juni 1944, citeret i FU-møde 20. juni 1944 2. pk. 2. mp.
5. LAB årsberetning 1948/49 s. 3; landsudvalg pr. 12. september 1949; LAB årsberetning 1956/57 s. 1.
6. 8. pk. 2. læg I.
7. Om denne se s. 203.
8. Andelselskabet i Århus eksisterede 22. juli 1940–30. april 1962, se Århus LAB driftsberetning 1940 s. 8 og 1962/63 s. 3. – Boligforeninger omtalt i LAB-M passim f. eks. juli 1948 s. 2.
9. Se note 5.

F. Hovedkontoret.

1. Vedtægter 1939 1. pk. 4. læg I, 18.
2. LABs fremtidige organisation 1. pk. 4. læg II, 1.
3. Nyhedsbrev nr. 3, Århus afd. 1. mp. 320.
4. Hvidt til LAB-Århus 31. december 1940 Århus afd. 1. mappe 209.
5. LAB-M flere steder, fru Lundhus Mortensen til forfatteren.

6. De udgør det bedst kendte materiale til afgørelse af, hvornår de enkelte lokalforeninger blev oprettet, og findes næsten alle i Århus afd. 1. og 2. mappe, samt i Centralforeningens arkiv.
7. Oplyst på LABs årsberetninger fra disse år.
8. Findes for årene 1941–46 i Århus afd. 1.–5.-mappe, samt nogle få i hovedafdelingens arkiv. Indberetningerne fra de enkelte lokalforeninger er gået tabt på enkelte undtagelser nær. Se 6. pk. 8. læg.
9. Årsmødereferat 1944, Centralforeningen.
10. Århus afd. 5. mappe.
11. Samtaleprotokol 16. maj 1940; Hvidts protokol 30. juli og 2. august 1940.
12. En del findes i Århus afd. 1. mappe f. eks. 118, 125, 130, 133, 137 og 144.
13. Århus-afd. 1. mappe 118.

G. Amtsudvalg.

1. LAB årsberetning 1940/41 s. 5.
2. 10-års beretning s. 17–18.
3. Viborg LAB driftsberetning 1944 s. 4.
4. Pjece fra Viborg LAB 1940 s. 2; Viborg LAB driftsberetn. 1945 s. 3.
5. LAB-M dec. 1944.
6. Findes i Århus afd. 4. mp. 6.
7. Thisted: LAB-M juli 1945 – Skanderborg: LAB-M dec./jan. 1946 – Aalborg, Vejle, Randers: LAB-M maj 1946 – Roskilde, Viborg, Ribe: LAB-M juli 1945 – Holbæk: Nyt fra LAB april 1941 – Randers: LAB-M dec. 1943.
8. Herning: LAB-M aug. 1945 – Vordingborg: LAB-M nov. 1945 – 10–11 sogneråd i Randers amt: Randers LAB årsberetning 1943 og 1944.

V. Lokalforeninger.

1. Kildegrundlaget for dette kapitel har været det materiale, der befinder sig i hovedafdelingens arkiv og tildels i Århus-afdelingens.

A. Oprettelser og antal.

2. Privat initiativ i provinsen 1. pk. 4. læg II, 26.

3. Brev til »Johan« 5. august 1, pk. 4. læg I, 20.
4. Alfred Nielsen til forfatteren.
5. Alfred Nielsen og Vald. Hvidt til forfatteren.
6. Hvidts protokol s. 46. Både han og Alfred Nielsen var til stede.
7. Hvidt har over for forfatteren afvist, at det skulle have været tilfældet.
8. Rotary, medlemsfortegnelse, 1939. Rotary, medlemsfortegnelse, 1952.
9. Salmonsens Konversations Leksikon bd. XXVI, 1930.

	Rotary Klub oprettet	
10. LAB		
Sæby	1941-44	1950
Brønderslev . . .	1941-57	1950
Ebeltoft	1943-59	1943
Haslev	1941-61	1947
Kalundborg . . .	1935-59	1946
Ribe	1940-59	1948
Ringe	1941-59	1950
Sorø	1941-47	1948
Thisted	1940-61	1943
Tønder	1940-59	1945
Vordingborg . .	1940-60	1946

Fra disse byer kender forfatteren dog ikke fuldstændige lister over LABs ledelse.

11. LAB-Køge årsberetning 1946 - Vedtægter for Randers LAB 1963 1. pk. 1. læg - Vedtægter for Århus LAB, Århus afd. bestyrelsesprotokol.
12. Se liste over LAB lokalforeninger side 211 f.
13. Tallene hertil fra Nyhedsbreve 1940 nr. 2-5, Århus afd. 1. mappe.
14. Centralforeningen.
15. Hvidt til Århus LAB 31. december 1940 Århus afd. 1. mappe 209.
16. St.Å 1940 og 1941.
17. Som note 16 og St.Å. 1950 s. 182.
18. Pjece: LABs Sognearbejde 1941, 11. pk. 1. læg, 30.
19. Som f. eks. Tolstrup-Stenum i Vendsyssel, referat af FU-møde 27. marts 1945. 2. pk. 1. mappe.
20. F.eks. Brovst, Helsingør og Toftlund,

- Statistikker 1941-46, Århus afd. 1.-5. mappe.
21. 1939 Hvidts protokol - 1940 som note 15 - 1941-46 Statistikker 1941-46, Århus afd. 1.-5. mappe - 1947 Referat af FU-møde 2. pk. 11. læg. Må være for lavt. - 1948 LAB årsberetning 1948/49 - 1949 6. pk. 10. læg - 1950-53 Statistikker 6. pk. 8. læg. - Når samtlige lokalforeninger viser et mindre antal, end en sammentælling af tabel 14 ville give, beror det på de i årets løb ophævede lokalforeninger.
22. LAB årsberetning 1942/43 s. 9. Det største og sidst kendte tal.
23. Om de godt 100 kommuner, der mangler, evt. var koncentreret i visse områder, kan ikke oplyses, da ingen opgørelser derover er påtruffet i materialet.

B. Geografisk fordeling.

1. Tilhørte Oxfordgruppebevægelsen; Unemployment, en artikel af Hvidt i 9. pk. 6. læg.

C. Arbejdsområder og antal beskæftigede.

1. 1941-46 Statistikker 1941-46, Århus afd. 1.-5. mappe - 1947-48 Labs årsberetning 1948/49 - 1950-53 Statistikker, 6. pk. 8. læg.
2. Statistikker 1941-46.
3. 10-års beretning s. 31.
4. Aktive i alt fra tabel 16 side 209.
5. St.Å. 1950-54, LAB-beskæftigede fra tabel 17 side 213.

D. Medlemmer.

1. Regnskaber 1940-60, 5.-6. pakke.
2. 1940 vedtægter § 7. - 1946 vedtægter § 8.
3. 1940, Politiken 12. oktober 1940. - 1941-46, Statistikker 1941-46, Århus afd. 1.-5. mappe. - 1948 LAB årsberetning 1948/49 s. 4. - 1950-53 Statistikker 6. pk. 9. læg.
4. Som note 1.
5. Forslag til kampagne for medlemstegning 2.-10. nov. 1941, Århus afd. 2. mappe 282.

VI. Landsforeningens økonomi.

1. Regnskaber 1940-60, 5.-6. pakke.

2. Hvidts beretning på årsmødet 1949, 3. pk. 10. læg.
3. LAB-M juni 1942 og april 1944.

VII. LAB og Moralsk Oprustning.

1. Bl. a. Meddelelsen om stiftelsen, 1. pk. 4. læg I, 16, og Hvidts fire artikler fra sommeren 1940.
2. F. eks. Knud Højgaard og Rich. Børgesen på HB-møde 24. april 1939. 4. pk. 16. læg.
3. Det er også Finn T. B. Friis's vurdering af LABs inderkreds, se Le Nord 1942 Vol. V s. 262.
4. Årsmøde 1941, 3. pk. 14. læg.
5. Referat i LAB-M nov. 1943.
6. Årsmøde 1944, Centralforeningen.
7. Som note 6.
8. Forklaringen på, at de findes her og f. eks. ikke i Århus afd., kan være, at Centralforeningens næstformand, Chr. V. Sørensen, var tilknyttet Moralsk Oprustning.
9. Brevet underskrevet af Jens Tvede, Ernst Frandsen og S. A. Bruun.
10. I brev af 11. juli 1942.
11. Referat i 3. pk. 11. læg.
12. Årsmødereferater se note B. 1 side 250; årsmøde 1947 1. pk. 11. læg.
13. Årsmøde 1949 3. pk. 10. læg.
14. Hvidt til forfatteren.
15. Årsmøde 1947, 2. pk. 11. læg.
HB-møde 15. marts 1948, 4. pk. 17. læg.
16. Som note 11.
17. Brevet dateret 15. januar 1949, 1. pk. 2. læg.
18. Referat i 4. pk. 16. læg.
19. Findes i 1. pk. 2. læg.
20. 3. pk. 10. læg.
21. Referat i Århus afd. 3. mappe 185.
22. Årsmøde 1944, Centralforeningen.
23. Se Den danske Kirkes Historie VIII side 316f.
24. Dateret 5. marts 1948.
25. Fremtiden, dateret 2. september 1949 1. pk. 2. læg.
26. Referat i 2. pk. 10. læg.
27. Hvidt til Chr. V. Sørensen 13. september 1949 7. pk. 2. læg IX, 6.
28. Thune til Hvidt 16. september 1949 7. pk. 2. læg IX, 4. – Det omtalte møde fandt sted 17. august 1949. I Chr. V. Sørensens notater står blot om dette: »Diskussion om Moralsk Oprustning«. 4. pk. 16. læg.
29. Lundhus Mortensen til Thune 19. oktober 1949 7. pakke 2. læg I,X 7.
30. Udateret korrektur i 1. pk. 2. læg.
31. Taler ved 10-årsfesten 3. pk. 2. læg.
32. Referat i 3. pk. 8. læg.
33. Referat i 3. pk. 5. læg.
34. Referat i 3. pk. 4. læg.
35. Findes bl. a. i 9. pk. 6. læg sidst. Hvidts paternitet til hæftet oplyst af ham selv i brev til Chr. V. Sørensen 30. oktober 1954. 4. pk. 11. læg.
36. Dateret 1. august 1954 9. pk. 6. læg sidst.
37. Udkast til brev til hovedbestyrelsen 4. pk. 11. læg. Hvidt til Chr. V. Sørensen 30. oktober 1954. Over for forfatteren har Hvidt udtrykt det således: »Foreningens opgaver var udtømte« (brev).

VIII. Konklusion.

1. Udtalelse af Stauning 1. pk. 4. læg II, 23.
2. Chr. V. Sørensen på årsmødet 1949 3. pk. 10 læg. Der menes formentligt fagbevægelsen og Arbejdsgiverforeningen.
3. Kort redegørelse af Chr. V. Sørensen 20. februar 1961 4. pk. 4. læg.
4. FUU-møde 24. oktober 1944 2. pk. 2. mp.
5. Dansk Pengehistorie bd. 2 s. 240-54.
6. Pjece-66 s. 5.

XI. Forkortelsesliste

Anvendte forkortelser ud over de ved litteratur og kilder anførte:

- DAF: Dansk Arbejdsmandsforbund.
 DsF: De samvirkende Fagforbund.
 FU: LABs forretningsudvalg.
 FUm: Medlem af LABs forretningsudvalg.
 HB: LABs hovedbestyrelse.
 HBm: Medlem af LABs hovedbestyrelse.
 LAB: Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse.
 L. O.: Landsorganisationen, De samvirkende Fagforbund.
 mp: mappe (brevsamlemappe).
 pk: pakke.
 prot.: protokol.
 årsb.: årsberetning.

XII. Liste over personer med tilknytning til LAB, nævnt i teksten.

- Adamsen, Axel, direktør i Handelsbanken, Viborg. Kasserer i LAB-Viborg.
 (Oversigt over lokalf. 1/1 1949 1. pk. 3. læg, Rotary medlemsfortegnelse 1952 s. 390).
- Aidt, A. P., konsulent, proprietær Rishøjgaard, Skelhøje v. Viborg.
 Med i LAB-Viborg fra 1940 og senere formand.
 (Fortegnelse over lokalf. 15/1 1959 1. pk. 3. læg).
- Andersen, H. K., trafikassistent i Vejle.
 Medstifter af LAB-Vejle og sekretær der, indtil han i 1944 blev tilknyttet LABs hovedkontor. Fratrådte 1/8-48 hovedkontoret for helt at arbejde for Moralsk Oprustning.
 (Hvidts protokol s. 46, LAB-M dec. 1944, HB-møde 30/6 1948 4. pk. 17. læg).
- Andersen, Helge, fabrikant, byrådsmedlem (kons.), fmd. for Håndværkerforeningen i Vejle.
 Medstifter af LAB-Vejle, og medlem af dens bestyrelse.
 (Dansk Erhvervsleksikon s. 228, Hvidts protokol p. 46, LAB-Vejle gør status s. 2).
- Andreasen, J. C., husmand, Møllerup, fmd. for Viborg Amts Husmandsforening.
 Medlem af repræsentantskabet for LAB-Viborg og af LABs amtsudvalg for Viborg amt.
 (LAB-Viborg pjece 1940, LAB-Viborg driftsber. 1944 s. 56).
- Basse, frue, formand for Vejle Husmoderforening.
 Medstifter af LAB-Vejle og medlem af dens bestyrelse.
 (Hvidts protokol s. 46, LAB-Vejle gør status).
- Brodersen, Paul, stiftsprovst.
 Tilknyttet Oxfordbevægelsen og Moralsk Oprustning.
 Medlem af repræsentantskabet for LABs Centralforening.
 (Verden genskabes s. 34, kronik i Jyske Tidende 18/12 1967, Morthorst s. 30 f.).
- Bruun, Svend Aage, direktør.
 Tilknyttet Oxfordgruppebevægelsen og Moralsk Oprustning.
 Ledede LABs hovedkontor 1940-43. HBm 1943-51, FUm 1946-50.
 (Hvidts protokol s. 85, brev af 16/11-50 4. pk. 15. læg).
- Bønding, S. J., tømrermester i Stoholm.
 Medlem af LABs amtsudvalg for Viborg amt som repræsentant for landhåndværkerne.
- Børgesen, Rich., sekretær i DAF 1944-62, borgmester i Hillerød 1950-58 (soc.), redaktør af Arbejdsmandenes Fagblad 1933-62.
 HBm 1948-61.
 (Blå bog).

- Christensen, Carl, fabrikant, Århus.
I ledelsen af LAB-Århus fra 1958.
(Blå bog, LAB-Århus driftsberetning 1958).
- Dirksen, Chr. F., pantefogedassistent, byrådsmedlem (sociald.).
Medstifter af LAB-Vejle.
(Kommunalårbogen 1941, Hvidts protokol s. 46).
- Fastrup, J., forstander på Overlund.
Repræsenterer Landboforeningerne i LABs amtsudvalg for Viborg amt.
(Dansk Landbrug 1880-1938).
- Flensborg, C. E., direktør i Hedeselskabet 1933-43.
Medlem af bestyrelsen for LAB-Viborg. HBm 1940-43.
(LAB-Viborg pjece 1940, Blå bog).
- Frederiksen, Fr., bryggeriarbejder, Vejle.
Formand for LAB-Vejle fra 1946. HBm 1946-53. LABs repræsentant i Arbejdsteknisk Skole 1949.
(LAB-M juni 1946, FU-møde 12/9-49 2. pk. 10. læg).
- Frederiksen, Leo E., forretningsfører i LAB-Kolding.
- Friis, Finn T. B., cand. polit. 1920. Forskellige poster i Folkeforbundet og FN.
Medarbejder ved LABs hovedkontor 1940-42, kontorchef samme sted 1944-46.
(Blå bog).
- Friis Hansen, K. A., gårdejer, sognerådsformand (lokalliste) i Vinding v. Vejle. Næstformand i Vejle Amts Landboforeninger.
Medstifter af LAB-Vejle.
(Kommunalårbogen 1941).
- Funch, Birgitte, læge, Hørsholm. Medlem af Hørsholm sogneråd (borgerliste).
HBm 1946-48. (Kommunalårbogen, 1941, Danske Lægestand).
- Galsgaard, Chr., proprietær, Lille Købelev v. Nakskov. Medlem af Landbrugsrådet 1939-54.
Formand for LABs amtsudvalg for Maribo Amt. HBm 1946-51.
(Blå bog, LAB-M dec. 1942).
- Gruhn, Axel, direktør i Th. Ths. Sabroe og Co., Århus.
Bestyrelsesformand i LAB-Århus 1940-53, formand for repræsentantskabet i LAB-Århus 1953-58. HBm 1940-42.
(Blå bog, LAB-Århus driftsberetninger).
- Hansen, H. A. V., oberstløjtnant 1934. Tilknyttet Moralsk Oprustning, initiativtager til Folk og Værn.
Medstifter af LAB. HBm 1936-46.
(Blå bog, Morthorst, 56-74).
- Hansen, Lauritz, arbejdsmand, formand for DsF 1939-42, socialminister 1942-45, medlem af Folketinget (sociald.) 1943-45.
HBm 1940-42.
(Blå bog).
- Hansen, Martin, sølvsmed, socialudvalgsformand i Fredericia byråd 1937-62, borgmester samme sted 1962-.
Formand for LAB-Fredericia. Hbm 1944-65, FUm 1949-60.
(Blå bog).
- Harhoff, Chr. J. C., skibsreder i rederiet C. K. Hansen. Tilknyttet Oxfordgruppebevægelsen og Moralsk Oprustning.
Medlem af repræsentantskabet for LABs Centralforening for København.
(Blå bog, Centralf. årsb. 1941, Morthorst p. 107-120).

- Hauch Fenger, P. A., proprietær, Tommerupgaard, Haarby.
Formand for LAB-Haarby.
(Dansk Landbrug 1880-1938).
- Hauge, Christian, redaktør på Socialdemokraten, Nyborg 1937-.
Formand for LAB-Nyborg. HBm 1946-56.
(Danske Journalister, 1965).
- Hedegaard, Olaf, direktør i Handelsbanken, Kbh. 1932-60.
Medstifter af LAB, kasserer i Centralforeningen og i landforeningen 1939-43. HBm 1939-46.
(Blå bog).
- Hess, Harald, direktør i A/S C. M. Hess' Fabrikker 1919-63.
Medstifter af LAB-Vejle.
(Blå bog).
- Holm, G., direktør i Vejle Bank 1939-.
Medstifter af LAB-Vejle og bestyrelsesmedlem samme sted.
(Blå bog, LAB-Vejle gør status).
- Holm, Robert, arbejdsmand, socialudvalgsformand i Horsens byråd 1940-49, borgmester samme sted 1949-66.
(Blå bog, LAB-Horsens årsb. 1944).
Medlem af bestyrelse og forretningsudvalg for LAB-Horsens.
- Hvidt, Vald., student 1915 fra Østre Borgerdyd, cand. jur. 1921, lrs. 1925, hrs. 1930, redaktør af Sø- og Handelsretstidende 1930-32, i bestyrelsen for forskellige erhvervsdrivende aktieselskaber 1934-66, formand for Landbrugseksportforeningen 1949-52, formand for Danske Møbelfabrikkers Eksportforening 1947-49, administrator for Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for ældre 1957-.
Kendt som tilhænger af Oxfordgruppebevægelse i 1939, medstifter af LAB, formand 1939-54, formand for forretningsudvalget 1939-49.
- Jacobsen, Carl, direktør i Aarhus Oliefabrik 1927-57.
Daglig leder af LAB-Århus fra 1940, formand samme sted 1953-57. HBm 1940-42.
(Blå bog, LAB-Århus driftsberetninger).
- Jensen, Alfred, gårdejer Bredal, formand for Bredal Andelsmejeri, bestyrelsesmedlem i Vejle Amts Landboforening.
Medstifter af LAB-Vejle.
- Jensen, Eiler, formand for Dsf 1943-67 (fra 1959 L. O.) medlem af Folketinget 1945-47 (sociald.).
HBm 1942-59.
(Blå bog).
- Jensen, Svend, udlært bager, medarbejder i Kirkens Korshær, senere diakon.
Amtssekretær for LAB i Holbæk amt, og sekretær i LAB-Holbæk. Han tog sig især af husmoderafløsningen og tøjreparationscentralen.
(LAB-M juli/aug. 1947, Holbæk Amts Venstreblad 20/1-70).
- Jensen, Aage, direktør i Fyens Kreditforening 1939-66, medlem (kons) af Odense byråd 1948-56.
Formand for LAB-Odense og LAB-huse i Danmark, der havde fælleskontor i Odense. HBm 1940-65.
(Blå bog, LAB årsb. 1944/45 s. 53).
- Jeppesen, Hans, gårdejer, Ramsøllille, Havdrup, formand for hovedbestyrelsen for Det radikale Venstre 1937-60, amtsrådsmedlem i Roskilde amt.
Formand for LABs amtsudvalg for Roskilde amt 1945-.
HBm 1947-61.
(Blå bog).

- Johnsen, Aksel, gårdejer, Ravning Østergaard, formand for Vejle Amts Landboforening.
Medstifter af LAB-Vejle og bestyrelsesmedlem samme sted.
(Dansk Landbrug 1880-1938).
- Juliussen, Jens, kontorbestyrer i arbejdsanvisningen i Viborg.
Medlem af repræsentantskabet for LAB-Viborg og af LABs amtsudvalg for Viborg amt.
- Juncker, Thorkild, direktør i Aarhus Oliefabrik 1927-45, direktør i Terma, Århus 1947-55.
Medstifter af LAB-Århus og medlem af dens repræsentantskab samme sted.
(Blå bog, Aarhus Stiftstidende 28/11-55, LAB-Århus driftsberetninger).
- Kirstein, Per, kontorchef i Arbejdsministeriet 1958-.
HBM og FUM 1957-65.
(Blå bog).
- Kristensen, Thorkil, professor i driftsøkonomi, finansminister 1945-47, 1950-53, generalsekretær for OECD 1960-69.
Formand for LABs hovedbestyrelse 1956-60 og FUM 1956-60.
(Blå bog).
- Kristiansen, Hans, direktør.
I bestyrelsen for LAB-København-Frederiksberg.
- Langeland, Peter, husmand, St. Restrup.
Bestyrelsesmedlem i De samv. danske Husmandsforeninger 1924-40.
Medstifter af LAB.
(Blå bog).
- Gunnar Larsen, civ. ing., direktør i F. L. Smidth og Co., minister 1940-45.
Medstifter af LAB og HBM 1939-40.
(Blå bog).
- Larsen, Hans L., fabrikant, næstformand i Arbejdsgiverforeningen 1938-45 formand samme sted 1945-55.
Medlem af repræsentantskabet for LABs Centralforening.
(Blå bog, Centralforening årsb. 1941 s. 3).
- Lorentzen, H. G., departementschef i Arbejds- og Socialministeriet 1950-51, stiftamtmand i Århus 1951-.
Medlem af repræsentantskabet for LAB-Århus.
(Blå bog, LAB-Århus driftsberetning).
- Lorentzen, Karen, husmoder, medlem af Borgerrepræsentationen (rad.venstre) 1943-46.
Medlem af LAB-København-Frederiksberg. HBM 1946-65 og FUM 1947-49.
(Hof og Stat 1943-46).
- Lundstrøm, H., tømrer.
Medlem af bestyrelsen for LAB-Viborg 1940-45 og af LABs amtsudvalg for Viborg amt.
(LAB-Viborg driftsberetning 1945).
- Lüttichau, Chr. D., hofjægermester, godsejer på Tjele.
Medstifter af LAB.
(Blå bog).
- Mathiasen, Jacob, købmand, administrerende direktør i A/S Theodor Petersens Efterflg. fra 1937.
Formand for LAB-Holbæk.
(Hvem er Hvem, Nord. Erhv.).
- Melchior, Jørgen, forstander på Teknisk Skole i Horsens.
Formand for LAB-Horsens.
(Rotary medlemsfortegnelse 1952, LAB-Horsens årsb. 1943/44).

- Mikkelsen, Georg, gårdejer, medlem (rad. venstre) af Viborg amtsråd.
Medlem af LAB-Silkeborg og LABs amtsudvalg for Viborg amt.
(Hof og Stat, 1944).
- Mortensen, Johs. Lundhus, oprindeligt købmand i Svendborg, senere sekretær i LAB-Odense, leder af LABs hovedkontor 1947-61.
Tilknyttet Moralsk Oprustning.
(LAB-M flere steder, fru Lundhus Mortensen til forfatteren).
- Mortensen, Villy, overassistent, formand for H. K. i Vejle, byrådsmedl. (socd.).
Medstifter af LAB-Vejle.
(Kommunalårbogen 1941).
- Munksgaard, Åge, direktør for Kinopalæet.
Medlem af repræsentantskabet for LAB-Viborg.
(LAB-Viborg driftsb. 1944, Blå bog).
- Møller, Chr., centralbestyrer i Tyvelse pr. Vrangstrup.
Tilknyttet Moralsk Oprustning, formand for LAB-Tyvelse, rejsesekretær for LAB i Præstø amt.
- Møller, Kristian, forstander på Hammerum Landbrugsskole 1938-62.
Formand for LABs amtsudvalg for Ringkøbing amt.
(Blå bog).
- Nielsen, Alfred, direktør på Imprægneringsanstalten, Silkeborg.
Tilknyttet Oxfordgruppebevægelsen og Moralsk Oprustning, medstifter af LAB-Silkeborg og LAB. HBm 1939-43, 1947-65, FUm 1949-55, leder af hovedkontoret 1943-47.
- Nielsen, E. R., slagteridirektør i Randers.
Medlem af LAB-Randers ledelse. HBm 1946-50.
- Nielsen, Hans, kommunaldirektør i Ålborg 1947-.
Kasserer i LAB-Ålborg, HBm 1951-65.
(LAB-M juli 1948, Blå bog, dagspressen).
- Nielsen, Karen, lotterikollektrice, byrådsmedlem (sociald.) i Vejle.
Medstifter af LAB-vejle.
(Kommunalårbogen 1941).
- Nielsen, Lauge, kredsformand i Landarbejderforbundet, Viborg.
Medlem af LABs amtsudvalg for Viborg amt.
- Nissen, Paula, godsejerfrue på Serridslevgaard pr. Tvingstrup.
Medstifter af LAB-Horsens og LAB. HBm 1940-46, tilknyttet Oxfordbevægelsen og Moralsk Oprustning.
(Morthorst p. 124, Blå bog under Axel Nissen).
- Olesen, N. Chr., overofficiant.
Amtssekretær i LABs amtsudvalg for Viborg amt.
- Olsen, Axel, arbejdsmand, formand for DAF 1931-47.
Medstifter af LAB. HBm 1939-47.
(Blå bog).
- Overgaard, J. C., forstander på Ladelund Landbrugsskole 1909-43.
(Blå bog).
- Overgaard Jensen, N., førstelærer, sognerådsformand (borgerliste) i Tapdrup.
Medlem af LABs amtsudvalg for Viborg amt.
(Kommunalårbogen 1941).
- Petersen, Alfred, formand for DAF 1957-64 (fra 1959 DASF).
HBm 1959-61.
(Blå bog).

- Pedersen, Bruno, direktør i Fredericia Kulkompagni A/S og Fredericia Olie A/S.
Medlem af LAB-Fredericia. HBm 1959-61.
(Danske Erhverv).
- Pedersen, Frands E., sekretær i L. O. 1955-68.
HBm 1959-65.
(F. E. Pedersen til forfatteren).
- Petersen, Kaj V., cand. oecon. 1941, ekspeditionssekretær i Randers byråd 1943-46, ansat på LABs hovedkontor 1946-47, socialinspektør i Randers, sekretær i LAB-Randers.
(Jur. statsvid. Stat, LAB-M feb. 1960).
- Petersen, Lauritz, fabrikant, Odense Skotøjsfabrik.
Tilknyttet Moralsk Oprustning.
HBm 1950-58, FUm 1956-58.
(Alfred Nielsen til forfatteren, LAB-M okt. 1958).
- Rasmussen, Hilmar, malermester.
Tilknytning til Moralsk Oprustning.
HBm 1950-65.
(Brev af 17/8-54 indlagt i LAB-udkast af 1/8-54 9. pk. 6. læg).
- Richter, Ingeborg, formand for De Danske Husmoderforeninger 1931-45.
Medstifter af LAB.
(Blå bog).
- Saunte, Edel, lrs. 1934-62, formand for Dansk Kvindesamfund 1936-41, borgmester (socd.) i Magistratens 2. afd. 1962-.
Medlem af Centralforeningen for Kbh. HBm 1940-46.
(Blå bog).
- Saxild, Jørgen, civ. ing., direktør i Kampmann, Kierulff og Saxild 1935-67.
HBm 1941-60, FUm 1942-49.
(Blå bog).
- Schrøder, Folmer, landinspektør i Randers fra 1938.
Medlem af repræsentantskab og bestyrelse for LAB-Randers.
(Landinspektøren sep. 1968, LAB-Randers årsb.).
- Seligmann, O., direktør i Vejle Sålelæderfabrik 1941-56.
Medstifter af LAB-Vejle.
(Blå bog).
- Skalts, Axel, departementschef i boligministeriet 1957-69.
HBm 1956-57, FUm 1956-57.
(Blå bog, dagspressen).
- Smith-Hansen, C. V., civ. ing., afdelingsingeniør ved Stadsingeniøren i Århus 1931-.
Medstifter af LAB-Århus og medlem af dens bestyrelse, formand 1957-66. HBm 1958-65.
(Dansk Civilingeniør Stat 1955).
- Sørensen, Chr. V., prokurist i A. W. Kirkebye.
Tilknyttet Moralsk Oprustning, næstformand i Centralforeningen 1941-45, formand for LAB-København-Frederiksberg 1945-61. HBm 1947-65, formand samme sted 1960-65, formand for LABs forretningsudvalg 1949-61.
(Centralforeningens årsb. 1941, 1. pk. 3. læg, 20, Hvidt til forfatteren).
- Sørensen, Elmar, erhvervschef i Vejle.
Medlem af Vejle LAB.
- Sørensen, Philip, direktør i De forenede Vagtselskaber 1918-55.
HBm 1940-47, FUm 1940-47.
(Blå bog).

- Sørensen, Willy, fabriksarbejder, byrådsmedlem (sociald.) i Vejle 1937-46, borgmester fra 1946.
Medstifter af LAB-Vejle og medlem af dens bestyrelse.
(Blå bog).
- Thomsen, T. C., civ. ing., direktør i A/S Krüger 1930-46, i A/S Thorell og Thomsen 1952-63. Guvernør for Rotary i Danmark 1939.
Medstifter af LAB.
(Blå bog).
- Thomsen, T. K., civ. ing., direktør i A/S Wright, Thomsen og Kier.
Næstformand i Arbejdsgiverforeningen 1938-41, formand samme sted 1941-45.
Medstifter af LAB. HBm 1939-45, 1956-65. FUm 1956-61.
(Blå bog).
- Thune, Poul, hovedbogholder, senere kontorchef på fabrikken »Norden« i Aalborg.
Formand for Dansk Ungdomsvirke, Ålborg, tilknyttet Moralsk Oprustning.
Formand for LAB-Aalborg 1941-58. HBm 1943-61. FUm 1949-60.
(Cirkulære 16/12-48, 7. pk. 2. læg VIII, LAB-Aalborg årsb. 1940/41).
- Thygesen, Anna, frue, Holmegaard v. Næstved.
Tilknyttet Moralsk Oprustning, formand for LAB-Næstved, HBm 1940-49.
(Morthorst p. 75, Århus afd. 1. mp. 6).
- Toornburg, E. van, direktør fra 1932 i A/S Nordiske Kamgarntsspinderi, Sønderborg, konsul for Nederlandene.
Formand for LAB-Sønderborg 1940-46, medstifter af LAB.
(Rotary medlemsfortegnelse, 1952, LAB-M feb. 1946).
- Tvede, Jens, fhv. fabrikant, tog del i arbejdet på LABs hovedkontor indtil marts 1942.
Tilknyttet Moralsk Oprustning.
(LAB-M aug. 1943).
- Tvedegaard, Jacob, gårdejer, Langemosegaard, medlem af Folketinget (Venstre) 1928-29, formand for De samvirkende Danske Landboforeninger 1927-47.
Medstifter af LAB. HBm 1939-46.
(Blå bog).
- Tychsen, T., købmand i Randers.
Forretningsfører i LAB-Randers.
(LAB-Randers årsb. 1946 og 1951).
- Ussing, Alf, direktør i Store Nordiske Telegrafelskab 1932-50.
Formand for Centralforeningen f. Kbh. 1941-45. HBm 1940-46.
(Blå bog, Centralforeningens årsb.).
- Waidtløw, Poul, kemisk teknisk ingeniør (1938), ansat på Svovlsyrefabrikken i Kalundborg.
Tilknyttet Moralsk Oprustning.
Formand for LAB-Kalundborg 1939-45, blev LABs repræsentant i Arbejdsteknisk Skole 1943, senere skolens leder.
(Dansk Civilingeniør Stat, 1955, Arbejdsløshed og Moralsk Oprustning 1. pk. 4. læg I, 26, LAB-M juli 1945).
- Wandel, Gertie, cand. phil. 1915, formand for Selskabet til Haandarbejdets fremme 1944-.
Medlem af Folketinget (kons.) 1952-64.
Medstifter af LAB
(Blå bog).
- Wiingaard, A. E. amtsfuldmægtig i Viborg. Medlem af LABs amtsudvalg for Viborg amt.

- Willumsen, William, typograf, medlem af Roskilde Byråd 1921-46, borgmester 1946-50, viceborgmester 1950-62 (sociald.). Medlem af Folketinget 1932-45.
Formand for LAB-Roskilde. HBm 1944-48.
(Fortegnelse 15/1-59 1. pk. 3. læg, Blå bog, Information 4/2-69).
- Viuff, H. M., landsretssagfører 1926.
Tilknyttet Moralsk Oprustning, stifter og formand for LAB-Kolding.
(Jur. statsvid. Stat, Alfred Nielsen til forfatteren).
- Øster, Andreas, uddannet ved en tysk Missionanstalt, ansat som sognepræst i Houbjerg-Granslev 1924.
Medlem af repræsentantskabet for LAB-Randers 1942.
(Teologisk stat, 1933, LAB-Randers årsb. 1942).

Økonomisk-historisk forskning i DDR

1945-70

AF ERIK KORR JOHANSEN

Den udenlandske litteraturinformation, som løbende bringes i danske historiske tidsskrifter, er hovedsagelig centreret om det vesteuropæisk-amerikanske område, mens en række andre landes historiske litteratur er genstand for en mere sporadisk behandling. Dette er baggrunden for den følgende oversigt, der orienterer om den økonomisk-historiske forskning, der i årene efter 2. verdenskrig har fundet sted i et af vore nærmeste nabolande.

En orientering

Indledning

Kendskabet her i landet til den historiske forskning, der i årene efter krigen er foregået i de østeuropæiske lande, er forholdsvis begrænset. I nogen grad skyldes dette naturligvis de rent sproglige barrierer; men en ikke ringere rolle spiller det forhold, at man har ment, at de opnåede forskningsresultater var så tendentiøst påvirkede af den kommunistiske ideologi, at man har anset dem for at være noget nær værdiløse. På de følgende sider skal der gives en orientering for så vidt angår den økonomisk-historiske forskning i DDR i tidsrummet 1945-70, dog med hovedvægten lagt på det seneste tiår.

Baggrunden for valget af netop dette land er dels rent sproglige, dels at der her har været en omfattende produktion inden for området økonomisk historie. Udgangspunktet for undersøgelsen er to oversigter over »Historische Forschungen in der DDR« omfattende henholdsvis 1945-60 og 1960-70 og udgivet i anledning af internationale historikerkongresser (Stockholm 1960 og Moskva 1970)¹. Ud over at give en orientering om den ideologiske baggrund og en vurdering af dennes betydning for forskningen er det formålet at bringe en kort oversigt over forskningens organisatoriske grundlag samt behandle og vurdere den væsentligste del af den økonomisk-historiske produktion, der er præsteret i disse år.

Den ideologiske baggrund

I de senere år har der i mange lande – bl. a. i Danmark – været ført en diskussion angående værdiproblematikken inden for historievitenskaben. Som reaktion mod en ældre positivistisk opfattelse, der anså det for muligt at nå frem til en »endelig historisk sandhed«, har man draget spørgsmålet om forskerens afhængighed af sin samtid og sit miljø ind i debattens centrum. Her tænkes såvel på spørgsmålet om valg af emne som på dette emnes behandling og på, hvilke synspunkter der ligger til grund for denne behandling. Meget forenklet kan problematikken vel formuleres således: Er det muligt at give en fuldstændig »objektiv« analyse af fortiden? Er det ønskeligt at tilstræbe en så høj grad af »objektivitet« som muligt? Skal historieforskningen være nutidsrettet, være samfundsrelevant? Mens svaret på det første spørgsmål vel normalt vil være benægtende og på det andet bekræftende, vil der med sikkerhed være ret stor uenighed om, hvorledes det sidste spørgsmål skal besvares.

Hvorledes er holdningen til disse spørgsmål blandt historikerne i DDR? Med hensyn til det første er der ikke tvivl om, at svaret på det også her vil være benægtende. Den økonomiske histories nestor i DDR, Jürgen Kuczynski, har udtrykt dette klart på følgende måde: »Aus der Feststellung, dass alle Geschichtsschreibung parteilich ist, gibt sich umgekehrt, dass eine »objektive« Geschichtsschreibung im Sinne von unparteilich unmöglich ist«². Det andet spørgsmål bliver af Kuczynski besvaret bekræftende, men det er væsentligt at bemærke, at han i denne sammenhæng giver begrebet objektivitet en ganske speciel betydning, der har sin baggrund i den ortodokse marxismes udformning af den materialistiske historieopfattelse, i dens syn på samfundets udviklingsforløb. Tankegangen heri udtrykker Kuczynski således: »Samfundets bevægelsesproces [er] en udviklingsproces, ingen anarkistisk bevægelse eller kredsbevægelse, ingen gentagelse af det tidligere, men en fremadskridende bevægelse, en bevægelse i opadstigende linie, fra det lavere til det højere. Denne samfundets bevægelsesproces foregår lovmæssigt, elementært . . . Det vil sige, virkeligheden selv er partisk! Partisk for det nye i forhold til det gamle, partisk for det højere i forhold til det lavere . . . Kravet om partiskhed, som vi i dag stiller det, er altså ikke andet end kravet om realistisk objektivitet . . . Vi kræver altså partiskhed i betydning af stillingtagen for det nye . . . for at orientere videnskabsmændenes tankeproces således, at de kommer til en så korrekt opfattelse som muligt af samfundets bevægelsesproces, i særdeleshed af dens lovmæssighed, thi denne bevægelsesproces er objektivt, lovmæssigt, elementært partisk for det nye«³.

I og med, at der sker denne begrænsning, bliver besvarelsen af det tredje spørgsmål sammenfaldende med besvarelsen af det andet, og historieforskningen bliver officielt et bevidst led i propagandaen for »det højere«, for det socialistiske samfundssystem. I den oversigt, der indleder »Historische Forschungen in der DDR 1960–70«, siges det ganske klart, hvilke kriterier man vil lægge til grund for den historiske forskning:

»For det første: Hvad yder historievidenskaben til udformningen af det socialistiske samfundssystem, der har udviklet sig i DDR? Hvordan bidrager den, sammen med de andre marxistisk-leninistiske samfundsvidenskaber, til yderligere at præge vor republiks borgers socialistiske bevidsthed så vel som til den planmæssige ledelse af samfundsprocesserne i DDR? For det andet: Hvad gør historikerne for den faste politisk-moralske sammenslutning af den socialistiske lejr, af partierne i den internationale kommunistiske bevægelse og af alle fredselkende og fremskridtsvenlige kræfter i verden i kampen mod imperialismen? For det tredje: Hvordan støtter historievidenskaben i DDR kampen mod de i Vesttyskland herskende imperialistiske kræfter og de fra dem udgående farer for Europas fred og sikkerhed, for en forandring af den vesttyske politik? Hvordan opfylder den de krav, der opstår på grund af det skærpede opgør med imperialismen, med de forskellige former for imperialistiske ideologier, rettet mod marxismen-leninismen og den proletariske socialistiske internationale«⁴.

Selv om disse synspunkter angående historiens formål oprindeligt er blevet formuleret i forbindelse med det socialistiske enhedspartis (SED) kongres i 1967 og derfor naturligvis må ses i sammenhæng med den daværende politiske situation, fremgår det dog af følgende »programerklæring«, at de stadig har aktuel betydning. Heri hedder det: »Også for de nye opgaver, der i halvfjerdsenerne og derudover skal løses, har Tysklands socialistiske Enhedsparti gennem grundlæggende beslutninger givet anvisning på retning og mål . . . Det er nødvendigt med et virksomt bidrag fra historievidenskaben til en videre udbygning af socialistisk tænkemåde og adfærdsmønster i alle lag af DDRs befolkning, til udvikling af det socialistiske menneskefællesskab og til en verdensomspændende offensiv for marxismens-leninismens ideer, for fremskridtet og for freden«⁵.

Der er dog trods denne udtalte bevidste styring af den historiske forskning god grund til at beskæftige sig nærmere med den omfattende økonomisk-historiske produktion, der i årene efter krigen er blevet publiceret i DDR. For det første skabes der herigennem mulighed for en konfrontation af synspunkter. Dette sker indirekte ved, at man får kendskab til, hvilke problemer man beskæftiger sig med i DDR, man kan få blik for aspekter af udviklingen, som

man selv har lagt mindre vægt på eller helt forsømt, man får mulighed for at konstatere, inden for hvilke områder man i DDR er nået frem til andre synspunkter, samt hvilke begrundelser der ligger bag disse. Den direkte meningsudveksling kommer til udtryk gennem den kritik, der i forbindelse med anmeldelser og ved behandling i øvrigt udøves overfor vestlige historikers økonomisk-historiske produktion. Dernæst får man mulighed for gennem videnskabelige værker og tidsskrifter at få kendskab til et betydeligt kildemateriale, herunder i første række historisk-statistiske opgørelser, som i vid omfang publiceres i tilknytning til de udgivne værker.

Forskningens organisation

Økonomisk-historisk forskning i DDR drives ved en række institutter under universiteter og andre højere læreanstalter, men den betydeligste samlede indsats på området foregår dog inden for rammerne af Deutsche Akademie der Wissenschaften i Berlin, en ren forskningsinstitution, der i DDR som tilsvarende akademier i flere andre lande, f. eks. Sovjetunionen, indtager en meget central placering i det videnskabelige forskningsarbejde. Til den historiske afdeling ved akademiet hører Institut für Wirtschaftsgeschichte, der virker som et koordinerende organ for den økonomisk-historiske forskning. Det meget omfattende institut er opdelt i en række sektioner (fx. Wirtschaftsgeschichte des Altertums, Betriebsgeschichte, Wirtschaftsgeschichte des Imperialismus in Deutschland) og står desuden som udgiver af Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (herom senere). Institutter eller sektioner for økonomisk historie findes også ved universiteterne: Humboldt-Universität i Berlin, Karl Marx-Universität i Leipzig, Martin Luther-Universität i Halle-Wittenberg, Friedrich Schiller-Universität i Jena, Ernst Moritz Arndt-Universität i Greifswald og universitetet i Rostock samt på Hochschule für Ökonomie i Berlin. Endelig findes der i tilknytning til SEDs centralkomité institutter for samundsvidenskaberne og marxismen-leninismen, hvor man også beskæftiger sig med økonomisk historie.

I højere grad, end det i hvert fald hidtil har været tilfældet her i landet, foregår forskningsarbejdet på kollektiv basis. I den anledning er der oprettet en række »Forschungsbereiche« og »Arbeitskreise«. Inden for økonomisk historie er eller har der været projekter i gang inden for emneområder som produktivkræfternes historie, historisk geografi, fascismens økonomisk-historiske problemer, kalibjergværkernes historie, agrar virksomhedshistorie m. v. Dette samarbejde, der i mange tilfælde går på tværs af de enkelte institutter og

andre forskningsenheder, fører med sig, at der foregår en livlig seminar- og konferencevirksomhed til drøftelse og koordinering af de enkelte projekter.

Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte

En væsentlig del af den debat, der i DDR føres inden for området økonomisk historie, publiceres i det mest betydelige af de økonomisk-historiske tidsskrifter, det førnævnte *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, enten i direkte indlæg eller gennem referater og anmeldelser.

Det meget omfangsrige tidsskrift blev grundlagt i 1960 og er siden 1962 udkommet med fire store bind årligt. Til den tyske redaktion, som indtil 1970 lededes af instituttets chef, dr. Wolfgang Jonas, er knyttet en række udenlandske korresponderende medlemmer. Til disse hører udover historikere fra de østeuropæiske stater nogle marxistisk orienterede forskere fra vestlige lande, bl. a. H. Aptheke fra USA og Eric Hobsbawm fra England.

Årbogen beskæftiger sig med en vid emnekreds. Den indeholder *afhandlinger* angående den økonomiske udvikling i forskellige lande fra oldtiden helt frem til de seneste år. Kronologisk ligger hovedvægten dog på udviklingen i forrige og indeværende århundredes kapitalistiske og socialistiske samfund. I geografisk henseende står naturligvis det tyske område i centrum, men derudover er dog også udviklingen i en række andre lande taget op til behandling. Dette gælder udover USA først og fremmest nogle af de større europæiske lande (Rusland, England, Frankrig, Polen, Tjekkoslaviet og Østrig), men også enkelte andre, fx. Kina og Indien, samt for den nyeste tids vedkommende en række u-lande. Nogle artikler behandler mere generelt forskellige aspekter af den økonomiske udvikling. De mindre økonomiske enheders udvikling lades dog ikke hermed i stikken, idet en forholdsvis stor del af tidsskriftet er helliget virksomheds- og bedriftshistorie såvel inden for industri som landbrug og enkelte andre erhverv. Nogle enkelte af bindene er centreret om bestemte temaer. Som eksempler herpå kan nævnes: De socialistiske produktionsenheder (1964 I), udviklingen i u-landene (1967 II), facismens økonomi (1967 I).

I afhandlingerne tages undertiden en række mere teoretiske og metodiske spørgsmål op til drøftelse. Først og fremmest sker dette i form af rapporter og diskussionsindlæg fra seminarer og konferencer vedrørende disse problemer, men også i forbindelse med en kritisk behandling af vestlige historikers forskningsresultater. Debatten føres dog på et ret traditionelt plan. Hverken i diskussionsindlæggene eller i afhandlingerne i øvrigt mærker man noget til den metodiske nyorientering, der især fra slutningen af 1950'erne er

foregået inden for økonomisk historie i en række vestlige lande (først og fremmest USA og Frankrig), og som er karakteriseret ved en udstrakt anvendelse af økonomisk-matematiske modeller og de nyeste statistiske metoder i analyser og årsagsforklaringer (Cliometrien eller »The New Economic History«).

JfW offentliggør med mellemrum forskellige former for hidtil upubliceret *kildemateriale*. I nogle tilfælde sker dette i tilknytning til de ovennævnte afhandlinger og diskussionsindlæg, men ofte også i selvstændige afsnit. Disse indeholder især forskelligt statistisk materiale vedrørende tysk økonomisk og social historie, herunder i første række pris- og lønstatistikker fra diverse byer fra 1700- og 1800-tallene, men også f. eks. opgørelser over landbrugsproduktionens omfang inden for større områder, samt oplysninger over antallet af strejkende i det 19. århundreders sidste halvdel. I samme forbindelse må det nævnes, at man i de senere numre er begyndt at give oversigter over indholdet af en række af de mere betydende arkiver for den økonomisk-historiske forskning, fx. organisations- og virksomhedsarkiver, der opbevares i Deutsches Zentralarchiv Potsdam.

Litteraturinformation gives i tidsskriftet på flere forskellige måder. I afhandlings- og diskussionsform anmeldes mere indgående en hel del såvel indenlandsk som udenlandsk økonomisk-historisk litteratur, mens der i andre tilfælde er tale om rene præsentationsanmeldelser. Specielt fra de østeuropæiske lande (Polen, Tjekkoslavakiet, Ungarn) bringes der med mellemrum kortere forskningsoversigter. Over enkelte emner (fx. øst- og vesttysk virksomhedshistorie efter 1945) offentliggøres bibliografier, der med mellemrum føres a jour, ligesom der også er bragt en bibliografisk oversigt over Jürgen Kuczynskis samlede produktion (1964 II/III og 1969 III).

Som *forfattere* til JfW bidrager hovedsagelig instituttets egne medarbejdere, der dog bistås af en række af de fremtrædende økonomiske historikere på universiteter og arkiver. Fagets nestor, Jürgen Kuczynski, er samtidig den mest skrivende. Han beskæftiger sig i første række med den økonomiske og sociale udvikling i de førende kapitalistiske lande (konjunkturer, arbejdernes forhold), men tager også ivrigt del i debatten angående de mere teoretiske og metodiske spørgsmål. Til de mere aktive hører også Hans Radandt, leder af instituttets afdeling for virksomhedshistorie, og dennes to medarbejdere Horst Handke og Rudolf Schröder, der har skrevet en række firmahistoriske artikler koncentreret i det 20. århundrede. Agrarhistorien er især repræsenteret ved arbejder af Hans-Heinrich Müller, der hovedsagelig beskæftiger sig med tyske landbrugsforhold i 1700- og 1800-tallet, samt af Rudolf Berthold, leder af »Forschungsgemeinschaft für agrare Betriebsgeschichte«, hvis hovedområde ligger i perioden 1500-1800. Willi Schulze og Rudolf Strauss har i årbogen

Jürgen Kuczynski på 65-årsdagen
17. september 1969.

offentliggjort en række interessante løn- og prishistoriske statistikker fra perioden 1750–1850 for forskellige tyske byer.

Til JfWs første otte årgange er der i 1968 udgivet et samlet register, inddelt såvel efter emner som forfatternavne.

Almen økonomisk historie

Den stærke aktivitet inden for økonomisk-historisk forskning, der afspejler sig i JfW kommer også til udtryk gennem en omfattende publikation af selvstændige videnskabelige værker, af hvilke langt den overvejende del behandler udviklingen inden for det tyske område. En undtagelse herfra danner dog Jürgen Kuczynskis store hovedværk om arbejdernes økonomiske og sociale forhold: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, 40 bd. (Berlin 1960–70), der, som titlen antyder, tillige behandler udviklingen i en række andre lande. Forfatteren har beskæftiget sig med dette emne gennem lange perioder af sit liv, hvilket klart fremgår, når man gennemlæser den ovennævnte bibliografi i JfW over hans samlede produktion. Allerede un-

der et studieophold i USA i 1928 udgav han de første studier over de amerikanske arbejderes økonomiske situation, og i de følgende år blev disse fulgt op af tilsvarende for de øvrige førende kapitalistiske lande: England, Tyskland og Frankrig. Den første samlede fremstilling af emnet udarbejdede han under krigen, hvor han opholdt sig i England. Resultatet heraf blev en seksbindsudgave, der i årene 1942-46 udkom på engelsk under titlen: *A Short History of Labour Conditions under Industrial Capitalism*, og som nogle år senere blev udsendt i tysk oversættelse. I årene 1954-55 afløstes den af en ny udgave, der var væsentligt udvidet, idet den bestod af 14 bind, men dette blev heller ikke slutstenen på det store arbejde. 1960-70 har nemlig set udgivelsen af et kraftigt udvidet værk på i alt 40 bind, men nu kan man dog heller ikke efter forfatterens eget udsagn vente flere udgaver.

I mammutudgaven er det især bindene om de tyske arbejderes forhold, der er vokset kraftigst. Fra at fylde to bind i førsteudgaven omfatter skildringen heraf nu ikke mindre end de 22 første bind eller mere end halvdelen af hele værket. I anden del behandles udviklingen i de tre øvrige lande i tilsammen 14 bind, mens de resterende 4 dels giver et sammendrag af udviklingen, dels omfatter et teoretisk bind udover registre og litteraturbind. En del af årsagen til den store udvidelse af værket ligger i, at der i denne udgave er medtaget en hel del specialstudier samt publiceret de væsentligste dele af det anvendte kildemateriale, herunder en række statistiske opgørelser og beregninger.

Netop på det sidstnævnte område synes værket at skulle få sin mest blivende betydning. Kuczynski har her udført et virkeligt pionerarbejde med hensyn til fremdragelse af et overordentligt stort materiale af statistisk karakter fra et utal af samtidens tidsskrifter, dagspresse osv. til belysning af lønninger, priser, arbejdstid, arbejdsløshed, ulykker, sundheds- og boligforhold osv., osv. I første række er det især det tyske materiale, der bærer præg af denne grundige gennemgang, men også såvel engelsk som amerikansk historisk-statistisk kildemateriale er i stort omfang blevet gennemgået under de ofte langvarige ophold, som Kuczynski i årenes løb har haft i disse lande, i slutningen af 1920'erne i USA og senere i England før og under 2. verdenskrig. En del af det øvrige kildemateriale har et mere sporadisk præg. Nogle af de slutninger Kuczynski drager synes der dog ikke at være bæredygtigt grundlag for i kilderne. Dette gælder bl. a. hans tese om proletarietets stadigt forringede kår under det kapitalistiske system og tesen om, at forbedringer inden for et område af arbejdernes forhold tenderer til at udlignes af forværringer på andre ⁶.

En oversigt over *den økonomiske udvikling i Tyskland* gives i Hans Mottek: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I-II* (Berlin 1957 og 1964), der behandler perioden frem til 1871 ⁷. Bogen er opbygget omkring et strengt marxi-

stisk skema og centret omkring klassekampen. I modsætning til de fleste vestlige forskere sætter Mottek ikke det afgørende skel omkring Tredivåarskrigen, men ca. hundrede år før i forbindelse med bondeopstandene på reformationstiden. Bogen giver i øvrigt et godt indtryk af Tysklands regionalt meget varierende industrielle udvikling⁸. Det 19. såvel som det 20. århundredes almindelige økonomiske udvikling er desuden belyst i det førømtalte arbejde af Kuczynski, ligesom en skildring af den økonomiske baggrund indgår i *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung I–VIII* (Berlin 1966), hvis hovedtema dog er arbejderbevægelsens politiske udvikling.

Om *landbrugets udvikling* er der ikke hidtil i DDR udgivet nogen samlet fremstilling, selv om emnet naturligvis indgår i bl. a. Motteks økonomisk-historiske oversigtsværk. Et betydeligt antal enkeltværker, der belyser specielle aspekter af udviklingen, har derimod især i tresserne set dagens lys. Rudolf Berthold og Hans-Heinrich Müller behandler således begge i en række arbejder den tekniske og produktionsmæssige udvikling inden for landbruget i perioden før Napoleonskrigene⁹, mens den følgende tids omfattende ændringer inden for erhvervet er emnet for R. Gross: *Die bürgerliche Agrarreform in Sachsen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Weimar 1968). En analyse af udviklingen, centreret omkring den europæiske agrarkrisens økonomiske følger for det tyske landbrug, bl. a. med hensyn til kapitalkoncentrationen, gives i H. Rothmann: *Zur Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktion und der landwirtschaftlichen Produktionsverhältnisse in Deutschland in der Zeit von 1871 bis 1918* (Leipzig 1963). Landbrugets økonomiske forhold i mellemkrigsårene er behandlet i en række arbejder af bl. a. Šolta o. a.¹⁰, og endelig belyses udviklingen i efterkrigstiden i W. Schmidt: *Die Grundzüge der Entwicklung der Landwirtschaft der DDR von 1945 bis zur Gegenwart I–II* (Berlin 1960–61).

Den tidlige *industrielle udvikling* i Tyskland har været genstand for en betydelig interesse blandt mange østtyske økonomiske historikere. Inden for dette område har E. Wächtler behandlet de store ændringer i bjergværksdriften i: *Besonderheiten der Entwicklung der Produktivkräfte im Bergbau während und im Gefolge der industriellen Revolution in Deutschland* (Leipzig 1964). Overgangen fra manufakturer til fabriksvirksomhed er for Preussens midterste provinser vedkommende belyst i Horst Krüger: *Zur Geschichte der Manufakturen und der Manufakturarbeiter in Preussen* (Berlin 1958). Som den betydeligste forsker på området må dog regnes Rudolf Forberger, der i flere arbejder har beskæftiget sig med den tidlige industrielle udvikling i Sachsen¹¹. Et af hans hovedværker er: *Die Manufaktur in Sachsen vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts* (Berlin 1958). Hovedvægten

ligger på perioden efter 1763 (afslutningen af den preussiske syvårskrig), og bogen har såvel i DDR som blandt vestlige forskere fået en meget positiv modtagelse¹². Den er bygget på grundige kildestudier og giver et godt og nuanceret billede af den tidlige industrialiseringsproces i Sachsen.

De økonomiske og sociale ændringer, som arbejderne var udsat for i forbindelse med industrialiseringens gennembrud tager bl. a. Rudolf Strauss op til behandling i sin bog: *Die Lage und die Bewegung der Chemnitzer Arbeiter in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Berlin 1960). Han giver i sit meget omhyggelige arbejde en detaljeret beskrivelse af arbejderens økonomiske og sociale forhold før og under industrialiseringens første faser og skildrer den meget langsomme opbygning af arbejderorganisationerne i perioden op mod 1848¹³.

For perioden efter 1871, hvortil Motteks *Wirtschaftsgeschichte* hidtil er nået, er man for den generelle industrielle udvikling henvist til Kuczynskis tidligere nævnte storværk. Nogle af bidragene til de følgende bind af *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands* er dog allerede blevet publiceret selvstændigt. Dette gælder således W Becker: *Ökonomische Entwicklungstendenzen des deutschen Imperialismus und ihre Widersprüche von der Inflation bis zur Weltwirtschaftskrise* (Berlin 1967), samt afhandlinger af J. Kuczynski¹⁴ og D. Eichholtz¹⁵ om den økonomiske udvikling under det nazistiske styre 1933-45. Enkeltaspekter af den økonomiske og industrielle udvikling i det 20. århundrede er behandlet i en lang række af specialværker og -afhandlinger, og debatten om denne periodes økonomiske problemer har en fremtrædende placering i *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*¹⁶.

Virksomhedshistorie

I perioden 1945-70 er der i DDR blevet offentliggjort omkring 800 selvstændige arbejder, der omhandler virksomhedshistorie. Den største del af dem er dog af et ret beskedent omfang og foreligger for det meste i brochureform. Til de større værker hører godt et halvt hundrede dissertations- eller habilitations-skrifter, der i regelen mere indgående behandler enkelte aspekter (evt. begrænsede tidsafsnit) af de pågældende firmaers virksomhed.

Virksomhedshistorien er desuden vel repræsenteret i *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, i hvilken en speciel afdeling, *Betriebsgeschichte* (før 1966 *Geschichte der Fabriken und Werke*), beskæftiger sig med problemer angående dette emne. Her offentliggøres såvel forskellige virksomhedshistoriske artikler som en række indlæg, der behandler de mere metodiske aspekter in-

den for området (jf. ovenfor). For det meste udgøres de sidstnævnte af diskussionsindlæg og rapporter fra arbejdskredse og konferencer, der har været afholdt enten på regionalt plan eller med en enkelt branches forhold som emne.

Til at orientere om de firmahistoriske arbejder er der udgivet forskellige bibliografiske hjælpemidler. De selvstændige værker, der er udkommet i årene 1945–63, er optaget i *Bibliographie selbständiger Schriften zur Betriebsgeschichte*. Zusammengest. v. H. Handke (Berlin 1964). En løbende fortsættelse af denne bibliografi giver R. Günther årligt i *JfW* (1968 IV s. 403–23; 1969 IV s. 271–83; 1970 IV s. 301–06). Desuden findes i det førnævnte register til *JfW* en oversigt over de virksomhedshistoriske bidrag for årene 1960–67.

En stor del af de mindre skrifter er blevet udarbejdet af virksomhedernes egne medarbejdere, altså uden medvirken af faghistorikere. I en række tilfælde har sådanne dog været tilknyttet især de lidt mere omfattende projekter enten som rådgivere eller som aktive bidragsydere, og faghistorikere har naturligvis også været forfattere af de ovennævnte universitetsafhandlinger. Faghistorikernes rådgivende virksomhed – der på dette område synes at være mere udbredt, end tilfældet er her i landet – suppleres med SEDs partifunktionsnærers ideologiske vejledning, og de udgivne »håndbøger for virksomhedshistorikere« bærer i høj grad præg heraf. Dette fremgår bl. a. af følgende: »In den Anleitungen [wird] besonders darauf orientiert, die führende Rolle der Partei der Arbeiterklasse im Betrieb darzustellen, die Auseinandersetzung mit dem Imperialismus und seinen volksfeindlichen Ideologien zu führen, die Betriebsgeschichte in die Geschichte des deutschen Volkes einzubetten und beispielgebende Schilderungen von Wegen und Mitteln zu bereits erzielten Erfolgen zu veröffentlichen«¹⁷.

De stærke ideologiske tendenser kommer især til udtryk i de arbejder, der behandler perioden efter 1945, og som således skildrer opbygningen af det socialiserede erhvervsliv såvel i industrien (Volkseigene Betriebe, VEB) som i landbruget (Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaften, LPG). En knap så fremtrædende placering har de normalt i den serie af arbejder, der også behandler tiden før 1945, og som i regelen er udkommet som jubilæumsskrifter, men også i disse får dog »Kampf der Arbeiter im kapitalistischen Vorgängerbetrieb ... unter Führung der revolutionären Partei der Arbeiterklasse« en fremtrædende plads i fremstillingen. De strukturelle ændringer og teknologiske fremskridt og disses betydning træder sjældnere i forgrunden.

Som eksempler på firmaer, hvis historie er behandlet i mere omfattende fremstillinger, kan nævnes Zeiss-virksomheden. Det verdenskendte firma, der

blev grundlagt i 1846, spaltedes efter krigen i to selvstændige virksomheder, beliggende i henholdsvis DDR og Forbundsrepublikken. Det er det østtyske firma VEB Carl Zeiss Jena, der står bag udsendelsen af det næsten 1000 siders store skrift: Carl Zeiss Jena – einst und jetzt. Autorenkollektiv unter Leitung von W. Schumann (Berlin 1962). Derudover er specielle sider af firmaets historie i det 20. århundrede behandlet i en række særskilte publikationer¹⁸. Det store Mansfelder Kupferschieferberghaus historie er udgivet i otte bind, hvortil endog kommer andre offentliggørelser, der analyserer udviklingen i efterkrigstidens rekonstruerede virksomhed: Mansfeld Kombinat »Wilhelm Pieck«¹⁹. Også filmfabrikken Wolfen (tidligere tilknyttet IG-Farben-Koncernen) har udover i en række specialstudier fået en samlet historisk behandling i J. Schmelzer og E. Stein: Geschichte des VEB Filmfabrik Wolfen (Berlin 1969).

Afsluttende bemærkninger

Det marxistiske grundlag, som er det eneste accepterede grundlag for al historieforskning i DDR, har sat sit præg på udforskningen af økonomisk historie i flere henseender.

Generelt har marxismens materialistiske historieopfattelse haft til følge, at man inden for historieforskningen har prioriteret de økonomiske aspekter af den historiske udvikling højt, hvilket har bevirket en opblomstring af den økonomisk-historiske forskning. På trods af landets knappere ressourcer har DDR således på dette område ydet en langt væsentligere indsats, end tilfældet har været for Vesttysklands vedkommende.

De konkrete spor, som ideologien har afsat i de omtalte værker, har derimod været af vekslende betydning, afhængig af såvel værkets hele karakter som af dets emneområde og de enkelte forfatters holdning. For den litteratur, der behandler udviklingen i efterkrigstiden, er de ideologiske træk skudt stærkt i forgrunden, og dette gælder også f. eks. for et oversigtsværk som Motteks: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. I Kuczynskis omfattende produktion har det ideologiske islæt på samme måde en meget fremtrædende placering, hvilket – som tidligere nævnt – undertiden har medført, at der består modstrid mellem de teoretiske overvejelser og de kildemæssige belæg, der angives som grundlag herfor. For en række andre afhandlingers vedkommende synes de ideologiske betragtninger i mindre grad at have sammenhæng med de respektive undersøgelser, og de har nærmest karakter af at være et »sikkerhedsnet«, der har skullet sikre publiceringen af de pågældende værker. Som eksempler herpå kan bl. a. nævnes de anførte arbejder af Forberger og Strauss.

NOTER OG HENVISNINGER

1. De to oversigter er udkommet som Sonderband til Zeitschrift für Geschichtswissenschaft hhv. 1960 og 1970. Ved udarbejdelsen er tillige benyttet forskningsoversigter i Revue Historique 1961 s. 163 ff. samt i Annales 1966 s. 701 ff. og 1967 s. 499 ff. En oversigt over nyere tysk økonomisk-historisk forskning foreligger også i Hans-Ulrich Wehler: Theorieprobleme der modernen deutschen Wirtschaftsgeschichte (i Entstehung und Wandel der modernen Gesellschaft. Festschrift für Hans Rosenberg (Berlin 1970)).
2. J. Kuczynski: Parteilichkeit und Objektivität in Geschichte und Geschichtsschreibung. I Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1956 s. 875.
3. Samme s. 875-76.
4. Historische Forschungen 1960-70 s. 23.
5. Samme s. 28-29.
6. Jf. E. Hobsbawm i Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1968 IV s. 230-31. Dette bind indeholder udover en række anmeldelser en længere redegørelse af Kuczynski om udarbejdelsen af værket.
7. Hans Mottek er leder af Institut für Wirtschaftsgeschichte ved Hochschule für Ökonomie, Berlin.
8. Jf. Economic History Review 1959-60 s. 166.
9. Bl. a. Rudolf Berthold: Die Entwicklungstendenzen des Ackerbaus in spätfeudaler Zeit (Berlin 1963), og Hans Heinrich Müller: Wachstumsprobleme der landwirtschaftlichen Nutzfläche im Spätfeudalismus (zirka 1500-1800) i JfW 1964 II/III.
10. Jf. Historische Forschungen 1960-70 s. 134-36.
11. Jf. samme s. 97.
12. JfW 1960 I s. 377, Economic History Review 1959-60 s. 332, Annales 1967 s. 935.
13. Revue Historique 1961 s. 183 og Economic History Review 1961-62 s. 377-78.
14. Offentliggjort i Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1961, h. 9 og i JfW 1961 II.
15. Offentliggjort i JfW 1963 III og i Monopole und Staat in Deutschland 1917-45 (Berlin 1966).
16. Jf. Historische Forschungen 1960-70 s. 109-19 samt det nævnte register til JfW.
17. Historische Forschungen 1960-70 s. 251.
18. Jf. samme s. 253.
19. Jf. samme s. 252.

Udenrigsministerium og privat diplomati

Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915

AF CHRISTIAN R. JANSEN

Den danske handelspolitik over for udlandet under 1. verdenskrig er et af de områder i dansk historie, der ikke har fået en nærmere behandling. Både i Udenrigsministeriets og i forskellige erhvervsorganisationers arkiver ligger der imidlertid et stort materiale til belysning af forholdene. Når man kan finde væsentlige oplysninger i erhvervsorganisationernes arkiver, skyldes det, at organisationerne i høj grad blev inddraget i det handelspolitiske arbejde. I det følgende omtales udviklingen omkring en enkelt begivenhed på dette område, nemlig afslutningen af handelsaftalen med England den 19. november 1915.

Dansk udenrigspolitik under 1. verdenskrig var en balanceakt mellem England og Tyskland. Det gjaldt ikke mindst handelspolitikken. Det var af afgørende betydning for hele det danske erhvervsliv, forstået i sin bredeste betydning, at der fortsat kunne fås varer fra udlandet. Man måtte få Tyskland og England til at levere varer til Danmark, ligesom man var nødt til at opnå en ordening med især England om passage af varer fra Amerika. Først og fremmest var man i Danmark interesseret i at få råstoffer til industrien og korn og foderstoffer til landbruget. Over for Danmarks interesse i en fortsat import stod Tysklands og Englands interesse i Danmarks eksport af landbrugsvarer. Såvel Tyskland som England var imidlertid klar over, at den ene part ikke kunne få alle Danmarks landbrugsvarer. Standsede Tysk-

land Danmarks landbrugseksport til England, ville det betyde et stærkt fald i det danske landbrugs produktionsevne på grund af mangel på korn og foderstoffer, som vi naturligvis ikke kunne få tilført under en standsning af eksporten. Følgen ville blive en kraftig nedgang i leverancerne af landbrugsprodukter til Tyskland. På den anden side ville en af England gennemført blokade mod Danmarks import medføre, at England ikke modtog danske landbrugsvarer, der da, ganske vist i indskrænket omfang, helt ville gå til Tyskland.

Karakteristisk for gennemførelsen af den danske handelspolitik var, at erhvervsorganisationerne efterhånden i høj grad kom til at deltage i det udenrigspolitiske, som i øvrigt også i det indenrigspolitiske arbejde. Principielt foregik meget af erhvervsorganisationernes udenrigspolitiske arbejde for handelspolitikken på privat initiativ. Det forhindrede dog ikke, »... at et forberedende samarbejde kunne finde sted mellem de pågældende organisationer og Udenrigsministeriet«, som udenrigsminister Scavenius udtrykte det¹. Der er næppe tvivl om, at organisationerne ved at deltage i det indenrigspolitiske arbejde fik betydelig indflydelse på udformningen af den danske indenrigspolitik, og samarbejdet mellem regeringen og organisationerne var, når bortses fra landbrugsorganisationerne, forholdsvis harmonisk². Spørgsmålet rejser sig nu, om organisationerne havde en tilsvarende indflydelse på udformningen af den danske handelspolitik over for udlandet. Og forløb samarbejdet mellem regering og organisationer på det udenrigspolitiske område harmonisk?

Behandlingen af erhvervs- og handelspolitiske forhold under 1. verdenskrig er yderst sparsom. I oversigtsværker kan man finde kortfattede omtaler af forholdene, ligesom emnet berøres i forskellige monografier. I årene 1914-18 udsendte Udenrigsministeriet fortroligt 12 hæfter om Danmarks handelspolitiske forhold. En dyberegående behandling finder man imidlertid kun i forskellige skrifter af Einar Cohn; men da han skrev under 1. verdenskrig og i 1920-erne, var han primært henvist til trykt kildemateriale. Organisationsarkiverne var lukket land for ham.

Organisationsarkiverne giver imidlertid en lang række væsentlige oplysninger, fordi organisationerne, som nævnt, i høj grad blev inddraget i det handelspolitiske arbejde. Hvilke spegede situationer, det kunne føre til, skal belyses ved en omtale af nogle forhold omkring den dansk-engelske handelsoverenskomst af 19. november 1915.

I den første tid efter krigens udbrud standsede al skibsfart til og fra Danmark. Efter nogle ugers forløb kom der dog gang i sejladsen igen; men der blev fra engelsk side lagt en lang række hindringer i vejen for normale til-

førsler til Danmark. Man frygtede i England, at importerede råvarer skulle blive reeksporteret fra Danmark til Tyskland enten i form af råvarer eller halvfabrikata og færdigvarer. Danmark havde ganske vist udstedt udførselsforbud for en lang række varer; men disse udførselsforbud tilfredsstillede ikke englænderne, der derfor begrænsede Danmarks import. Danmark kunne udstede udførselsforbud for de varer, som landet selv havde behov for i en sådan mængde, at der intet kunne blive til eksport; alle andre varer burde et neutralt lands borgere efter folkeretten kunne eksportere. I det danske udenrigsministerium skelnede man imidlertid mellem kontrabande- og ikke-kontrabandevare. Nogen klar og entydig definition af begrebet kontrabandevare kan ikke gives; at en vare er kontrabande, indebærer imidlertid, at den kan bruges af en krigsførende magt i selve krigsførelsen. Den kan derfor beslaglægges af andre krigsførende magter, når varen er på vej til et fjendtligt land. Et land i krig kan til enhver tid erklære en vare for kontrabande. Det danske udenrigsministerium mente at kunne udstede udførselsforbud for kontrabandevare ud fra den betragtning, at det stod England frit efter folkeretten at standse kontrabandevare på vej til Danmark, hvis man mente, at varerne gik videre til Tyskland.

For at få kontrabandevare til landets eget behov måtte man derfor give England den garanti, som et udførselsforbud gav. Ikke-kontrabandevare havde England ikke lov til efter den internationale ret at beslaglægge; man kunne derfor ikke udstede udførselsforbud for ikke-kontrabandevare, der ikke var nødvendige for landets behov, med henvisning til, at et udførselsforbud var nødvendigt for overhovedet at få varer til landet. Udstedte man alligevel udførselsforbud for sådanne varer, skete det af hensyn til England, og man brød der med neutraliteten over for Tyskland³.

Fra engelsk side fremsatte man et forslag til en ordning, der kunne medvirke til at forøge tilførslerne til Danmark. Et enkelt firma eller institution skulle stå som enemodtager af de omdiskuterede varer og garantere, at disse ikke blev reeksporteret⁴. En sådan institution var blevet oprettet i Holland, The Netherlands Oversea Trust, og også herhjemme havde man været inde på det samme, idet det gennem en række forhandlinger i slutningen af 1914 og begyndelsen af 1915 var lykkedes at få en del ladninger korn og foderstoffer frigivet mod, at henholdsvis Jydsk Andels-Foderstofforretning og Fællesforeningen af Danske Korn- og Foderstof-Importører stod som modtagere og garanterede mod reeksport⁵. Fra det danske udenrigsministeriums side var man imidlertid ikke interesseret i en sådan ordning af permanent karakter,

Tidstavle

1915

9. januar: Overenskomst mellem England og Danmark vedr. transit af kontrabandevare (Clan-overenskomsten).
18. februar: Industrirådet ved H. P. Prior slutter en aftale med England.
11. marts: »Order in Council«, der skal forhindre varetølførsler til Centralmagterne.
19. april: Verbalnote fra den danske til den britiske regering ang. tilførslerne til Danmark. – Den danske gesandt i London foreslår en privatmand sendt til London for at tage sig af sagerne vedr. tilførslerne til Danmark.
14. maj: Britisk svar på den danske verbalnote af 19. april. Indeholder bl. a. forslag om ændring af Clan-overenskomsten.
23. juli: Holger Federspiel får fuldmagt og instruktion fra Grosserer-Societetet.
28. juli: Møde i det britiske gesandtskab i København mellem den britiske handelsattaché, H. Federspiel og Anders Nielsen.
14. august: Første udkast til handelsoverenskomst modtages af Federspiel i London.
21. august: Andet udkast til handelsoverenskomst modtages af Federspiel i London.
8. september: Møde i Andelsudvalget med Federspiel ang. erklæring til England.
16. september: Endelige udformning af Andelsudvalgets erklæring med tillægserklæring.
27. september: Tredie udkast til handelsoverenskomst modtages af Federspiel i London.
28. september: Telegram fra Foreign Office til den britiske gesandt ang. vanskeligheder for overenskomsten p. g. a. dansk fastholden ved Clan-overenskomsten.
29. september: Den britiske gesandt i København overrækker aide memoire til Udenrigsministeriet med et indhold som telegram af 28. september.
2. oktober: Aide memoire fra det danske udenrigsministerium til den britiske regering som svar på aide memoiret af 29. september.
9. oktober: Fjerde udkast til handelsoverenskomst.
18. oktober: Federspiel afleverer Andelsudvalgets erklæring med ledsagende brev.
24. oktober: Alex. Foss og C. C. Clausen rejser til London.
27. oktober: Federspiel modtager uofficielt svar på brevet af 18. oktober.
1. november: Foss og Clausen til første møde i Foreign Office.
4. november: Femte udkast til handelsoverenskomst.
6. november: Sjette udkast til handelsoverenskomst.
19. november: Handelsoverenskomsten sluttes.
26. november: Note til den danske gesandt fra Foreign Office om overenskomst med Andelsudvalget.
11. december: Landbrugsministeriet udbeder sig efter aftale med Udenrigsministeriet Andelsudvalgets forklaring ang. Andelsudvalgets erklæring til England.
21. december: Andelsudvalgets svar på Landbrugsministeriets forespørgsel af 11. dec.
27. december: Foreign Offices officielle svar på Federspiels brev af 18. oktober.

1916

2. januar: Note fra Foreign Office til den danske gesandt i London om afslutningen af overenskomst mellem England og Andelsudvalget.
12. januar: Møde i Udenrigsministeriet, der resulterer i hjemkaldelse af Federspiel.
17. februar: Møde i Udenrigsministeriet, hvor Federspiel forsvare sig.
21. februar: Udenrigsministeriet meddeler Landbrugsministeriet, at Anders Nielsen bør trække sig tilbage.
23. februar: Landbrugsministeriet opfordrer Andelsudvalget til at skifte formand.

Den danske modstand mod oprettelsen af en importtrust fik England til i december 1914 at meddele, at man ville standse alle ladninger med kontrabandeverer på vej til Danmark. Departmentschef i Udenrigsministeriet J. Clan tog da til England for at få en løsning på spørgsmålet og nåede gennem en lang række forhandlinger frem til et arrangement angående transit af kontrabandeverer gennem Danmark, som det hed i et memorandum, der blev udarbejdet efter forhandlingernes afslutning. Aftalen indebar øjensynlig, at varer, der ikke måtte udføres fra Danmark, kunne føres til Danmark uden vanskeligheder fra engelsk side. Kontrabandeverer, for hvilke der ikke var udstedet dansk udførselsforbud, kunne England behandle som »suspekt«. Derimod indeholdt aftalen intet om ikke-kontrabandeverer, for hvilke der ikke var udførselsforbud; men under forhandlingerne havde det ligget i luften, at disse varer kunne England ikke standse⁶. Aftalen var imidlertid ikke særlig klart formuleret; dette fremgår også af de fortolkninger, der efterhånden fandt sted af den. Clan forklarede således efter forhandlingernes afslutning, at den kun omhandlede transit af kontrabandeverer; men i en verbalnote af 19. april 1915 fra den danske til den engelske regering hedder det, at standsning af varer, der ikke er kontrabandeverer, var i strid med de tanker, der lå bag aftalen. Videre hedder det, at ifølge aftalen måtte England ikke standse varer, for hvilke der var udstedet udførselsforbud fra Danmark. Den danske regering synes her at mene, at det gjaldt for såvel kontrabandeverer som ikke-kontrabandeverer. Den engelske regering svarede den 14. maj på verbalnoten ved at understrege, at aftalen kun drejede sig om kontrabandeverer, men man så gerne aftalen ændret således, at den også kom til at omfatte ikke-kontrabandeverer. Desuden gjorde den engelske regering opmærksom på, at aftalen rummede adgang til, at man fra engelsk side greb ind over for kontrabandeverer, idet man jo kunne behandle kontrabandeverer, for hvilke der ikke var dansk udførselsforbud, som suspekter⁷.

England kunne imidlertid under alle omstændigheder til enhver tid standse varer, der blev eksporteret fra England til Danmark, ved at udstede udførselsforbud. Dansk industri led i slutningen af 1914 stærkt under mangel på varer, som man normalt fik fra England. Efter at der i januar 1915 var blevet afholdt et møde med deltagelse af industridrivende fra hele landet, blev det besluttet at sende direktøren for Nordisk Kabel- og Trådfabrik, medlem af Industrirådet, H. P. Prior, til England som Industrirådets repræsentant. Han skulle søge at slutte en overenskomst med England, hvorved Industrirådet påtog sig garantien for varer, hvor det var særlig vanskeligt at opnå dispensationer for udførselsforbud. Hermed var organisationernes deltagelse i det udenrigspolitiske spil begyndt. Det danske udenrigsministerium var gået

så langt, det kunne, i Clan-aftalen. Det kunne ikke gribe yderligere ind i handelen gennem garantier etc.; men det stod naturligvis den engelske regering og danske privatpersoner frit for at søge at opnå en ordening. Privatdiplomatiets fandt sted med Udenrigsministeriets billigelse.

Priors forhandlinger i januar-februar 1915 førte frem til et forslag, som Industrirådet bekræftede over for de engelske forhandlere, at det stod bag. Industrirådet ville undersøge dispensationsansøgninger for eksport fra England og dets kolonier, og, hvis undersøgelsen faldt heldig ud, anbefale dem. Denne anbefaling indebar, at Industrirådet ville stå inde for, at de importerede varer hverken direkte eller indirekte ville blive eksporteret til Englands fjender. Den 18. februar modtog Prior et brev fra de engelske forhandlere, hvori det hed, at man ville anbefale den engelske regering at acceptere Industrirådets forslag; samtidig blev der bedt om en liste over de varer, aftalen skulle dreje sig om. Denne liste blev senere leveret; det er, hvad der lidt pretentiøst er blevet kaldt: »The Agreement of February 18th 1915 between Sir Francis Hopwood's Committee and Industriraadet«⁸.

Aftalerne af 9. januar og 18. februar var medvirkende til at skaffe flere varer til Danmark. Yderligere bidrog det til fremskaffelse af varer, at der efter Priors rejse til England var en fast repræsentant for Industrirådet i London, nemlig ingeniør K. Mygind fra F. L. Smidth & Co. Ingeniør Mygind, hvis moder var engelsk, fik gennem forhandlinger udvirket en lang række dispensationer fra engelske udførselsforbud. Men selv om det således lykkedes at få varer frem, betød det ikke, at man ikke havde vanskeligheder hermed. Rent galt blev det, efter at England den 11. marts 1915 udstedte en »Order in Council«, der skulle hindre, at nogen form for varer kom til Centralmagterne. Ifølge aftalen af 18. februar kunne Industrirådet give garantier mod reeksport af visse varer; men englænderne begyndte nu at forlange garanti-erklæringer fra de enkelte importører for alle slags varer. Kravene til disse garantierklæringer blev stadig skærpet i 1915, idet importørerne måtte stille kaution og forpligte sig til at lade det britiske konsulat kontrollere deres bøger. Efterhånden kom både Industrirådet og også Grosserer-Societetet i stigende omfang ind på også at attestere garantierklæringer med troværdigheds-erklæringer for varer, der lå uden for aftalen af 18. februar. Hertil kom, at selv om firmaerne havde afgivet en garantierklæring om, at varerne ikke ville blive reeksporteret til Tyskland, blev skibene på vej til Danmark standset. Skibets papirer og last blev undersøgt, og kunne det klart bevises, at varerne havde en fjendtlig destination, blev de beslaglagt. Selv om man imidlertid ikke kunne bevise fjendtlig destination, blev varerne ofte tilbageholdt for yderligere undersøgelser, hvilket kostede tid og penge⁹.

AT THE COURT AT BUCKINGHAM PALACE,

The 11th day of March, 1915.

PRESENT,

THE KING'S MOST EXCELLENT MAJESTY
IN COUNCIL.

WHEREAS the German Government has issued certain Orders which, in violation of the usages of war, purport to declare the waters surrounding the United Kingdom a military area, in which all British and allied merchant vessels will be destroyed irrespective of the safety of the lives of passengers and crew, and in which neutral shipping will be exposed to similar danger in view of the uncertainties of naval warfare ;

And whereas in a memorandum accompanying the said Orders neutrals are warned against entrusting crews, passengers, or goods to British or allied ships ;

And whereas such attempts on the part of the enemy give to His Majesty an unquestionable right of retaliation ;

And whereas His Majesty has therefore decided to adopt further measures in order to prevent commodities of any kind from reaching or leaving Germany, though such measures will be enforced without risk to neutral ships or to neutral or non-combatant life, and in strict observance of the dictates of humanity ;

And whereas the Allies of His Majesty are associated with Him in the steps now to be announced for restricting further the commerce of Germany :

a (33)27611a Pk 56 2,503 3,13

Order in Council af 11. marts 1915.

Den 11. marts 1915 udstedte den britiske regering en »Order in Council«, hvori den tiltog sig ret til at standse alle varer på vej til Tyskland. Den britiske regering skelner altså ikke længere mellem kontraband- og ikke-kontrabandvarer. Den afbillede »Order in Council« er fundet i Grosserer-Societetets arkiv.

Vanskelighederne med at få varerne frem til Danmark fik den danske gesandt i London til at foreslå det danske udenrigsministerium, at der blev sendt en mand til London til at tage sig af sagerne. Det skulle være en privatmand, idet sagerne ofte faldt uden for gesandtskabets arbejdsområde, ligesom en privatmand ville have lettere ved at komme igennem ¹⁰.

Udenrigsministeriet forelagde forslaget for Grosserer-Societetet, som var interesseret i sagen. Der opstod imidlertid en lang række problemer, da en egnet mand skulle findes. Først i juli 1915 nåede man frem til enighed om at sende dr. jur. Holger Federspiel af sted ¹¹.

Holger Federspiel, der var født i 1868, blev dr. jur. i 1901 og underviste i årene 1903–1914 i jura på Københavns Universitet. Hans store interesser var industriel ret og international privatret, og disse interesser førte ham ind i forenings- og kommissionsarbejde; han blev således formand for Dansk Ingeniørforenings Voldgiftskommission og for Dansk Forening for Beskyttelse af Industriel Ejendomsret. I 1911 blev Federspiel medlem af Industrirådet, og i 1914 begyndte han at få forbindelse til handelsstanden, idet han sammen med Landbrugsministeriets tilsynsførende for landbrugets udførselsforhold, Rudolf Schou, deltog i forhandlinger i England om frigivelse af korn og foderstoffer til Danmark ¹².

Fra Udenrigsministeriets side var man ikke særlig begejstret for at sende Federspiel af sted som Grosserer-Societetets repræsentant, da spørgsmålet om udsendelse af en privatmand til varetagelse af handelens interesser dukkede op i foråret 1915. Man krævede for det første, at Federspiel ikke måtte have nogen økonomiske interesser i sagen. Der måtte altså ikke være tale om, at Federspiel skulle have provision af de sager, han løste, og derfor skulle han være fastlønnet. Desuden ville Udenrigsministeriet ikke give Federspiel noget autoritetsstempel, men dog nok lade ham introducere i London ¹³.

Holger Federspiel rejste i slutningen af juli til London med en fuldmagt og en slags instruktion fra Grosserer-Societetet. Ifølge fuldmagten havde Federspiel myndighed til at optræde på Grosserer-Societetets vegne over for de britiske myndigheder i alle sager, der vedrørte handelen mellem England og Danmark. I en ledsagende skrivelse til Federspiel, som man kaldte instruktion, foreslog Grosserer-Societetet, at man lod de danske importører, der søgte Grosserer-Societetets hjælp til at få varer til Danmark, underskrive en deklARATION, hvorefter importørerne skulle forpligte sig til at afgive oplysninger i overensstemmelse med sandheden, når de af Grosserer-Societetet fik attesteret troværdighedserklæringer til den engelske regering, ligesom de underkastede sig uvildig domstol og eventuelt straf, hvis der blev rejst tvivl om, at forpligtelserne ikke var opfyldt. Det ses, at det i virkeligheden ikke var noget

Holger Federspiel (1868–1934).

Holger Federspiel var en begavet mand, men han havde en stor trang til at optræde selvstændigt og uafhængigt. Denne egenskab bragte ham betydelige vanskeligheder, da han i 1915–1916 var udsendt som Grosserer-Societetets repræsentant i London.

særligt vidtgående forslag, Federspiel tog til London med. Man forestillede sig i Grosserer-Societetet en form for aftale om sagen, idet Grosserer-Societetets Komité's formand, C. C. Clausen, i et brev til Udenrigsministeriet skrev, at man tænkte sig en fast og formel ordning af sagen. Udover at forsøge at få en ordning af garantierklæringsspørgsmålet skulle Federspiel også i andre forefaldende sager repræsentere handelens interesser¹⁴.

Lige så snart Federspiel var kommet til London, indledte han forhandlinger med det britiske udenrigsministerium. Industrirådets repræsentant i London, Mygind, blev inddraget i disse forhandlinger, uden at han dog havde fået instruktion om, hvorledes han skulle forholde sig¹⁵. De første forhandlinger resulterede i, at det britiske udenrigsministerium udarbejdede et forslag til en overenskomst med Grosserer-Societetet og Industrirådet, men under forhandlingerne om dette forslag fremlagde englænderne et nyt forslag. På dette tidspunkt synes Industrirådet at være bakket ud af forhandlingerne,

idet Industrirådets navn er strøget i udkastet til forslaget, ligesom det endelige forslag kun omtaler Grosserer-Societetet¹⁶.

Det britiske forslag af august 1915 var betydeligt mere vidtgående end både Industrirådets aftale af 18. februar 1915 og de retningslinier, som Grosserer-Societetet havde afstukket for Federspiel. Mens Industrirådets aftale således kun omfattede nogle få varegrupper og kun beskæftigede sig med eksporten af disse fra England og dets besiddelser til Danmark, indbefattede augustforslaget alle varer med nogle undtagelser, som man dog ikke havde fastlagt ved udarbejdelsen af forslaget. Desuden omhandlede forslaget både eksport fra England og passage af varer forbi England, f. eks. passage af skibe fra U. S. A. til Danmark. Det britiske udenrigsministerium anerkendte nemlig i forslaget Grosserer-Societetets erklæringer for alle slags varer, der blev importeret til Danmark, men erklæringerne havde rigtig nok fået et helt andet indhold. Mens Grosserer-Societetet havde foreslået, at importørerne skulle underskrive en deklaration om, at oplysningerne, de gav, når de fik udstedt en troværdighedserklæring, var sande, skulle Grosserer-Societetet efter det engelske forslag garantere for, at de importerede varer kun blev eksporterede til bestemte lande. Forslaget lignede med andre ord på dette punkt Industrirådets aftale af 18. februar. De varer, der blev importeret til Danmark, hedder det videre i forslaget, skulle være bestemt til hjemmeforbrug og måtte ikke eksporteres i nogen som helst form (altså heller ikke efter omarbejdning) undtagen til England, dets allierede og neutrale lande uden for Europa. Nogle varer var undtaget, men hvilke var ikke specificeret. Det skyldes, at man ville holde industriens import ude fra den kommende aftale. En vis gruppe varer måtte godt eksporteres til neutrale, europæiske lande, hvorved der især tænkes på Sverige og Norge. Af forslagets pkt. 5 fremgår det helt klart, at aftalen også skulle indbefatte varer på vej til Danmark fra andre end britiske havne, idet det hed, at garantierklæringerne i så tilfælde skulle afleveres i det britiske gesandtskab i København. Dog forbeholdt den engelske regering sig ret til på trods af garantierklæringer at standse ladninger fra neutrale lande på vej til Danmark; i så fald ville man dog motivere standsningen over for Grosserer-Societetet¹⁷.

Når Federspiels forhandlinger kom op på et helt andet plan, end man havde tænkt sig fra Grosserer-Societetets side, må skylden først og fremmest lægges på det britiske udenrigsministerium. Federspiel hævdede senere – i 1928 – at han havde søgt at forhandle om Grosserer-Societetets begrænsede mål; men at det var umuligt¹⁸. Englands store interesse for en omfattende aftale fremgår også af den kendsgerning, at Foreign Office udarbejdede forslaget. Når man fra engelsk side var interesseret i overhovedet at få en ord-

ning med Grosserer-Societetet, skyldtes det uden tvivl, at englænderne havde meget vanskeligt ved at føre kontrol med, at garantierklæringerne fra de enkelte importører blev overholdt, når varerne først var kommet til Danmark. Denne kontrol kunne Grosserer-Societetet bedre føre¹⁹.

Da Federspiel i slutningen af august kom til København med det engelske forslag, måtte han hurtigt erkende, at den udvikling, som hans forhandlinger havde taget, ikke passede det danske udenrigsministerium. Udenrigsministeriet gjorde det klart, at det kun havde været Federspiels opgave at få en anerkendelse af Grosserer-Societetets erklæringer i handelssamkvemmet mellem England og Danmark. Det havde således ligget uden for Federspiels kompetence at forhandle om passage af varer forbi England. Udenrigsministeriet gav udtryk for, at man stod ganske uforstående over for, at en aftale om passage af kontrabandevare var nødvendig. England og Danmark havde jo den 9. januar 1915 sluttet en aftale herom, og England kunne ikke få bedre garantier end dem, der var nedlagt i denne aftale. Med hensyn til ikke-kontrabandevare var Udenrigsministeriet af den tidligere omtalte opfattelse, at det ville stride mod de folkeretslige regler for neutrale lande at forhindre danske importører at videresælge sådanne varer til en krigsførende magt efter aftale med modparten. Ganske vist var det ikke den danske stat, der efter aftalen anerkendte indskrænkninger i retten til at udføre ikke-kontrabandevare, men derimod Grosserer-Societetet. Udenrigsministeriet synes imidlertid at have været af den opfattelse, at Grosserer-Societetet var så udpræget et officielt organ, at dets anerkendelse af hindringer i udførslen medførte en dansk accept af Englands ret til at blande sig i handelen med ikke-kontrabandevare.

Grosserer-Societetets aftale måtte efter Udenrigsministeriets opfattelse gå ud på gennem garantierklæringer at få frigivet varer i England, hvis udførsel ikke var forbudt i Danmark, eller hvis udførsel ikke var tilstrækkelig garanteret gennem de danske udførselsforbud. Desuden kunne der gives garanti-erklæringer for varer, der under deres passage af England var blevet tilbageholdt. Men der måtte altså ikke på forhånd gives garanti for alle varer, der passerede England, og det understregedes kraftigt, at Grosserer-Societetets aftale ikke måtte gribe ind i aftalen af 9. januar 1915²⁰.

Om Udenrigsministeriets indvendinger samt andre punkter blev der i første halvdel af september 1915 ført en række forhandlinger i København. Heri deltog foruden Federspiel og Udenrigsministeriet repræsentanter fra Grosserer-Societetet og Industrirådet. Det viste sig imidlertid ikke muligt at blive enige, hvorefter der blev nedsat et udvalg, bestående af departementschef Clan og Federspiel, til at udarbejde et forslag til en aftale med England. Clan og

Anders Nielsen (1859–1928).

Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, var en af foregangsmændene inden for dansk andelsbevægelse. I 1898 var han med til at stifte Jydsk Andels-Foderstofforretning og året efter Andelsudvalget som en fællesorganisation for alle danske andelsforetagender. I årene 1909 til 1927 var Anders Nielsen formand for Andelsudvalget, og som sådan stod han under 1. verdenskrig i et mindre godt forhold til regeringen.

Federspiel kunne dog heller ikke blive enige, og resultatet blev, at Clan udarbejdede et forslag, der fuldstændig svarede til de synspunkter, Udenrigsministeriet havde givet udtryk for måtte være gældende for Grosserer-Societetets overenskomst. Med dette udkast tog Federspiel i midten af september til London ²¹.

Under opholdet i København havde Federspiel til anden side ført nogle forhandlinger, der skulle få væsentlig betydning for såvel aftalen med England som for forholdet mellem de danske organisationer og Udenrigsministeriet. I juli, før Federspiel tog til London første gang, havde Andelsudvalgets formand, Anders Nielsen, været indbudt til en konference i det britiske gesandtskab med Federspiel og den engelske handdelsattaché. Spørgsmålet om den danske landbrugseksports fordeling mellem Tyskland og England blev rejst, og Anders Nielsen blev spurgt, om andelsselskaberne ville medvirke til en kontrol af eksporten, således at den blev fordelt sædvanemæssigt. Anders Nielsen mente nok at kunne gå med hertil, hvis der blev truffet en ordning med England, gældende for en længere periode, og som omfattede såvel eksport som import. Man ville sikre sig, at England lod de for landbruget nødvendige varer, ikke mindst foderstoffer, komme til Danmark ²².

Under Federspiels forhandlinger i august i London klagede englænderne over, at den danske landbrugseksport til England var faldende, og Federspiel henvendte sig da under sit ophold i København i september til Andelsudvalget for at få dette til at afgive en erklæring om, at den danske landbrugseksport ville blive opretholdt, mod at England ikke lagde hindringer i vejen for varetilførslerne til Danmark. Der blev indkaldt til et møde i Andelsudvalget den 8. september, hvor Federspiel forelagde udkast til følgende erklæring:

»Efter at have foretaget dertil sigtende skridt hos andelsproduktionsforeningernes hovedorganisationer forpligter vi os over for den britiske regering til ved alle midler, der står til vor rådighed, at drage omsorg for, at den danske eksport af lurmærket bacon og smør samt æg, så vidt det fornuftigvis er muligt, holdes oppe i samme forhold som før krigen.

Det må anses for en forudsætning og en nødvendighed for opfyldelsen af denne forpligtelse, at vore varetilførsler fra, over og forbi England foregår uhindret«²³.

Denne erklæring havde Federspiel forelagt udenrigsminister Scavenius, der havde godkendt den. Desuden havde Anders Nielsen gjort konseilspræsident Zahle opmærksom på, at man forhandlede om afgivelsen af en erklæring til den engelske regering om, at man ville henstille til andelsforeningerne at fordele landbrugseksporten mod syd og vest som før krigen.

Ikke alle andelsudvalgets medlemmer på mødet den 8. september var særlig glad for at afgive erklæringen, men efter kraftig opfordring fra Anders Nielsen gjorde man det, idet det dog blev forlangt, at Grosserer-Societetet skulle afgive en tilsvarende erklæring²⁴.

Imidlertid havde Anders Nielsen og Federspiel før mødet i Andelsudvalget forhandlet med den britiske handelsattaché i København om erklæringen. Handelsattachéen havde fået den for at sende den til England med en forespørgsel, om den engelske regering ville kunne godkende den. Svaret var ikke indløbet, inden Andelsudvalgets møde; men da det senere kom, hed det, at formuleringen ikke tilfredsstillede England. Man ønskede en omredigering af erklæringen. Andelsudvalgets formand sendte herefter, idet han indhentedes billigelse hos formanden for De samvirkende danske Andelssvineslagterier, J. Sørensen Saksager, følgende tillægserklæring til handelsattachéen²⁵:

»Idet vi henviser til den erklæring, som Andelsudvalget i sit gårsmøde vedtog at udsende til sine organisationer, og som er i Deres besiddelse, . . . tilføjes, at vi med udtrykket: »i samme forhold som før krigen« underforstår, at vore bestræbelser går ud på at skaffe England samme kvantum som hidtil, men vore slagtingers størrelse var i fjor langt over det sædvanlige, og foderstofvanskelighederne sidste vinter medførte betydelig indskrænkning i svinebestand og svinetillæg, og tilmed er hjemmeforbruget nu meget stort på grund af den af regeringen ansatte lave maksimalpris. – Med hensyn til ordet: vore »varetilførs-

ler« tænker vi herved i første linje på råvarer for landbruget, særlig kul, foderstoffer, kunstgødning, landbrugsmaskiner og lignende«²⁶.

Det ses, at den engelske regering havde fået Andelsudvalgt til at afgive en langt mere vidtrækkende erklæring. Mens man i den første erklæring kun havde forpligtet sig til at eksportere i samme forhold som tidligere, lovede man nu at sende samme kvantum som før krigen til England, hvilket i realiteten betød, at man måtte skære eksporten til Tyskland ned, da landbrugsproduktionen ikke var så stor som før krigen.

Hverken Anders Nielsen eller Federspiel kan have været uvidende om, hvilken forskel denne tillægserklæring gjorde, om ikke af anden grund så fordi England næppe ville forlange en ligegyldig tillægserklæring. Men i øvrigt udtalte Federspiel sig meget klart på Andelsudvalgets møde den 8. september:

»Man forlanger ikke i England de samme kvantiteter fra os som tidligere, idet man erkender, at forholdene under krigen kan have tvunget produktionen ned, men man siger – og jeg synes, det er med rette – at skal England give os lettelse i den blokadetilstand, som jo faktisk er til stede, så må vi fordele vor landbrugsproduktion til England og de sydlige lande i samme forhold som før krigen«²⁷.

Erklæringen af 9. september blev ikke forelagt Udenrigsministeriet, ligesom heller ikke Andelsudvalget fik forelagt den. Den var således en erklæring fra Anders Nielsen, udstedt med Sørensen Saksagers billigelse. Andelsudvalgets øvrige medlemmer bebrejdede Anders Nielsen denne fremgangsmåde, da der senere blev diskussion om erklæringen²⁸.

Imidlertid er der noget, der kunne tyde på, at den engelske regering stadig ikke var tilfreds med erklæringen – der jo fremdeles indeholdt et vist forbehold – og at der har været yderligere kontakt med gesandtskabet. I hvert fald kom den skrivelse, Federspiel fik med til England, til at have følgende ordlyd:

Andelsudvalget bemyndiger herved hr. dr. juris Holger Federspiel til på dettes vegne over for den britiske regering at afgive følgende erklæring:

Efter at have foretaget dertil sigtende skridt hos andelsproduktionsforeningernes hovedorganisationer forpligter vi os over for den britiske regering til ved alle de midler, der står til vor rådighed, at drage omsorg for, at den danske eksport af lurmærket bacon og smør samt æg, så vidt det fornuftigvis er muligt, holdes oppe i samme forhold som før krigen.

Det må anses for en forudsætning for opfyldelsen af denne forpligtelse, at vore varetilførsler fra, over og forbi England foregår uhindret.

Endvidere bemyndiger Andelsudvalget dr. jur. Federspiel til over for den britiske regering at afgive følgende meddelelse:

Det i ovennævnte erklærings første stykke indeholdte udtryk: »i samme forhold« vil

være at forstå således, at der ligeledes vil blive draget omsorg for, at eksporten til England så vidt muligt holdes oppe på de samme kvantiteter som før krigen, og

det er i erklæringens andet stykke indeholdte udtryk: »vore varetilførsler« vil være at forstå som omfattende de for landbrugsproduktionen nødvendige råstoffer: foderstoffer, kul og kunstgødning samt landbrugsmaskiner«²⁹.

Forbeholdet var nu yderligere indskrænket.

Grosserer-Societetet var forsigtigere end Andelsudvalget. Det afgav ikke nogen erklæring til Federspiel, men udsendte følgende cirkulære til sine medlemmer:

»Da det efter de af Komiteens udsending, dr. Federspiel, med den britiske regering i fortløbetid førte forhandlinger tør anses for givet, at det såvel for Danmarks regelmæssige importforsyning som for opretholdelsen af vore store transithandel vil være af afgørende betydning, at den danske eksport af lurmærket bacon og smør samt æg til England, så vidt det fornuftsvis er muligt, foregår i nogenlunde det samme omfang/forhold som under normale omstændigheder, . . . , mener ligeledes Komiteen, under hensyn til nærværende overordentlig vanskelige forhold, indtrængende at burde henstille til de købmænd, som beskæftiger sig med eksport af de pågældende artikler, at de i førelsen af deres forretning loyalt yder deres medvirken hertil«³⁰.

Udover ikke at være nogen erklæring til den britiske regering adskiller Grosserer-Societetets cirkulære sig fra Andelsudvalgets erklæring først og fremmest ved, at det knyttes sammen med Federspiels forhandlinger om den danske import. Noget tilsvarende ses ikke i Andelsudvalgets erklæring, der kun henviser til, at en betingelse for landbrugseksporten var tilførsler af råvarer til landbruget. Denne manglende tilknytning af Andelsudvalgets erklæring til Federspiels forhandlinger skal der senere kommes nærmere ind på.

Iøjnefaldende er det også, at Grosserer-Societetet ikke har taget stilling til det vanskelige spørgsmål, om landbrugseksporten skulle opretholdes i samme omfang eller samme forhold. Begge muligheder er anført.

Efter mellemspillet i København vendte Federspiel tilbage til London. Her viste det sig snart, at det var umuligt at forhandle på grundlag af Udenrigsministeriets forslag til en aftale. Problemerne opstod især omkring det danske udenrigsministeriums fastholdelse af aftalen af 9. januar 1915. I England ville man slet ikke høre tale om, at denne aftale stadig skulle have betydning, og at man derfor måtte tage hensyn til den ved formuleringen af aftalen³¹. I og for sig forekommer Udenrigsministeriets stadige henvisning til Clans aftale fra januar også ejendommelig. Ministeriet må have været klar over, at Englands »Order in Council« fra marts 1915 havde forrykket hele baggrunden for aftalen. Ligeledes må det være gået op for ministeriet, at England ikke lagde vægt på aftalen. Det fremgik af notevekslingen i april-maj 1915, hvor England foreslog aftalen ændret, ligesom den danske gesandt i London af

Foreign Office blev gjort opmærksom på Englands indstilling³². Nu i september måtte man se kendsgerningerne i øjnene. Den engelske hovedforhandler skrev i et privat brev til Federspiel om »... the troublesome question of the »Clan agreement««, og den 28. september sendte det britiske udenrigsministerium et telegram til sin gesandt i København, i hvilket det blev gjort klart, at man ikke betragtede aftalen af 9. januar 1915 som værende i kraft. Om forbindelsen mellem aftalen af 9. januar og Federspiels forhandlinger hed det: »... Hans Majestæts regering er ikke så lidt skuffet over, at forhindringer for en hurtig afgørelse skal opstå på grund af en usmidig fortolkning af aftalen fra januar i år«.

Telegrammet sluttede med en trusel mod den danske regering. Truslen fik følgende udformning i det aide memoire, den britiske gesandt forelagde det danske udenrigsministerium:

»Idet man fremlægger disse grunde [til, at 9. januar-aftalen var uden betydning,] for den danske regering, ønsker Hans Majestæts regering at understrege, at medmindre en sådan aftale, som dr. Federspiel er parat til at slutte, får lov til at modnes uden modstand fra den danske regerings side, frygter man, at de nødvendige skridt til at kontrollere handel med kontrabandevare vil resultere i betydelige vanskeligheder for ærlige danske handlende«³³.

Dette aide memoire fik det danske udenrigsministerium, efter at Federspiel og det britiske udenrigsministerium den 27. september var nået frem til et nyt udkast til en aftale. Det nye udkast tog overhovedet intet hensyn til de ønsker, det danske udenrigsministerium havde opstillet under Federspiels forhandlinger i København i første halvdel af september, men svarede i hovedsagen til det udkast, der var blevet udarbejdet i London i august. På enkelte områder rummede forslaget dog nogle nye fordele for de handlende. Således måtte nogle varer nu reeksporteres til krigsførende lande, d. v. s. Tyskland. På den anden side havde der også fundet skærper sted, idet Grosserer-Societetet bl. a. hver 14. dag skulle sende England en liste over danske tilladelser til reeksport af varer, der var kommet til landet efter aftalen³⁴. Man kan undre sig over, at Federspiel har villet lægge navn til dette udkast; han kendte dog det danske udenrigsministeriums stilling. Men måske har han været underrettet om, at den danske regering fra den britiske regering ville modtage aide memoiret, som uden tvivl skal ses på baggrund af udkastet af 27. september. Aide memoiret skulle gøre det danske udenrigsministerium modent til at godtage Englands betingelser.

Det danske udenrigsministerium begyndte da også straks et tilbagetog over for de hårde engelske trusler. I et aide memoire til det britiske udenrigsministerium, dateret den 2. oktober, hed det bl. a., at den danske regering ikke

havde til hensigt at tolke januar-aftalen på en usmidig måde, lige så lidt som man ønskede at forhindre, at Federspiel, inden for sine beføjelser, sluttede en aftale med den engelske regering³⁵. Det danske udenrigsministerium havde opgivet at fastholde aftalen af 9. januar 1915, men følte imidlertid, at man var blevet offer for et dobbeltspil fra Federspiels side. I et brev til formanden for Grosserer-Societetet, direktør C. C. Clausen, orienterede Udenrigsministeriet ham om det engelske aide memoire og det danske svar. Man tilføjede, at hvis den britiske regering gennem Federspiels udtalelser havde fået den opfattelse, at Udenrigsministeriet ville tolke januar-aftalen usmidigt, eller at man var imod en aftale med England, fandt man det højst betænkeligt. Man ville dog ikke berøve Federspiel Udenrigsministeriets fortsatte støtte, da væsentlige interesser stod på spil³⁶. Clausen har nok sørget for, at denne advarsel gik videre til Federspiel.

Efter at det danske udenrigsministerium havde givet efter for det engelske pres gennem svaret af 2. oktober, kunne Foreign Office og Federspiel i London tage fat på en afpudsning af udkastet. Den 9. oktober forelå et færdigt udkast uden væsentlige ændringer i forhold til udkastet af 27. september³⁷. Også i København foregik der forhandlinger; heri deltog foruden Grosserer-Societetet og Udenrigsministeriet også Industrirådet, der hele tiden var blevet holdt underrettet om forhandlingerne med England, men som først nu synes at være blevet interesseret i at slutte en aftale. Man diskuterede udkastene af 27. september og 9. oktober. Industrirådets aktive deltagelse, sammen med det præge, drøftelserne fik, peger på, at man nu var indstillet på en snarlig afslutning på en aftale. Det, man diskuterede, var nemlig udkastenes reelle indhold, deres fordele og ulemper for Danmarks handel, i stedet for principielle spørgsmål i forbindelse med dansk neutralitetspolitik, således som man havde gjort i første halvdel af september efter udarbejdelsen af de første udkast. Ingen af forhandlingernes deltagere, og især ikke Industrirådet, var tilfreds med udkastene. Man mente, at Danmark blev pålagt en lang række forpligtelser uden til gengæld at opnå, at man fik nogen rettigheder. Især mente man, at den danske eksport til Tyskland og Sverige ville blive skåret meget kraftigt ned, hvis udkastenes bestemmelser om reeksport blev godkendt. En nedskæring af eksporten til Tyskland ville medføre, at Tyskland begrænsede sin eksport til Danmark. En sådan begrænsning ville betyde et fald i den danske indenrigske handels- og industriaktivitet; for at kunne udnytte de varer, man fik over England, var man nemlig i mange tilfælde nødt til at have de varer, man fik fra Tyskland. For eksempel var den danske margarine-industri nødt til at have potaske fra Tyskland eller Østrig, hvis den skulle udnytte de kopra- og sesamfrø, man fik over England. Måtte den danske

margarineindustri standse på grund af mangel på potaske, ville det medføre et større dansk hjemmeforbrug af smør og dermed en nedskæring af den danske smøreksport til England³⁸.

Forhandlingerne førte til, at Industrirådets formand, ingeniør Alex. Foss, efter opfordring fra London, besluttede at rejse til England for at tage del i forhandlingerne her. Hvem i London der stod bag Foss' tilkaldelse, kan ikke afgøres med sikkerhed, men Federspiel hævdede senere, at det var ham. Fra bl. a. Udenrigsministeriets side blev Grosserer-Societetets formand, C. C. Clausen, opfordret til at rejse med Foss, og efter en række overvejelser besluttede han at tage med. Afrejsen fandt sted den 24. oktober³⁹.

Federspiel var af den opfattelse, at Foss' og Clausens deltagelse i forhandlingerne ville fremskynde disse. For yderligere at fremskynde dem afleverede han den 18. oktober til Foreign Office den erklæring fra Andelsudvalget, der var blevet udarbejdet i dagene mellem den 8. og 16. september⁴⁰. Federspiel, der under hånden havde vist erklæringen til de engelske forhandlere, var flere gange blevet bedt af Foreign Office om at aflevere erklæringen officielt⁴¹. Nu gjorde han det på et tidspunkt, da det faldt i Grosserer-Societetets og Industrirådets interesse. Om alle Andelsudvalgets medlemmer på mødet den 8. september havde tænkt sig, at erklæringen skulle bruges til fordel for andre end Andelsudvalget, kan ikke oplyses klart. Påfaldende er det imidlertid, at hovedvægten på udvalgets møde den 8. september blev lagt på erklæringens betydning for fremskaffelse af foderstoffer. Der blev ikke nævnt et ord om, at erklæringen skulle bruges i et større sammenhæng⁴². Desuden må det nævnes, at formanden for Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, S. Broberg, på et møde i Andelsudvalget i 1916 beklagede sig over Federspiels dobbeltspil i den forbindelse. Anders Nielsen, formanden for Andelsudvalget, kan derimod ikke have været i tvivl om, hvad erklæringen skulle bruges til. Han skrev nemlig allerede den 21. september til Federspiel for at få bekræftet, at afgivelsen af erklæringen var nødvendig ». . . for, at De med god fortrøstning kunne gøre et arbejde for landets regelmæssige forsyning af varer gennem den almindelige handel«⁴³.

Det, Federspiel overrakte den 18. oktober, var en kopi af den bemyndigelse, han havde fået til at afgive erklæringen og tillægserklæringen fra Andelsudvalget, og hvori de to erklæringer var citeret. Desuden ledsagede han dette dokument med følgende brev:

»Jeg er blevet bemyndiget af Det danske Andelsudvalg til at forsikre den britiske regering om, at nævnte udvalg, efter at have truffet de nødvendige foranstaltninger med hovedorganisationen for de producerende andelsselskaber, forpligter sig til at sikre ved alle til rådighed stående midler, at den danske udførsel til England af lurmærket bacon, smør

og æg, så vidt dette er muligt, vil blive opretholdt i samme forhold, som før krigen. Ved udtrykket »i samme forhold« skal forstås, at al omhu vil blive iagttaget for at opnå, at udførslen fra Danmark til England, så vidt dette er muligt, holdes oppe i de samme mængder som før krigen.

Det er imidlertid en aftale for at være i stand til at opfylde denne forpligtelse, at det er nødvendigt, at råstoffer nødvendige for den danske landbrugsproduktion, nemlig foderstoffer, kul, kunstgødning og landbrugsmaskiner, skal indføres til Danmark uden hindring«⁴⁴.

Det ses, at dette brev på to afgørende punkter afviger fra erklæringerne fra september. For det første hedder det, at landbrugsprodukterne vil blive eksporteret i samme forhold som før krigen, »så vidt dette er muligt«. I erklæringen stod der: »så vidt det *fornuftigvis* er muligt«. Ved anvendelsen af ordet »fornuftigvis« var taget den fornødne reservation for, at man af udenrigspolitiske grunde var nødt til at eksportere til andre lande. Ved ordene »så vidt dette er muligt« ville man først og fremmest tænke på, at kun konkrete hindringer kunne nedbringe eksporten. Det danske udenrigsministerium lagde stor vægt på denne forskel, da der senere opstod problemer omkring Andelsudvalgets erklæring og Federspiels afgivelse af denne.

Den anden væsentlige forskel mellem Andelsudvalgets erklæringer og Federspiels brev er, at mens der i det af udvalget udarbejdede dokument var en klar adskillelse mellem erklæring og tillægserklæring, var de to erklæringer samarbejdet i brevet af 18. okt. Tillægserklæringen var, som det fremgår af citatet side 288, kun tænkt meddelt den engelske regering mundtligt, og altså ikke skriftligt overbragt.

Nu kan det indvendes, at Federspiel havde overrakt en kopi af sin bemyndigelse, og at de to erklæringer her var citeret. Den engelske regering måtte således være klar over det faktiske forhold. Andelsudvalgets bemyndigelse angik imidlertid overhovedet ikke den enkelte regering, men fastlagde kun retningslinierne for Federspiels forhandling. Det afgørende brev var Federspiels brev, hvilket også fremgår af, at det engelske udenrigsministerium senere kun henviste til det⁴⁵.

Andelsudvalgets erklæring havde fået sine forbehold gjort endnu mindre. Om årsagen hertil kan der ikke herske tvivl. Federspiel havde før afgivelsen af Andelsudvalgets erklæring og det ledsagende brev forhandlet med Foreign Office om udformningen af brevet samt desuden det svar, der skulle gives på brevet. Dette fremgår af et uofficielt brev, som Foreign Office den 27. oktober sendte til Federspiel. Federspiel havde i sidste øjeblik foreslået en ændring i udkastet til svaret, hvilket medførte et nyt krav fra engelsk side⁴⁶. Herom er der formentlig i den følgende tid blevet forhandlet, således at det trak ud

Formular A.

Stempel
Kr. 1.00

ERKLÆRING

Fra Brødrene Jansen, H. Strandgade 19, København.Til Det Kongelige Britiske Konsulat
København.

I Betragtning af, at $\frac{1}{2}$ bliver forsynet med Sirestone og Dayton Pneumatic Automobil Ringe, Dæk og Slanger, paatager $\frac{1}{2}$ paa Deres Foranledning følgende Pligter overfor Dem:

1. $\frac{1}{2}$ maa ikke forandre, borttage eller utydeliggøre Mærkerne eller Numrene paa Sirestone og Dayton Dæk eller Slanger, og maa ikke sælge eller tilbyde til Salg noget Sirestone og Dayton Dæk eller Slange, paa eller fra hvilket Mærkerne eller Numrene er blevet forandrede eller borttagne.

2. $\frac{1}{2}$ maa hverken direkte eller gennem Mellemmænd exportere noget Sirestone eller Dayton Dæk eller Slange, hverken i hel Tilstand, eller i nogensomhelst anden Form, og forpligter $\frac{1}{2}$ til at paalægge enhver, til hvem $\frac{1}{2}$ sælger, den samme Forpligtelse.

3. $\frac{1}{2}$ maa ikke sælge, eller tilbyde til Salg, være sig direkte eller gennem Mellemmænd, noget Sirestone eller Dayton Dæk eller Slange til Personer af tysk, østerriksk, ungarsk eller tyrkisk Nationalitet.

4. $\frac{1}{2}$ maa ikke anbringe noget Sirestone eller Dayton Dæk eller Slange paa noget Køretoøj af tysk, østerriksk eller ungarsk Fabrikat, forsaavidt det er købt eller dog leveret $\frac{1}{2}$ efter den 1. Maj 1915.

5. $\frac{1}{2}$ maa ikke sælge eller tilbyde til Salg, være sig direkte eller indirekte, noget Sirestone eller Dayton Dæk eller Slange til Anbringelse paa noget Køretoøj af tysk, østerriksk eller ungarsk Fabrikat, forsaavidt Salget eller Udleveringen har fundet Sted efter 1. Maj 1915.

6. $\frac{1}{2}$ maa ikke sælge eller tilbyde til Salg, noget Sirestone eller Dayton Dæk eller Slange til Eiere af Køretojer af tysk, østerriksk eller ungarsk Fabrikat som er udleveret forinden 1. Maj 1915, saalænge $\frac{1}{2}$ ikke har kunnet tilfredsstille Krav fra Ejere af Køretojer af britisk, fransk, belgisk, italiensk, russisk eller neutralt Landes Fabrikat.

7. $\frac{1}{2}$ maa ikke forsyne nogen Person eller noget Firma med Sirestone eller Dayton Dæk eller Slanger, forsaavidt De har anmodet mig om at udlade saadant.

8. $\frac{1}{2}$ forpligter $\frac{1}{2}$ til kun at sælge eller tilbyde til Salg, Sirestone eller Dayton Dæk og Slanger til Personer og Firmaer, til hvem $\frac{1}{2}$ har personlig Kendskab, og paa hvis Hæderlighed og gode Tro, $\frac{1}{2}$ har Grund til at mene at kunne stole.

9. $\frac{1}{2}$ forpligter $\frac{1}{2}$ til at erhverve fra enhver Køber af et Sirestone eller Dayton Dæk eller Slange, solgt af $\frac{1}{2}$ en behørig underskreven Erklæring, Formular B, gaaende ud paa, at bemeldte Køber under ingen Omstændigheder vil exportere eller blot sælge (eller tilbyde til Salg) de saaledes købte Sirestone eller Dayton Varer, og at det til $\frac{1}{2}$ solgte Dæk eller Slange ene og alene vil blive anvendt af $\frac{1}{2}$ til vedkommendes egne Køretojer, og skal returneres til $\frac{1}{2}$ naar de ikke længere er brugelige, og $\frac{1}{2}$ forpligter $\frac{1}{2}$ til at returnere den foromtalte Formular B i behørig underskreven Stand til Dem.

10. $\frac{1}{2}$ forpligter $\frac{1}{2}$ til at give Dem eller hvem De maatte ønske enhver af Dem begæret Oplysning vedrørende $\frac{1}{2}$ Salg af Sirestone eller Dayton Dæk og Slanger, og at give Dem eller hvem De maatte ønske rimelig Adgang til at efterse $\frac{1}{2}$ Bøger vedrørende saadanne Salg.

11. $\frac{1}{2}$ er indforstaaede med, at De har Ret til at kalde tilbage ethvert Sirestone eller Dayton Dæk eller Slange i $\frac{1}{2}$ Besiddelse, som er leveret efter nærværende Overenskomsts Ikrafttræden.

12. Hvis $\frac{1}{2}$ overtræder nogle af Klausulerne i Artikel 1—9 begge inclusive, forpligter $\frac{1}{2}$ til at betale til Dem den Sum 5000 Kr. Fem Tusinde Kroner, for hvert enkelt Dæk eller Slange solgt under Brud paa de skete Aftaler.

Dato København, d. 4. Oktober 1915Underskrift Brødrene Jansen

Det meddeles herved, hvem det maatte angaa, at de Penge, (efter Fradrag af rejslige Omkostninger) som maatte indkomme som Resultat af et Brud paa ovenstaaende Overenskomst, vil blive stillet til Disposition for den britiske Legation, København, for Anvendelse til Udløsing til et Understøttelses Fond, Hospital, eller velegørende Institution, eller til hvilket værdigt Formaal den britiske Legation efter deres Mening maatte bestemme.

Garantierklæring.

Her ses en af de garantierklæringer, som de danske handlende måtte afgive til den britiske regering for overhovedet at få varer til Danmark. De handlende forpligtede sig bl. a., som det fremgår af § 2, til ikke at reeksportere varerne.

med afgivelsen af det officielle engelske svar på Federspiels brev af 18. oktober.

Federspiel havde ved at inklade sig på forhandlinger om afgivelsen af Andelsudvalgets erklæring og det engelske svar herpå вовet sig ind på et farligt område. Federspiels brev og det officielle engelske svar fik præg af at være en noteudveksling, som kunne tolkes som afslutningen af en overenskomst i lighed med f. eks. Priors aftale i februar 1915. Foreign Office vidste at udnytte denne situation, efter at handelsaftalen mellem Grosserer-Societetet og Industrirådet på den ene side og England på den anden var blevet afsluttet.

Efter at Clausen og Foss var kommet til London, kom der nemlig fart over forhandlingerne. Møderne blev indledt den 1. november, hvor Foreign Office fik forelagt et memorandum, der påpegede de danske synspunkter, ikke mindst nødvendigheden af en dansk eksport til Centralmagterne, Sverige og Norge. Herefter gik man over til at drøfte de danske ændringsforslag til udkastet af 9. oktober. De engelske forhandlere var fremkommelige, og allerede den 4. november forelå et nyt udkast, der tog et vist hensyn til de danske ønsker. Efter yderligere forhandlinger forelå det endelige udkast den 11. november. Overenskomsten blev underskrevet den 19. november, efter at den var blevet godkendt af det danske udenrigsministerium⁴⁷.

Grundlaget for overenskomsten var udkastet af 9. oktober, der igen byggede på de første engelske udkast fra august. Det var altså de engelske betingelser, der stort set stod i overenskomsten. Dog var det lykkedes Clausen og Foss at få nogle nye bestemmelser optaget. Således stod det i § 2, at den engelske regering på ingen måde havde til hensigt at forhindre passagen til Danmark fra neutrale lande af varer, der var bestemt til dansk hjemmeforbrug. Dette løfte havde dog ikke nogen praktisk betydning. Væsentligere var det, at England accepterede dansk reeksport af en række varer til Centralmagterne, Sverige og Norge.

Når den dansk-engelske overenskomst kom i stand på dette tidspunkt skyldes det bl. a., at det var ønskeligt for den engelske regering. Gennem et halvt år havde der været ført forhandlinger mellem England og Sverige om en overenskomst af samme art som den dansk-engelske. I slutningen af oktober var disse forhandlinger imidlertid bristet. Også med Norge var der ført forhandlinger, der var resulteret i et udkast til en overenskomst. Den norske regering ville imidlertid ikke godkende udkastet i den foreliggende form.

Forhandlingerne med de skandinaviske lande udsprang af utilfredshed fra disses side med den engelske blokadepolitik. Også U. S. A. var utilfreds med standsningen af skibe på vej til Skandinavien og protesterede over for England

i en ret skarp note af 5. november. Der var desuden fra amerikansk side indledt forhandlinger med Norge om en ordning, hvorefter varer fra U. S. A. skulle afskibes under kontrol fra en amerikansk komité og modtages i Norge af en norsk komité, således at man omgik den engelske kontrol⁴⁸. Gennem en dansk-engelsk aftale var der åbnet mulighed for, at England også kunne få sluttet aftaler med Sverige og Norge. Herved ville generne for den amerikansk-skandinaviske handel svinde ind, og England ville ikke blive presset af U. S. A.

Problemerne omkring den dansk-engelske handelsoverenskomst ophørte ikke med underskrivelsen af aftalen den 19. november 1915. I England rejste der sig bl. a. i Parlamentet en betydelig modstand mod aftalen, som man mente gav Danmark for gunstige muligheder for eksport til Centralmagterne. Modstanden mod aftalen resulterede i, at der stadig fandt tilbageholdelse sted af varer på vej til Danmark. For at løse problemerne rejste Alex Foss og H. N. Andersen i februar 1916 til London⁴⁹. Her er imidlertid ikke stedet til en nærmere behandling af denne udvikling.

Derimod skal følgerne af Federspiels afgivelse af Andelsudvalgets erklæring til den engelske regering den 18. oktober 1915 (se side 292 f) behandles. Den 26. november, en uge efter afslutningen af den dansk-engelske handelsoverenskomst, sendte Foreign Office en note til den danske gesandt i London. I noten hed det, at man havde sluttet en overenskomst med Federspiel om at udveksle noter om bestemmelser i den foreslåede aftale, ifølge hvilken Andelsudvalget forpligtede sig til at eksportere landbrugsprodukter til England i samme forhold som før krigen mod, at England så vidt det var muligt lettede importen til Danmark af foderstoffer, gødning og industrimaskiner⁵⁰.

Det danske udenrigsministerium blev højst overrasket over den engelske note. Det mente ikke, at de løfter, Federspiel havde afgivet til Foreign Office, stemte overens med de oplysninger om Andelsudvalgets erklæring, som ministeriet havde fået af Federspiel og Andelsudvalget. Federspiel skulle give tilsagn om, at den danske landbrugseksport, så vidt det fornuftsvis var muligt, ville blive opretholdt i samme forhold som tidligere mod, at der blev frigivet foderstoffer og gødningsstoffer i England. I stedet var der blevet sluttet en aftale om opretholdelsen af den danske eksport mod et løfte om frigivelse af foderstoffer etc. Udenrigsministeriet bad gesandten i London skaffe genparter af de breve, der var udvekslet mellem Federspiel og den engelske regering.

Udenrigsministeriet fik tilsendt Andelsudvalgets erklæring i den form, der var afgivet til Foreign Office, samt Federspiels ledsagende brev⁵¹. Det bedrede ikke stemningen i ministeriet, og helt galt blev det, da England foretog sine

næste udspil. Den 27. december sendte Foreign Office Federspiel det officielle svar på hans brev af 18. oktober. Det hed, at man værdsatte Andelsudvalgets løfte om, så vidt det var muligt, at opretholde den danske landbrugs-eksport med de samme kvanta som før krigen. Til gengæld ville England så frigive de for den danske landbrugsproduktion nødvendige artikler. Det fremgår klart af brevet, at Foreign Office mente, der var sluttet et »arrangement« mellem Andelsudvalget og England⁵².

Herefter kunne så næste udspil finde sted. I en note af 2. januar 1916 fra Foreign Office til den danske gesandt i London hed det, at der mellem Andelsudvalget og den britiske regering, havde Udenrigsministeriet gennem afsluttet et arrangement til forbedring af handelen mellem Danmark og England. Dette arrangement var vedtaget i en udveksling af breve, der blev vedlagt noten. Af et aide memoire, dateret den 4. marts 1916, fra den engelske legation i København til det danske udenrigsministerium fremgår det, at de breve, der var tale om, er Federspiels brev af 18. oktober 1915 samt Foreign Offices svar herpå af 27. december⁵³. Der var altså ikke tale om nogen skriftlig overenskomst mellem Andelsudvalget og den britiske regering.

Allerede efter de første meddelelser om, at der var sluttet en aftale mellem Andelsudvalget og den britiske regering, havde Udenrigsministeriet gennem Landbrugsministeriet udbedt sig en nærmere forklaring af Andelsudvalget. Dette svarede, at man ikke betragtede Federspiel som sin repræsentant, og at der var blevet indledt forhandlinger om en erklæring på Federspiels foranledning. Udenrigsministeriet var blevet underrettet herom. Hensigten med erklæringen var kun at give England visse løfter om den danske landbrugs-eksport (og altså ikke at slutte nogen aftale). Hvis Federspiel havde misforstået noget eller misbrugt erklæringen, kunne det ikke være Andelsudvalgets ansvar. Desuden vedføjede Andelsudvalget ». . . den erklæring, vi har bemyndiget dr. Federspiel til at afgive . . .«. Der er imidlertid det interessante ved den erklæring, der herefter følger, at det er erklæringen af 8. september og ikke den endelige erklæring med tillægserklæringen, som Federspiel fik med (se side 288 f)⁵⁴.

Andelsudvalgets afvisning af, at Federspiel havde nogen kompetence på dets vegne sammen med erklæringen af den engelske opfattelse af »arrangementet« gennem brevet til Federspiel af 27. december og noten til det danske gesandtskab af 2. januar medførte, at Federspiel blev kaldt hjem til Danmark. Han skulle forklare og forsvare sig. Ikke mindst Andelsudvalget forlangte en forklaring og krævede Federspiels hjemkaldelse⁵⁵.

Federspiel redegjorde for forholdene på et møde i Udenrigsministeriet den 17. februar 1916, hvori foruden Federspiel og repræsentanter fra Udenrigs-

ministeriet også Andelsudvalget, Grosserer-Societetet og Industrirådet deltog. Federspiel klarede sig godt på dette møde. Han fik delvis afvist Andelsudvalgets beskyldninger om, at han havde overtrådt sin kompetence. Det blev nemlig klart, at Andelsudvalgets formand og næstformand, Anders Nielsen og Sørensen Saxager, i september havde afgivet den tillægserklæring, der blev knyttet til den oprindelige af Udenrigsministeriet godkendte erklæring. Tillægserklæringen var ikke på noget tidspunkt blevet forelagt Udenrigsministeriet af Andelsudvalget, ja, udvalget havde ikke engang henvist til den, da Udenrigsministeriet i december havde bedt om en nærmere forklaring. Tillægserklæringen skulle ikke tjene til oplysning for Federspiel, men var beregnet til at blive overgivet til den engelske regering. Den var nemlig, foruden at blive afgivet af Federspiel den 18. oktober, allerede i september blevet sendt til den engelske handelsattaché i København af Anders Nielsen ⁵⁶.

Anders Nielsen havde altså et klart ansvar for, at Andelsudvalgets erklæring havde fået en for danske interesser uheldig formulering. Hertil kom også, at Anders Nielsen havde været underrettet om Federspiels forhandlinger omkring Andelsudvalgets erklæring, ja Anders Nielsen havde givet Federspiel det indtryk, at der skulle sluttes en aftale med den engelske regering. Alleerede i de indledende forhandlinger i juli 1915 havde Anders Nielsen udtalt på spørgsmålet om andelsorganisationerne ville foretage en effektiv kontrol af fordelingen af dansk landbrugseksport: »Ja, hvis der kunne træffes en almindelig ordning for længere tid, omfattende hele vort landbrugs eksport og import . . .«. Desuden hedder det i Anders Nielsens referat af disse forhandlinger: »Stadig fremhævede jeg, at en omfattende og almindelig ordning på længere sigt for vore eksportartikler kunne vi ventes at ville medvirke til . . .« ⁵⁷. Det må således have stået Federspiel klart, at Anders Nielsen var interesseret i en ordning. Hertil kom, at Anders Nielsen i et brev af 21. september forespurgte hos Federspiel i London, om Andelsudvalget i et brev fra Federspiel kunne få meddelt, om denne havde fået indtryk af, at den engelske regering lagde stor vægt på udvalgets erklæring. Anders Nielsen fik et bekræftende svar, men lod derpå Andelsudvalgets sekretær skrive et brev til Federspiel, hvori man anmodede om » . . . så direkte som muligt . . .« at få en bekræftelse på, at den engelske regering betragtede erklæringen som betydningsfuld. Den mest direkte måde at få en sådan bekræftelse fra den engelske regering på var gennem et brev ⁵⁸. Og netop gennem det engelske svar den 27. december på Federspiels brev af 18. oktober blev der sluttet en overenskomst.

For Udenrigsministeriet var der således ikke tvivl om, at Anders Nielsen var ansvarlig for tillægserklæringen, og at han havde tilskyndet til en overenskomst i stedet for blot en afgivelse af en ensidig erklæring fra Andelsudval-

gets side. Hvis man skulle komme ud af den klemme, som man var kommet i gennem Englands opfattelse af, at der var sluttet en overenskomst, måtte såvel Federspiel som Anders Nielsen desavoueres. Det skulle stå den britiske regering klart, at de havde overtrådt deres kompetence. Udenrigsministeriet forlangte altså foruden Federspiels hjemkaldelse Anders Niensens afgang som formand for Andelsudvalget ⁵⁹.

I de følgende måneder udviklede der sig en skriftlig meningsudveksling mellem Andelsudvalget og Udenrigsministeriet. Sidstnævnte udtalte på et tidspunkt, at man ikke længere ønskede at forhandle med Andelsudvalget eller andre af landbrugets organisationer gennem Anders Nielsen. Det kom endog så vidt, at brevvekslingen mellem Andelsudvalget og Udenrigsministeriet blev offentliggjort af Andelsudvalget. Resultatet af hele sagen omkring Anders Nielsen og H. Federspiel blev, at Federspiel blev kaldt tilbage fra London, hvilket fik ham til at udtræde af Grosserer-Societetets tjeneste. Anders Nielsen derimod kunne Udenrigsministeriet ikke få fjernet som formand for Andelsudvalget ⁶⁰.

Det, Udenrigsministeriet ville opnå ved at søge at fjerne Federspiel og Anders Nielsen, var at desavouere de aftaler, som man mente, de havde sluttet. Det var en af de muligheder for at føre udenrigspolitik, som inddragelsen af private organisationer i handelspolitikken medførte for Udenrigsministeriet. Man kunne i hvert fald desavouere aftaler, der ikke var sluttet mellem Udenrigsministeriet og udenlandske regeringer. Udenrigsministeriet og den danske regering ønskede at stå frit i forhold til de krigsførende magter. På den ene side ønskede man at undgå det hollandske system, hvor regeringen helt nægtede at slutte aftaler med de krigsførende lande. På den anden side ville man ikke forpligte sig i altfor høj grad gennem aftaler og garantier ⁶¹. En sådan middelkurs førte man gennem inddragelsen af organisationerne i det udenrigspolitiske arbejde. Den danske regering kunne ikke binde sig særlig meget til nogen af parterne på grund af neutralitetspolitikken, men den kunne naturligvis ikke hindre private personer og organisationer i at afgive løfter, var Udenrigsministeriets officielle indstilling. Organisationernes deltagelse i dette arbejde havde også den fordel, at det gav regeringen rygdækning for den førte politik. Men det kunne også føre til vanskeligheder. Udviklingen omkring aftalen af 19. november 1915 viser klart dette. Organisationernes repræsentanter kunne gå for vidt i deres forhandlinger med udlandet, hvilket kunne føre til besværligheder for både organisationerne og Udenrigsministeriet. Desuden kunne der opstå uoverensstemmelser mellem organisationerne og Udenrigsministeriet som i tilfældet omkring Andelsudvalget.

For organisationerne indebar deltagelsen i det udenrigspolitiske arbejde ikke nogen reel indflydelse på udformningen af handelspolitikken, hvis man skal dømme efter forholdene omkring aftalen af 19. november 1915. I realiteten havde Udenrigsministeriet nøje kontrol med, hvad private organisationer og personer bandt sig til over for udlandet, og blev der gået for vidt efter Udenrigsministeriets opfattelse, greb det ind. Interessant i den forbindelse er det, at de danske synspunkter på, hvorledes handelsoverenskomsten med England skulle udformes, ikke havde nogen gennemslagskraft af betydning over for Englands standpunkt.

LITTERATUR

- Einar Cohn: Danmark under den store krig. En økonomisk oversigt, 1928.
 Frantz Dahl, Knud Fabricius, H. Stein: Danmark under verdenskrigen. Udarbejdet på grundlag af etatsråd H. N. Andersens optegnelser, breve o. a. dokumenter, 1926.
 Danmarks handelspolitiske forhold under stormagtkrigen. I–VI. Udgivet af Udenrigsministeriet, 1914–1915. Citeret: Danmarks handelspolitiske forhold.
 Dansk biografisk leksikon. Red. af Povl Engelstoft, 1933–1944.
 Holger Federspiel: I Grosserer-Societetets tjeneste 1915–1916. Den dansk-engelske handelsoverenskomsts tilblivelse, 1928. Citeret: Holger Federspiel.
 Ib Gejl og Christian R. Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne–1960'erne, 1971. Citeret: Ib Gejl og Christian R. Jansen.
 Eli F. Heckscher: Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia under och efter världskriget. II, 1926.
 Industriberetning 1915–1918. Udgivet af Industriforeningen i København. Under red. af Olaf Knudsen. I, 1921. Citeret: Industriberetning.
 Erik Scavenius: Dansk udenrigspolitik under den første verdenskrig, 1959.

RIGSARKIVET

Udenrigsministeriets arkiv

- 6 D 12 V. Dansk-engelske forhandlinger om handel og skibsfart 16/9 1915–. Citeret UM 6 D 12 V.
 6 D 18 a. Grosserer-Societetets forhandlinger om aftale ved dr. Federspiel med engelsk regering. Citeret: UM 6 D 18 a.
 6 D 18 b. Andersudvalgets forhold til dr. Federspiel. Citeret: UM 6 D 18 b.
 6 D 18 B. Kopier af oplysninger til finansudvalgene om Federspielsagen. Citeret: U 6 D 18 B. Kopier.
 6 D 20 I. Grosserer-Societetets og Industrirådets forhandlinger med den engelske regering (Clausen og Foss). Til ca. 1. december 1916. Citeret: UM 6 D 20 I.
 6 L 13. Varetagelse af danske interesser ved priseretter i England. Citeret: UM 6 L 13.

ERHVERVSARKIVET

Andelsudvalgets arkiv

Andelsudvalgets forhandlingsprotokol 1910-1917.

Diverse sager. Heri læg: Federspielsagen. Citeret: Federspielsagen.

Grosserer-Societetets arkiv

Grosserer-Societetets Komites forhandlingsprotokol 1915-1917.

Akter vedr. dr. Federspiels mission.

Industrirådets arkiv

- 3 Br. i alm. 44. HJM 1-4: Korrespondance, ind- og udgået, oversigter, skemaer osv. 1915-16. HJM 3 og 4 Forhandlingsforslag og bilag vedr. den dansk-engelske handelsoverenskomst. Citeret: 3 Br. i alm. 44. HJM 3 og 3 Br. i alm. 44. HJM 4.
- 3 Br. i alm. 44. HJM 5-11: Korrespondance etc. 1915-16. HJM 5: 1915 Udkast til overenskomsten af 4/11 og 11/11 1915. Citeret: 3 Br. i alm. 44. HJM 5.
- 3 Br. hf. 7. 1915-18 Forhandlinger og overenskomster med England under 1. verdenskrig. Citeret: 3 Br. hf. 7.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Danmarks handelspolitiske forhold, VI s. 3 f.
2. Danmarks Historie. Red. af John Danstrup og Hal Koch. Bind 13: Velfærdsstaten på vej 1913-1919. Af Erik Rasmussen, s. 74 ff.
3. Danmarks handelspolitiske forhold, I s. 10 ff. og 22 f. II s. 8 ff. IV s. 9 f.
4. Samme, II s. 21. Industrieretning, s. 8.
5. Ib Gejl og Christian R. Jansen, s. 170 ff.
6. Danmarks handelspolitiske forhold, II s. 13 ff.
7. Danmarks handelspolitiske forhold, II s. 13 IV s. 28 ff.
8. Industrirådets arkiv: 3 Br. hf. 7. Englands Overenskomst 1915. Priors rejse.
9. Industrieretning, s. 24. Se også Eli F. Heckscher: Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia under och efter världskriget, II s. 209 ff.
10. UM 6 L 13. Brev af 19. april 1915.
11. Grosserer-Societetets arkiv: Komiteens forhandlingsprotokol 1915-1917, s. 5, 8 f., 21 ff., 28 ff., 32 f., 38 ff.
12. Dansk biografisk leksikon, VI s. 609 ff. Ib Gejl og Christian R. Jansen, s. 170 ff.
13. Grosserer-Societetets arkiv: Komiteens forhandlingsprotokol 1915-1917, s. 28.
14. UM 6 D 18 a. Instruktion og fuldmagt af 23. juli 1915 med ledsagende forslag til garantierklæring. Brev fra C. C. Clausen til Udenrigsministeriet af 24. juli 1915.
15. UM 6 D 18 a. Telegram af 16. aug. 1915 fra Mygind til Industrirådet.
16. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Læg: Diverse krigsakter. Bilag 18 og 19.
17. Samme, bilag 19. UM 6 D 18 a. Brev af 13. sept. 1915 fra Federspiel til Formanden for Grosserer-Societetet.
18. Holger Federspiel, s. 24.
19. Danmarks handelspolitiske forhold, V s. 4 f.
20. UM 6 D 18 a. Udkast til depecher u.d. september og 15. september 1915. Federspiels brev af 13. sept. 1915 til formanden for Grosserer-Societetet.
21. Holger Federspiel, s. 25 ff. Grosserer-Societetets arkiv: Komiteens forhandlingsprotokol 1915-1917, s. 50 f., 54 og 56. UM 6 D 18 a. Clans udaterede forslag.

22. Andelsudvalgets arkiv: Federspielsagen. Meddelelse af 5. aug. 1915.
23. Samme, Strengt fortrolig meddelelse til andelsforeningerne september 1915. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol 1910-1917, Mødet 8. sept. 1915.
24. Andelsudvalgets arkiv: Federspielsagen. Anders Niensens brev af 4. sept. 1915 til Zahle. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol 1910-1917, Mødet 8. sept. 1915.
25. Samme, Mødet 8. sept. 1915 og 25. febr. 1916. Holger Federspiel, s. 28 f.
26. Andelsudvalgets arkiv: Federspielsagen. Brev af 9. sept. 1915 til R. Turner.
27. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol 1910-1917, Mødet 8. sept. 1915.
28. UM 6 D 18 b. Redegørelse til Finansudvalget oktober 1916 s. 19. Andelsudvalgets forhandlingsprotokol 1910-1917, Mødet 25. febr. 1916.
29. Andelsudvalgets arkiv: Federspielsagen. Brev fra Anders Nielsen af 11. sept. 1915.
30. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Bilag 49. Komiteens forhandlingsprotokol 1915-1917, s. 57 f.
31. Holger Federspiel, s. 32. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Læg: Indberetning af dr. Federspiel af 1. oktober 1915.
32. Samme, Bilag 24.
33. Samme, Bilag 24 og 25. UM 6 D 12 V. Aide Memoire af 29. sept. 1915. Den engelske tekst er: . . . His Majesty's Government are not a little disappointed that obstacles to an early settlement should arise owing to a rigid interpretation of the agreement of last January.
- While laying these arguments before the Danish Government, His Majesty's Government desire to point out that unless some such agreement as Dr. Federspiel is willing to conclude is allowed to mature, without opposition on the part of the Danish Government, they fear that their necessary efforts to check trade in contrabande will result in considerable inconvenience to bona fide Danish traders.
34. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Bilag 26.
35. UM 6 D 12 V. Aide Memoire af 2. okt. 1915.
36. UM 6 D. 18 a. Brev af 2. okt. 1915 fra Udenrigsministeriet til C. C. Clausen.
37. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Bilag 39.
39. Grosserer-Societetets arkiv: Komiteens forhandlingsprotokol 1915-1917, s. 78. Industrirådets arkiv: 3 Br. i alm. 44. HJM 4. Beretning fra Alex. Foss til Scavenius af 29. nov. 1915 samt medfølgende memorandum.
39. Grosserer-Societetets arkiv: Komiteens forhandlingsprotokol 1915-1917, s. 78 ff. UM 6 D 20 I. Chiffertelegram 21. okt. 1915. Holger Federspiel, s. 49.
40. Samme, s. 47 f.
41. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Bilag 34.
42. Andelsudvalgets arkiv: Andelsudvalgets forhandlingsprotokol 1910-1917, Mødet 8. sept. 1915.
43. Samme, Mødet 7. marts 1916. Federspielsagen. Meddelelser til Andelsudvalgets medlemmer januar 1916, s. 4.
44. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Bilag 35. Den engelske tekst lyder:
I am authorised by the Central Co-operative Committee of Denmark to assure His Britannic Majesty's Government that after having made the necessary arrangements with the Chief Organisation of the productive Co-operative Societies, the Committee pledge themselves to ensure by all means at their disposal that the Danish export to England of »Lur« branded bacon, butter and eggs, so far as this is possible, will be kept up to the same proportions as before the war. By the term »to the same proportion« is meant that every

- care will be taken that the export to England from Denmark is kept, so far as possible, up to the same quantities as before the war.
- It is to be understood, however, that, in order to be able to carry out this obligation, it is necessary that the materials required for the Danish agricultural production, i. e. feeding stuffs, coal, artificial manures and agricultural machinery shall be imported into Denmark without hindrance.
45. UM 6 D 18 b. Redegørelse til Finansudvalget oktober 1916, s. 11.
 46. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Bilag 35.
 47. Industrirådets arkiv: 3 Br. i alm. 44. HJM 5. Udkast til overenskomst. 3 Br. i alm. 44. HJM 5. Beretning fra Alex. Foss til Scavenius af 29. nov. 1915 samt medfølgende memorandum.
UM 6 D 20 I. Chiffertelegram 13. nov. 1915.
 48. Industrirådets arkiv: 3 Br. i alm. 44. HJM 4. Beretning fra Alex. Foss til Scavenius af 29. nov. 1915.
Eli F. Heckscher: Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala Historia under och efter världskriget, II s. 212 ff.
Holger Federspiel, s. 46 f.
 49. Frantz Dahl, Knud Fabricius og H. Stein: Danmark under verdenskrigen. Udarbejdet på grundlag af H. N. Andersens optegnelser, breve o. a. dokumenter, s. 97 ff.
 50. UM 6 D 18 b. Note af 26. nov. 1915 samt den danske gesandts ledsagende brev til udenrigsministeriet af 27 nov. 1915.
 51. Samme, Depeche til gesandten i London af 8. dec. 1915 og svar herpå af 15. dec. 1915 samt brev til Landbrugsministeriet af 9. dec. 1915.
 52. Grosserer-Societetets arkiv: Akter vedr. dr. Federspiels mission. Bilag 35.
 53. UM 6 D 18 b. Telegram fra den danske gesandt i London til Udenrigsministeriet 4. jan. 1916. Se desuden: UM 6 D 18 B. Note af 2. jan. 1916 og Aide Memoire af 4. marts 1916.
 54. UM 6 D 18 b. Afskrift af brev af 21. december 1915 fra Andelsudvalget til Landbrugsministeriet.
 55. UM 6 D 18 b. Telegram af 13. januar 1916 til Federspiel fra Grosserer-Societetet. Brev af 12. jan. 1916 fra Federspiel til Andelsudvalget.
Grosserer-Societetets forhandlingsprotokol 1915-1917, s. 138 ff.
 56. Samme, s. 161 ff. og 167 f.
Andelsudvalgets arkiv: Andelsudvalgets forhandlingsprotokol 1910-1917, Mødet 25. febr. 1916.
UM 6 D 18 b. Brev til Landbrugsministeriet fra Udenrigsministeriet 21. febr. 1916.
 57. Andelsudvalgets arkiv: Federspielsagen. Fortrolig skrivelse til Andelsudvalgets medlemmer af 5. aug. 1915.
 58. Andelsudvalgets arkiv: Federspielsagen. Breve af 21. sept. og 25. oktober 1915 til Federspiel.
 59. UM 6 D 18 b. Brev af 21. febr. 1916 fra Udenrigsministeriet til Landbrugsministeriet, og brev af 23. febr. fra Landbrugsministeriet til Udenrigsministeriet.
 60. Se f. eks. Andelsudvalgets arkiv: Federspielsagen. Meddelelser til Andelsudvalgets medlemmer.
Holger Federspiel, s. 86 ff.
 61. Danmarks handelspolitiske forhold, V s. 3 f.

Beretning om virksomheden

1. april 1970 – 31. marts 1971

Afleveringer

Afleveringerne androg i 1970–71 8.510 bind og pakker. Der er modtaget følgende arkivalier:

Organisationer

Akademiet for de tekniske Videnskaber, København (fortsat aflevering). Ca. 22 pakker. Afleveringen, der omfatter årene 1937–70, indeholder korrespondance, rapporter, mødeindkaldelser m. v. Desuden div. sagmateriale.

Andelsudvalget, København (fortsat aflevering). Ca. 230 pakker. Arkivet, der dækker perioden 1892–1968 er meget blandet. Det består af materiale vedrørende internationale organisationer, trykte regnskaber og årsberetninger fra andelsselskaber, div. sager, cirkulærer og korrespondance. I afleveringen var desuden en del sager efter Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard. Disse vil blive udskilt i et privatarkiv.

Danmarks Isenkræmmerforening, se Kontor- og Handelsfagenes Arbejdsgiverforening.

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). Ca. 150 bind korrespondance omfattende tiden 1961–66.

Dansk Principlforening, se Kontor- og Handelsfagenes Arbejdsgiverforening.

Dansk Tekstil Unions Principlafld. for Provinsen, se Kontor- og Handelsfagenes Arbejdsgiverforening.

Den danske Boghandlerforening, København (fortsat aflevering). Afleveringen omfatter i 6 bind og 12 læg 1937–66 og vedrører fortrinsvis Boghandlerforeningens ejendom Boghandler-Bo, men dog også andre sager. Det drejer sig om forhandlingsprotokol, regnskabsprotokol, kassebog, bygningspapirer, tegninger, materiale om dansk boghandel under besættelsen m. v.

Forenede danske Motorejere, København (fortsat aflevering). Afleveringen består af 2 bind, et register over direktørens arkiv og en arkivfortegnelse samt nogle afdelingsarkivplaner.

Foreningen af Arbejdsgivere ved Assens Havn. 2 bind og 7 pakker. Arkivet, der dækker perioden 1938–67, består af korrespondance, voldgiftskendelser,

oversigter over gennemsnitlige timefortjenester 1939-40, 1950-53 og 1955-56 samt love for foreningen.

Foreningen af Arbejdsgivere, der beskæftiger Medlemmer af Maskinmestrenes Forening, København. 15 pakker materiale vedr. generalforsamlinger, overenskomstforhandlinger m. m., korrespondance og regnskaber 1919-66.

Grosserer-Societetets Komité, København (fortsat aflevering). 310 bind og 400 pakker journalsager, kursnoteringsprotokoller, sager fra brancheforeningerne under Grosserer-Societetet, sagerne fra forhandlingerne om Rødby-Femern-ruten, fra Niels Brocks legat, fra 2. verdenskrig samt diverse 1775-1945 og 1963-64.

Industrirådet, København (fortsat aflevering). Tre læg vedr. jubilæumsfonden for Den polytekniske Læreanstalts lærere 1929-31.

Kontor- og Handelsfagenes Arbejdsgiverforening, København, herunder: *Danmarks Isenkræmmerforening*, *Dansk Textil Unions Principalfd. for Provinsen* og *Dansk Principalforening*. KHA oprettedes i dec. 1935, efter at Dansk Arbejdsgiverforening havde anerkendt kravet om kollektive overenskomster for HK området. Den blev ophævet 30. juni 1966, da foreningen indgik i Butiks- og Kontorvirksomhedernes Arbejdsgiverforening. Arkivet, der blev modtaget i ca. 800 kasser, omfatter tiden 1919-66. Det indeholder kontingentprotokoller, sagsmateriale, tryksager m. m. samt et person- og virksomhedskartotek med henvisning til sagerne. Desuden korrespondance.

Møbelsnedkernes Fagforening, Århus. 7 bind medlemsprotokoller 1910-36 og 1942-46.

Århus Skotøjsreparatørforening, senere *Skomagermesterforening*. 5 bind forhandlingsprotokoller 1926-58. I 1958 sluttedes foreningen sammen med Århus Skomagervlav.

Industri og håndværk

Ebeltoft Andelssvineslagteri. 161 bind og 2 pakker regnskabsbøger, statistik, årsregnskaber og beretninger 1903-70.

Smedemestrene Eibye, Odense. 39 bind hovedbøger, kassebøger og ordrebøger 1794-1959. Desuden scrapbog med anbefalinger og takkeskrivelser for udførte arbejder. Virksomheden, der er ophørt, var oprettet 1789 som en almindelig smedje og havde siden starten været drevet af medlemmer af familien Eibye.

A/S Carl Flach & A. Knudsens Garverier, Ebeltoft (fortsat aflevering). 2 bind og 55 pakker kassebøger, kassebilag, fakturaer, auktionslister og korrespondance 1917-67.

Interiør fra kong Christian X's håndbibliotek på Christiansborg.

Det smedede balkongelønder er udført af kunstsmed Knud Eiby, Odense, i 1924 efter udkast af tegneren Hans Tegner. Billedet stammer fra kunstsmedens udklipsmappe med anbefalingskrivelser.

Smedemester N. Gustavsen, Mallng. 2 regnskabsbøger med personkonti for udførte arbejder 1887–1907.

Hillerød Svineslagteri. En pakke med skøder, kontrakter og korrespondance 1893–1911.

A/S Frantz Hingelberg, kgl. højjuveler, Århus. 7 kasser med modeltegninger til forskellige sølvting ca. 1932–58.

Skræddermester Johs. Johansen, Århus. 45 bind hovedbøger, ordrebøger, kassebøger 1910–61.

Farver og kattuntrykker Max Otto Kahle, Odense. En enkelt regnskabsbog samt avisudklip og et borgerskabsbrev 1907–32.

Firma A/S Møllers Teglværker, Esbjerg. 2 hovedbøger 1910–20 afleveret gennem rederiet J. Lauritzen.

Malerfirma Axel Seehusen, København. 6 bind og et læg forhandlingsprotokol, kassebog og regnskaber samt div. papirer 1907–67.

Skanderborg Andelssvineslagteri. 778 bind, 301 pakker og 23 kartoteks-kasser 1890–1970. Arkivet, der er modtaget i fire afleveringer, består af be-

styrelsesprotokol, generalforsamlingsprotokol, revisionsprotokol, hovedbøger, regnskaber, lønstatistik, afregninger, andelshaverkort, følgesedler, bankudtog og forsikringer.

Slagtermester S. Sørensen, Århus. En statusbog og 4 kassebøger 1925–53.

Trige Østermølle. Et enkelt læg med skøder, panteobligationer, skifter og div. udskrifter 1878–1912.

A/S Vejle Dampvæveri. 89 bind og 6 pakker hovedbøger, kassebøger, vekselbøger, kopibøger, kontoblade, journaler, statistik og ordrebøger 1897–1966.

Århus Æskefabrik. 103 bind og 25 pakker regnskaber, arbejdsbøger, lagerbøger, fakturaer, korrespondance, en del klicheer samt prøver af firmaets tryksager, etiketter, plakater, cerutæsker, grammofonpladehylstre m. m. samt en del billedmateriale 1896–1969.

Handel

A/S Axel Abildgaard, medicinalfirma, Århus. 45 bind og 133 pakker hovedbøger, kassejournaler, korrespondance, fakturaer, prislister og salgsstatistik 1929–70.

Detallist Carl Martin Christian Andersen, Ringsted. En hovedbog og en kassebog 1915–25.

Assens Apotek. 56 bind kompositionsbøger (opskriftsbøger), udgiftsbøger, statusbog, omsætningsbog, debitorbog og kassebøger 1818–1935. Desuden medfulgte en lang række fagbøger, hvoraf hovedparten er videregivet til Odense Universitetsbibliotek.

Landbo- og Husmandsforeningernes Frøsalg, Brørup. 310 bind og 35 pakker forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, hovedbøger, salgsbøger, omsætningsstatistik, journalsager m. m. 1906–70. Frøsalget havde indtil 1968 sæde i Roskilde.

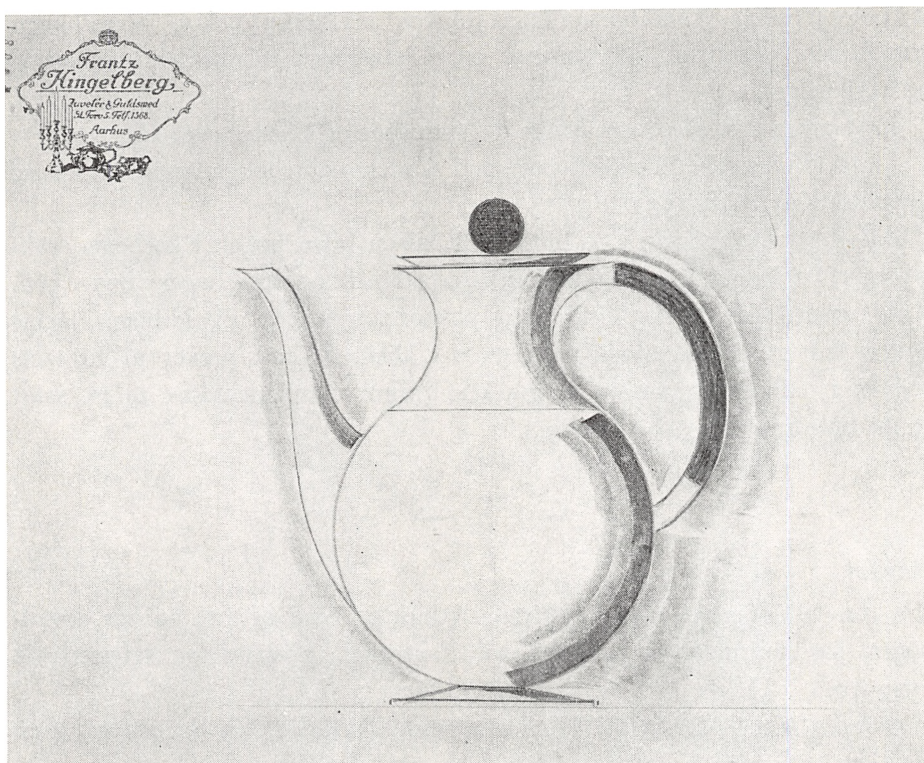
Marius Madsens Eftf., papir en gros, Odense (fortsat aflevering). 58 bind og 109 pakker regnskabssager og korrespondance for de seneste 5 år før firmaets ophør 1970.

Holger Meyer, huder en gros, København. En hovedbog og en journal 1902–09.

Grosserer Alfred V. Nielsen, maskinhandel, Glostrup (fortsat aflevering). 82 pakker korrespondance 1962–65.

Detallist Jens Olsen, Ringsted. En kassebog 1920–21.

A/S Ålborg Tømmerhandel. 108 bind og 18 pakker regnskabsmateriale 1928–65.

Mokkakande i Hingelberg-design.

Tegningen er udtaget fra 7 kasser modeltegninger til forskellige sølvting. Disse tegninger stammer fra perioden 1932-58, og de giver et indtryk af Kgl. hofjuveler A/S Frantz Hingelbergs produktion i dette tidsrum.

Mejerier

Hemmet Andelsmejeri, Ringkøbing amt. 23 bind og en pakke forhandlingsprotokol samt nogle hovedbøger og regnskabssager 1887-1968.

Andelsmejeriet Phønix, Tim, Ringkøbing amt. 9 bind forhandlingsprotokoller og regnskabsbøger 1886-1970.

Tobøl Andelsmejeri, Føvling sogn, Ribe amt (fortsat aflevering). 13 bind og 2 pakker forhandlingsprotokol, regnskaber og diverse papirer 1961-69.

Vejlby og Smidstrup Mejeri, Vrå, Hjørring amt. En forhandlingsprotokol 1912-55.

Rederier

D.F.D.S., København (fortsat aflevering). 3 bind og 3 pakker korrespondance, scrapbøger og avisudklip 1898-1908 vedrørende Skandinavien-Amerika-linien.

Desuden erstatningssager, rapporter m. m. fra rutebåden »København«s forlis i juni 1948.

Rederiet J. Lauritzen, København. 232 bind og 25 pakker hovedbøger, kassebøger, journaler, rescontri, korrespondance, mæglerjournaler m. m. 1938–50. Rederiet blev grundlagt i Esbjerg 1884 af konsul Ditlev Lauritzen. Siden 1935 har det været ejet af konsulens sønner Ivar og Knud Lauritzen. Firmaet er korresponderende reder for A/S Dampskibsselskabet Vesterhavet (stiftet 1895) og for rederiet Ocean (stiftet 1938).

Rederiet »Ocean«. 7 bind analysebøger og bøger for udeskibe 1940–45.

Dampskibsselskabet Vesterhavet. 74 bind hovedbøger, journaler, kassebøger m. m. 1895–1937.

Advokatvirksomhed

Lrs. Stig Axelsen Drejer, Randers. 22 bind og 131 pakker 1918–70.

Advokatfirma H. Fonager & Tang Eriksen, Silkeborg. 18 bind og 90 pakker 1912–50.

Lrs. Holger Hansen, Århus. 20 pakker 1966–69.

Lrs. H. Boye Jacobsen, København. 12 bind og 18 pakker 1948–70.

Advokatfirma Jæger & Rambusch, Esbjerg (fortsat aflevering). 163 pakker 1956–62.

Ors. Thorvald Mikkelsen, København. 12 bind og 75 pakker 1932–62. Desuden protokoller for Det forenede Hvalfangerselskab A/S og Coca-Cola A/S samt A/S Fructesa.

Lrs. J. H. Møller, Århus. 99 bind og 75 pakker 1920–39.

Advokat Jørgen Møller, Ålborg (fortsat aflevering). 14 pakker 1927–70.

Hrs. E. Richter, København. 107 bind og 660 pakker 1918–66.

Lrs. J. P. Sundbo, København. Et bind og 31 pakker 1954–66. Desuden papirer vedrørende forskellige sagførerorganisationer.

Pengeinstitutter

Den ny Lånebank, København (fortsat aflevering). 25 bind og 8 pakker forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, status, månedsbalancer, revisionsprotokoller, lønsager, regnskabssager samt korrespondance og bilag 1915–69.

Den sjællandske Bondestands Sparekasse, København. 558 bind hovedbøger, kassebøger, journaler, rescontro- og dagbøger for dividendeudbetalinger 1857–1951.

En æske fra Århus Æskefabrik.

Denne æskeforside, der nok er tegnet i 1930'erne eller 1940'erne, viser mærkevarens navn i grønt på brun bund. Den pågældende kødertatning var et næringsmiddel, der var fremstillet af plantestoffer, og produktionen foregik på Den sanitære Fødevarerfabrik i Baldersgade i København. Denne fabrik tilhørte Skodsborg Badesanatorium, det store medicinske kursted, hvis behandling var diætetisk, navnlig vegetarisk.

Østifternes Kreditforening, København. 274 bind og 392 pakker journaler over lån samt sager vedrørende indfrieede lån 1851–1943. Foreningen er stiftet 1851.

Andre

Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger, Århus. 136 bind vurderingsprotokoller for Århus amt 1868–1962.

Ingeniørfirma Brøchner-Larsen & Krogh A/S, København. 7 bind og 7 pakker regnskaber og korrespondance 1907–22.

Forlaget »Børsen«, København. 179 bind og 80 pakker vedtægter, driftsregnskaber m. m. fra Greens Fonds og Aktier, omfattende ophævede selskaber 1900–66. Desuden Dagbladet »Børsen« 1922–23, 1936, 1939 og 1941–68.

Det gjensidige Forsikringselskab »Danmark«, København. 8 bind og en pakke korrespondance og regnskaber fra selskabets agenturer i Dansk Vestindien 1904–20.

Harlev-Framlev Sygekasse. 24 bind og 6 pakker statusbøger, kontingentbøger samt indtægts- og udgiftsbøger m. m. 1933–57.

Direktør, civilingeniør G. E. Hartz, Odense. 28 pakker korrespondance,

manuskripter til og særtryk af taler, foredrag m. m. samt forskellige kongrespapirer 1947-66. Hartz var en årrække direktør for Industrirådet, senere for Thomas B. Thrige i Odense.

Cand. jur. Niels Hove, Århus. 30 pakker fortrinsvis vedrørende forskellige økonomiske organisationer i tilknytning til studenterrådet i Århus 1958-70.

Konsulent Jes Nielsen, Almind. 34 bind og 2 pakker statusbøger (for egen gård) årsregnskaber, kassebøger, regnskabsbøger og diverse vedrørende foredragsvirksomhed 1894-1955.

Lærer J. Schmidt, Feldballe. 34 bind regnskabsbøger 1911-55.

Sindal Handelsskole. 5 bind og en pakke forhandlingsprotokol, statusbog, eksamensprotokoller samt vedtægter og breve 1921-67.

Turistforeningen for Århus og Omegn. 43 bind og 2 pakker forhandlingsprotokoller, regnskaber, mødereferater, avisudklipsbøger, billeder og brochurer 1897-1965.

Dr. phil. Rich. Willerslev, Hellerup. En kasse med skemaer over erhvervs-tællingen 1872 og en kasse med arbejds- og erhvervsstatistik 1879-1913.

Ordningsarbejde

Der er udført ordningsarbejder i arkiverne fra ingeniørfirmaet Brøchner-Larsen & Krogh A/S, København, Forsikringsselskabet Danmarks agenturer på De vestindiske Øer, advokatfirmaet H. Fonager og Tang Eriksen, Silkeborg, A/S Det forenede Dampskibsselskab, København, Forenede danske Motorcjdere, København, Foreningen af jyske Landboforeninger, Århus, handels- huset Thøger From, København, Fyns Stifts Sparekasse, Odense, hrs. N. J. Gorrison, København, Grosserer-Societetets Komité, København, statslods P. A. Gruelund, Århus, A/S Dampskibsselskabet Heimdal, København, Hemmet Andelsmejeri, Hillerød Svineslagteri, handelshuset Jacob Holm & Sø- ner, København, advokat Julius Jarding, Århus, møbelsnedkerne Severin og Andreas Jensen, København, farver og kattuntrykker Max Otto Kahle, Vejle, Kontor- og Handelsfagenes Arbejdsgiverforening, København, Maribo An- delssvineslagteri, Møbelsnedkernes Fagforening, Århus, konsulent Jes Nielsen, Nålebjerggård, Julius Niensens Korsetfabrik, Århus, Nordisk Andels Forbund, København, Andelsmejeriet »Phønix«, Tim, købmand A. K. Greve Rasmus- sen, Århus, handelshuset Chr. Simoni, Ålborg, Sindal tekniske Skole og Han- delsskole, Den sjællandske Bondestands Sparekasse, København, A. Stelling, farve- og lakfabrik, København, slagtermester S. Sørensen, Århus, Trige Østermølle, Vejby og Smidstrup Mejeri, Århus Skomagermesterforening, retsbehandlede arkiver fra Nysted.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er forøget med 2.815 bind; reklametryk er dog ikke medregnet, idet de af rationaliseringshensyn nu blot henstilles uregistreret under emnet. Et stort antal er gaver bl. a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyro, Oslo, Rigsarkivet, landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus Kommunes Biblioteker, Demokraten, Handelshøjskolen i København, Arbejdsgiverforeningens Bibliotek, Assens Apotek, rederiet »Heimdal«, Turistforeningen for Århus, De samv. danske Husmandsforeninger, De samv. danske Landboforeninger, Socialforskningsinstituttet, Vejlbj-Risskov Kommune og udenlandske arkiver. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Frankrig, Holland, Schweiz, Storbritannien, Forbundsrepublikken Tyskland, Den tyske demokratiske Republik, USA, USSR og Østrig. Hertil kommer 1.243 bind og hæfter i løbende tidsskriftshold.

Personale

Arkivar, cand. mag. Ole Degn afgik efter ansøgning fra sin stilling den 15. januar. I hans sted ansattes som vikar cand. phil. Erik Korr Johansen, der siden september 1970 havde virket som studentermedhjælper.

Anden virksomhed

Overarkivar Vagn Dybdahl har fortsat deltaget i arbejdet i Århus byhistoriske Udvalg og i redaktionen af »Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie« samt af tidsskrifterne »Historie« og »Nyt fra Historien« og bidraget dertil med anmeldelser. Vagn Dybdahl har ligeledes fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet. I april 1970 holdt han foredrag om de amts-historiske årbøgers økonomi på et kursus arrangeret af Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger; foredraget er trykt i »Fortid og Nutid« bind XXIV (1970).

Arkivar Finn H. Lauridsen har forestået redaktionen af »Århus Stifts Årbøger« og som formand ledet arbejdet i »Historisk Samfund for Århus Stift« og Øm Kloster Museum. Ved Århus Universitet har han som undervisnings-assistent holdt kursus i arkivbenyttelse med skriftlæsning og tekstkommentering. Endvidere har han til »Historisk Årbog for Randers Amt« bidraget med en artikel: Med Randersborgere i Skydepavillonen i 1870'erne.

Arkivar Ib Gejl har som undervisningsassistent ved Århus Universitet holdt

kursus i økonomi og statistik for historiestuderende. Sammen med arkivar Christian R. Jansen har han afsluttet manuskriptet til bogen »Korn, Købmænd og Kornkompagni«, en behandling af korn- og foderstofhandelen fra 1880'erne til 1960'erne.

Under sin ansættelse indtil 15. januar publicerede arkivar Ole Degn bogen »Da det var nyt i Århus«, udgav professor C. O. Bøggild-Andersens efterladte manuskript til bogen »Hannibal Sehested« II, udarbejdede manuskript til bogen »Livet i Ribe 1560–1700« og bidrog til tidsskriftet »Historie« med anmeldelser.

Endelig har overarkivar Vagn Dybdahl og arkivarerne Ole Degn, Ib Gejl, Finn H. Lauridsen og John W. Oldam bidraget til opslagsværket »Historien« med artikler om økonomihistoriske, socialhistoriske og teknikhistoriske artikler.

Universitetsundervisning i økonomisk historie og arkivkundskab har fundet sted i Erhvervsarkivets lokaler. Ligeledes har Folkeligt Oplysnings Forbund i vinterhalvåret afholdt kurser i slægtsforskning og arkivbenyttelse.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 8,80.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 8,80.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigens tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 11,50.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 11,50.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 11,50.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 13,80.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 19. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 18,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 18,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 16,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 18,80.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 18,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 21,10.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck, Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 25,30.

Indhold: Aarhus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 25,30.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 25,30.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 34,50.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 27,60.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 36,80.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 48,30.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt - patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 39,10.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 - set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske bank- og kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk - en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 39,10.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmesterguppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 48,30.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdslededs Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900–1952. 1954. 120 sider, kr. 6,90.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945–54. 1955. 23 sider, kr. 2,30.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760–1797. 1955. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886–28. maj–1956. 139 sider, kr. 13,80.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861–1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 10,00. Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861–1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865–1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952–1965. 1966. 63 sider, kr. 13,80.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661–1963. 1966. 438 sider, kr. 34,50.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913. 1–2. 1969. I alt 631 sider, kr. 92,00 inkl. moms.

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 46,00.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 33,75 inkl. moms.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. Udsolgt.

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne–1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 80,50 inkl. moms.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865–1914. 1971. 144 sider, kr. 40,25 inkl. moms.

